

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

TEOLÓGIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

a rendszeres teológia tárgyköréből

Református felsőoktatás Erdélyben

Universitas-sors a reformációtól a Kolozsvári

Tudományegyetemig

Készítette: Pálfi József lelkipásztor

Témavezető: dr. Gaál Botond egyetemi tanár

Társtémavezető: dr. Fazakas Sándor egyetemi tanár

Debrecen – Nagyvárad

2008

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	II
Lectori salutem!	IV
I. Fejezet: Az Universitas-kérdés a reformáció korában.....	1
1. Az egyetem kérdése Európában	1
1. 1. Európai metamorfózis 1054 után	1
1. 2. Universitasok születése és elterjedése	4
1. 3. Az egyetemek differenciálódása	7
1. 4. Új, átalakító hatások az universitasok életében	8
1. 5. Új forma és tartalom a reformáció nyomán	10
2. Kérdés-e az egyetem Erdélyben?	14
2. 1. Történeti háttér	14
2. 2. Oktatás és művelődés a reformációig	17
2. 3. Oktatás és útkeresés a 16. században	19
II. Fejezet: A tudományos gondolatszabadság igénye és az első protestáns felsőoktatási intézményalapítás kísérlete Erdélyben	23
III. Fejezet: A Collegium Academicum és a Schola Illustris mint az erdélyi református felsőoktatás első konkrét megvalósításai	30
1. A Gyulafehérvári Collegium Academicum	30
1. 1. Bethlen Gábor, a tudományt művelő, szervező és támogató fejedelem	30
1. 2. <i>A peregrinatio academica</i> fellendülése	32
1. 3. 1622, az erdélyi református felsőoktatás mérföldköve	33
1. 3. 1. A sziléziai újlatin poéta: Martinus Opitzius de Boberfeld	33
1. 3. 2. A herborni vendégtanárok	35
1. 4. A Rákócziak iskolapolitikája	42
1. 5. Isaac Basire, II. Rákóczi György professzora	43
2. Tudományos és hitvallásos didaxis a Collegium Academicumban	46
2. 1. Háttérintézmények kulcsszerepe a Collégiumban	46
2. 2. Intézmény- és tudományharmonizáció	48
2. 3. A céltudatos egyetemszervező: Johann Heinrich Alsted	50
2. 4. A tanár és diplomata, Johann Heinrich Bisterfeld	54
2. 5. A triász harmadik személye: Ludovic Philipp Piscator	58
2. 6. Új fejezet a Collegium Academicum életében	60
3. A váradi Schola Illustris	62
3. 1. Az iskola felsőszintű jellegére utaló adatok	67
4. A puritanizmus és presbiterianizmus öröksége a váradi főiskolában	74
4. 1. Tudományművelők a puritanizmus fellegvárában	77
4. 2. <i>Bibliopolisz</i> lelkipásztorai	86
4. 3. A puritan nyomdász	86

IV. Fejezet: A tudományegyetem gondolata Apáczainál	88
V. Fejezet: A 18–19. századi Erdély református felsőoktatásának tudományos művelődését alakító tényezők	95
1. Habsburg-világ Erdélyben	95
2. <i>Supremum Consistorium</i>	99
3. Kollégium-helyzetjelentés, avagy a tudományművelés bölcsőhelyei	101
4. A tudományos élet diplomatái az újkori peregrinációban	104
VI. Fejezet: Bod Péter, a felsőoktatás kultúrpolitikájának képviselője	107
VII. Fejezet: A felvilágosodott racionalizmustól a Kolozsvári Tudományegyetem létrejöttéig	111
1. A kollégiumok szellemisége a felvilágosodás századában	111
2. A diszciplínák differenciálódása felé vezető úton	114
2.1. A filozófia	114
2.1.1. A fizika	115
2.1.2. A matematika	116
2.2. Ars medica	117
2.3. A jogi művelődés útkeresése	120
3. Reformok és modernizáció a felvilágosodás hatására.....	126
3. 1. <i>Egy tudomány csak akkor egy népé, ha ez saját nyelvén van annak birtokában...</i>	132
3. 2. Egy lépésre a félévezredes céltől	135
VIII. Fejezet: Isteni mandátum egy kálvinista művelődési program megvalósítására	138
1. Biblikus és hitvallásos jelleg	140
2. Individuális és kollektivistista jelleg	143
3. A szervezeti jelleg	146
4. A konzisztoriális egyházkormányzat szerepe	147
Irodalomjegyzék	151

Lectori salutem!

Mátyás király halála után a magyar politikai és szellemi élet rohamosan hanyatlásnak indult. Ez tönkretette és évtizedekre visszavetette a tudományok művelését is. Az eresztékeiben megbomlott korabeli Magyarországon ez a „pusztaság” Mohács után még nyilvánvalóbb lett. Ám a bibliai Nód földjéről való visszatérése és a Reményik Sándor-i „eltemetett istenarc” kibányászásán munkálkodók szűk rétege, reformációs eszmélésük kezdetétől intézményes keretben vagy anélkül, elkötelezett hivatás- és küldetéstudattal végezte szent feladatát.

A művelődést szervező és iskolateremtő reformátorok Erdélyben, Magyarországon csakúgy, mint Európában bárhol, céljuk, programjuk megfogalmazásakor mindig biblikusan gondolkoztak. A történelem kihívására adandó konkrét válaszukat üdvtörténeti összefüggésben látták és adták meg. A történelem hajnalán a teremtés koronája Teremtőjétől kapott egyszeri és egyedi ajándékát, az *Imago Dei*-t eltékozolta, sőt elveszítette. Az örökös kísérlet, mellyel az ember megpróbálta helyreállítani az istenképűséget, mind a mai napig nem fejeződött be. A rehabilitálásért folytatott mindenkori, Istennel járók heroikus küzdelmének egyik legrégebb és legjelentősebb intézménye az iskola. A szabad akaratában meggyengült, az igazságot szem elől tévesztett és az istenképűséget eljátszott ember felemelkedésében az iskolának minden időben kulcsszerep jutott. Ezt a ma is kardinális jelentőségű gondolatot Theodor de Bèze fogalmazta meg és mondta el 1559. június 5-én, a genfi Akadémia tanévnyitó rektori székfoglalójában.

Kálvin intézményes formát (is) öltő célja és terve az Akadémia nulladik kilométerkövévé vált tanainak, eszméinek. A tanító egyházként (is) számontartott református egyház számára pedig követendő és megvalósítandó *modell-célként* mutatkozott. A Genfben megvalósult kálvini gondolatban a kinyitott Szentírás alapuló teológia és pedagógia természetes szümbiózisa jelent meg választható új alternatívaként az isteni világrenden munkálkodók előtt. A biblikus megalapozottság, a hitvallásos elkötelezettség, a teljes körű ismeretanyagot követelő, magas szintű tudományos igényesség konkrét impulzust adott a kálvinista szellemű és szemléletű iskola oktatáspolitikának.

A genfi Akadémia megnyitásától számítva alig telt el pár esztendő, és a kálvini tanok szellemében működő tudós lelkipásztorok „Isten asztalára” helyezték a nép hitbeli megerősödését és művelődését szolgáló *Heidelbergi Kátét*. A Szentírás koncentrátumát is adó hitvallásos munka 103. kérdésének válasza expressis verbis megfogalmazta, hogy „az igehirdetés és az iskolák mindenkor fenntartassanak”. A gondolat Kálvin genfi oktatáspolitikájának szellemében fogant és fogalmaz. A személyes testamentumból közösségi hitvallássá minősült és avanzsálódott Bullinger-féle *II. Helvét Hitvallás* hasonló szellemben rögzítette az előbbi tételt. A Hitvallás 25. pontjának első mondata szintén a templom és iskola, hit és tudomány egymást kiegészítő gondolatiságára hivatkozik, mikor azt olvassuk, hogy „az ifjúságot a legnagyobb gonddal és idejekorán helyesen tanítsák...”.

A magyar református reformáció reformátorai körében a kálvini gondolat recepciója rövid időn belül teret nyert, és a legelső között tették meg a szükséges és kezdő lépéseket. Az 1567-es debreceni Alkotmányozó Zsinat iskolaügyet és építkezést tárgyaló, oktatáspolitikára vonatkozó javaslatai nyomán hamarosan hallatták a hangjukat a kifogást keresők, az aggodalmaskodók, a képtelenség gravitációjától földhöz ragadtak. Ám a hadakozó és építkező reformátor, Méliusz Juhász Péter ellentmondást nem tűrő és megoldhatatlant nem ismerő módon kiáltotta bele a magyar valóságba ma is üzenetértékű kijelentését: „Csináljatok a templomokból iskolákat!”

Kálvin új embertípust és új világrendet szolgáló tanai ekkorra már helyet és tekintélyes szerepet követeltek maguknak Erdélyben. Sokatmondó az a tény, hogy az Erdélyi Országgyűlés még Kálvin halálának évében, 1564-ben *fides colosvariensis* címen a recepta religiók sorába emelte a „református” egyházat, a helvét vallástételt tartó eleinket. Néhány esztendővel később, 1570-ben a református és antitrinitárius határon mozgó erdélyi fejedelem, János Zsigmond a kor európai rangú filozófusának, a kálvini szellemű Petrus Ramusnak kínált katedrát itthon alapítandó egyetemén.

Dolgozatunkban egy ma is megoldásra váró, időszerűségéből mit sem vesztett gondolat heroikus megvalósításának közel négy évszázados történetét követhetjük nyomon.

Mi ez a gondolat? – Az erdélyi református művelődés legfelsőbb szintű oktatási programjának szervezett, intézményes keretek között történő megvalósulása. Egy gondolat, mely hol nyilvánosan, hol búvópatak-szerűen kereste a kitörés lehetőségét, és sietett az évszázadok sodrásában egyszerre társadalmi és egyházi imperatívusként konkrét formában is testet ölteni. Az erdélyi református universitas-gondolat testet öltéséért folytatott küzdelem kísérletei, részleges megvalósulásai, kulcsszereplői tárulnak fel a következőkben előttünk. Munkánk lényegi részét képezik azok a tantárgy-, tudomány- és neveléstörténeti tények, melyek felmutatásával az összefüggéseket szeretnénk megvilágítani. A legfelsőbb szintű egyházi oktatás történetének és a református művelődéspolitikai alakulásának, sajátos fejlődésének vonalvezetését olvashatjuk *szintézis* formájában.

Mi teszi heroikussá eleink küzdelmét? – A többször is elbukott kísérletek szimbolikusan az erdélyi történelmi sorsot hordozzák magukban a gondolatok megszületésével, a tervek esetleges megvalósulásával és tragikus időiségükkel. Látni fogjuk ezeket a dolgozat *csomópontjain*: János Zsigmondnál, a váradi Scholánál, a gyulafehérvári Collegium Academicumnál, Nagyenyednél, röviden a kollégiumok 18. századi tragédiáinál, tudós lelkipásztor-tanárok személyes drámájánál, korszakos és európai rangú professzorok, püspökök és fejedelmek asztalfiókjának mélyére süllyedt egyetem-tervek esetében.

Mennyiben nevezhető ez tragikusnak? – Erdély az évszázadok során egy örökös hadiállapot színhelye volt. A művelődési, kulturális, oktatási és adminisztrációs központok mindig az elsők között váltak a támadások célpontjaivá. Annyiban tragikus, hogy elveszített háborúk következménye, és annyiban nem, hogy egy heroikus, örökkévaló erdélyi gondolat sorsa ez. Az erdélyi múlt nagy alakjai így álmodtak és terveztek. A történelem pedig így minősítette a konkrét terveket legtöbbször csak álomnak vagy nehezen megvalósíthatónak. Ezek a tervek rövid éveket élhettek meg, mivel mindig beleszólt az erdélyi sors: az anyagi háttér hiánya, a török előretörése, Bécs sajátos politikája. A terv heroikus jellege azonban mindig tovább élt. Ezt a történelem minősítette, gazdagította és eljuttatta Erdély reformátusságát 1872-ben az önálló egyetemre. A négy karral beindított, és később Ferenc József Tudományegyetemre átkeresztelt universitas egy átmeneti európai egyensúly keretében jött létre, ahol az Osztrák–Magyar Monarchia bár ha rövid ideig is, de főszerepet játszott.

„Értől az óceánig”, Ady Endre gondolatát parafrázálva, a református universitas-gondolat mint óceánba befutó nagy folyó járult hozzá az erdélyi önálló magyar egyetem létrejöttéhez és öndefiníciójához maga több évszázadon át felgyűjtött szellemi kincseivel és vált egyetemalkotó, sőt meghatározó tényezővé.

A református „háttérű” egyetem gondolata ma is él, és a terv megvalósításra vár. A történetnek tehát nincs vége, csak folytatása. A kérdés megoldásra, válaszra várva nyitva marad: mit jelent ez ma, a 21. század elején?

I. Fejezet

Az Universitas-kérdés a reformáció korában

1. Az egyetem kérdése Európában

Dolgozatunk kezdő fejezetének megírásánál minden bizonnyal egyszerűbb lenne a helyzet, ha a címben a reformáció százada szerepelne, hiszen akkor csak a 16. század egyetemtörténetére kellene rálátást nyújtani. De azzal leszűkítettük volna a kereteket, és a hiányos kontextus nem adna gondolatkörnek széleskörű hátteret.

A címben szereplő reformáció kora megnevezést nem könnyű behatárolni, illetve időpont-cölöpöket levetni, s kijelenteni, hogy ez a periódus ettől eddig tart, mivel a *reformáció egy hosszú folyamat* eredménye, még ha 1517. október 31-től számítjuk is a kezdetét.

1.1. Európai metamorfózis 1054 után

Az 1054-es nagy szkizma után a nyugati egyház elindult a maga sajátos fejlődési útján, melyen az újítási, reformációs szándék és kényszer állandó útítársává lett.

Európa az ezredforduló millenarista hangulatából kilábalva határozott, dinamikus fejlődésnek indult. A fejlődés minden téren megmutatkozott. Erre is utal Tonk Sándor, amikor könyvében azt írja, hogy rövid időn belül „megindult Európa nyugati országaiban az a vitathatatlan fellendülés, melyet a polgári történettudomány okkal vagy ok nélkül »XII. századi reneszánsz« néven emleget”.¹ Az új technikai felfedezések, megvalósítások, a termelés megnövekedése, az árucserforgalom egyre szélesebb körű kiterjedése, a pénzforgalom élénkülése, új energiahordozók megjelenése a mindennapi életben, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a kézművesség, egyszóval minden az élni és haladni akaró élet minőségi és mennyiségi fejlődését szolgálta.

A 11. és 12. századi ébredés idején az ókori filozófiáknak és kultúráknak meghatározó szerep jutott. Alister E. McGrath mutatott rá, hogy a nyugati gondolkodók ebben az időben kezdtek hozzáférni Arisztotelész eredeti szövegeihez és írásainak arab kommentárjaihoz, másfelől pedig nagyon sok olyan tudományos szöveget fordítottak latinra, amelyek a görög, arab hagyományban gyökereztek.² Részben ez, részben pedig Arisztotelész filozófiája termékenyítő erőként hatott az új évezred kezdetén, mind a teológiai, mind a természettudományos művelődésre, és biztató impulzusokat adott a gondolkodásnak, eszmélésnek. Spanyolországi arab és zsidó gondolkodók: Avicenna (980–1037), Averroes (1126–1198), Maimonides (†1204)³ meghatározó személyiségei voltak ezeknek az áramlatoknak. Az ő műveiken keresztül jutottak el a gondolatok a nyugat-európai egyházi központokba. Természetes és egyenes következménye lett ennek az, hogy a székesegyházi, a káptalani, kolostori, olykor pedig a városi plébániai iskolák élete is megpezsdült az új szellemi mozgás következtében.

A korai skolasztikát, amely ekkor még inkább a neoplatonizmus hatása alatt állt, egyre erőteljesebben az új arisztotelészi szellemiség kezdte felváltani. Ez hosszú évszázadokra kihatott a szellemi élet minden területére. A skolasztikának ebben a második periódusában „az egyházi szellemi élet a virágkorát élte”.⁴ Ekkor még a szellemi élet minden

¹ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kriterion. Bukarest, 1979. 7.

² V. ö. Alister E. McGrath: *Tudomány és vallás*. Typotex. Budapest, 2003. 17

³ V. ö. Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Szent István Társulat. Budapest, 200. 229.

⁴ Karl Heussi: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Osiris Kiadó. Budapest, 2001. 234.

tudományos megnyilvánulása az egyház kezében futott össze, így az általuk létrehozott egyetemek melegágyává váltak mind a teológiai fejlődésnek, mind a tudományos művelődésnek, új felfedezéseknek.

Az egyetemek élete, fejlődése azonban nem volt zavartalan az első fél évezredben. A társadalmi közeg, az egyháztörténeti háttér folyamatos alakulása rendszeresen meghatározta fejlődésüket. A kezdeti ébredést és általános fellendülést Ronald Finnucance szerint a 14. századtól a „nyugtalan kora”⁵ váltotta fel. Európában minden téren egy olyan krízishelyzet, illetve „válsághangulat”⁶ teremtődött, amely mindenre rányomta a bélyegét. Ez volt az az egyszerre sötét és ragyogó kor Egon Friedell szerint, amikor az emberek „mindenben hittek. Hittek minden látomásban, minden legendában, minden hírben, minden költeményben, hittek igazban és hamisban, bölcsben és bolondban, szentekben és boszorkányokban, Istenben és ördögben”.⁷

Az említett krízishelyzet kialakulásában meghatározó szerepet játszott az is, hogy az addig stabil lábakon álló pápai intézmény a császári trónnal együtt meginogni látszott. A társadalom közhangulata is megromlott. Az egyház elvilágiasodása addig soha nem látott méreteket kezdett öltetni. Az országok népességét nagy méreteken megritkító pestis és egyéb járványok, üldözések, véres körmenetek, különböző érdekeltségű háborúk, majd pedig a halál pallosát megvillantó tatár és oszmán–török invázió fenyegetése olyan állapotokat teremtett a XV. századra, hogy „Európa gondolkodását a halál közelségének élménye határozta meg”.⁸ A középkor hanyatló kultúrájának a haláltéma, a „macabre”⁹ gondolata egyik állandóan jelen lévő motívuma lett. Az egykori német-római császárság helyén fokozatosan jöttek létre a királyságok, kisebb-nagyobb államok, nemzetek és velük együtt a helyi érdekeltségű egyházak, melyeknek lokális érdekei, céljai nem mindig estek egybe Rómáéval. Új konfliktusok forrásaivá váltak ezek is.

A szellem és a lélek, mint igazságtalanul mellékvágányra állított valóság, kereste a kitérési pontokat és az új utakat mind egyházi és világi vonatkozásban, mind a társadalom és az egyén életében. Kezdetben sem a patar, bogumil, kathar, valdens, albigens próbálkozások, később pedig az egyházon belüli vagy részben kívüli szakadár, szektoid, szkizmatikus vagy előreformációs kísérletek, törekvések sem hozták meg az óhajtott változást. Pedig az ember minden szinten éhezte a megoldást jelentő újat. Ezért is születtek a különböző szellemiségű, lelkesítő jelenségek, mozgalmak a németalföldi Geert Groote-féle Devotio moderna-tól, a misztikus közösségeken, társaságokon át egészen a népi vallásosság sajátos formáig, vagy éppen a Girolamo Savonarola és a mások által is képviselt profétikus-apokaliptikus megnyilvánulások. Egy új teológiai látásmódra volt szükség¹⁰, melyet csak valamivel később Zwingli, Luther, Kálvin szellemi vonulata hozott be az egyház és a társadalom életébe.

A társadalmak azonban más téren is változást sürgettek. Az európai gazdasági recesszió után a politikai és gazdasági (átállás a pénzgazdálkodásra) hatalmi tényezők átalakuló rendszerében az új államok kialakulásával együtt egy új univerzális jellegű, igényű és kihatású szellemi mozgalom kezdte Európát más és más pontokon feszíteni, felrázni és kiútkeresésében irányítani. Már hosszú ideje születőben volt, a 14. században pedig már markánsan jelentkezett az olasz földről induló reneszánsz, valamint a Németországban humanizmussá szelídülő szellemi áramlat. Mindkettő, mely ugyan gondolati és tartalmi szempontból egy töről fakadt, új szemlélethez vezette „vissza” a gondolkodni, fejlődni, haladni akaró embert. A reneszánsz, a humanizmus új tartalmat, szemléletet, világlátást, isten- és emberértelmezést adott. Ez pedig dinamikus, új impulzusokhoz vezetett a korabeli

⁵ Philip McNair: A megújulás magvai. in. *A kereszténység története*. Lilliput Könyvkiadó. Budapest, 1996. 341.

⁶ Karl Heussi: i. m. 245.

⁷ Egon Friedell: *Az újkori kultúra története*. Holnap Kiadó. Budapest, 1989. 104.

⁸ Philip McNair: i. m. 353.

⁹ Johan Huizinga: *A középkor alkonya*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1996. 110.

¹⁰ V. ö. Karl Heussi: i. m. 246.

élet fejlődést, haladást, reformációt éhező útkeresésében. Az antik műveltséghez visszanyúló humanista törekvések egyre komolyabb részt ütöttek a szellemi világ burkain.

A 15. század már nemcsak, hogy hosszú és lassú átmenetet képezett a középkor és az újkor között, de hihetetlen iramban gyorsította fel a változást az oktatás, a tudomány, a politika, a gazdaság, a művészetek terén és egyebütt, ugyanakkor nagyon sok szálát elszakított, mely a középkori hagyományokhoz kötötte.¹¹

A kor talán legnagyobb hatású találmánya, a *könyvnyomtatás* összekötötte és mozgósította a társadalmakat, illetve megkönnyítette és felgyorsította a kommunikációt. A 15. század közepén találta fel Gutenberg társaival a nyomdát,¹² melyet a humanizmus rögtön saját szolgálatába állított. Ha erre a találmányra hamarabb került volna sor, Husz Jánosnak talán nem kellett volna akkor meghalnia. Az információáramlás¹³ és -csere rohamosan gyorsulni és növekedni kezdett. Mind világi, mind teológiai téren a tudósok már nemcsak olvasták, értelmezték az ókori szövegeket, hanem újra kiadták és saját kommentárjaikkal látták el őket, ugyanakkor egyre több eredeti, új utakon járó, új gondolatokkal, felfedezésekkel teli kiadvány is napvilágot látott. Mintha egy nagy, láthatatlan kéz irányított volna úgy, hogy mindez az átalakulást, a megújulást, a 16. század elején jelentkező reformációt szolgálja majdan. A középkor hol radikális, hol passzív, hol hiperaktív folyamatait váltotta fel a 16. század elején elérkező pillanat, mely tisztán és egyértelműen fogalmazta meg és mondta ki a változást.

A 16. század elejétől a reformáció vette át a kezdeményezés szerepét egész Európában. Nem csoda, hiszen amíg a reneszánsz és a humanizmus még csak kritikát tudott megfogalmazni, addig emez egyaránt kínált alternatívát mind a szellemnek, mind a léleknek. Az új tartalom mellett pedig egyre inkább körvonalazódott az új forma is. A létrejött új egyházak, majd oktatási intézmények hamar átírták a történelmet, és sebes kézmozdulatokkal rajzolták át az országok térképét is.

Róma tétovázott, de csak rövid ideig. A tridenti zsinat döntéseit követően, illetve Loyola fellépésével egy teljesen új szellemi-lelki mozgalom indította el a római egyház restaurációs politikáját. Külön érdekessége ennek, hogy a reformáció által megfogalmazott régi-új hitigazságokat sajátos módon építette bele egyháza tanításába, rendszerébe. A tridenti zsinat befejezésével konkrétan és szervezeten vette kezdetét az ellenreformáció. Az új római katolikus egyházpolitika a rend, a fegyelem és a teológiai hitigazságok tisztázása mellett az oktatáspolitikát is megcélozta. Közben háborúk sorozata, inkvizíciós kivégzések, boszorkány- és eretneküldözések egész sora kezdődött meg.

Nemcsak Rómát vagy a reformáció egyházait, de az egész Európát is megmozgatta az a szellemi áramlat, mely humanista alapokon állva, az ökumenikus egységtörekvések szolgálatára kötelezte el magát. A harmadik erő evangéliumának¹⁴ nevezett mozgalom képviselői jelen voltak mindenütt, az egyetemek katedráitól a szószékeig, a közhivataloktól a fejedelmi udvarokig, a központoktól a perifériáig, a teológiától a tudományokig, a nyílt testületektől a titkos társaságokig. A vallási frontvonal mindkét oldalán többen pacifista érdekeket szolgáltak, a szelídséget, hitelvi egységet, toleranciát hirdették, és a szakadást akarták meggátolni. Paul Johnson gondolatai nyomán, az előbbieket folytatásaként elmondhatjuk, hogy sokszor az árral szemben úszva vették fel a küzdelmet akár az egyik vagy a másik féllel, akár az egyiket vagy a másikat támogatva, vagy éppenséggel azok képviselőiben. Erasmustól Melanchtonig, Casandertől John Dee-ig és Giordano Brunóig, a kevésbé ismert teológusoktól számos világi tudósig sokan álltak ennek a szellemi vonulatnak, a korai felvilágosodás előjátékának is tekinthető jelenségnek szolgálatába. Egy teljes és tökéletes tudásrendszeren dolgoztak, amely kiterjedt mindenre, átfogott minden

¹¹ V. ö. Norman Davies: Európa története. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 418–421.

¹² V. ö. Jean Delumeau: Reneszánsz. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 164–165.

¹³ V. ö. Gaál Botond: *Az ész igazsága és a világ valósága*. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2003. 100–108.

¹⁴ V. ö. Paul Johnson: i.m. 424.

szellemi és spirituális értéket, de a tengelyét a keresztyénség jelentette. Megvilágosodott, Istentől ihletett irányítás mellett a tudományt, a művelődést szolgálták és terjesztették. Nem voltak éles határt a hit és a tudományok, a természettudomány és a teológia közé, sőt, a teológia művelését összehangolták a józan ésszel és gondolkodással. Céljukat a híres költő katolikus humanista, Georg Cassander markánsan és egyértelműen fogalmazta meg: „a lényeges dolgokban egység, a lényegtelen dolgokban szabadság és mindenekfölött a felebaráti szeretet és a könyörületesség”.¹⁵

Nagyobb lépésekben ilyen társadalmi, egyház- és szellemtörténeti háttérben jöttek létre, működtek, vagy éppen szüntek meg Európa-szerte az egyetemek a tárgyalt korszakban.

1. 2. Universitasok születése és elterjedése

E rövid kitérő után visszatérünk az európai egyetemek születésének korszakához.

Ma már szinte minden iskola- vagy egyetemtörténettel foglalkozó egyetért abban, hogy az egyetemek létrejöttének legkorábbi időszaka a 13–14. század volt. Itt azonban mégsem érdektelen megjegyezni Kovács Sámuel 1823-ban egybegyűjtött felsorolását, melyben több mint 117 „universitasokat, Academiákat 's más nagy Oskolákat” említ meg.¹⁶ Szerinte a kezdet már a 791-es esztendőbe nyúlik vissza. Ennél sokkal korábbi időre tekintenek vissza azon iskolák és tudományközpontok kezdetei, amelyek meghatározó módon befolyásolták a társadalmak, népek életének alakulását. Ez derül ki Hermán M. János tanulmányából is, melyben két 17. századi tudós akadémiai székfoglalójának összehasonlítását követhetjük nyomon.¹⁷ Ezek szerint is Európában a korábbi századokban tudományos műhelyek már több helyen is működtek. Több olyan iskola is volt, ahol a quadrivium és a trivium pontosan különhatárolt és artikulált módon működött. Az első közismert két nagy egyetem a bolognai és a párizsi, egy-egy *studium generale*-ből fejlődött ki, de a harmadik nagy iskolaközpont, melynek kezdetei a megelőző kettőnél is korábbi időre nyúltak vissza, Salernóban volt. A „középkori *studium generale*-k sorában egészen különálló helyet foglalt el a salernói iskola a maga orvosi stúdiumával” – hangsúlyozza Fináczy Ernő.¹⁸ A tudományt művelő műhelyek úgy szerveződtek, hogy Európa különböző vidékeiről jött hallgatók gyűltek össze egy-egy jeles tudós mester köré. Kezdetben *natiokba*, nemzetiségi csoportokba szerveződtek. A hallgatóknak a tanítók sok minden egyebet tanítottak a teológia és a filozófia mellett, főként olyan hasznos, a mindennapi életben nélkülözhetetlen gyakorlati tudományokat is, mint a jog vagy orvostudomány.

Európában leghamarabb Itáliában alakult *studium generale*. Mai ismereteink szerint Bolognában jött létre az első egyetem, amely 1088-tól már kitűnt magas szintű jogi oktatásával.¹⁹ Az európai jogi művelődés alapjait ők vetették meg azáltal, hogy kidolgozták a klasszikus római jogra alapozott világi jogrendszert. Ennek ellenére mégis a párizsi stúdiumközpont kapott hamarabb pápai jóváhagyást. A párizsi egyetemet 1231-ben ismerte el hivatalosan IX. Gergely pápa, míg a bolognai működési szabályzata csak 1253-ban nyert szentszéki jóváhagyást.²⁰ Az egyetemalapítási tendencia nagy iramban folytatódott és haladt előre a 13. századtól. A nyugat-európai egyetemek rövid időn belül már Közép- és Kelet-

¹⁵ Paul Johnson: i. m. 423.

¹⁶ Kovács Sámuel: Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről Az Oskoláknak hasznos és becses voltokról: A nevezetesebb Oskolákról és azok felállításának idejéről. in: *Tudományos Gyűjtemény, X. kötet*. Pest, 1823. 31–41.

¹⁷ Hermán M. János: Adalékok Apáczai kolozsvári székfoglaló beszédének vizsgálatához. in: *Emlékkönyv Tőkés István 90. születésnapjára*. Kolozsvár, 2006. 573–585. A tanulmányban a szerző Apáczai Csere János 1656. november 26-án megtartott kolozsvári székfoglaló beszédét és Voetius Gisbert 1636-ban elmondott akadémianyitó igehirdetését veti össze.

¹⁸ Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926. 284.

¹⁹ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó. Budapest, 2003. 46–47.

²⁰ Adriányi Gábor: i. m. 227.

Európából is vonzották a tanulni vágyókat. Nyilván tanulni csak az jöhetett, akinek megvolt az anyagi háttere és volt bátorsága vállalni a viszontagságokat, illetve azok, akik mögött valamilyen fejedelmi érdek állt. A fejedelmek, királyok vagy különböző kistérségek urai hamar rájöttek arra, hogy a közigazgatásba, a diplomáciába, az országos ügyek intézéséhez tanult, képzett emberekre van szükség.

Itáliában Bologna adott impulzust sok egyetem megszületéséhez. Egymás után jött létre egyetem vagy főiskola Modenában, Vicenzában, Arezzóban, majd a versenyt rövid időre a bolognaival is felvevő Páduában, 1222-ben.²¹ Itáliában alakult meg az első, fejedelmi alapítású egyetem is, tudjuk meg Tonk Sándor előbb hivatkozott művéből. II. Frigyes hatalmi érdekeit tartotta szem előtt elsősorban, amikor 1224-ben, Nápolyban egyetemalapítási szándékát közölte alattvalóival. Ugyancsak ebből a korból datálódhatnak a salamanca-i, lisszaboni, oxfordi, cambridge-i²² egyetemek is. Az egyetemek szerepe fokozatosan nőtt az élet minden területén. Gondolkodó, fejlődést szolgáló hasznos emberek sokaságát termelték ki. Meghatározó erejű gyakorlat volt, hogy az egyetemek végzettjei közül a jelesek később visszahívták, így a fiatal tudósok új nézeteiket egykori iskolájukban fejthették ki. Az újabbnál újabb szellemi áramlatok túlnyomórészt a katedrák mögül kaptak szárnyra. Képviselőik közül csak néhányat említünk meg: Bonaventurát és William Occamot Párizsban, Aquinói Tamást Párizsban és Nápolyban, Duns Scottust Párizsban és Oxfordban.

Az egyetemalapítási hullám a 14., majd 15. században tovább gyűrűzött: Egyre több studium generale nyitotta meg kapuit a tanulni vágyók előtt. Itáliában, a reneszánsz bölcsőjében a 14. század második felére már szinte minden nagyobb városban működött egyetem: „Rómában 1303-tól, Perugiában 1308-tól, Sienában 1321-től, Veronában 1339-től, Pisában 1343-tól, Firenzében 1348-tól, Ferrarában 1391-től”.²³ A 16. század első felében már olyan országok is létrehoztak egyetemet, amelyek korábban alig vagy egyáltalán nem rendelkeztek studium generalek-kal.²⁴ Az előbb hivatkozott Delumeau-tól tudjuk azt is, hogy a 14. század végén már 45 tudományközpont fogadta Európában a hallgatókat. A 15. században még 33 új keletkezett. Ezekhez a 15. század elején még 15 csatlakozott. Világosan nyomon követhető az is, hogy az egyetemalapítási áramlat fokozatosan haladt Nyugat-Európa felől Közép- és Kelet-Európa irányába. Így jött létre egyetem először 1348-ban Prágában, ahová IV. Károly még ebben az esztendőben kiadott aranybullája szerint „bölcs férfiak sokaságát” kívánta meghívni.²⁵

---

²¹ Tonk Sándor: i. m. 20.

²² Adriányi Gábor: i. m. 227.

²³ Tonk Sándor: i. m. 21.

²⁴ V. ö. Jean Delumeau: i. m. 79–80.

²⁵ *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és Közép-Kelet IV–XV. sz.* Szk.: Jónás Ilona, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 496–497. Indoklásában ez állt: „ennek azért kell megtörténnie, nehogy királyságunk hűséges lakosainak, akik szüntelenül éheznek a tudományok gyümölcseire, idegen országokban alamizsnáért kelljen könyörögniük, hanem hogy királyságunkban találjanak a vendéglátásra felkészített asztalt, és hogy azok, akik kitűnnek velük született értelmi képességeik szellemes mivoltával, műveltek legyenek a tudományok ismerete révén, és nemcsak hogy ne kényszerüljenek, hanem fölöslegesnek is tarthassák, hogy a tudományok megszerzése érdekében bejárják az egész világot, idegen nemzetekhez zarándokoljanak vagy, hogy óhajuk kielégítést nyerjen, ismeretlen országokban kolduljanak, hanem, hogy éppen dicsőségüknek tartsák, hogy másokat hívhatnak meg idegenből a kellemes illatra és az ilyen jótéteményben való részesülésre. Ezért, hogy a léleknek ilyen üdvös és dicséretesen megfogant gondolata méltó tetteket szüljön, azt akarjuk, hogy ennek a királyságnak fennköltését az újdonság örvendetes kezdeményezései növeljék, és előzetes érett megfontolás után elhatároztuk, hogy kies székvárosunkban, Prágában, létrehozunk, elrendelünk és újonnan megalapítunk, egy generale stúdiumot, hiszen ez a város mind a föld termésének gazdag voltával, mind a hely kellemességénél fogva teljes mértékben hasznosan alkalmas ilyen nagy feladatra. Ezen az egyetemen lesznek valamennyi kar doktorai, magisterei és diákjai és jelentős birtokokat ígérünk nekik, azoknak pedig, akiket erre méltónak találunk közülük, királyi ajándékokat adunk. Azt akarjuk, hogy bármelyik kar doktorai, magisterei és diákjai, mind együtt és mindegyik külön bárhol is jöjjenek, felségünk különös védelme és oltalma alatt legyenek mind érkezésükkor, mind itteni tartózkodásuk alkalmával, és hasonlóképpen, amikor elmennek; készek vagyunk mindegyiknek biztos kezességet adni, hogy mindnek és mindegyiküknek, aki ide akarna jönni, bőkezűen megadjuk mindazokat a privilégiumokat, kiváltságokat és szabadságokat, amelyeket akár a párizsi, akár a bolognai egyetemen a doktorok és diákok királyi hatalomból használni és élvezni szoktak, és hogy gondoskodunk arról, hogy ezeket a szabadságokat mindenki és külön minden egyes sértetlenül megőrizze. Mindezeknek tudomására és teljesebb biztonsága érdekében íratuk meg ezt az oklevelet és erősítettük meg felségünk pecsétjével készült aranybullával...”

A lábjegyzetben ismertetett alapítólevél egyértelműen tükrözi a korabeli mentalitást. Prága után Krakó (1364), majd Bécs (1365) is megnyitotta az egyetem kapuit.

Ez a folyamat Magyarországra is áterjedt. Először Pécs kapott V. Orbán pápától, 1367-ben oklevelet egyetemalapításhoz, majd 1395-ben a budai egyetem s a harmadik kísérlet Pozsonyhoz fűződik, amely 1467-ben nyitotta meg kapuit Academia Istropolitana néven.²⁶

A 14. és 15. században az egyetemek elterjedésének lehetünk szemtanúi. Az egyetemek elterjedésének több oka is volt. Európában ekkor széles körben terjedt el az egyetemalapítási szándék. Ennek a tendenciának minden bizonnyal nemcsak demográfiai okai, hanem politikai, gazdasági és más egyéb okai is lehettek.²⁷

Tonk Sándor írja, hogy az „egyetemalapítók sorában az uralkodók mellett itt már kisebb tartományok és városok is sorban hozták létre egyetemeiket”.²⁸ Az itt létrejövő universitasok születésének korszaka a 14. század utolsó esztendeire, illetve a következő századra tehető. A heidelbergi (1386), kölni (1389), erfurti (1392), lipcsei (1409), würtzburgi (1402), rostocki (1419), freiburgi (1419), bázeli (1459), ingolstadti (1492), tübingeni (1502), frankfurti (1506), pozsonyi (1465) egyetemek közül sok egykori humanista központ a reformáció fellángolásával meghatározó szerephez jut, és legtöbbszörük meg is marad a reformáció szolgálatában.

Az egyetemek létrejöttével kapcsolatban elmondhatjuk, hogy az általában kétféleképpen történt. Egyfelől valamilyen korábbi egyházi, székesegyházi, káptalani, kolostori vagy városi plébániai iskolából nőttek ki természetes módon, megannyi szerencsés tényező egybeesésének következtében, másfelől pedig valamilyen világi szándék hozott létre egy új egyetemet. Az is előfordult, hogy belső konfliktusok eredményeként egy része a diákoknak s a tanároknak elhagyta a korábbi alma matert, és más helyen vetették meg egy új studium-központ alapjait.

Kezdetben az egyetem, az universitas kifejezés nem azt jelentette, mint a későbbi vagy akár a mai korban. Az első struktúrák a céhek mintájára²⁹ szerveződtek és hoztak létre olyan szellemi érdekközösségeket, melyek az egyetemek első formáit jelentették. Két megnevezés vált közzismertté: az „universitas magistrorum et scholarium, vagyis a tanárok és diákok egyesülete”, valamint az „universitas litterarum”,³⁰ mely kivétel nélkül az összes tudomány egyetemességére vonatkozott.

Az universitas fogalma elég későn találta meg a helyét a köztudatban. Nagyon sokáig a legfelsőbb szintű oktatást is – a már korábban említett – studium generálénak nevezték. Az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy a középkori egyetem egyszerre jelenítette meg az oktatás minden formáját, az elemi osztály betűvető szintjétől mai értelemben a középiskolán át a legfelsőbb szintekig. Kezdetben két stúdiumforma alakult ki. A „studium particulare-ba ugyanazon provincia tanulóit küldték el, a studium generale-ba pedig az összes provinciából jöttek a tanulók”.³¹ Bán Imre szerint a studium generale „a szabad tudományos kutatás céljaira létrejött társulás volt a tanárok és diákok között... az egyházi ideológia szellemében és a feudális rend érdekében, de gyakorta az egyházi és világi hatalmak ellenében küzdötte ki jogait, amelyek egyébként hamarosan körvonalazódtak: a korporatív autonómia, a saját maguk választotta eljárás, igazságügyi illetékeség, a fakultásokra osztlás kötelezettsége, a tudományos grádusok adományozása (promotio), a doktoravatás joga, saját hivatali szervezet, alkalmazott személyek tartása, tradíciók kialakítása”.³²

²⁶ Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái. Szk.: Szögi László, in. *Magyar Felsőoktatás*. Budapest, 1994. 11–14.

²⁷ V. ö. Tonk Sándor: i. m. 34.

²⁸ Tonk Sándor: i. m. 34.

²⁹ Tonk Sándor: i. m. 8.

³⁰ Mészáros István, Németh András, Pukánszky Béla: i. m. 46.

³¹ Török József: *Egyetemes egyháztörténelem I-II*. Szent István Társulat, Budapest, 1999. 117.

³² V. ö. Bán Imre: *A magyarországi felsőoktatás a XVI–XVII. században*. i. m. 276.

1. 3. Az egyetemek differenciálódása

Még a 13. században elkezdődött a differenciálódás, és az első egyetemeken létrejött a négy fakultás: a bölcsészet vagy filozófia, a teológia, az orvosi és a jogi kar. Az első az alapfakultást jelentette, mely ekkor még a *hét szabad művészetként* (septem artes liberales) volt ismeretes. A facultas artiumon, akik végigjárták a triviumot és a quadriviumot, azok „sikeres vizsgák után megkapták a baccalaureatus fokozatot”.³³ Csak ezek elvégzése után lehetett feljebb lépni a teológiai, jogi vagy orvosi fakultásokra. A záróvizsgákat követően szerezhették meg a doktori fokozatot. A tanítás formái hosszú időn keresztül a kurzusok és disszertációk maradtak. Az első studium generale-k, illetve egyetemek kezdeteit, szervezeti felépítését, oktatott tananyagát, az oktatás-nevelés módszereinek kérdéseit, illetve a háttérintézményként kiépülő ókollégiumokkal kapcsolatos tudnivalókat Fináczy Ernő már korábban idézett művében³⁴ részletesen ismerteti.

Hamar körvonalazódott két olyan egyetemi modell vagy típus, amely hosszú évszázadokra meghatározta az egyetemek felépítését, szervezeti struktúráját, tanulmányi rendszerét, működési és alapszabályzatát. Az egyik a *párizsi modell* volt, ahol az egyetem rektorát a tanárok választották, de az egyházi hatóság (az egyetem kancellárja) erősítette meg tisztségében. Ilyenek voltak a francia, az angol, német és cseh egyetemek. A másik *modellt bolognaiként* tartja számon a neveléstörténet, ahol az egyetemi polgárok választották maguk közül a rektort egy-két évre. Rektor csak egyházi rendhez tartozó (klérikus) lehetett. A hallgatók csak olyan rektort választottak, aki tisztes erkölcsű, megbízható, higgadt és igazságos, legalább huszonöt esztendő, nőtlen férfiú volt. Tanítási jogot is ő adományozhatott. Elsősorban az itáliai és a spanyol egyetemek követték ezt a mintát, de ilyen volt a rend a krakkói egyetemen is.³⁵

Egyetemet elvileg bárki alapíthatott, akinek megvoltak a kedvező körülményei, adottságai és feltételei. A városok, a helyi egyházak, a fejedelmi udvarok próbáltak is élni a lehetőségekkel, de a kezdeményezés, már a működés jóváhagyása miatt is inkább a pápa kezében maradt. Alapító- és kiváltságleveleket, privilégiumokat adhatott az egyház vagy a fejedelmi udvar is, ám előbb-utóbb nélkülözhetetlen volt a pápai bulla, a megerősítés, mellyel jóváhagyta az adott egyetem létehez szükséges működési szabályzatot. Az egyetemek pontosan körülhatárolt privilégiumokkal rendelkeztek, melyeket az alapító chartában fogalmaztak meg, ugyanakkor sok esetben ezekkel a kiváltságokkal „együttjárt a városi és állami hatóságoktól való függetlenség, az oktatás és a tudományok művelése belső rendjének meghatározása, a diplomák és tudományos fokozatok (baccalaureatus, licentiatatus, magister, doctor) adományozása, és ami a legfontosabb, az oktatás szabadsága (licentia docendi)”.³⁶

Mind az egyházi, mind a világi hatalom egyre inkább igényelte azokat a tanult embereket, akik a kancelláriákban, mai szóhasználattal élve, a kormányzati hivatalokban, a diplomáciai ügyvitelben, a gazdasági ügyintézésben fejtették ki munkájukat.

Róma és a helyi fejedelmi udvarok mellett a városi polgárság is megérezte az egyetem jelenlétének szükségességét, fontosságát. A városok egyetemalapító és -fenntartó szándéka mögött is jól meghatározható szándék állt. Az egyre bővülő, növekvő universitasok nemcsak a fejlődést indukáló és szolgáló értelmiséget „termelték ki”, hanem a városi polgárság gazdasági érdekeit is szolgálták. A mindennapok életéhez szervesen hozzátartozott a háttérintézményi feladat is. A diákok számára lakásokat kellett biztosítani.

³³ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. i. m. 46.

³⁴ V. ö. Fináczy Ernő: i. m. 257.

³⁵ Mészáros István–Németh András,–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. i.m. 47.

³⁶ Orosz István: Európai művelődés a skolasztika jegyében. in. *Európa története*. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1993. 130.

Az étkeztetéshez szükséges nyersanyag megtermelése, feldolgozása, forgalmazása pedig a városi ember számára jelentett komoly megélhetési forrást. Az egyetem és a város között azonban nem volt mindig harmonikus viszony, sok esetben még véres csatákba torkolló utcai verekedések, háborúságok is terhelték a kapcsolatukat. A geostratégiai szempontból jó helyen található, az arteriális csomópontokban fekvő – egyetemkezdeményező – városok meghatározóak voltak nemcsak egyházi, de politikai, gazdasági és kereskedelmi szempontból is. A korabeli „piaci központokban” erősebb volt a gazdasági-pénzügyi háttér és ideálisabb társadalmi, szociális struktúrák, körülmények teremtődtek, s ez kedvezett a szellemi életnek is.

Igaz az, hogy a szellemi élet ekkor még teljesen egybeforrt az egyházi, teológiai tudományokkal, mivel a skolasztika hosszú évszázadokra meghatározta, „előírta” a tudományok fejlődésének útját és játékszabályait. A fejlődés azonban egy pillanatra sem állt meg. Úgy kell elképzelnünk ezt a fejlődést, mint egy letről felfelé haladó és folyamatosan erősödő spirált, amely néhány évtized alatt kikövetelte magának a társadalom teljes körű életén belül az őt megillető helyet és így „... bizonyos autonómiát megőrizve nőtt fel az egyetem, a *studium* a két középkori egyetemes hatalom, az imperium és sacerdotium mellé”.³⁷

Az egyetemek belső élete, fejlődése jól mutatja, hogy hányszor alakult ki éles konfliktus a pápai és a fejedelmi udvar, a város és a helyi egyház, vagy akár Róma és a helyi egyház, a fejedelmi udvar és a kisebb tartományok, régiók udvarai között. Mindennek ellenére és mellett az egyetemek a *szellemi élet fellegváraivá* váltak. Itt vívták csatájukat, itt vágtak csapást és innen indultak jövőt hódító útjukra a korszakformáló és -alkotó egyéniségek, az új szellemi irányzatok. De az olasz reneszánsz, a német humanizmus, az előreformáció, majd pedig a reformáció melegágya is az egyetem volt.

Az újtó törekvések vezéregyéniségei mind-mind valamelyik korabeli kiváló egyetem végzettjei voltak, akik a legtöbb esetben visszatértek vagy oda, vagy valamely másik egyetem katedrájára. Geert Groote, a Devotio Moderna mozgalmának elindítója Kölnben tanított.³⁸ A millenarizmussal szimpatizáló John Wycliff Oxfordban,³⁹ Jan Hus⁴⁰ pedig azon a prágai egyetemen tanított, melynek megalapítását még 1346-ban határozta el IV. Luxemburgi Károly német–római császár (1347–1378), a csehek tudománykedvelő királya, aki Párizsban tanult⁴¹ egykor. De a német misztika legkiemelkedőbb egyénisége, Eckhart mester is Párizsban tanított. Szinte minden korát meghaladó és társadalma fölé növvő, új szellemi többletet kínáló tudós valamely egyetem jeles tanára volt (esetenként előbb diákja), aki a tudományokat vagy új útra terelte, vagy új szempontok szerint fogalmazta meg.

1. 4. Új, átalakító hatások az universitasok életében

A reneszánsz és humanizmus előretörésével azonban egy más tendencia is kezdett kialakulni. „Az egyetemek jelentőségét a tudományok művelésében a humanizmus és a reneszánsz annyiban csökkentette, hogy a reneszánsz-korban új szellemi központok alakultak ki”.⁴² Az új szabadelvű akadémiákon, mint amilyen volt a firenzei platonikus Medici-akadémia,⁴³ a kor jelentős humanista tudorai inkább független tudósokként végezték munkájukat. A firenzei akadémia mellett nagyon sok olyan társaság, közösség, csoportosulás jött létre, mint a Pomponio Leto által alapított római akadémia, vagy a Pantino által

³⁷ V. ö. Tonk Sándor: i.m. 10.

³⁸ Philip McNair: i. m. 359.

³⁹ Péter Miklós: *A keresztény egyház története*. Kolozsvár, 1998. 62.

⁴⁰ Karl Heussi: i. m. 259.

⁴¹ Tonk Sándor: i. m. 23.

⁴² Szántó Konrád O. F. M.: *A katolikus egyház története. I–III. kötet*. Ecclesia, Budapest, 1983. 549.

⁴³ V. ö. Révész Imre: *A kereszténység története*. Cluj–Kolozsvár, 1925. 127.

létrehozott nápolyi akadémia, de említhetünk mást is, „a különböző fantázianeveket viselő egyesületeket, mint például a Vignaioli, a Podri vagy a Salegnoti Rómában, az Elevati Ferrarában, az Accesi Regio Emiliában, a Sitibondi Bolognában vagy az Umidi és az Accademia della Crusca Firenzében, ... mely 1591-ben az Accademia szótár megjelentetésére szánta el magát”.⁴⁴

Voltak tudósok, akik saját korukban meghatározó szerepet játszottak, mint például Girolamo Savonarola, Lorenzo di Valla, a Vulgata első bibliakritikusa, akiben a Hieronimus-féle bibliafordítás tanulmányozásakor először „derengett fel a modern szentírástudomány”.⁴⁵ De említhetjük Johann Reuchlint, az első keresztyén–héber szótár szerkesztőjét is, vagy Rotterdami Erasmust, jó barátjával, a tragikus sorsú Thomas Morusszal együtt.

A tudomány gyakorlásának és tanításának, valamint akár a fentiek által végzett kutatásnak ez a formája nem volt különösebben csoda, hiszen Róma mindent elkövetett, hogy a humanizmus szellemiségét s képviselőit az egyetem falain kívülre szorítsa. Ezeket a tudósokat és velük együtt másokat is hiába próbálták kirekeszteni, a szellem szabad szárnyalása ellen úgysem tudtak akadályt gördíteni. Ők, akár kapun belül, akár kívül voltak, akkor is az egyetemek fölé nőttek. Ezért nem lehettek sokáig zárva az egyetemek kapui a humanizmus előtt, így kulcsszerepet játszhattak az új szellemiség diadalra jutásában. Delumeau szerint azért is indulhatott el hódító útjára a humanizmus, mert már előkészítették számára a terepet.

Az új hatása alatt történő átalakulásban egyre nagyobb hangsúly esett a reneszánsz kollégiumokra. A már kialakult egyetemi struktúra hangsúlybeli eltolódást kapott éppen emiatt. Ezek a kollégiumok az előző korszak hasonló típusú oktatási intézményeiből nőttek ki: ugyanazt a képzést biztosították egyre növekvő számú tanulóik számára, mint korábban a facultas artiumok. Ám éppen a tanulók említett áradata következtében a kollégiumok kénytelenek voltak új rendtartást bevezetni, tanáraiknak pedig rá kellett ébredniük, hogy az oktatás mellett nevelési feladatokat is el kell látniuk.⁴⁶ A 16. század elejére, „a humanizmus komoly erő lett, mert egyetlen olyan mozgalom volt, amely minden nyugati országban elterjedt és mert bizonyos fokig megoldást is ajánlott a felmerülő bajokra: a nevelést”,⁴⁷ állapítja meg J. Colyn.

Az akadémiák, de még inkább a kollégiumok fokozatosan halványították el egy időre a korábbi idők egyetemeinek fényét. A nagy egyetemi központok uralkodó helyzete megszűnni látszott az egyetemek elszaporodását követően. A négy nagy fakultás helyett a reneszánsz és a humanizmus inkább az alapfakultásra helyezte a hangsúlyt és az új idők kollégiumai, „Anglia kivételével gyakorlatilag átvették a facultas artiumok szerepét és kétségtelen, hogy a legdinamikusabb karoktól megfosztott egyetemek a reneszánsz korban hanyatlásnak indultak. A kollégiumok felé vették útjukat azok a fiatalok, akik nem kívántak eleve valamilyen foglalkozási ágra szakosodni. Ennek következtében a klasszikus Európa időszakában – egyébként eléggé ellentmondásos módon – az egyetemek teljesen háttérbe szorultak, s csak a romantika korában nyerték vissza tekintélyüket, erejüket. Természetesen akadt néhány kivétel, így például az 1575-ben alapított leydeni egyetem, mely a XVII. és XVIII. században is megőrizte fényét”.⁴⁸

A reneszánsz és vele együtt a humanizmus a szellem és a tudományok terén szinte mindent megújított. Igyekezett felébredtetni a humán, klasszikus tudományok iránti érdeklődést, az emberbe mint humánumba és individumba vetett hitet és reménységet. A klasszikus tudományok és munkák generálták az embert a szabad gondolkodás irányába. A megismert régi-új logikus természettudományos ismeretek arra indították a tudományos élet

---

⁴⁴ Jean Delumeau. i. m. 321.

⁴⁵ Paul Johnson. i. m. 355.

⁴⁶ V. ö. Jean Delumeau. i. m. 544.

⁴⁷ Jos Colyn: *Egyetemes egyháztörténet*. Iránytű Kiadó, Gödöllő, 2001. 123.

⁴⁸ Jean Delumeau. i. m. 319.

képviselőit, hogy minél nyitottabbak legyenek, minél többet akarjanak megismerni az embert körülvevő világból akár tapasztalati úton is, és a megismert új az ember hasznát, fejlődését szolgálja. A klasszikus műveltség, az ókori nyelvek és kultúra, elsősorban a görög Platon és Arisztotelész újra köztudatba emelése dinamikus impulzust adott a reáliáknak, a metafizikai kutatásoknak, a természettudományos ismeretek fejlődésének, mely a 16., de főként a 17. században már egyre több egyetem diákságát hozta tűzbe. Úgy gondoljuk az előbbieket ismeretében, hogy a humanizmus alapvetően a görög kultúra beimplantálása a nyugati latin nyelvű művelődés világába.⁴⁹ A reformáció egyetemalapító egyházai formai szempontból sok mindent megőriztek a középkori universitasokból, de tartalmi szempontból már a humanizmus új útján, és mindenekelőtt kezükben a nyitott Szentírással kezdték meg kiépíteni egyetemhálózatukat.

Ekkor már Nyugat-Európában, de különösen a német nyelvterületen sok egyetem működött. Szinte minden kisebb tartomány vagy régió rendelkezett már saját egyetemmel. Az egyetemalapítások a reformáció korában tovább folytatódtak: Marburgban 1527-ben, Königsbergben 1544-ben, Jénában 1558-ban; újjászervezett egyetemek pedig Wittenbergben 1520-ban (teljesen 1536-ban), Greifswaldban 1534-ben, Rostockban 1534-ben, Tübingenben 1535-ben, Lipcsében 1539-ben.

1. 5. Új forma és tartalom a reformáció nyomán

A reformáció feltartóztathatatlanul haladt a maga útján. Rövid időn belül körvonalazta oktatáspolitikáját. Ebben élen jártak Sturm, Trotzendorf, Melancton, akik a legalsóbb szinttől a legfelsőig kidolgozták a protestáns iskola alapjait tartalmi és formai szempontból egyaránt. Akik utánuk következtek, azok már csak hellyel-közzel, kisebb részletkérdésekben változtattak. Az említett gondolkodók mindhárman humanista módszereket követtek, s ez új tartalommal töltötte fel a megreformált iskolákat. Nyilvánvaló, hogy a reformáció két nagy lángelméje, Luther és Kálvin is egyaránt elkötelezett munkásai voltak az oktatási élet reformációjának. A teljes körű reformátori munka mellett mindketten egyetemi tanárként is tevékenykedtek.

A következőkben a fent említett reformátorok iskolázás terén megfogalmazott újító elveit, törekvéseit foglaljuk össze röviden.

Philipp Melancton (1497–1560), akit Praeceptor Germaniae-nak neveztek, korszakalkotó újítást végzett a humanista iskolai múltból is táplálkozó reformációban. Melancton munkásságát kezdettől fogva az iskola, az oktatás, a nevelés határozta meg. Ezzel a témával foglalkozott már az 1518-ban elmondott tanári székfoglaló beszédében is. „Az ifjúság oktatásának javításáról” címet viselő wittenbergi székfoglalóban hirdette meg egyértelműen az egyetemi tanulmányok humanista szellemű reformját.⁵⁰ Megvalósítandó céljának vezérgondolata „a protestáns öntudat összeegyeztetése és szerves összekapcsolása volt az egyetemes humanizmussal”.⁵¹ Munkájának stílusa, koncepciója, formai és tartalmi hozzáállása egyfelől a humanista tudomány igényességéből és ismereteiből, másfelől pedig személyes és mély biblikus hitéből táplálkozott. Koncepcióját – a fent említett kettősséget – úgy sikerült egybeszerkesztenie, hogy célja, a „pietas és erudició harmóniája”⁵² mindvégig nem szenvedett csorbát. Kidolgozta a háromtagozatos humanista városi iskola tervezetét, melynek a latin képezte az alapját, majd azt követte a grammatika, a retorika és a dialektika. Ezzel a „városi iskolákat megnyerte saját felfogásának, s így ismét közel hozta azokat az

⁴⁹ Kristeller, Paul Oskar: Szellemi áramlatok a reneszánszban. in. *Gyorsuló idő*. Magvető. Budapest, 1979. 26.

⁵⁰ V.ö. Hörcsik Richárd: Philip Melancton (1497–1560). Emlékezés születésének 500. évfordulójára alkalmából. in. *Theológiai Szemle*, 1998, 2. szám. 98.

⁵¹ V. ö. Fináczy Ernő: *A renaissance-kori nevelés története*. Budapest, 1919. 218.

⁵² Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. i. m. 71.

egyházhoz”.⁵³ Melancton korszakos jelentősége egyként „tantervi intézkedéseiben”, másként abban mutatkozott meg, hogy először rendezte „egységesen és részletesen az egész ország közoktatását a maga összes fokozataiban és viszonylataiban”.⁵⁴ Átszervezte a wittenbergi egyetem bölcsészeti és teológiai fakultásait úgy, hogy tanszéket hozott létre a görög, latin és héber nyelveknek, mellettük pedig a retorikának, poetikának, valamint a matematikának. Meghonosította a disputációkat és a deklamációkat.⁵⁵ A wittenbergi normát nagyon sok egyetem (Tübingen, Frankfurt, Lipcse, Heidelberg) követendő példaként fogadta el és szervezte át annak mintájára korábbi oktatási rendszerét.

Találón nevezte Bucsay Mihály egyik tanulmányában „az általános művelődés és iskolaügy terén” Melanctont a reformáció vezéralakjának.⁵⁶

Johannes von, Sturm (1507–1589) talán még érzékenyebb volt az evangéliumi hagyományt illetően, mint Melancton. Sturm „iskolájának célja a vallásos érzület, illetve a jámborság (pietas) kibontakoztatása és elmélyítése”⁵⁷ volt. Kálvinizmusa és humanizmusa sajátosan keveredett egymással. Sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett a gimnáziumi tagozatra, mint az akadémiára. Hatása széles körben elterjedt. Szerinte a tanulásnak igazán akkor van értelme, „ha az ember erkölcsi magatartása összhangban van tudományosságával...”, ezért az iskolaszervezésnél két tagozatot kell létrehozni, melyek közül „egyikben az ékesszólást, a másikon pedig a gondolkodást kellett megtanítani”.⁵⁸ Sturm gimnázium-modellje lett egyfelől a protestáns akadémiák alapja, másfelől pedig „középiskolai rendszere nemcsak a kálvinizmus iskolakoncepciójának vált szerves részévé, hanem a jezsuiták »Ratio Studiorumának« tantervi anyagát is befolyásolta”.⁵⁹ Előbb a kilenc, majd a tíz osztályos gimnáziumi osztály működését szervezte meg úgy, hogy először bontotta osztályokra a növendékeket. Bevezette az osztályokra való tagolódást és különválasztotta a humán tudományokat; koncepciója azonban mégis egyoldalú maradt, mert „a reáliákat az anyanyelvvel együtt kizárta az iskolából!”⁶⁰

Gál Lajos kijelentésének azonban ellentmondanak az újabb iskolatörténeti kutatások, mert mind a matematika, mind a földrajz jelen volt a sturmi rendszert átvett iskolák tananyagában.⁶¹ Így történt ez Debrecen esetében is, folytathatjuk a gondolatmenetet, ahol már 1577-ben megjelent a *Debreceni Aritmetika*, az 1544-es Gemma Frisius-féle matematika tankönyv helyi adaptációjaként. Ez utóbbit az egyre szélesebb körben elterjedt sturmi rendszer korábban már használta. A sturmi iskola, amellett, hogy a matematikára is nagy hangsúlyt fektetett, a földrajzot, a csillagászatot már a kezdetekben beépítette rendszerébe, sőt, ebben az iskolatípusban az alapképzés legfelsőbb szintjén a földrajz állt, hangsúlyozza Gaál Botond James Bouwen-re hivatkozva.⁶²

Amíg Sturm Strassburgban végezte el iskolareformját, addig *Valentin Trotzendorf* (1490–1556) Goldbergben szervezte meg a reneszánsz-humanista alapokon álló iskola szerkezeti átalakítását. Trotzendorf „inkább teológus, mint filológus vagy pedagógus... neki inkább a Szentírás helyes értelmezése a célja, mint a klasszikus szellem utánképzése... és inkább a tanítás külső szervezésében tűnt ki, ellentétben Sturmmal”.⁶³

A növendékek az egykori római köztársaság mintájára szervezett önkormányzat keretei között éltek.⁶⁴ A tisztségviselők nevei consul, senator, censor, quaestor, aconomus,

⁵³ Gál Lajos: *Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században*. Tiszaföldvár, 1940. 19.

⁵⁴ Fináczy Ernő: *A renaissance-kori nevelés története*. i. m. 220.

⁵⁵ Gál Lajos: i. m. 20.

⁵⁶ Bucsay Mihály: Az Augsburgi interim. in. *Református Egyház*. Budapest, 1960. 31.

⁵⁷ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. i. m. 71.

⁵⁸ Fináczy Ernő: *A renaissance-kori nevelés története*. i. m. 226.

⁵⁹ Bajkó Mátyás: Luther és a protestáns iskolakultúra. in. *Pedagógiai Szemle*. 1983, 12. sz. 1105–1185.

⁶⁰ Gál Lajos: i. m. 21.

⁶¹ Gaál Botond: *A természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban*. Debrecen, 1988. 6.

⁶² V. ö. Gaál Botond: i. m. 80.

⁶³ Gál Lajos: i. m. 21.

⁶⁴ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. i. m. 71.

ephorus, dictator perpetuus, mind a római köztársaság rendfokozatait, mintáit példázzák. A Goldbergben megvalósított bentlakásos módszerrel a reformátori iskolakultúra alapját vetette meg. Az ifjúságot bevonta, beépítette az iskola belső önkormányzati struktúrájába úgy, hogy konkrét tanítói, nevelői feladatokkal bízta meg őket, s ez tulajdonképpen a protestáns önkormányzati elvvel volt tökéletes összhangban.⁶⁵ Trozendorf, Sturmmal szemben csak hatosztályos gimnáziumot működtetett, de a tanítás anyaga mindkettőnél egyformán a trivium volt, mely a grammaticát, retorikát és dialektikát foglalta magába.⁶⁶

Az előbb említettek mellett *Jean Calvin*nak (1509–1564) is volt egyértelmű oktatáspolitikai koncepciója. Kálvin munkássága kezdetétől már bekapcsolódott Genf iskolai életébe, de igazán csak a második genfi tartózkodása idején alakította ki saját oktatási rendszerét. Kálvin 1542 őszén úgy kezdett munkához Genfben, hogy előbb közelről megismerte a Sturm által szervezett strassbourgi gimnázium modelljét és céljait: a bölcsességet és az ékesen szóló kegyességet.⁶⁷ Közben, visszatérte előtt, 1541-ben megírta a *Genfi Gyülekezeti Rendtartást*. Ez azért lényeges számunkra, mert itt már a Krisztustól rendelt négy tisztség között, sorrendben másodikként említi a *doktorok* rendjét, melynek pontos célját, feladatát a későbbiekben fejtette ki.⁶⁸ Ugyanezzel a tisztségfelsorolással találkozunk az 1559-es *Institutio* Egyházzal foglalkozó 4. könyvében is. Am itt azt is hozzáteszi, hogy a pásztorok hivatala a doktorok hatáskörére is kiterjed.⁶⁹ Ez a kijelentése mintha előrejelezné azt, hogy a doktorok tiszte a későbbiekben beolvad a pásztorok hivatalába. Kálvin felsőoktatásra vonatkozó programjának tartalmi gyökérzete ide, a tisztség értelmezéséhez nyúlik vissza. Pedagógiai programja, oktatáspolitikája is alapvetően biblikus indíttatású, mint általában egész életműve. Az iskolát teljes mértékben összekötötte az egyházzal és a városi tanáccsal, mintegy láncot alkotva közöttük. Kálvin, programként is felfogható egykori kijelentése, mely szerint „az iskola az egyház veteményeskertje” talán minden egyházi oktatás- és neveléstudománnyal foglalkozó előtt ma már közzismert. Genfi főiskolájában „egy nagyobb szabású intézetre gondolt, mely Genf összes gyermekét magába foglalja növendékül, s melynek koronája a jogi és orvosi tudományszakok mellett egy teológiai akadémia lenne... A normális iskola felé helyezte a kollégiumot, e fölé az akadémiát. A kollégiumot vagy gimnáziumot schola privatának, az akadémiát schola publicának nevezte”.⁷⁰ Ez mai értelemben a teológiai akadémiának felelne meg.

Kálvin elképzelésének értelmében az újjászervezett genfi iskola előbb egy hétoztályos kollégium volt, amely később tízosztályossá fejlődött és erre épült a később az akadémiái tagozat, ahol azonban már nemcsak teológiát, hanem jogi, bölcsészeti, később orvosi szakképzést is kaptak a tanulók.⁷¹ A jogi és orvosi fakultás beindítására azonban csak halála után kerülhetett sor, amikor Béza vette át az akadémia vezetését. Bajkó Mátyás szerint Kálvin iskolatervezetében a kollégium meghaladta a középkori egyházi kollégiumot mind tartalmi, mind strukturális szempontból, s így a kettő nála egybeolvadt, vagyis „nem két intézmény, hanem egy funkciójú tanintézet: iskolakollégium” lett. Kollégium-értelmezésében is új utakon járt, amikor az Ordonance-ban a kollégiumlétesítés montos célját is megfogalmazta.⁷²

⁶⁵ Fináczy Ernő: *A renaissance-kori nevelés története*. i. m. 224.

⁶⁶ Stromp László: Apáczai Csere János mint pedagógus. in. *Atheneum*, kiadja az M. T. A., Budapest, 1897. 1–4. szám. 84.

⁶⁷ Dékány Endre: A pedagógus Kálvin. in. *Az evangéliumi kálvinizmus füzetei*. Kiadja: RZSIS, Budapest, 1987. 37–47.

⁶⁸ Péter Miklós: *Kálvin. Genfi Gyülekezeti Rendtartás*. Napoca Star, Kolozsvár, 1998. 18. A 43. paragrafusban azt írja, hogy „a doktorok tulajdonképpeni feladata a hívőknek az egészséges tudományban való oktatása, avégett, hogy az Evangéliumot se tudatlanság, se téves vélemények meg ne rontsák. A dolgok jelenlegi állása mellett azonban ezen a címen a magvetés jövőjének segítségét és eszközeit értjük, és annak elérését, hogy a pásztorok és lelkészek hamissága tönkre ne tegye az egyházat.”

⁶⁹ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*. I–IV. könyv. Ford.: Czeglédi Sándor és Rábold Gusztáv. Pápa, 1910. 341.

⁷⁰ V. ö. Gál Lajos: i. m. 23.

⁷¹ V. ö. Bajkó Mátyás: Kálvin és a református iskolakultúra. in. *Pedagógiai Szemle*, 1983, 12. sz. 1106.

⁷² Péter Miklós: *Kálvin. Genfi Gyülekezeti Rendtartás*. i. m. 18. „... kollégiumot kell létesíteni, amely mind a lelkészi szolgálatra, mind a polgári kormányzásra felkészíti őket.”

Kálvin genfi iskolaszervezete, -rendszere, fegyelmezés alapú pedagógiája és a Melanchton által is kiemelt szerepű, erőteljesen hangsúlyozott hivatástudat lett az iskolák alapításában a követendő példa a reformáció országaiban. Minden kollégiumnak és akadémiának, amelyek a reformáció talaján jöttek létre, mintául szolgált a genfi főiskola.⁷³

Egyetemet nem tudott létrehozni, csak egy nagyon erős, pontosan megszervezett és jól felépített főiskolát. A jogi és az orvosi fakultásokat Genf anyagi helyzete már nem tette lehetővé. A főiskola törvényeit is ő maga szerkesztette meg. Az oktatásra, azon belül is a felsőbb szintűre vonatkozó reformjaira, melyeket Dékány Endre korábban hivatkozott művében már összefoglalt, e helyt nem térünk ki. Tény, hogy genfi Akadémiája nemcsak „megkoronázta munkáját, hanem olyan mozgalmat indított útnak, amelyet többé nem lehetett megállítani”.⁷⁴ A sorban létrejövő akadémiák vagy Kálvin szellemében átszerveződött egyetemek stratégiaileg kulcsszerepet töltek be a kálvinizmus európai terjedésében és szervezésében.⁷⁵

Martin Luther (1483–1546) humanista gondolkodása jellemző volt korának iskolaszervező útkeresésében. Kezdetől fogva nagy hangsúlyt fektetett a közoktatás teljes hálózatának kiépítésére, a népiskolai rendszernek az egész német nyelvterületen való elterjesztésére. Oktatási programjából kitűnik egyfelől az antikvitás ismeretének követelménye, másfelől a „wittenbergi norma”, vagyis az az egyetemi rendszer, mely az „európai felsőoktatás történetében először biztosít szervezeti keretet a tanárképzés számára”.⁷⁶

Hörcsik Richárd megállapítása szerint kontinentális szinten korszakalkotóvá, a reformáció egyházai számára pedig követendő mintává vált az az iskolai és oktatási program, amelyet Luther Melanchtonnal együtt dolgozott ki Wittembergben.⁷⁷

Luther a közoktatás szervezésében odáig ment, hogy nemcsak a fiúk, hanem a lányok számára is meg akarta szervezni az iskolai oktatást, nevelést. Átlátta, hogy az iskoláztatás általánosan megoldandó probléma, amelybe minden társadalmi réteget egyformán be kell vonni, illetve mindenki számára elérhetővé kell tenni. A nevelés és oktatás nála szisztematikusan épült egymásra, melynek legelső közösségpillére a család volt, majd az egyházzal karöltve az iskola. Oktatáspolitikáját elemezve mondja Fináczy, hogy számára „az iskola nemcsak ecclesiasticum, hanem politicum is”.⁷⁸ Pontosan ezért az iskola vezetésében és fenntartásában mindegyik félnek egyforma felelősséggel és azonos teherviseléssel kellett eljárnia. Népe itánt érzett szeretete és felelősség tudata arra sarkallta, hogy kezükbe adja anyanyelven a teljes Bibliát. Így a mindenki számára közérthetővé vált Szentírás a teljes körű anyanyelvű oktatásnak is határozott impulzusokat adott.

A reformáció követői, az alapítások mellett az egyetemek sokaságát szervezték át a reformáció terjedésével. Lassan az átállás okozta hezitálásból kimozdultak az egyetemek, s megkezdődött a protestáns iskolák tudományos életének fokozatos fellendülése. A már említett német és svájci egyetemek mellett hamarosan Németalföldön is szemtanúi lehetünk a nyitásnak és fellendülésnek. Előbb Leyden 1575-ben, majd Franeker 1585-ben, Groningen 1614-ben, Utrecht 1636-ban, Harderwijk 1648-ban nyit teret a tudomány számára.⁷⁹ A kor egyetemalapítási hangulatát jól érzékelteti Leyden város egyetemének alapítása: a spanyolok ellen vívott hősiességükért cserébe a holland néptől nem anyagi javakat, hanem egyetemet kértek.⁸⁰

⁷³ Dékány Endre: A pedagógus Kálvin. in. *Az evangéliumi kálvinizmus füzetei*. i. m. 47.

⁷⁴ Willem Van't Spijker: Kálvin élete és teológiája. Kálvin Kiadó, Budapest, 2003. Ford. Galsi Árpád. 99.

⁷⁵ Alister E. McGrath: Kálvin. Osiris Kiadó. Budapest, 1996. Fordította: Nagy Mónika Zsuzsanna. 215.

⁷⁶ V. ö. Bajkó Máttyás: *Luther és a protestáns iskolakultúra*. i. m. 1185.

⁷⁷ Hörcsik Richárd: i. m. 98.

⁷⁸ Fináczy Ernő: *A renaissance-kori nevelés története*. i. m. 214.

⁷⁹ V. ö. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században*, 1690–1795. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet. Kolozsvár, 1979. 38–50.

⁸⁰ V. ö. Gaál Botond: *A keresztyén nevelés mint a lelki házzá épülés munkája*. Kézirat. Nagyvárad, 1997. 8.

A reformáció egyháza alig kezdték el egyetemhálózatuk kiépítését, Róma egyfelől megújult lendülettel próbálta menteni a menthetőt, másfelől pedig újat kívánt létrehozni. A római katolikus egyház is hamar ráébredt az ősi igazságra, hogy akié az iskola, azé lesz a jövő is. Az ellenreformációt előkészítő, megszervező és irányító, Loyolai Ignác vezette jezsuita rend, valamint a három szakaszban megtartott tridenti zsinat rövid időn belül új alapokra helyezte az átalakított tanrendre és formára épülő iskolapolitikáját. Sorra nyitották meg a felsőoktatásban részt venni kívánók számára az új egyetemeket, kollégiumokat és egyéb intézményeket. Nemcsak hogy sikeresen vették fel a küzdelmet az új szellemű és nagy lendületű protestáns kollégiumokkal, akadémiákkal, de sok esetben kívánatosabb, sőt jobb alternatívát kínáltak Európa-szerte. A tridenti zsinat tehát abban hozott lényeges változást, hogy új alapokra helyezte a római katolikus papképzést és általában az oktatást és művelődést. A nagy lendülettel terjeszkedő protestáns egyetemszervezési tendencia arra készítette a katolikus világot, hogy az oktatást nagyon komolyan vegyék, szemiáriumokat, kollégiumokat, egyetemeket szervezzenek. Ennek következtében jött létre Itália legmodernebb szellemű egyeteme, három esztendővel a jezsuita rend megalakulását követően, 1542-ben Páduában. 1550-ben pedig Ingolstadtban alakult meg az ellenreformáció hadműveleti központja, majd Rómában a Német Kollégium.⁸¹

A katolikus egyház jellegénél fogva sem követte a lutheri anyanyelv-szempon-tú gondolatot, hanem iskolakultúrájában is mind formai, mind tartalmi szempontból egyetemes rendszert dolgozott ki. Már utaltunk arra, hogy amit lehetett, a reformáció jeles oktatásszervezőitől is átvett és beépített saját iskola rendszerébe, amely hosszas próbálkozások és többéves kísérletezések után csak 1599-re nyerte el végleges formáját *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu* néven. Ezt terjesztették ki mindenütt, melynek egyetemessége nagyban megkönnyítette és gördülékenyebbé tette bárhol Európában az oktatás megszervezését. A reformáció egyházainak, de főként a református egyház egyetemépítő munkájának haladását, minden ellenreformációs törekvés ellenére sem lehetett már megállítani. Bár egész Európát hosszú időn keresztül komoly és véres vallásháborúk rázták meg, a felsőoktatás fejlődésének mégsem lehetett gátat szabni. Hiába szóltak a fegyverek, a szellem műhelyeit csak ideig-óráig lehetett elcsendesíteni vagy máshová száműzni.

2. Kérdés-e az egyetem Erdélyben?

2. 1. Történeti háttér

A reformációt megelőző középkori Erdély sokszínű világa meglehetősen bonyolult, sok esetben ellentmondásos történelmet tár ma is a kutató elé. Már az államalapító Árpád-házi királyok korától kezdve „Erdély külön, országszerű tartomány volt”.⁸² Sajátosan ötvöződött benne a keleti bizánci és a nyugati római egyházi kultúra. Ebben a szinte születésétől, kialakulásától kezdve „önálló jogéletem élő”⁸³ országrészben minden időben keménykezű vezetőre volt szükség, akinek volt elég ereje és bátorsága ahhoz, hogy közös érdeket szolgáló rendbe terelje, szervezze a különböző natiókat és társadalmi rétegeket. Az István király által kialakított egyházi és világi intézményrendszert, a létrehozott egyház- és vármegyéket⁸⁴ leghamarabb László király tudta megszilárdítani, aki ezzel egy jobban

⁸¹ V. ö. Paul Johnson: i. m. 392–402.

⁸² Kós Károly: Erdély. *Kultúrtörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművészeti Céh. Kolozsvár, 1926. 18.

⁸³ V. ö. Némethy Imre: Fejezet Erdély jogtörténetéhez! in. *A történeti Erdély*. Szk.: Asztalos Miklós. Kiadja az Erdélyi Férfiak Egyesülete. Budapest, 1936. 493.

⁸⁴ *Erdély és a Részek Térképe és helységnévtára*. Szk. Hernet János. Szeged, 1987. 207.

körvonalazott fejlődési útra terelte Erdélyt. A megyerendszer után a székely székek⁸⁵ szerveződtek meg legkorábban. A honfoglalás utáni konszolidációs folyamat nehezebben ment és több időt vett igénybe, mint a történelmi Magyarországon.

A magyar királyok által a 13. századtól betelepített szászok szabad földművesekként, polgárokként költöztek Erdélybe több hullámban. Ők azonban nemcsak egy földművelő, kisebb haderőt képviselő népcsoportként érkeztek, hanem lelki-szellemi világunkba hozták magukkal a nyugat-európai városi-polgári kultúra és civilizáció korabeli formáit is.

A 13–14. században fokozatosan jelenik meg egy újabb népcsoport, amelyet a románok őseiként tart számon a történelem. A jeles román irodalmár, történész, Ioan Slavici is a 13. század elejére teszi a román etnikum erdélyi bevándorlásának kezdetét.⁸⁶

A betelepedett nemzetiségek megtartották korábbi szervezeti formájukat, és így különálló társadalmi egységeket alkottak.⁸⁷ A 13. század végére egy jól körülhatárolt és felépített hatalommal rendelkező vajdai intézményrendszer irányította az országot. Szükség is volt erre, hiszen a közállapotok olyan mértékben demoralizálódtak, hogy azt már csak kemény, erőskezű vezetők tudtak ismét rendben tartani. Új helyzet állt elő, amikor Kán László erdélyi vajda, aki néhány évre magánál tartotta a szent koronát, proklamálta Erdélynek Magyarországtól való függetlenségét.⁸⁸

Az Árpád-házi királyok után az Anjouk, illetve a egyes házból származó magyar királyok új politikát honosítottak meg Magyarországon, amely hatását Erdélyben is érezte. Erdélyt, bár ha szerényebb mértékben is, de bekapcsolták az európai vérkeringésbe. A nyugati társadalmi, gazdasági, pénzügyi, politikai és nem utolsósorban egyházi-szellemi mozgások hullámai kisebb késésekkel érkeztek a Kárpát-medencébe. A fokozatosan felbomló középkori Magyarországon és vele együtt, a sokszor szeparatistikus törekvéseit egyértelműen képviselő Erdélyben is szemtanúi lehetünk a szellemi-lelki leépülést jelentő egyházi élet szekularizációjának, de a városfejlesztés civilizációs, társadalomátalakító megnyilvánulásainak is.

Előbb Nagy Lajos, majd Luxemburgi Zsigmond következett a trónon. Mindketten erőskezű, offenzív, expanziós nemzetközi politikát folytattak. Erdély felé kevésbé fordultak. Ebben az időben a belső konfliktusok megszorodása mellett a Balkán irányából egy új problémaforrás is jelentkezett. Bizánc 1453-as, török általi meghódítása, teljesen új történelmi és geopolitikai helyzetet teremtett. A török jelenség kezelésére Hunyadi Jánosra volt szüksége Magyarországnak és Erdélynek, aki azt mondta: „vagy megszabadítjuk Európát a kegyetlen török uralomtól, vagy elesünk Krisztusért és mártírkoronát nyerünk”.⁸⁹ Őt fia, Mátyás követte, a keménykezű, művelt reneszánsz uralkodó, „aki ügyeit nagy elővigyázattal, bölcsességgel intézte háborúban és békeidőben egyaránt”.⁹⁰ Magyarországnak hatalmas fejlődést jelentett több mint három évtizedes (1458–1490) uralkodása, mely idő alatt hatalmát megerősítette, kincstartói hivatalt hozott létre, s közben, nem direkt módon ugyan, de Erdélynek is egyfajta fejlődést hozott, még ha szerényebb mértékben is. Erről vallanak Erdélyben a várak, sírkövek, püspöki paloták, oltárok, kastélyok, templomok, falfestmények, szószékek, faragványok, kódexek, nyomtatványok, címerlevelek, mívesmunkák sokasága.⁹¹

⁸⁵ A magyar krónikák először az 1116. évi, Orsova melletti és az 1146. évi Lajta-menti csatában említik a székelyeket. A 14–15. században eltűnt nemzeti szervezeti helyét területi egység, a hét székely szék egyeteme (Universitas Sicularum Septem Sedicum Sicularium) foglalta el, melynek élén az ispán állt.

⁸⁶ Nyárády R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. in. *Erdélyi Múzeum*. 1–2. füzet. Kolozsvár, 1997. 139.

⁸⁷ Asztalos Miklós: Erdély története. in. *A történelmi Erdély*. Szerk.: Asztalos Miklós. Kiadja az Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest, 1936. 188–189.

⁸⁸ Kós Károly: i. m. 31.

⁸⁹ Kosáry Domokos: *Magyarország története*. Kiadja az Országos Köznevelési Tanács. Budapest, 1943. 56.

⁹⁰ *Középkori egyetemes történelmi szöveggyűjtemény*: i. m. 572.

⁹¹ V. ö. Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance. 1460–1541*. Teleki Pál Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1943. 354–365.

A fentebb említettek mellett a 15. században más jelentős események is alakították Erdély történetét. A parasztság, a jobbágyság gazdaságilag mind kiszolgáltatottabb helyzetbe került, szabadságjogaik fokozatosan csorbultak és a rájuk háruló, megnövekedett teherviselés következtében az elégedetlenség meghozta a nyílt konfliktusokat, a lázadást. A lelkiileg kiéhezett, szellemileg alig képzett, fizikailag, anyagilag kiszolgáltatottá vált, elerőtlenedett tömegek komoly támogatóra lettek a huszita tanokban és az Erdélyben szerényebb módon jelentkező reneszánszban, majd humanizmusban, illetve az előreformációs meg-nyilvánulásokban.

A közben megerősödő főúri rendek hamar ráeszméltek, hogy a néptömegek, nem akartak sorsukba beletörödni és egyre hangosabb, szervezettebb formában igyekeztek sorsukat kezükbe venni. A megtorlás sem sokáig késlekedett. A társadalom teljesen szétszakadt és a különböző társadalmi osztályok elváltak egymástól. Ezek a körülmények Erdélyre nézve történelmi jelentőségű következményhez vezettek. Az 1437. szeptember 16-án, Kápolnán megfogalmazott „véd- és dacszövetség”⁹² az *Unio trium nationum* egy olyan egységformát hozott létre, mely a későbbi erdélyi alkotmány⁹³ egyik támpillérévé vált. A szövetség megalakítása szükségszerű is volt, mivel Erdély etnikai tagolódása ekkorra már pontosan körvonalazódott. Ez a szövetség azonban nemcsak a jobbágyság ellen szerveződött, hanem legalább annyira, a mind jobban fenyegető török veszedelem ellen is biztosított. Ekkor talán még senki sem látta előre, hogy mekkora segítséget jelent ez Erdélynek a későbbi önállósulási folyamatban. Hunyadi János, Szapolyai, majd a későbbi független Erdély erős hadserege ezen a szövetségen alapulva szerveződött.

A 16. század aztán sorsdöntő fordulatot hozott a magyar nép történetében is, nem különben Erdélyben. Mohácsnál 1526-ban a magyar állam sírját megásták. A korábbi nagyhatalomnak számító királyság összeomlott. Buda eleste után az ország három részre szakadt. A magyar nemzeti politika ügyvitele Erdélybe tevődött át. Az új politikai helyzetben Martinuzzi Fráter György barát nemcsak megszervezte, de jogilag is kiépítette az új fejedelemséget, mely a nemzeti eszme továbbélőjévé vált. Huszár Ferenc szerint Erdély alkotmányának alapjait csírájában már az 1542. március 29-i tordai Országgyűlésen lerakták.⁹⁴ A 16. század utolsó harmadára a középkori határőrgrófságnak megfelelő erdélyi országrész, mely hosszú ideig keresve az egyensúlyt, a lét és nemlét határán imbolygott, levetette a vajdaság formáját. Erdély lett a magyar nemzeti élet mentője és tartalékhelye.⁹⁵

Kezdetben ingadozva, de látva az erdélyiek stabilizációs törekvéseit, fokozatosan kapcsolódtak be az ország életébe Partium mellett a tiszántúli és felső-magyarországi vidékek képviselői is. Így az 1556-os kolozsvári Országgyűlésben az erdélyi nemzetek és rendek kibővültek ezek képviselőivel. Ettől kezdve használatos a Partium elnevezés is. Ebben a pluralista társadalomban volt már akkor elég erő, hogy sokszínűsége ellenére – vagy amellet – egy stabil országot konszolidáljon a Kárpát-medencében.

A 16. század nemzeti, politikai, vallási kiütkeresésében a protestantizmus adta a leghatásosabb segítséget a társadalmi egység, a stabilizálódás, a gondolat- és lelkiismereti szabadság megteremtésében. Erdély lassan megérett erre, hiszen a középkor egyházi és politikai anarchiája után sokan éheztek a szellem és a lélek új utakon való magáralálásának igényét.

Erdélyben a reformáció, csakúgy, mint Nyugat-Európában, nem a 16. században fogant meg, hanem már jóval korábban. Am a már említett okok miatt csak a 16. század közepén jött el a vajúdat követő „világrajövetel”. Ekkorra már a vallási, politikai, gazdasági összeomlások sorozatában felépültek azok a támpillérek, amelyek megtartották az új szellemiség-lelkiség lassan épülő falazatát. Előbb a huszita tanok, majd a reneszánsz és a

⁹² V. ö. Szilágyi Sándor: *Erdélyország története*. I. kötet. Kiadja Heckenast Gusztáv. Pest, 1864. 127.

⁹³ Az *Approbata Constitutio* – jóváhagyott, megerősített törvények, a Diéta 1540–1553 közti válogatott rendelkezései

⁹⁴ Huszár Ferenc: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542–1690*. Budapest, 1924

⁹⁵ Nagy Géza: Kálvin hatása Erdélyre. in. *Theológiai Szemle*. 1936. 1–6. sz. 142.

humanizmus vékony csatornákon beszivárgó szellemisége készítette elő a terepet sok ember lelkében a rövidesen érkező reformáció számára. A huszita tanok az alsó papság körében is komoly támogatottságra találtak. Hozzájárult ehhez a főpapság elvilágiasodása, mohó anyagiassága, éhes hatalomvágya. Ezek nagy visszatetszést keltettek a nép sorsával egyező sorsú papság körében, akik az evangélium szellemében meglehetősen puritán életmódot folytattak. Főként a ferenceseket és a magyar alapítású pálosokat (Mátyás király kedvenc rendjét) kell itt érdemben kiemelni. A megkeseredett néptömegekben az egész országban a ferencesek tartották a lelket. Szűcs Jenő⁹⁶ megállapítása szerint a ferencesekre erősen „ambivalens” viselkedés volt jellemző, hiszen a társadalmi-vallási megújulások születésénél mindenkor ott bábáskodtak, ez pedig rendszeres „belső hadakozást” okozott a renden belül, így pró és kontra ott álltak mindkét oldalon. Szűcs Jenő úgy érvel, hogy miként az 1514-es parasztháború előkészítésében, úgy a leverésében is meghatározó szerepet játszottak. Sőt nemcsak a reformáció elleni küzdelem zászlóvivői voltak, hanem részt vettek annak elindításában, majd markáns képviselőiben (Ozorai, Szkárosi, Horváth, Sztárai Mihály, Kopácsi stb.). Az első magyar nyelvű bibliafordításokat is ők készítették (igaz, csak részleteket). A 14. században is voltak már olyan kolostorok, ahol a Biblia részleteit magyarul olvasták.⁹⁷ Sőt a „magyar nyelvű” kódex-irodalom születésénél is jelentékeny mértékben... bábáskodtak”.⁹⁸ Erdélyben, illetve a tiszántúli és partiumi részekben futótűzként terjedt a reformáció.

A már említett okok között kell számotartanunk a századok sajátos helyzetét, akik hamar „kialakult polgári osztályt”⁹⁹ hoztak létre Erdélyben. Markánsan hozzájárultak a három nemzet uniójának létrehozásához, amely 1437-től kezdve előkészítette Erdélynek, a különben is laza szálú kötődése miatt Magyarországtól való elválását, a XVI. század második felében pedig az egyéni és hitbeli szabadság jegyében az önálló nemzeti fejedelemség megalakulását. Erdély ettől kezdve nagyon okos politikát választott. Elismerve a török szupremációt, s közben rendezhette belső ügyeit. A reformáció előrehaladásának útjából az Országgyűlés is komoly akadályt hártott el nagyon sokszor, mivel a nemzetek és a rendek főurai közül sokan járatosak voltak a vallási kérdésekben is. Másfelől mérföldkövet jelentett és nagy segítséget nyújtott a szekularizációs törvény,¹⁰⁰ mely a katolikus egyház pozícióinak meggyengülésével annak javait átvette.

2. 2. Oktatás és művelődés a reformációig

Visszatérve az alapgondolathoz, helytálló Tonk Sándornak az a megállapítása, hogy a középkori Erdélyben nyoma sem volt főiskolának, felsőoktatási intézménynek, vagy egyetemnek.¹⁰¹ Ezt a megállapítást nyilván nem vonatkoztathatjuk általában az oktatásra, nevelésre, de főképpen nem a művelődés egyéb területeire. Mivel a középkori és reformációkorabeli Magyarország művelődés- és egyetemtörténetével már nagyon sokan foglalkoztak, dolgozatunkban most csak röviden, érintőlegesen említjük meg az erdélyi összefüggéseket.

Az oktatás és a művelődés egy töről fakadt Erdélyben is csakúgy, mint a nyugat-európai világban. Igaz, hogy a latin kultúrájú, és műveltségű Európa e legkeletibb zónájában időben egy kicsit később jelentkezett az iskolaigény, és az adott esetben magasabb fejlettségi fokot sem tudott elérni. Mégis a szisztematikusan kiépülő egyházi intézményrendszer Erdélyben is létrehozott két bástyát, Várad és Gyulafehérvár központokkal. Ezek mellett a

⁹⁶ Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. in. *ItK*, 1974, 4. szám. 410.

⁹⁷ Timár Károly: A szegedi premontrei apácák magyar nyelvű emlékei. in. *Szegedi Egyetemi Füzetek*, 1934, I. évf. 195.

⁹⁸ Szűcs Jenő: i. m. 410.

⁹⁹ Gagyí Sándor: *Erdély vallásszabadsága*. Budapest, 1912. 32–37.

¹⁰⁰ V. ö. P. Szentmártoni Kálmán: *János Zsigmond erdélyi fejedelem élete és jellemrajza*. Székelykeresztúr, 1870. 271.

¹⁰¹ V. ö. Tonk Sándor: i. m. 37. *Megj.* Szekularizáció alatt itt az egyházi javak világi tulajdonba kerülését értjük.

hittérítő munkát szigorú komolysággal és szívós elszántsággal végző szerzetesrendek is igyekeztek kialakítani a maguk intézményeit. Ebben a korban az egyház és az iskola természetesen kapcsolódott egymáshoz. A szerzetesrendek munkája nyomán jöttek létre Erdélyben is a káptalani, szerzetesi, plébániai iskolák kezdeti formái. Igaz, ekkor még a klérikus személyzet utánpótlásának képzésére fektettek hangsúlyt, mivel ez volt az elsődleges cél. A külső ösztönzés és a belső – személyes és közösségi – igény növekedésének következtében viszont nem mindenki elégedett meg azzal a tudásszinttel, amit a hazai körülmények biztosítottak. Evről évre többen kezdték felvállalni a nyugati tanulmányútra való indulás viszontagságait, és a korabeli nagyobb oktatási központokban kívánták felvértezni magukat tudománnyal. A 12. és 13. században már több mint 200–300 egyetemet végzettel¹⁰² lehet számolni Magyarországon, melynek feltételezhetően komoly hányadát jelentették az erdélyiek. Tonk Sándor egy későbbi tanulmányában tovább lép és azt írja, hogy a „12. század utolsó harmadától a 16. század végéig közel négyezer erdélyi diák külföldi tanulmányaira vonatkozóan rendelkezünk adatokkal”.¹⁰³ A külföldi egyetemet járt ifjak, akik nem minden esetben tértek vissza a megszerzhető legnagyobb fokozattal, de hazajövetelük után eleinte az egyházi és/vagy állami kancelláriák, hivatalok szószékeinél, katedráinál, később a városi vagy mezővárosi kézműves és kereskedő polgári réteg folyamatosan kiépülő és fejlődő intézményvilágában helyezkedtek el. A peregrinatio academica¹⁰⁴ gyakorlatában való részvételt, a hol fellendülő és tömeges kirajzást, hol különböző okok miatt megerőtlenedő és számarányaiban lecsökkenő mozgást, Tonk a már többször is hivatkozott könyvében nagy precizitással dolgozta fel. Világlátásuk, hazahozott tudományuk, megváltozott szemléletük messzemenőkéig meghatározta a hazai viszonyokat, kihatott az oktatás színvonalának növekedésére, minőségi fejlődésére. Az iskolaügy ebben a korban nyilvánvalóan teljes mértékben¹⁰⁵ az egyház feladata volt, az állam majd csak a laicizálódás megjelenésével vette ki egyre nagyobb mértékben részét belőle. Az egyház és iskola, illetve az oktatásban egyre nagyobb szerepet játszó értelmiségi réteg is csak lassan nyerte el önálló arculatát. A differenciálódásnak, mely előbb a kléruson belülről indított el folyamatot és egyeseket a teológia, másokat pedig a világi intellektuális pálya felé terelgetett, nehéz meghúzni a pontos fejlődési határvonalát.¹⁰⁶

Nemcsak az általános haladás és fejlődés számára jelentett mérföldkövet a nyugati egyetemek műhelyeiben magas szintre fejlesztett *írásbeliség*, hanem az iskolákban kialakuló tudományos életnek is impulzust adott. Az írásbeliség terjedésében az egyetemek döntő szerepet játszottak. Ebben Párizstól Kelet-Európáig,¹⁰⁷ az összekötő kapocs szerepét betöltő peregrinusok mutatták az utat.

Az írásbeliség kialakulásának első műhelyeit itthon a káptalani központokban találjuk meg. Itt működtek az mai értelemben vett közjegyzői feladatokat elvégző úgynevezett hiteleshelyek is.¹⁰⁸ Az iskolázás legkorábbi nyomai is ide vezetnek vissza.

A korabeli Erdélyben működő három iskolatípus – székesegyházi vagy káptalani, szerzetesi és városi plébániai – közül az első mindvégig megőrizte vezető szerepét és a „káptalanok keretében működő hiteles helyeken folyó világi okleveles gyakorlat hatása alatt a papnevelés mellett a világi írástudók képzéséből is részt vállaltak”.¹⁰⁹

A középkori Erdélyben a művelődés fokozatos fejlődésen ment át. Ez azonban a felsőoktatás kérdésében nem hozott jelentős változást. A klérus és a társadalom differenciálódása, a politikai helyzet sajátos állapota hatással volt ugyan az iskolai életre, de csak

¹⁰² Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budavári Tudományos Társaság. Budapest, 1921. 84.

¹⁰³ Tonk Sándor: Az iskolaügy Erdélyben a reformáció korában. in. *Egyházak a változó világban*. Esztergom, 1991. 423.

¹⁰⁴ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. i. m. 37.

¹⁰⁵ V. ö. Asztalos Miklós: *Erdély története*. i. m. 243.

¹⁰⁶ V. ö. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Kriterion Kiadó. Bukarest, 1976. 17.

¹⁰⁷ Hajnal István: i. m. 98.

¹⁰⁸ V. ö. Miklósy Zoltán: *Hiteleshely és iskola a középkorban*. Lvt. K. 18–19. évf. Budapest, 1940–41. 180.

¹⁰⁹ Tonk Sándor: *Az iskolaügy Erdélyben a reformáció korában*. i. m. 424.

alsó és középszinten. Előbb Párizsból, Bolognából, Pádovából, majd a közép-európai egyetemekről, Bécsből (1365), Prágából (1348), Krakkóból (1364), illetve Pécsről (1367) és Budáról (1395)¹¹⁰ az „importált” tudománymenyiség és minőség bekapcsolta Erdélyt az európai vérkeringésbe. A történeti részben láthattuk, hogy az Anjouk-tól kezdve a magyar királyok érdekelték voltak az európai nagypolitikában, s ez megmutatkozott művelődés- és oktatáspolitikájukban is. Az erdélyi származású Mátyás király e téren folytatta elődjei kontinentális nagypolitikáját, bár egyetemet ő is csak Pozsonyban (1467) hozott létre Academia Istropolitana néven, és nem Erdélyben. Ám másik egyetemtervezete is elkerülte Erdélyt, bár földrajzi szempontból megközelíthetőbb helyre került volna. De a Budára tervezett Academia Corviniana¹¹¹ tiszavirág-életű maradt, csakúgy, mint a Celtis Konrád által alapított Sodalitas Litteraria Danubiana¹¹² humanista tudós társaság is.

Ebben a korban Erdély kevésbé, de a „kapu” szerepet betöltő Várad annál is inkább nagyon fontos szerepet játszott humanista főpapjaival az élen. Váradon erős humanista központ alakult ki, melynek iskolájában Vitéz János püspök unokaöccse, Janus Pannonius kanonok mellett mások is tanítottak. A Corvinák eredete is ide nyúlik vissza, a Vitéz János által alapított híres humanista könyvtárig, vagy a korabeli csillagászok nélkülözhetetlen segédeszközének tekintett, Pauerbach bécsi csillagász által készített „Várad tabellák” is a messze földön híres váradai csillagvizsgálóból kerültek ki.¹¹³ Sőt Vitéz Jánost minden bizonnyal az egyetemalapítás is komolyan foglalkoztathatta.

Horváth Jenő jegyzi meg Vitéz Jánossal kapcsolatban, hogy váradai terveiből, a könyvtárra és oktatásra vonatkozó elképzeléseiből, illetve kezdetleges megvalósításaiból nőtt ki a későbbi budai könyvtár és főiskola, illetve a pozsonyi akadémia.¹¹⁴

A váradai könyvtár mellett még nagyon sok humanista magánkönyvtárat is számon tart a történelem,¹¹⁵ melyek ékes bizonyosságai a korabeli könyvgyűjtésnek, illetve könyv-, és tudományszeretnek.

Az erdélyi legfelsőbb szintű stúdiumok nyomait tehát egyfelől a két nagy¹¹⁶ káptalani iskolában, *Nagyváradon* és *Gyulafehérváron* kell keresnünk, ahol a 13–14. században már nemcsak a klérus számára képeztek ifjakat, hanem különböző feladatokra már világiakat is neveltek,¹¹⁷ másfelől pedig a plébániai iskolákban, illetve az első iskolareform¹¹⁸ következtében létrejövő városi-plébániai iskolákban. Tonk Sándor határozottan állapítja meg, hogy a két nagy erdélyi káptalani központ iskoláiban a humanista szemlélet és tananyag kezdettől fogva jelen volt, ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a váradai és gyulafehérvári iskolák szintje a reformáció előtt már elérte a külföldi egyetemek artista fakultásainak színvonalát.¹¹⁹ Eközben a humanista szellemiséggel átítatott háromszintes iskola az „új feltörekvő városi rétegek igényeinek megfelelően már egy újszerű városi polgári kultúra kialakításának”¹²⁰ vált meghatározó tényezőjévé. Ezek az erős középszintű iskolák főként „az ipar és kereskedelem gócpontjaiban”,¹²¹ Brassó, Szeged, Kolozsvár, Nagyvárad, Gyulafehérvár és más kisebb városokban jöttek létre. Az előbb említettek ugyanakkor meghatározó szerepet játszottak a *reformáció előkészítésében, befogadásában és elterjesztésében* a 16. század elején, közepén. A reformáció fokozatos térnyerése az iskolák életében is megmutatkozott. A peregrinációból hazatért klérikusok szerepe még jobban

¹¹⁰ *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái.* i. m. 11–14.

¹¹¹ V. ö. Kiss Áron–Kolumbán Béla: *A nevelés- és oktatástörténet kézikönyve, különös tekintettel a magyar oktatás és nevelés történetére.* Budapest, 1908. 51–52.

¹¹² Fináczy Ernő: *A renaissance-kori nevelés története.* 93.

¹¹³ *Erdély magyar egyeteme:* i. m. 28.

¹¹⁴ Horváth Jenő: *Várad freskó. Nagyvárad története.* Budapest, évszám nélkül. 16

¹¹⁵ V. ö. Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance.* i. m. 130–137.

¹¹⁶ V. ö. Békefi Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.* Budapest, 1910. 114–145.

¹¹⁷ V. ö. Jakó Zsigmond: i. m. 28–29.

¹¹⁸ Mészáros István: *Magyar iskola: 996–1996.* Eötvös József Könyvkiadó. Budapest, 1997. 19.

¹¹⁹ Tonk Sándor: *Az iskolauty Erdélyben a reformáció korában.* i. m. 424.

¹²⁰ *A magyar nevelés története I. Szk.* Horváth Márton. Budapest, 1988. 33–43.

¹²¹ Jakó Zsigmond: i. m. 37.

felértékelődött és az időközben reformációt befogadó városi magisztrátusok már rájuk bízta az iskolai életet.

2. 3. Oktatás és útkeresés a 16. században

E bármely szempontból homályos, átmeneti időszak tárgyalásánál több tényezőt kell figyelembe vennünk. *Először* is azt, hogy időben a reformáció lutheri szárnyáé volt a kezdeményezés, *másodszor* azt, hogy ki melyik egyetemről és milyen szellemiséggel tért haza, *harmadszor*, hogy melyik jeles reformátor vagy iskola formai, tartalmi, szervezeti szabályzatát hozta Erdélybe, *negyedszer*, milyen mértékben tudta egyedül vagy társai segítségével alkalmazni mindezt a hazai iskolákban. Ez az *iskolareform-művelet* a kor egyház- és nemzetpolitikai viszonyai miatt sem lehetett zökkenőmentes és egyértelmű. A 16. század közepén minden bizonnyal lényeges formai átalakulás nem történhetett, csak tartalmi. Számottevő változásra csak a század második felétől lehet gondolni, két ok miatt is: egyfelől 1542 után Erdély lassan az önálló állammá való átalakulás útjára lépett, másfelől 1556-ban történt meg az egyházi javak szekularizációja, amely új kaput nyitott az iskolafejlődés előtt.

Az új politikai szerepkörben és a felekezeti polémiák harcában a tudomány székhelye, az iskolaszervezés és -alapítás mindenkinek lényeges és megvalósítandó programja volt. A kor iskolaérzékenységét és jelentőségét kiválóan jelzi a debreceni jeles reformátor és iskolaszervező, Méliusz Juhász Péter elhíresült mondása: „csináljatok iskolákat a templomokból”.¹²² A 16. században meginduló protestáns felekezeti oktatás igyekezett minden lehetőséget megragadni a nem egyértelmű történelmi helyzet teremtette körülmények között. A reformáció tanügyi programjának megvalósításában szilárd alapot és nagy segítséget jelentett az az iskolahálózat, amely már a reformáció előtt létrejött Erdélyben.¹²³ Ezzel együtt nem csoda, hogy a teljesen új történelmi kihívás mindennapjaiban olykor az esetlegesség és kezdetlegesség jellemezte munkájukat.

A 16. században a tudomány Erdélyben is demokratizálódott. Egyre szélesebb körben kezdett elérhetővé válni. Az új politikai, vallási, ideológiai közegben az egyidejű védekezés és támadás, bontás és építés, a hitvallás-fogalmazás és intézményi struktúraépítés közegében, valamint az ellenreformációs hadakozásban alig jutott idő egy jól átgondolt, pontosan szervezett, koordinált felsőoktatási hálózat kiépítésére. Közben a világi közösség igénye nőtt, a tudományéhség fokozódott, a könyvkiadás megsokszorozódott és a műveltség eddig nem látott legmagasabb fokára hágott.¹²⁴

A század közepére ismét felerősödött a külföldi egyetemjárás tendencia, mely rövid időn belül megmutatta eredményeit. A 16. századi peregrináció academica számszerű alakulását Szabó Miklós pontos adatokkal mutatta ki.¹²⁵ Feljegyzések szerint csupán Melanchton¹²⁶ több mint ezer magyar diák hallgatta Wittembergben, a protestáns humanizmus fellegrárában. A hazatérő peregrinusok a fokozatosan letisztuló ismereteiket a társadalom, a tudomány, a fejlődés szolgálatába állították. Már ekkor is, majd később is folyamatosan ezek a hazatérő „diákok elsőkézből közvetítették a magyarság számára az európai műveltség legújabb eredményeit”.¹²⁷ Hozták Luther szellemiségét, elveit és az anyanyelvű oktatás, illetve népiskolák felé történő nyitás sajátos gondolatát. Majd egyre szélesebb körben terjedtek előbb Melanchton, majd Sturm elvei, módszerei, formai és tartalmi szempontból, sok helyen magukba olvasztva Trotzendorf goldbergi iskolájának rendjét. A mesterek tudományossága, biblicitása előtt hamar kinyíltak a kapuk. Aztán jött a következő

¹²² Gaál Botond: *A keresztyén nevelés mint a lelki házzá épülés munkája*. Kézirat. Nagyvárad, 1997. 8.

¹²³ V. ö. Tonk Sándor: *Az iskolaiügy Erdélyben a reformáció korában*. i. m. 424.

¹²⁴ V. ö. Péter Katalin: *Papok és nemesek*. Budapest, 1995. 81–89.

¹²⁵ V. ö. Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. in. *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest, 1980. 152–168.

¹²⁶ Tarnócz Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest, 1978. 63–64.

¹²⁷ *Erdély magyar egyeteme*: i. m. 15.

nagy áramlat, és Kálvin tudományos mentalitásával együtt a Genfi Akadémia koncepciója épült be a hazai reformátorok gondolatvilágába. Kálvin programadó gondolata: „collégiumokat kell emelni, hogy taníthassuk és előkészíthessük a gyermekeket lelkészeknek és világi vezetőknek”, egyre szélesebb körben vált elfogadottá.

Érdekes adatot ismerünk a század második felét követően az erdélyi iskolák felekezeti megoszlását illetően. Eszerint Erdélyben alig három katolikus iskola maradt (Várad, Kolozsvár, Gyulafehérvár), lutheránus és református együtt 15 (Beszterce, Brassó, Erdőd, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Máramarossziget, Marosvásárhely, Nagybánya, Sárospatak, Szászváros, Szeben, Tasnád, Tót-Lipcse, Túr, Várad) és kilenc unitárius (Dés, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Hídvég, Kolozsvár, Radnót, Szeben, Torda, Torockó).¹²⁸

Az iskolák oktató-nevelő funkciójuk révén többszörös feladatnak kellett eleget tegyenek. Olyan, a Szentírást életprogramjuknak tekintő embereket neveltek, akik olyan szempontokat tartották fontosnak átadandó örökségként, mint: „(1) magas szintű erkölcsi követelményt a munkában, (2) hitvallásos elkötelezettségből származó tudományos nyitottságot, (3) a nagy egészért, az egyháznak a népért, nemzetért végzett felelős szolgálatát”.¹²⁹ Fontos volt ez, hiszen míg a nyugati egyetemek inkább az első kettőt kezelték prioritásként, addig Erdélyben nemzeti és közéleti céloknak is a szolgálatába kellett állítani az oktatást.

A felsőoktatás gondolata Erdélyben a 16. század utolsó évtizedeire kezdett öntudatosabban megfogalmazódni, konkretizálódni. A reformátusok, szász lutheránusok, antitrinitáriusok erőteljes iskolaszervezésbe kezdtek. Megtették a legfontosabb lépéseket a később kollégiummá alakult főiskolai oktatás megszervezésére. A római katolikusok külön úton és elképzelések mentén haladtak. A reformáció tanainak elterjedése, az új egyházak létrejötte a hazai iskolarendszerben új folyamatokat indított el. Részben megosztotta, részben pedig megindította a minőségi és mennyiségi átalakulás folyamatát, melynek eredményeképpen a 16. század végére a hazai református iskolarendszer teljesen megszilárdult, sőt már egy pontosan körülhatárolt hármas tagolódást is mutatott.¹³⁰ A 16. század végétől egyre több városban találunk már *kollégiumkezdeményezést*. A meglehetősen kevés fennmaradt dokumentum ismeretében nehéz megállapítani, hogy ebben az időben lehetne-e valamelyiket mindhárom tagozattal rendelkező, *teljes kollégiumnak*, esetleg *nem teljes kollégiumnak* nevezni. Teljes kollégiumnak nevezzük, Mészáros István megfogalmazása nyomán, azokat, amelyek mindhárom tagozattal rendelkeztek, és a teológiai képzést a bölcséleti előzte meg. Nem teljes kollégiumnak pedig azt, amikor a gimnáziumi tagozat után rögtön a teológiai képzés következett. A harmadik típus az *egyszerűbb szervezetű, nem teljes kollégium* volt, melyben a középső szintből kimaradt a poétika- és retorika-osztály, az elemi ismeretek után pedig a latin grammatika következett.¹³¹ E szerint a kollégium a hazai református tanügyi terminológiában csak a 17. század második felében nyert megfogalmazást igazán. A kollégium itthon háromtagozatos intézményt jelentett, ahol megtalálható volt mind az elemi ismereteket adó szint, mind a kis- és nagygimnáziumi tagozatot magába foglaló középső szint, valamint a bölcséleti alapozással ellátott teológiát tanító felső szint. Ezeknek a

¹²⁸ Erdély magyar egyeteme: i. m. 34.

¹²⁹ V. ö. Gaál Botond: A református teológia jövőképe a sajátos debreceni múlt és jelen nézőpontjából. in. *Identitás és ökumenicitás a református teológiában*. Heidelberg University, Internationales Wissenschaftsforum, March 19–22., 1999. Kézirat, 3.

¹³⁰ Höresik Richárd: A magyarországi református iskolaügy és tanügyi igazgatás történeti áttekintése. in. *Theológiai Szemle* 1997. 101–102. Itt Szilvásújfalvi Anderkó Imrét idézi, aki az 1597-es *Intelmeiben* azt írta, hogy: „Amíg tanulunk és iskolai fegyelem alatt vagyunk, vagy a kisebb, úgynevezett triviális és illusztris iskolában vagy pedig a nagyobbakban, amelyek az akadémiák, forgolódnak”.

¹³¹ Mészáros István: Magyar iskolatípusok: 996–1996. in. *A magyar neveléstörténet forrásai*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest, 1995. 11.

szervesen egymásra épülő kollégiumoknak a célja elsősorban az volt, hogy református papokat képezzenek.¹³²

Mészáros Istvánnak a 17. század második felére vonatkozó megállapítása csak részben állja meg a helyét, mivel Alstedék Gyulafehérváron, az 1630-ban – Brandenburgi Katalinnak – benyújtott *Iskolatervezetükben* már a teljes kollégiumi mintát javasolták úgy, ahogy az a korábbiakban Melanchton szellemiségétől indítva, illetve a sturmi, trotzendorfi minta alapján Nyugat-Európában már több helyen megvalósult. A hazai iskolák is ezt, illetve a kálvini genfi mintát tartották elsősorban szem előtt.

Az ma már ismert, hogy a 16. század közepén Erdélyben a reformáció gyors térnyerésével iskolák sokasága állt a tudomány szolgálatába, sajátos és különböző szerkezeti, formai megjelenésben is. Érdemes megemlítenünk röviden néhányat közülük.

Borovszki Samu, a Friedrich Teutsch szász lutheránus iskolák történetéről írt könyvének recenziójában¹³³ három jeles korai iskolaalapításra hívja fel a figyelmet. Az első Honterus, aki 1543-ban¹³⁴ Brassóban veszi kezébe a kezdeményezést. A másik legjelentősebb Szeben, melynek alapító levele 1555-ből datálódik, mikor is a városi tanács Franciscus Stancarótól érdeklődik, hogy ki lenne az a tudós ember, akit az alapítandó főgimnáziumba meghívhatnának teológiát, tudományokat, művészeteket és nyelveket tanítani. A harmadik, a földrajzi szempontból kicsit távolabbi szász-régió, Beszterce, ahol 1551-ben az ekkor már lutheránus hiten lévő Dávid Ferenc tanított a városi-plébániai humanista iskolában.

A református iskolakezdeményezések időben néhány esztendővel későbbben jelentkeztek. Az 1556–57. esztendő a reformáció helvét irányának kezdett kedvezni, az eredmény csak később mutatkozott meg, 1564 után, miután a kálvini tanok alapján szerveződő egyház is a bevett vallások közé tartozott. Az 1556-57-es esztendők országgyűlési határozataiban fogalmazódott meg és lépett érvénybe a már említett egyházi javak világi tulajdonba való átadását jelentő szekularizáció, mely az iskolák kérdését is rendezni kívánta. Nyilván csak részben rendeződhetett, de az ország három stratégiai fontosságú helyén letették az iskola alapjait, s így Kolozsváron, Marosvásárhelyen, majd Nagyváradon az átalakított kolostorok helyén megkezdődhetett a reformáció szellemében történő oktatás. Az egyházi javak szekularizációja következtében a gyulafehérvári¹³⁵ káptalani iskola átment a reformátusok kezébe, mely 1567-től unitárius, 1579-től jezsuita, majd 1599-től ismét református. De említhetnénk még Nagybányát is,¹³⁶ ahol Kopácsi István már 1547-től reformált szellemben tanít; Máramarosszigetet,¹³⁷ ahol 1540-től már biztos adatok vannak a protestáns iskolára vonatkozóan, vagy Szatmárt,¹³⁸ ahol 1535 után már protestáns-humanista iskola működött.

Az unitáriusok 1568-tól¹³⁹ kezdve számítják a kolozsvári iskola létrejöttét, azután, hogy Dávid Ferenc vette át annak igazgatását. Bár a XVI. században egyáltalán nem volt kötelező az oktatás, mégis alig volt olyan nagyobb település, ahol ne lett volna valamilyen alsó- és/vagy középiskola. A legfelsőbb szintű oktatás a teljes kollégiumot túlszárnyaló, egyetemi vagy akadémiai szinten ekkor még mindig váratott magára és csak elképzelés, illetve terv szintjén maradt.

¹³² V. ö. Mészáros István: *Magyar iskolatípusok: 996–1996.* i. m. 10.

¹³³ Borovszki Samu: Az erdélyi szászok iskolái a XVI–XVIII. században. A Die siebenbürgisch-sächsischen Schulandungen mit Einleitung, Anmerkungen und Register. Herausgegeben von dr. Friedrich Teutsch. Erster Band 1543–1778. Berlin, 1888 alapján. in. *Századok*, kiadja a Magyar Történelmi Társulat, XII. évf. Budapest, 1888. 550–570.

¹³⁴ Honterus 1543-ban alapította meg a „Studium Coronens”-ét. A brassói gimnázium részére kidolgozott iskolatörvény (Constitutio Scolae Coronensis) mintául szolgált minden szász gimnáziumnak

¹³⁵ P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története.* Nagyenyed, 1867. 8–9.

¹³⁶ Thurzó Ferenc: *A nagybányai evangélikus-református (schola rivulina) főiskola története, 1545–1955.* Nagybánya, 1905. 3–4.

¹³⁷ Balogh Béla: A máramarosszigeti református líceum diáksága 1682–1851. in. *Editiones Archivi Districtus Reformatorem Transbiscani VIII.* Debrecen, 2000. 8.

¹³⁸ Bura László: Szatmári diákok 1610–1892. in. *Fontes rerum scholasticorum.* Szeged, 1994. 4.

¹³⁹ Gál Kelemen: *A Kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900) I–II. kötet.* Kolozsvár, 1935. 60.

II. Fejezet

A tudományos gondolatszabadság igénye és az első protestáns felsőoktatási intézményalapítás kísérlete Erdélyben

János Zsigmond és Izabella királyné 1556-ban történt erdélyi hazajövele teljes fordulatot jelentett az új állam életében. A fejedelemnek sikerült a korábbi állapotokat megfelelő tekintéllyel mederbe terelni. A Martinuzzi és Izabella királyné által letett alapokon, a reformáció János Zsigmond korában hirtelen izmosodni kezdett és fokozatosan kiteljesedett. Tordán 1550. június 22-én, az összegyűlt rendek a kormányzó hozzájárulásával szabad vallásgyakorlatot biztosítottak a lutheránusoknak.¹⁴⁰ Bár Petrovics Péter, a helvét irány fő támasza ekkor már nem élt, a kálvinizmus térhódítása előtt mégsem lehetett Erdély kapuját bezárni. Így az 1564 júniusában tartott tordai országgyűlésen a rendek törvénybe foglalták azt, hogy: a lutheránusok és kálvinisták teljes vallásszabadságot élvezzenek.¹⁴¹ Az 1568. június 6–13. között tartott tordai országgyűlés pedig a teljes körű vallásszabadságot¹⁴² hirdette meg először Európában. Mindezt már csak az követhette, ami a 16. századi kontinensen példa nélküli volt: az 1571. január 1–14. között Marosvásárhelyen kimondott országgyűlési határozat¹⁴³ melynek értelmében a negyedik vallást is bevették az elfogadottak közé, s így az antitrinitárius is *recepta religio* lett. Külön érdekessége János Zsigmond útjának az is, hogy gyermekként 1545-ben olyan országgyűlésen is részt vett, ahol először foglalkoztak a vallásszabadság gondolatával.¹⁴⁴ A gyenge kezűnek tartott János Zsigmondnak Erdély sokat köszönhetett. Szilágyi Sándor ezt három gondolatban¹⁴⁵ így foglalta össze: „kivívta Erdélynek a független államéletet fejedelmválasztási joggal, a szabad vallásgyakorlatot a négy bevett vallásnak s végre megszüntette a székelyek intézményeiben azt, mi az országkormányzásban s a közigazgatás körül oly sok és terhes akadályt gördített folyton folyólag a királyok, vajdák, fejedelmek elé, kiváltságaiknak azon pontjait, melyek eddigelé annyi támadásnak voltak okai.” Az előbbieket Jakab Elek¹⁴⁶ a fejedelem javára még két többletérvel bővítette.

Az 1556-os esztendő jelentős változást hozott az ország életében. A kálvinista szellemiségű Petrovics Péter helytartói működésének idején mondta ki az országgyűlés Szászsebesen, március 2-án az első törvénycikkben az „erdélyi püspökök, prépostok, káptalanok, conventek és más egyházi javak secularizációját”.¹⁴⁷ Ez a döntés immár visszafordíthatatlan volt. Az ekkor még buzgó római katolikus János Zsigmond és Izabella kénytelen volt elfogadni a kikényszerített döntést, s csak halogatni lehetett az érvénybe léptetését. Ez meghatározó érvennyel bírt az iskolák jövőjét illetően is. E tekintetben az 1556. november 25-e és december 11-e között tartott országgyűlés már konkrét továbblépést fogalmazhatott meg. A királyné, bár igyekezett a szekularizáció jogát maximálisan saját

¹⁴⁰ V. ö. Gagyai Sándor: i. m. 38–39.

¹⁴¹ V. ö. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. in. *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek*. Budapest, 1876, II. kötet. 231–232.

¹⁴² V. ö. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae*. i. m. 343.

¹⁴³ V. ö. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae*. i. m. 374.

¹⁴⁴ V. ö. P. Szentmártoni Kálmán: i. m. 287.

¹⁴⁵ Szilágyi Sándor: *Erdélyország története*. I. kötet. i. m. 367.

¹⁴⁶ Jakab Elek: János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása. in. *Keresztény Magvető*. Kolozsvár, 1863. 154–287. „1.) ama törekvés, hogy az ész szabad vizsgálódási joga a vallás és egyház ügyeiben, 2.) a biblia és evangéliumi tudomány tekintélye a hagyományok és conciliumok végzéseit felett, 3.) az első keresztény századok egyszerű egyházigazgatási formája állítódjanak vissza; 4.) az egyháznak – közönséges keresztény jelleme mellett – a rituálék és cultus ügyében népegyéniségenkénti külön nemzeti bélyege legyen: minek csaknem mindenütt nyomában járt az irodalmak megújodása, a közmiveltés nagy kiterjedése, az erkölcsök megjavulása. 5.) Az egyháznak az államhoz való viszonya, valamint a dogmai kérdések is az addiginál ésszerűbb meghatározást nyertek.”

¹⁴⁷ Jakab Elek: A magyar–lengyel unitárius érintkezések a 16–17. században. in. *Századok*. 1892. 298–316.

jogkörben megtartani, mégis törvénybe foglalva hozzájárult a kolozsvári és marosvásárhelyi kolostorok átalakításához, ahol iskolákat hozhattak létre.¹⁴⁸ A következő, parciális országgyűlés 1557. február 6–15. között nem hozott érdemleges változást a korábbival szemben, hanem a műveltségi állapotok hihetetlenül mélyre süllyedt körülményeit hangsúlyozva, megerősítette a korábbi elhatározást.¹⁴⁹ A megkezdett folyamatokat azonban senki és semmi sem tudta immár feltartóztatni. Bár a jezsuita Albert Novicampianus elkészítette híres *Apológiáját* János Zsigmond számára, de a Petrovics által támogatott kálvinisták ellen ekkor már nyíltan megfogalmazott törvényt lehetetlen volt meghozni, sőt, az iskolákkal kapcsolatos korábbi törvényeket is nemcsak megerősítették, hanem egy harmadiknak, a nagyváradinak is létjogosultságot szavaztak.

Az iskolára vonatkozó törvények részben még Izabella idejében születtek. János Zsigmond tudományszeretete, iskola- és művelődéspolitikája csak a későbbiek során mutatkozott meg, 1570-től miután a fejedelmi székéből egyedül irányíthatta az országos ügyeket. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján súlyos politikai konfliktusok terhelték Erdélyt belülről. A király a ránehezedő terhek alatt érezte, hogy komoly szellemi-lelki támogatóra van szüksége. Udvarába hívatta a család régi barátját, Giorgio Blandratát, aki Lengyelországból 1563-ban érkezett Erdélybe,¹⁵⁰ ahol az egyházi ügyekkel ott is, itt is szenvedélyesen foglalkozó laikus orvos-doktor a helvét irány fautorának mutatta magát. Blandrata korábban megfogalmazott teológiai gondolkodását és objektív antitrinitarizmusát, melyet Erdélybe is magával hozott, igen pontosan ki lehet olvasni nyíltan megfogalmazott hitvallásából.¹⁵¹ A közben eltelt néhány esztendő alatt János Zsigmond folyamatos és fokozatos lelki változáson ment keresztül. Őt is érzékenyen érintették a vallási átalakulások. A fejedelem szellemi-lelki alakulásának tárgyalásánál nem hagyhatjuk szó nélkül azt, hogy a kor rendkívüli képességű teológusának, Dávid Ferencnek¹⁵² helvét irányhoz való átállása 1559-ben megtörtént. János Zsigmond korábbi gyámja, rokona, hűséges támogatója, Petrovics Péter is hasonló elveket vallott, amelyek ekkor még valószínűleg elevenen élhettek benne. Minden bizonnyal 1558-ra már ő is, ha nem is nyíltan, de szakított a katolicizmussal, hiszen „fejedelmi udvarának meghatározói túlnyomó részben a kálvinisták”¹⁵³ közül kerültek ki. De ez nem csoda, hiszen ez a nemzedék, amely ekkorra már visszatért a peregrinációból, jobbára az irénikus középutat képviselő Melancthon-tanítvány volt. De Kálvin tanai is Európa-szerte nagy léptekben terjedtek. Hogy Blandrata megérkezése előtt János Zsigmond milyen mértékben volt lutheránus és mennyiben kálvinista, azt nehéz utólag megállapítani, ám az biztos, hogy szellemi tanácsosa befolyásának engedve, 1563 áprilisában a lutheránus Brassóban már protestáns módra vette az úrvacsorát.¹⁵⁴ Bár az 1561-es medgyesi eredménytelen hitvita a reformátusok számára kedvezőtlen döntést hozott – és csak a szászok örülhettek annak, hogy német egyetemekre¹⁵⁵ küldette ki véleménynyilvánítás végett az úrvacsora kérdésének eldöntését –, ennek ellenére mégsem tekinthetjük még egyértelműen lutheránusnak ekkor. Országos politikájában tudjuk, hogy a szászokra is nagy szüksége volt, hiszen a tanácsban a németek meghatározó számban voltak jelen. De tudjuk azt is, hogy az 1559. augusztus 18-i váradi értekezleten Dávid Ferenc – aki ekkor a helvét vallástételt tevők

¹⁴⁸ V. ö. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. i. m. 60.

¹⁴⁹ V. ö. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. i. m. 75–79.

¹⁵⁰ Nagy Károly Balázs: Károlyi Péter. in. *A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica. II. kötet*. A Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1967. 479.

¹⁵¹ V. ö. A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. in. *Nagy Lajos–Simén Domokos: A váradi disputáció*. Kolozsvár, 1870. 75. Blandrata hitvallása a következő volt: „Vallom, hogy hiszek az egy Istenben; fiában az egy úr Jézus Krisztusban és egy szent lélekben, kik közül bármelyik lényege szerint Isten. Isteneknek sokaságát tagadom, mert hozzánk viszonyítva egyedül az egy isten a megoszthatatlan lényeg. Vallom, hogy három a megkülönböztetett személy; vallom Krisztusnak örök istenségét és származását. Vallom, hogy a szentlélek igaz és örökkévaló Isten.”

¹⁵² V. ö. P. Szentmártoni Kálmán: i. m. 298–300.

¹⁵³ Gagy Sándor: i. m. 57.

¹⁵⁴ V. ö. P. Szentmártoni Kálmán: i. m. 301.

¹⁵⁵ V. ö. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. i. m. 138.

pártján állott – és Méliusz Juhász Péter „ékezzólása és erős logikája”¹⁵⁶ a fejedelmet is megingatta. A katolikus Karácsonyi János történész a fejedelem helvét irányhoz való csatlakozását csak 1565-re teszi, melyben Békés Gáspárnak tulajdonít szerepet.¹⁵⁷ A kül- és belpolitika mellett a vallási kérdések, hitviták pergőtüzében való hadakozása miatt is szüksége volt egy bizalmas tanácsosra, akinek talán akaratán kívül, de közben a befolyása alá került. Blandrata nemcsak szimpatizált a kálvini úrvacsorattal, de egy ideig kálvinista esperesként is működött Lengyelországban. Talán ezért is feltételezhető, hogy Blandrata megérkezése után és Dávid Ferenc hatásának köszönhetően, 1563-ban már János Zsigmond is egyértelműen kálvinista.¹⁵⁸

A hatvanas évek végén ismét egy nehéz átmeneti időszak következett a fejedelem életében, melyben a hangsúly áttevődött az antitrinitarizmusra való áttérésre. Ebben ismét Blandratának és a közben antitrinitáriussá áttérő Dávid Ferencnek volt döntő szerepe. Gagyai Sándor céltudatos, megfontoltan előrehaladó, az akadályokat fokozatosan elhárító, ravasz politikát lát Blandrata machinációi mögött, akinek az átmenetekben kulcsszerepe lehetett, aki módszeresen kövezgette az utat az antitrinitárius szellemiség számára. Elég csak emlékeztetnünk arra, hogy súlyuk ellenére a lutheránusokat nem engedte fölénybe kerülni 1564-ben a kálvinistákkal szemben.¹⁵⁹

A hetvenes évekre nemcsak a hangsúly tevődött át az antitrinitarizmusra Erdélyben, állapítja meg Jakó Zsigmond, hanem az, az európai radikális Szentháromság-tagadás központjává is vált.¹⁶⁰ János Zsigmond környezetének légköre kitűnő alternatívát jelentett a heterodox szellemiségek képviselőinek és így az észak-olasz, dél-német, lengyel antitrinitárius értelmiség képviselői általában ott nyüzsögtek az ő udvarában.

A hitviták pergőtüzében és a vallásszabadság ügyének fokozatos megérlelődése közepette fogalmazódott meg János Zsigmondban a gondolat, hogy Erdélyben is *otthont kell teremteni a tudományok számára*. A tudós értelmiség kiműveléséhez, az egyházi és világi szakemberképzéshez pedig tudós professzorokra volt szükség, akik ki tudták képezni azt az értelmiségi réteget, akik a hazai legfelsőbb szintű oktatást is végezhetik. A kor hangulatában amúgy is központi szerepet játszott a teljes körű oktatás felvállalása és kiépítése. Jól érzékelteti ezt az 1562. évi debreceni hitvallás egyik ilyen vonatkozású gondolata, amely már nem is az egyháziak, hanem kimondottan a világi hatalom kötelességévé tette, hogy az „akadémiákat és iskolákat, melyek az ige veteményes kertjei, az ország közjövendelméből gondozzák”¹⁶¹.

János Zsigmond iskolaalapítási koncepcióját illetően igen kevés adat áll rendelkezésünkre. Hiányos adatok birtokában csak néhány utalásra, hivatkozásra tudunk emlékeztetni. János Zsigmond döntésében minden bizonnyal közrejátszhatott az a szubjektív tény is, mely szerint Albert azért tagadta meg tőle a leánya kezét,¹⁶² mert az ország műveltségi foka elmaradt az európai normáktól. Így aztán már az 1565. augusztus 22–29-i országgyűlési határozatok között olvashatjuk, hogy Gyulafehérváron iskolát akart építtetni, s a fenntartásához szükséges jövedelmet is biztosítani. A tervbe vett iskolába pedig „tudós személyeket, kik görögöt, deákot taníthassanak...”¹⁶³ akart meghívni. Ennek érdekében konkrét lépéseket is tett. Zsindely Endre közli azt a Bázselben ma is megtalálható, 1567. június 26-i tordai keltezésű levelet,¹⁶⁴ melyben diplomatáját, Blandratát azzal bírta meg, hogy az egyetem híres olasz származású tanárát, *Celsio Secundo Curiót* hívja meg Erdélybe.

¹⁵⁶ Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. i. m. 135.

¹⁵⁷ Karácsonyi János: *A váradi káptalan megrontása*. Budapest, 1922. 9.

¹⁵⁸ V. ö. Hóman Bálint–Szegfű Gyula: *Magyar történet. III. kötet*. Budapest, 1935. 265.

¹⁵⁹ V. ö. Gagyai Sándor: i. m. 57–71.

¹⁶⁰ Jakó Zsigmond: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdaja. in. *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion. Bukarest, 1979. 57–63.

¹⁶¹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1883. 175.

¹⁶² Szilágyi Sándor: *Erdélyország története, I. kötet*. i. m. 367.

¹⁶³ Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. i. m. 290.

¹⁶⁴ V. ö. Zsindely Endre: Közlemények. in. *Sárospataki Füzetek*, 1891/5. 839.

Valószínű, hogy Curione mellett még másokat is meg akart hívni Itáliából és német területről.¹⁶⁵ Nem véletlen az sem, hogy az olasz Blandrata miért éppen az olasz származású Curióhoz ment, az Itáliához közeli Bázélbe, mely a 15. század közepétől – de különösen Konstantinápoly 1453. évi eleste után itt megtelepedő görög tudósok munkálkodását követően – a reneszánsz humanizmus erős svájci, nemzeti szellemi központjává vált.¹⁶⁶

Méliusz az 1568-as gyulafehérvári hitvitában Blandrata és Dávid Ferenc teológiai forrásai között tartja számon Celsio Secundo Curiót, amikor Blandrata, gondolatainak alátámasztására és megerősítésére egyik élő bázeli barátjára hivatkozik.¹⁶⁷ Curióról azt is tudjuk, hogy a rámista gondolatokkal szimpatizált, és a „heretikusnak mondott humanista irányzatok” egyik jeles képviselője volt.¹⁶⁸ Gazdag levelezést is folytatott, állandó és rendszeres kap-csolatban állt a kelet-európai, de különösen a lengyel reformáció kiválóságaival, s általában humanista indíttatású képviselőivel, emellett pedig könyveinek sokaságát ajánlotta Lengyelország királyának.¹⁶⁹ Lengyelország és Erdély kapcsolataiban ebben az időben Blandrata mindvégig meghatározó szerepet játszott. Azt is megjegyezzük, hogy közel fél évszázad múlva, a majdani gyulafehérvári tanár, Johann Heinrich Alsted is említette munkáiban forrásként Curiót, mint olyat, aki műveiben hozzá hasonlóan a zsidók megtérítésével is foglalkozott.¹⁷⁰ A levélen kívül több információt nem sikerült találni, de talán Curio és Johannes à Lasco egykori levelezését megvizsgálva többet tudhatnánk meg Bázél és Curio, illetve Curio és a kelet-európai reformáció egyházi és művelődéspolitikájáról. Azt azonban tudjuk Szamosközi István történész leírásából, hogy János Zsigmond terve sokkal nagyobb volt, mert szándékában állt „ünnepélyes kiváltságokkal ellátott akadémiát alapítani a Fehérvárral szomszédos Szászsebes városában”.¹⁷¹ Nyilván mielőtt a levelet elküldte, a szükséges lépéseket megtette. Szászsebes újjáépítésében úgy kívánt részt vállalni, hogy a költségek negyedét magára vállalta.¹⁷² Varga Livia művészettörténésztől tudjuk,¹⁷³ hogy Szászsebesnek eddig is meghatározó szerep jutott a történelemben, mivel már az első betelepülők bevonták a fő kereskedelmi artériába, kedvező földrajzi fekvése miatt. A 14. század elejétől már esperesi székhely volt. Szapolyai János király itt halt meg, s fiának 1540-ben a három nemzet képviselői is itt tettek hűségesküt.

János Zsigmond reneszánsz humanista neveltetése, a vallások iránti fokozott, fogékony érdeklődése, tudományigénye és az országáért érzett politikai felelőssége azonban tovább sarkallta az „egyetemépítés” ügyében. Szenczi Molnár Albert 1630-ban, Lőcsén megjelentetett könyvének – *Discursus de summo bono* – előszavából tudjuk meg, hogy „1570. esztendő tájban... amaz híres Philosophust Petrus Ramust hívatta Párizsból Fejérvárra”.¹⁷⁴ A fejedelem ezzel a szándékával többek között arról győzi meg az utókort, hogy akár más tanácsát követve, akár személyes meglátásának következményeként Ramusban olyan embert kívánt megnyerni céljának, aki a „humanizmus és reneszánsz középkort lezáró és újkort indító nagy szellemi mozgalmának”¹⁷⁵ egyik legsajátosabb képviselője. János Zsigmond meghívólevelének hollétéről nem tudunk semmit, csakúgy, mint Ramus válaszleveléről sem.

¹⁶⁵ V. ö. Szamosközi István: Történeti maradványok. 1566–1603. I. kötet. in. *Magyar Történeti Emlékek*. Az MTA Könyvkiadó Hivatala. Budapest, 1876. 112.

¹⁶⁶ V. ö. Jos Colyn: i. m. 146.

¹⁶⁷ V. ö. Nagy Barna: Méliusz Péter művei. in. *A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica. II. kötet*. A Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1967. 252. A szakirodalom számára elfogadott mind a Curio, mind a Curione változat. Mi az előbbi fogjuk használni.

¹⁶⁸ Czeglé Imre: Rámista volt-e Szenczi M. Albert. in. *Szenczi Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*. Szeged, 1978. 45.

¹⁶⁹ V. ö. Nagy Barna: *Méliusz Péter művei*. i. m. 298.

¹⁷⁰ V. ö. Viskolcz Noémi: *Válság és publicisztika* – Egy heterodox csoport olvasmányai a harmincéves háború idején. Kézirat – Doktori értekezés. Szeged, 2000. 56.

¹⁷¹ Szamosközy István: *Monumenta Hungaricae Historica Sacrae XXI*. i. m. 112.

¹⁷² Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. i. m. 327.

¹⁷³ V. ö. Varga Livia: A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete. in. *Művészettörténeti Füzetek* 16. Budapest, 1984. 8.

¹⁷⁴ Szenczi Molnár Albert: *Discursus de summo bono*. in. *RMPE, 4. kötet*, Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975.

¹⁷⁵ Czeglé Imre: *Rámista volt-e Szenczi Molnár Albert*. i. m. 43.

Viszont 1569-ben megjelentetett *Arithmeticae Libri Duo, Geometriae Septem et Viginti* című könyvéből egy példányt a fejedelemelemnek dedikált 1570-ben, mely ma is megtalálható Székelyudvarhelyen. A Ramusszal kapcsolatos összefüggések lényeges kérdése az is, hogy az említett könyv szintén a ramizmussal rokonszenvező humanista központhoz, Bázélhez kötődik; csakúgy, mint az a levél, amelyet a bázeli professzornak, Theodor Zwingernek küldött, amelyben arról ír, hogy őt János Zsigmond évi 500 talléros fizetéssel és egyéb fejedelmi jótéteményekkel kívánta honorálni, de ő a szabadságát, függetlenségét nem kívánta feladni.¹⁷⁶ Elgondolkodtató az is, hogy alig pár évvel korábban egy, a reformáció úgynevezett bal szárnyához, egy 16. századi rajongó radikális irányzathoz,¹⁷⁷ Szervét, Sozzini, Gentile szellemi műhelyéhez tartozó tudóst akart meghívni létesítendő egyetemének alapembereként, továbbá az is, hogy az 1570. január 1–10. között Medgyesen tartott Országgyűlésen, ahol János Zsigmond titokban már antitrinitárius lehetett –, miért hozott hátrányos döntést Dávid Ferencékre nézve. Ebben az „új eretnekséget” eltiltották és a vallás hirdetőit elítélték.¹⁷⁸ Lehet, hogy János Zsigmondot nemcsak a vallása miatt ért házassági elutasítás izgatta szerfelett, hanem a szóban forgó professzor is, és lehet, hogy Ramus ezér is írt más kifogást az előbb említett meghívólevelére. Talán mégis igaza lehet Szenczinek, aki szerint „az Blandrata orvosnak doha eliszonyította az bölcseket az odameneteltől”,¹⁷⁹ tudjuk ugyanis, hogy „Petrus Ramus reformátusnak vallotta magát, 1561-ben formálisan szakított a katolicizmussal, s a reformációhoz csatlakozott”,¹⁸⁰ de csak 1570-ben élt először úrvacsorával Heidelberg városában.¹⁸¹ De tudjuk azt is, hogy a párizsi vérfürdőben mártírhalált halt helvét irányzat korabeli emblematikus képviselője sok mindenben nem értett egyet egyháza képviselőivel. Követői igyekeztek minél tovább eltitkolni azt, hogy Ramus meglehetősen jó kapcsolatokat tartott fenn néhány radikális, heterodox, antitrinitárius humanistával. Ramus ismerte az Itáliában megtelepedett keleti bizánci tudósokat, ismerte munkáikat és a platonizmus iránti elkötelezettségüket. Ez azt eredményezte, hogy a tények kiforgatása révén hamis legendák alakulhattak ki, melyeket valószínűleg maga Szenczi is átvett és idézett művének *Előljáró beszédében*.¹⁸² Keserű Bálint előbb idézett tanulmányában mutatott rá arra is, hogy Ramus 1570 előtt még nem alakította ki teljes körű egyházi-vallási reformprogramját, amely csak később, 1576-ban posztumusz művében vált nyilvánvalóvá. Ebben a művében már részletesebben kitért a korábbi zsinatokon és más alkalmakkor felvetett, főként a demokratikus egyházkormányzatra vonatkozó kérdéseire is. De az is tény, hogy felekezeteivel nem akart szakítani, és ha János Zsigmond és körétől iszonyodott volna, akkor a fejedelemelemnek könyvet sem dedikál. Nehéz az összefüggéseket tárgyaló kérdésekre egyértelmű választ adni. Amíg Jakab Elek csak 1568-ra teszi a fejedelemelem az antitrinitarizmushoz való közeledését, addig Kanyaró Ferenc 1567-től már egyértelműen hozzájuk csatlakoztatja János Zsigmondot.¹⁸³ Valójában csak halálának évében vallotta meg antitrinitarizmusát nyíltan a Dávid Ferencéknek kedvező 1571 januári országgyűlésen hozott határozatban.¹⁸⁴ De ugyanúgy nem vezetne célra az a feltételezés sem, hogy vajon mi lett volna, ha a fejedelemelem nem hal meg hirtelen és fiatalon, s ha mondjuk akár Celsio Secundo Curio vagy mások, akár maga Ramus elfogadta volna a meghívást és Erdélyben folytatták volna tudományos munkásságukat. És ha az utolsó választott király a 16. században úgy adta volna át az első erdélyi fejedelemelemnek az országot,

¹⁷⁶ V. ö. Ch. Tzaunt Waddington: *Ramus, sa vie, ses écrits et ses opinions*. Párizs, 1855. 216–217.

¹⁷⁷ Nagy Barna: Méliusz Péter művei. i. m. 298.

¹⁷⁸ Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. i. m. 368.

¹⁷⁹ Szenczi Molnár Albert: *Discursus de Summo bono*. in. *Régi Magyar Próza Emlékek, 4. kötet*. Budapest, 1975. 89.

¹⁸⁰ Tóth Béla: Ramus hatása Debrecenben. in. *A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei, 112*. Debrecen, 1979. 88.

¹⁸¹ V. ö. Czeglé Imre: Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról. in. *Theológiai Szemle*, XV. 1–2. sz. 1972. 333.

¹⁸² Keserű Bálint: Újfalvi Imre és az európai “későhumanista ellenzék”. in. *Acta Historicae Litterarum Hungaricum. Tomus IX*. Szeged, 1969. 37–42.

¹⁸³ V. ö. P. Szentmártoni Kálmán: i. m. 320.

¹⁸⁴ Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitania Regni Transylvaniae*. i. m. 374.

hogy a kor egyik legkiválóbb tekintélyét tudhatta volna országában. Ez az igényes művelődéspolitikai koncepció azonban nem valósulhatott meg. Így azok az eszmék, amelyeket Petrus Ramus képviselt, csak később találhatták meg az utat Erdélybe a nyugat-európai egyetemekről szellemi-lelki gazdagságukat, tudományukat hazahozó peregrinusok által.

Ramus meghívása még néhány további kérdést is felvet. 1.) Vajon mit kezdett volna Erdély Ramusszal, aki nemcsak meghaladta korát, de túl is nőtt azon azáltal, hogy miközben szembefordult a skolasztikus arisztotelianizmussal, egy teljesen új tudományos munkamódszer nyomvonalát mélyítette bele Európa szellemi életébe? 2.) Vajon mit kezdett volna Ramus azzal a még kialakulásban levő, meg nem erősödött új államalakulattal, melynek egyházi és világi struktúrája merev, zárt, és az államalakulatnak még csak a vajúdsával volt lekötve? 3.) Hogyan alakult volna az erdélyi felsőoktatás és egyáltalán az egész tudományos élet egy olyan országban, ahol nem volt olyan múltja a tudományművelésnek és az egyetemi oktatásnak, mint Párizsban, ahol tanított? 4.) Vajon milyen protestáns humanista körökkel, személyekkel lehetett kapcsolata János Zsigmondnak és szellemi körének, s vajon kinek a közbenjárására szerezhetett tudomást Ramusról a fejedelem és kinek a tanácsára hívhatta meg Erdélybe? Talán annak a Dudith Andrásnak, aki Lengyelországból hívta meg a filozófust korábban a lengyel király tanácsára,¹⁸⁵ akiről tudjuk, hogy „Boroszlóból értesíti Bézát, hogy ő is az egy Istent vallja”.¹⁸⁶ Bod Péter ezt ugyan kétségbe vonta, mivel szerinte a tudományos életnek e jeles képviselőjét, művelőjét és közvetítőjét, ha szentháromság-tagadó lett volna, akkor biztosan nem a boroszlói nagytemplomba temetik el.¹⁸⁷ 5.) Vajon mit jelentett volna erdélyi vonatkozásban a ramizmus? Hogyan szolgált volna általában a társadalom javát az az elmélet, mely azt vallotta, hogy a tudományt úgy kell életre kelteni, hogy az az életet szolgálja, s legyen meg a tudománynak a gyakorlati haszna,¹⁸⁸ mert az csak akkor ér valamit. 6.) Vajon miért éppen a már említett természettudományos vonatkozású könyvet küldte dedikálva János Zsigmondnak, amely a matematika és fizika elméleti kérdéseivel foglalkozott? 7.) Milyen hatása lett volna a vallásos életre annak a Ramusnak, akinek célja a teológia megtisztítása volt a gyakorlati célú és tartalmú vallásos élet érdekében?¹⁸⁹ 8.) Vajon mi újat hozott volna Ramus Erdély hitvitázó, a vallásszabadságot csak proklamáló világába, holott az emberek a fejedelemmel együtt a felekezeti örvényeknek és hullámvásznak voltak kitéve? Mikor a kemény dogmatikai disputák, elhatározások, a hitvallásalkotó diéták korszakában Ramus tanítása az elvont hittételek helyett inkább a gyakorlati vonatkozású, etikai jelentésű kérdések felé terelte a vallásos életet? Mennyiben változott volna akkor Erdély, ha a tudományok ilyenén való megértése és gyakorlatba ültetése nemcsak jóval Apáczai után kezdődött volna el és épült volna be a társadalom életébe, magáévá téve a ramusi program lényegét: a gyakorlatot, a hogyan, a keresztyén etika alapkérdéseit? Vajon miként befolyásolta volna meg az egyházi életet a protestáns ortodoxia és puritanizmus összefüggéseit illetően? Vajon etikája milyen hatással lett volna a dogmatikus korban? Vajon mennyire tette volna „használhatóvá” tanítását? A kérdéseket tovább lehetne sorolni, de választ biztosan nem kapunk rájuk. Itt be is fejezzük ezeket a történetiellenek tűnő kérdéseket. Az viszont tény marad, hogy *nem fogadta el a meghívást és nem jött el Erdélybe.*

A megfelelő szakember megtalálása, meghívása és az ajánlat elfogadása amúgy is komoly gondot jelentett volna ebben az átmeneti korban. Jól érzékelteti ezt egyfelől a szebeni városi tanács főiskolaállítási próbálkozása 1549-ben, illetve a Petrovics Péteré, aki Temesváron szeretett volna főgimnáziumot alapítani.¹⁹⁰ De az alkalmas és a meghívást elfogadó tanár személye igen komoly kérdés volt nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon

¹⁸⁵ Czegle Imre: *Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról.* i. m. 335.

¹⁸⁶ P. Szentmártoni Kálmán: i. m. 333.

¹⁸⁷ V. ö. Bod Péter: *Magyar Athenas.* Magvető. Budapest, 1982. 306.

¹⁸⁸ Czegle Imre: *Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról.* i. m. 331.

¹⁸⁹ V. ö. Tóth Béla: *Ramus hatása Debrecenben.* i. m. 88.

¹⁹⁰ Borovszki Samu: i. m. 553–554.

is. Mindezekről az a kolozsvári Franciscus Stancarus ad tájékoztatást, akitől a szebeniek szakmai tanácsot kértek.

János Zsigmond hiába ismerte fel azt az alapigazságot, hogy a tudás az hatalom és azt, hogy egy országot igazán csak a tudomány tehet nagyhatalommá. Ő még csak kísérletet tehetett az új fejedelemségben arra, hogy egyetemet létesítsen. A fejedelem mellett Blandrataék és Dávid Ferencék oktatáspolitikai elképzelése később egy időre megvalósult, ha nehezen is. Az 1630-at megelőző időszakban nem volt még egy olyan magas szintű képzést nyújtó protestáns kollégium, ahol annyi jeles külföldi humanista műveltségű tanár működött volna, mint az antitrinitáriusok kolozsvári kollégiuma.¹⁹¹ Éppen ezért, mondja az előbb hivatkozott helyen Keserű, ez az iskola a kálvinisták kollégiumánál is sokkal jelentősebb volt. Talán ezt a gondolatot is közelebbről kellene megvizsgálni. Az indíttatás sem volt idegen János Zsigmondtól, hiszen lengyelországi neveltetése, a krakkói humanista és itáliai reneszánsz hatás,¹⁹² valamint édesanyja, aki a Jagellók és Sforzák leszármazottja volt, már gyermekkori exiliumában a kultúra, a művelődés, a tudományok iránti szeretetre és nyitottságra nevelte. Talán olthatatlan tudásvágya, nyugtalan humanista útkeresése határozta meg abban is, hogy ha tehetett, rendszeresen részt vett a hitvitákban, akár érdeklődéssel hallgatva, akár maga is beleszólva, valamely álláspontot felvállalva, vagy azzal szembehelyezkedve. Ez a mentalitás nem állt messze az erdélyi fejedelmi udvartól. Jól érzékelteti ezt Geleji Katona István a *Váltság titka* című háromkötetes könyvének bevezetőjében, melyben a gyulafehérvári udvart a következőképpen jellemzi: „nem akar-hol, hanem az Erdélyi Fejedelem udvarában, s nem-akárcik, hanem a hitben mélyen meggyökeresett tudós Fejedelmek, írás-olvasott és a controversiákban magok gyakorlott Grofok, Zászlós urak, Nemzetes fő-rendek, s mégpedig nem csak a mi Keresztyén vallásunkon, hanem más különböző vallásokon-is lévők előtt; vagy pedig a Gyula-Fejér-vári Metropolitana Ekklesiában, a melyben sok értelmes Deák emberek vagynak és a kik a tsets-évő korból kikelvén, a kemény eledelt-is be vehetik”.¹⁹³

A vallásszabadság kimondása és a fejedelem egyetemkísérletei egy olyan világban történtek, ahol a kor kedvezőtlen volt az oktatásügy számára, ahol Balassa Menyhárt az aranygyűrűjét is többre értékelte „a világ minden tudományánál”.¹⁹⁴

János Zsigmondot csak Báthori István tudta meghaladni, aki a konkrét terveken túllépve, néhány esztendőre (1581–1603) megvalósította Erdély földjén az *első egyetemet*. Ez ugyan nem tartozik konkrétan témánk tárgykörébe, mivel egyik protestáns felekezethez sem kötődött, hanem ahhoz a megújult római katolikus áramlathoz, melynek kiépítését és működtetését a jezsuita rend vállalta magára. Báthori Istvánnak, az egykori páduai egyetem hallgatójának alapító szándéka világos volt. Tudta, hogy az erdélyi művelődést csak akkor tudja az európaihoz felzárkóztatni, ha a „legmagasabb fokú tudományos képzést és minősítést nyújtó oktatási intézményt, azaz tudományegyetemet (universitást), avagy tudósokat tömörítő társaságot, azaz akadémiát” hoz létre.¹⁹⁵ Az úgynevezett Báthori-egyetem történetét Veress Endre pontosan dokumentált tanulmányában¹⁹⁶ már megírta. A 22 évig működött oktatási intézmény alapítólevelét 1581. május 12-én bocsátotta ki, amely két fakultással rendelkezett, és a legmagasabb tudományos fokozat megadására is jogosultságot kapott. Jakó Zsigmond következtetése szerint Báthori István a jezsuiták segítségével néhány esztendő alatt a kor legmagasabb színvonalán álló iskoláját hozta létre Kolozsváron, amelynek egyetemmé fejlesztéséhez ő maga teremtette meg a lehetőséget.¹⁹⁷

¹⁹¹ V. ö. Keserű Bálint: A magyar protestáns-polgári humanizmus néhány problémája. in. *Acta Historiae Litterarum Hungaricum. Tomus VI.* Szeged, 1969. 16.

¹⁹² P. Szentmártoni Kálmán: i. m. 341.

¹⁹³ Geleji Katona István: *Váltság titka*. Gyulafehérvár, 1636. *Bev. a Jóakaró olvasókhöz*. Oldalszám nélkül

¹⁹⁴ Comedia Balassa Menyhárt árutatásáról. in. *Szép magyar komédia*. Dacia. Kolozsvár, 1973. 115.

¹⁹⁵ Benkő Samu: A kolozsvári egyetemalapítás és az Erdélyi Múzeum-Egyesület. in. *Erdélyi Múzeum*. 1997. 358.

¹⁹⁶ Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. in. *Erdélyi Múzeum*. 1906

¹⁹⁷ Jakó Zsigmond: Négy évszázad a művelődés szolgálatában. in. *Társadalom, egyház, művelődés*. Budapest, 1997. 271.

III. Fejezet

A Collegium Academicum és a Schola Illustris mint az erdélyi református felsőoktatás első konkrét megvalósításai

Amint láttuk, az universitas mint a tudományos gondolat *első*, a reformáció szellemi talaján megfogalmazódott erdélyi *kísérlete*, János Zsigmond fejedelem későhumanista világába vezet vissza. Ám az első konkrét formát öltött megvalósítás, amely mintegy 22 esztendeig működhetett, Báthori István fejedelem nevét írta be az országos célt szolgáló egyetemalapítók történetének sorába.

A 17. század „bibliaolvasó fejedelmei”,¹⁹⁸ Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Apafi Mihály kellett ahhoz, hogy *maradandó* lépés szülessen és valóságosan működő intézmények jöjjenek létre Erdély és Partium, valamint a Tiszántúl és Felső-Magyarország világában.

Külön érdekessége az egyetemkérdésnek – nem számítva ide az erdélyi szász evangélikus és antitrinitárius, illetve római katolikus kísérleteket és megvalósításokat –, hogy a két jelentős református schola, az egykori gyulafehérvári és váradi káptalani központokban működő iskolák örökségében jött létre. *Gyulafehérvár* a fejedelmi székesfőváros, valamint az Erdély kapujának számító *Várad* meghatározó szerepet kapott az erdélyi felsőoktatás első konkretizálódásában. Hosszabb vagy rövidebb ideig, de megvalósították a történelemtől kapott feladatot. Mellettük volt, amelyik egy idő után megszűnt vagy áthelyeződött más városba, s megjelenésükkel megtermékenyítették a helyi iskolát. Volt, amelyik bűvópataként működött, hol megszűnt, hol újjáéledt hosszabb-rövid ideig. De közben teljesen újak és mások keletkeztek.

Bennünket a dolgozatnak ebben a fejezetében most csak az első két református felsőoktatási intézmény kísérlete érdekel. Több száz esztendő távlatából visszatekintve, nem könnyű egyértelmű választ adni arra, különösen olyan átmeneti korszakban, mely magában hordozta Erdély aranykorát, de annak nehézségeit is, hogy milyen mértékben lehetne egyetemnek nevezni egyiket vagy másikat. Nyilván az universitást meghatározó paramétereket az adott kor jelentéstartalma, összefüggései között vizsgáljuk és nem a mai értelemben vett egyetem követelményei szerint.

1. A Gyulafehérvári Collegium Academicum

1. 1. Bethlen Gábor, a tudományt művelő, szervező és támogató fejedelem

Nem a gyulafehérvári schola történetének pontosan adatolt kronológiáját kívánjuk megírni, mivel azt a történészek már megtették,¹⁹⁹ hanem mindvégig azt követjük nyomon, ami az iskola felsőoktatási intézményjellegére vonatkozik. Éppen ezért az időrend nem lesz követendő és meghatározó szempont számunkra.

Ha gondolatindító kérdésünkre már most szeretnénk választ adni, akkor rögtön egy történelmi *időhatár-kérdést* kell tisztáznunk. A Bethlen Gábort megelőző időszakban a gyulafehérvári iskoláról nem mondhatjuk, hogy elérte volna az egyetem színvonalát, annak ellenére, hogy már az ő korában is több évtizedes múltra tekintett vissza a fejedelmi város iskolázásának múltja. Működésének történelmileg jól dokumentálható adatai mellett elegendő

¹⁹⁸ *Erdély magyar egyeteme*: i. m. 54.

¹⁹⁹ P. Szathmáry Károly. i. m.; Váró Ferencz: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903; Erdély magyar egyeteme. i. m. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I-II*. Budapest–Szeged, 1965.

arra a régi szabályzatra utalunk, melyet Ilosvai Benedeknek, az egykori akadémia wittenbergi egyetem *liberalium artium magistere* címet elnyert tanára fogalmazott meg.²⁰⁰ Erdély életében Báthori István után legfeljebb Bocskainak lehetett volna kompetenciája és eltökélt szándéka, hogy a szellemi élet fejlődésének kereteket teremtsen, miként testamentuma is ékesen bizonyítja mindezt.²⁰¹ A történelem azonban nem adott számára lehetőséget, hogy konkrét lépéseket is tegyen. Így hát Bethlen Gáborra várt a feladat.

Bethlen, uralkodásától kezdve végig következetesen haladt. Bécs és a Porta között sajátos mérlegpolitikai egyensúlyt képviselt. Ezzel annak idején már Báthori István is próbálkozott. Országépítő politikájában kiemelt fontosságú szerep jutott az oktatásnak. Az alsó és középszintű iskoláztatás létrehozását, szervezését és működtetését az ekkorra már államegyház számba menő reformátusság vette kézbe. Bethlen feladata a továbblépés, a felsőbb szintű iskola megteremtése maradt. Ismerve életét, ez nem állt távol gondolatvilágától, terveitől, céljaitól.

Bethlen Gábor szellemi alkatát tekintve kijelenthetjük, hogy ugyanolyan enciklopédikus elme volt, mint kora tudományos életének nagyon sok képviselője; gondolkodásmódját, lelki életét tekintve pedig bizonyos szempontból akár a korai ráinizmus és puritanizmus sajátos képviselője is lehetne. A fejedelem sokakat megszegyenítő módon forgatta és ismerte a Bibliát, melyet a feljegyzések szerint több mint huszonhat alkalommal elolvasott.²⁰² Puritánus lelkiségére utalva, kell hangsúlyoznunk, hogy aki ilyen mértékben „használta” a Szentírást, annak gondolkodásmódját, életszemléletét és életprogramját is egyértelműen annak kellett meghatározni. Fejedelemtént nyilván egyetértett az államegyház szerepét is betöltő református ortodoxia hagyományos világával, melynek episzkopalista egyházkormányzati struktúráját természetesen támogatta is, de az új tendenciáktól vagy egyéb bevett, alternatív, illetve egyháza által el nem fogadott szellemi irányzatoktól sem zárkózott el. Elgondolkodtató érdekességként meg kell említenünk azt a ritkán hallott értékelést, miszerint Bethlen Gábor már egészen fiatalon érdeklődött volna a korabeli *hermetikus*²⁰³ tudományok, irányzatok iránt. Korának egyik legtanultabb és legműveltebb embereként, elkísérte elődjét, az egyetemteremtő Báthori Istvánt II. Rudolf császár prágai udvarába.²⁰⁴ Itt működött ekkor a korszak kiemelkedő nagyságú tudósa, csillagásza, Johann Kepler is. A császár nemcsak helyet és lehetőséget biztosított Kepler számára, hanem ő maga is komoly érdeklődést tanúsított udvari tudósa tudománya iránt, tudjuk meg Orient Gyula előbb hivatkozott tanulmányából. Az alkimiához és más hermetikus tudományokhoz való viszonyát egyértelműen jelzi a fejedelem egykori kamarásának, Csáki Istvánnak a *Reichtiges Handbuch Bethlen Gábors Handelleit* című füzet *Avertissement* előszava, melyben a fejedelmet a „hermetikai művészet adeptusának” és a „bölcsek köve” birtokosának nevezte.²⁰⁵ A fejedelem egész életén át művelte magát, olvasott, érdeklődött a tudományok iránt, sőt könyvei még a háborúba is elkísérték.²⁰⁶

A hitvalló és hitvédő, illetve a tudományokban jártas, művelt fejedelem oktatáspolitikája két stratégiai elképzelésre épült.²⁰⁷ Az *első* egy kétirányú, Erdélyből Nyugat-Európába, valamint külföldről a fejedelemség irányába történő szellemi áramlás beindítása és működtetése. A *második* egy olyan helyi intézményrendszer megteremtése és hosszú távú

²⁰⁰ Asztalos Miklós: Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról 1554–1750. in. *Erdélyi Múzeum*, 1931. 240–250.

²⁰¹ V. ö. Fábíán Gyula: *A fejedelem hűségében. Bocskai István és hajdúi a nemzeti függetlenségért és vallásszabadságért*. Kiadja a Nagyszalontai Bocskai István Alapítvány és a Református Egyházközség. Nagyszalonta, 2000. 48–60.

²⁰² P. Szathmáry Károly. i. m. 46.

²⁰³ Itt olyan titkos tanokra utalunk, melyek a korabeli időben nem tartoztak a hivatalosan elfogadott és nyilvánosan művelt tudományok közé.

²⁰⁴ Orient Gyula: I. Erdélyi alchimisták. II. Bethlen Gábor fejedelem alchimiája. in. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, IV. évf. 3-4. sz. Kolozsvár, 1927. 348.

²⁰⁵ V. ö. Orient Gyula: i. m. 351.

²⁰⁶ Jakab Béla: *Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál*. Pécs, 1909. 47.

²⁰⁷ V. ö. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I*. Budapest–Szeged, 1965. 171–276.

stabilizálása, mely az azt fenntartó, illetve kiszolgáló háttérhálózat segítségével működőképesé válik. Konceptiójában olyan tudományegyetem tervei rajzolódtak ki, mely megfelelt a korabeli európai színvonalnak: törvényekkel, szabályzattal, több fakultással, könyvtárral, nyomdával, kollégiumi bentlakással. A második elképzelés tárgyalására a későbbiek rendjén kerül sor.

1. 2. A peregrinatio academica fellendülése

Az első stratégiai szempont tehát a kettős irányú szellemi áramlást célozta. Elsősorban a hazai diákok minél nagyobb számban külföldi tanulmányútra küldését tartotta fontosnak. Figyelemre méltó és növekvő tendenciát mutató adatokat közöl e tekintetben Szabó Miklós.²⁰⁸ Szerinte ebben a korban, de még inkább az azt követőkben fokozatosan nőtt a külföldjárók száma. Bethlen Gábor már 1615. augusztus 14-én, két évvel fejedelemmé választása után arról írt Alvinczi Péternek, hogy célja évente legalább huszonkét fiataalt küldeni az „odafelvaló Akadémiákra”.²⁰⁹ Beszédes adatokat közölnek a különböző egyetemeken: Wittenbergben,²¹⁰ Heidelbergben,²¹¹ Bazelben,²¹² Franekerben,²¹³ Gröningenben,²¹⁴ Frankfurtban,²¹⁵ Marburgban,²¹⁶ Angliában²¹⁷ megfordult magyar diákok névsorai is.

A fejedelem nemcsak tervezgetett, hanem személyesen is vállalta a peregrinusok támogatását. Erről tanúskodik egyik levele, melyet éppen alumnusainak írt Heidelbergbe.²¹⁸ A peregrinációt nemcsak Bethlen Gábor támogatta, hanem utódja, I. Rákóczi György is, feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt. A fejedelmek mellett külön kellene részletezni a püspökök, udvari papok, vagy a kollégium professzorainak meghatározó szerepét az arra méltó diákok kiválasztásában, adott esetben útjuk megszervezésében, peregrinációjuk támogatásában és hazatérésüket követően számukra az optimális munkahely kijelölésében. Ez külön fejezetet érdemelne. Azt azonban mindenképpen meg kell említeni, hogy a peregrináció ügye olyan fontos kérdés volt Erdélyben, hogy az egyetemjárás jogát külön országgyűlési határozatban rögzítették.²¹⁹ A peregrináció intézménye mind ekkor, mind a későbbiek rendjén nélkülözhetetlen szerepet és feladatot töltött be a hazai oktatásügy alakulásában. Külföldjáró peregrinusaink a hazai és nyugat-európai protestáns intézmények és azok képviselői között „köldökszínór” szerepet töltöttek be.²²⁰ Sőt, a jelentős európai irányzatokat is ők közvetítették a tudományművelés hazai fellelőjei, a kollégiumok felé, olvashatjuk Hörcsik Richárd tanulmányában.

Bethlen Gábor diplomatái és peregrinusai révén széles körű európai kapcsolatokat igyekezett kiépíteni. Kereste a kapcsolatokat a szellemi élet és tudományos műhelyek képviselőivel. Tudjuk, hogy David Pareussal, a heidelbergi egyetem jeles tanárával jó baráti viszonyt ápolt és rendszeres levelezésben állt vele.²²¹ Pareus, a leydeni Franciscus Iunius, a skót John Durie mellett egyike volt azoknak, akik a protestáns felekezeteken belüli, főként

²⁰⁸ V. ö. Szabó Miklós: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században*. i. m. 154.

²⁰⁹ Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap. in. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monográfiák*. 4.

²¹⁰ Asztalos Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812*. Budapest, 1931

²¹¹ Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1659–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. in. *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve*, 1980. Budapest, 1982

²¹² Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. in. *Sárospataki Füzetek*, 1860, IV. évf. 154–165.

²¹³ Hellebrandt Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. in. *Történelmi Tár* 1886. Budapest. 559–608.; 792–800.

²¹⁴ Miklós Ödön: A groningai egyetemen tanult magyarok névsora. in. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1917. 202.

²¹⁵ Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. in. *Protestáns Szemle*, 1889. 178–202.

²¹⁶ Zoványi Jenő: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói. in. *Irodalomtörténet*, 1955. 344.

²¹⁷ Trócsányi Berta: *Magyar református teológusok Angliában*. Debrecen, 1944; Pongrácz József: *Magyar diákok Angliában*. Pápa, 1914

²¹⁸ Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története. Marosvásárhely, 1896. 31–32.

²¹⁹ Tonk Sándor–Szabó Miklós: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a kora újkor folyamán. in. *Régi és új peregrináció Magyarországon, II. kötet*. Budapest–Szeged, 1993. 499.

²²⁰ Hörcsik Richárd: A magyar protestáns oktatás helye és szerepe az ezeréves magyar művelődésben. in. *Confessio* 1997. 91.

²²¹ V. ö. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 201.

lutheránus-kálvinista felekezeti közötti megbékélésen, sőt egyesüléssel dolgoztak.²²² Bethlennek Pareusékkal való kapcsolata más szempontból is lényeges. Heidelberg a korabeli szellemi tudományos élet, a későreneszánsz művelődés virágzó központja volt. Pfalz vezető szerepre törekedett mind Németországban, mind az európai politikában.²²³ Ez azonban csak addig tartott, míg a Tilly által vezetett seregek 1622-ben megszállták a várost, ahol „a kor és a felekezet legjelesebb férfiai lobogtatták a szellemi világosság szikráját (Pareus, Scultetus, Tossau)”.²²⁴ Erdélyre nézve a heidelbergi peregrinációt sikertörténetnek lehet tekinteni, mivel vallási, művelődési, politikai hatása hosszú évszázadokra meghatározta több szempontból egyházunk életét.²²⁵ De hiába volt a fejedelem és a professzor között ideális kapcsolat, sehol sem akadunk annak a nyomára, hogy Bethlen esetleg meghívta volna Pareust Gyulafehérvárra. Ellenben sikerült másokat megnyerni korszakalkotó terveinek megvalósításához.

1. 3. 1622, az erdélyi református felsőoktatás mérföldköve

Bethlen Gábor „Academia errigálási szándéka”²²⁶ hamar nyilvánvalóvá vált. Az akadémia megszervezésekor Bethlen Gábor hosszú távú intézménynek kívánta lerakni az alapjait. Előtte továbbra is egy, a kor felfogása szerinti tudományegyetem képe lebegett. Tudta, hogy ehhez alapító okmányra, privilégiumokra és törvényekre van szükség.²²⁷ Szisztematikusan építkezett. Tervei amúgy is egybeestek a rendek gondolataival, akik az országgyűlésben felszólították, hogy a megszűnt, úgynevezett Báthori-egyetem helyére állítsanak valamilyen felsőoktatási intézményt. Előbb meghozatta az országgyűlésben a határozatokat, amelyet országos törvényben mondtak ki 1622. május 1-jén, Kolozsváron,²²⁸ majd pedig gondoskodott az iskola anyagi alapjairól, s közvetlenül halála előtt, négy alapítólevélbe foglalva adta ki határozatait, melyek az iskola jövőjét gazdasági-pénzügyi szempontból is szavatolták.²²⁹ Ezt az akadémiát azonban nem Kolozsváron, hanem a református többségű Gyulafehérváron állította fel.

Mindezekhez azonban a hazai körülmények között nem állt rendelkezésre megfelelő képzettségű főprofesszor, aki az egyetem irányítását elvégezhette volna. Külföldről kellett a kor szellemi életének művelt tudósait behívni. Olyanokra volt Erdélynek szüksége, akik a korszerű tudományművelés színvonalát hozták be,²³⁰ s új utakat nyithattak a felsőoktatási képzés számára. Az első ebben a sorban Martinus Opitzius volt, aki a kolozsvári határozat kimondását követő hónap végén megérkezett Erdélybe.

1. 3. 1. A sziléziai újlatin poéta: Martinus Opitzius de Boberfeld

Az első jelentős tudományos színvonalat képviselő tudós Gyulafehérváron *Martinus Opitzius de Boberfeld* (1597, Bunzlau–1639, Danzing) volt.

Opitz gyulafehérvári működését, illetve ott végzett „egyetemi” munkájának hatását adatok hiányában lehetetlen egyértelműen felvázolni. Nehezíti a helyzetet a rendelkezésre álló

²²² Karl Heussi. i. m. 367.

²²³ Heltai János: A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621. in. *Régi és új peregrináció Magyarországon, II. kötet*. Budapest–Szeged, 1993. 545.

²²⁴ Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtára történetéből. Közli: Szeremlei József. in. *Sárospataki Füz.* 1862/5. 452.

²²⁵ Heltai János: *A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621.* i. m. 544.

²²⁶ Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek VIII. kötet*. Budapest. i. m. 96. A határozat a következőket mondta ki: Communibus votis et suffragiis végezték az statusok hogy Kolozsvárott a régi pápisták pusztá klastrom helyén építtessék egy Académia, melyben Ő felsége bizonyos főprofesszorokat constituálván, azoknak bizonyos és örökké megállandó proventusokról is kegyelmesen disponáljon.

²²⁷ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Bukarest, 1979. 10–11.

²²⁸ V. ö. Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek VIII. kötet*. i. m. 97.

²²⁹ V. ö. Váró Ferencz. i. m. 72.

²³⁰ Szőnyi György Endre: Molnár Albert és a „titkos tudományok”. in. *Szenczi Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*. Szeged, 1978. 55.

kevés adat, főként az, hogy az itt töltött időszak meglehetősen rövid volt. Ennek ellenére Opitz a később érkezett professzorok mellett mégis tevékeny részt vállalt az erdélyi egyetem építés kezdeti szakaszában.²³¹ Ez önmagában nem meglepő, mivel Opitzot, a korabeli művelődési élet kiemelkedő, európai hírű személyiségét a német költészet atyjaként tartja számon az irodalomtörténet.²³²

A Collegium Academicumban végzett tudományos munkássága nemcsak költészetből állt, hanem a német és újlatin poetica,²³³ a klasszika-filológiai előadások²³⁴ mellett archeológiai, történelmi és filozófiai²³⁵ tárgyakat, értekezéseket is tartott. Meglehetősen rövid időszakot töltött Erdélyben; s ez nem lehetett elegendő arra, hogy egy olyan távlati tudományos koncepciót és világos oktatási stratégiát dolgozzon ki, mely hagyományteremtővé válhatott volna. Tudományos munkásságával kapcsolatban viszont elmondható, hogy személyes felkészültségét illetően a frankfurti és heidelbergi egyetem kitűnően képzett humanista tudósa volt.²³⁶ Ez pedig arra enged következtetni, hogy Opitz Erdélyben is a heidelbergi iskola a keckermanni szellemiségét képviselte.²³⁷ Levelezéséből igen beszédesen követhető nyomon személyes hangulata, véleménye, meglátásai. Elég csak a párizsi Hugo Grotiusnak,²³⁸ az erdélyi Borsi Mihálynak vagy a fejedelem udvari történetírójának, Bojthi Veres Gáspárnak²³⁹ írt levelére gondolni. Nem különben Szenczi Molnár Albertre, akit messzemenőig tisztelt és szeretett. Opitznak, az idegennek fáj, hogy nemzete nem értékeli Szenczit és nem becsüli meg kellőképpen.²⁴⁰ Akár az említettek, akár levelezőpartnerei, mind a későhumanista művelődés, illetve a protestáns ortodoxia, már Ramust is részben elfogadó képviselői voltak. Feltételezhető, hogy Opitz is ezek szellemében oktathatta „hunjait”.²⁴¹

P. Szathmáry Károly, akire a Collegium történetével kapcsolatban talán a legtöbbet hivatkoznak, több évre teszi Opitz erdélyi tartózkodását.²⁴² Azóta már egyértelműen bizonyított tény, hogy valamikor 1622 júniusában érkezhetett meg, a fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsánna halála és temetése között, mely július 1-jén volt.²⁴³ A kor szokásának megfelelően méltató, búcsúztató verseket írt ő is az elhunyt tiszteletére. Opitz első erdélyi műve egy *Epitaphium* volt, mely egy 1624-ben kiadott gyászbeszéd- és versgyűjtemény második részét – a *Liber Secundust* – követő *Epitaphia és a halott érdemeit dicsérő* versek között található.²⁴⁴

Ez idő tájt Bethlen nemcsak egy professzort hívott meg, hanem többet is. Bethlen követének, a kassai *Magdeburger Joachim*nak németországi utazását és tárgyalásait követően a brieg-i herceg előbb őt, majd később még egy tanári állás betöltésére alkalmas tudóst is javasolt az Erdélyben alapítandó „*Gymnasium elegantioris literaturae, deinceps quoque Academia*”-ra.²⁴⁵ A javasolt tanárok – Exner Boldizsár, Kirchner Gáspár, Kopius Jakob, Origanus János, Opitz Márton, Pauli Frigyes – közül csak Opitz, s valamivel később Copius

²³¹ Komor Ilona: Martin Opitz gyulafehérvári tanársága. in. *Filológiai Közlöny*, 1955. 555.

²³² Jakab Béla: *Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál*. Pécs, 1909. 3.

²³³ V. ö. Váró Ferenc: i. m. 39.

²³⁴ V. ö. Jakó Zsigmond–Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662–1848. i. m. 6.

²³⁵ V. ö. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 248.

²³⁶ V. ö. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 248.

²³⁷ V. ö. Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban 1629–1638*. Kézirat – Doktori disszertáció, 2004. 8. A kéziratot Viskolcz Noémitől kaptam, amit ez úton is köszönök.

²³⁸ P. Szathmáry Károly: i. m. 9.

²³⁹ V. ö. Jakab Béla: i. m. 63.

²⁴⁰ V. ö. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Budapest, 1958. 62.

²⁴¹ Váró Ferenc: i. m. 39.

²⁴² P. Szathmáry Károly: i. m. 72.

²⁴³ Jakab Béla: i. m. 19–20.

²⁴⁴ V. ö. Exequiarum coereonialium serenissimae principis ac dominae duae. Susanne Caroli, sacri Romani imperii Transylvaniaeque principis, partium Regni Hungariae dominae, ... libelli duo, in quibus orationes et carmina eorum, qui funebrem pompam lucubrationibus suis ornarunt, continentur. Albae-Iuliae [!] MDCXXIV [typ. principis] Valaszutius et Mezenius. – R. M. Ny. 1307.

²⁴⁵ Jakab Béla: i. m. 13.

és Pauli jött el Erdélybe. De ők ketten alig egy pár hónapot töltöttek itt, és valószínűleg azt is csak a gimnáziumi fokozaton, amint az Opitznak egyik, Copiushoz írt leveléből kiderül.²⁴⁶

Nem lehet tudni pontosan, hogy mi lehetett az oka Opitz mindössze „csak” egyéves tartózkodásának. Utalásaiból, írásaiból mindössze következtetni lehet. Tény, hogy a latin poétának, aki nem tudott magyarul, kedvesebb volt a román beszélt nyelv latin hangzása.²⁴⁷ Opitzot ez a régi rómaiakra emlékeztette, éppen ezért szívesebben foglalkozott ilyen irányú archeológiai és más nyelvészeti kutatással, mint jövedele eredeti céljával. Jakab szerint az is közismert tény, hogy fél év alatt mintegy nyolcszor változtatta lakását, s a fizetésével sem volt igazán megelégedve. Ez pedig fokozhatta bizonytalanságát, zavarhatta közérzetét. A nehézkes akklimatizáció talán döntő tényező lehetett gyors eltávozásában. Az azonban ma is kérdéses, hogy akkor Bethlen Gábor újbóli meghívását követően mégis miért foglalkozott olyan intenzíven azzal, hogy a közben eltelt három esztendő után ismét visszajöjjön.²⁴⁸ De nem tért vissza többet. Közben tudományos munkásságáért 1626-ban komoly elismerésben részesült, és Ferdinánd császártól nemesi rangot kapott.²⁴⁹

Az itt töltött idő tudományos-szakmai értékét, hozadékát konkrét adatokban nem tudjuk lemérni. Azt mégis biztosra vehetjük, hogy gondolatai beépültek hallgatói szellemiségébe és alakították fejlődésüket, gondolkodás- és látásmódjukat, orientáltságukat. Az sem elhanyagolandó, hogy jelenlétével a gyulafehérvári iskolát jobban beemelte az Európában ismert művelődési intézmények körforgásába.

1. 3. 2. A herborni vendégtanárok

A fejedelem életének utolsó napjaiban érkeztek meg a *herborni professzorok*, akiknek jötte felől örömmel számolt be Alvinczinek egyik levelében.²⁵⁰ Bethlen jól ismerte a hazai és a nyugati szokásokat, azt, hogy az egyetemi tanárok egy-egy helyen meglehetősen rövid ideig tartózkodtak. Pontosán tudta, hogy hosszú távú, színvonalas egyetemet csak stabil emberekkel lehet létrehozni és működtetni. Talán ezért is igyekezett – nagyon jó merkantilis érzékkel – a professzorokat anyagilag is érdekeltté tenni, és így igen komoly fizetést ajánlott fel számukra.²⁵¹ Ezáltal is remélte, hogy megállítható a tanárok fluktuációjának csökkenése. Nem sikertelenül. Az Alstedéknek megajánlott fizetés az őket később követő külföldi tanároknak is kijárt. Az egykori Apáczai-tanítvány, Bethlen Miklós és vele együtt minden bizonnyal még sokan méltatlankodtak is emiatt, mivel a korabeli vélemény szerint voltak, akik nem érdemelték meg (például Basire) ezt a hatalmas összeget.²⁵²

Bethlen Gábor haláláig soha sem mondott le arról, hogy Erdélyben a kor színvonalán álló, a nyugat-európai szintnek mindenben megfelelő tudományegyetemet hozzon létre. Az „erdélyi Heidelberg”²⁵³ megteremtése mindinkább Gyulafehérvárra koncentráldott. Opitz elmenetele után is tovább működtette külügyi diplomáciáját tudós professzorok megnyerése érdekében. Minden kínálkozó lehetőséget megragadott. A fejedelem második feleségével, Brandenburgi Katalinnal együtt egy német professzor, Johannes Crell érkezett udvarába. De ő rövid időn belül, még 1629-ben²⁵⁴ el is távozott, nem vállalva az erdélyi egyetemépítési és fejlesztési programban való részvételt. Miközben másokat is hívott külföldről, a hazai szakembereket sem mellőzte, de nagy szomorúsággal töltötte el, hogy Szenczi Molnár Albert nem fogadta el rögtön a meghívását. Szenczit valószínűleg felesége, a

²⁴⁶ V. ö. Váró Ferencz: i. m. 39.

²⁴⁷ V. ö. Jakab Béla: i. m. 23–42.

²⁴⁸ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 254.

²⁴⁹ V. ö. P. Szathmáry Károly: i. m. 72.

²⁵⁰ V. ö. Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei.* Budapest, 1879. 460.

²⁵¹ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 269.

²⁵² V. ö. Bethlen Miklós: Bethlen Miklós élete leírása magától. in. *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Budapest, 1980. 399–982.

²⁵³ Váró Ferencz: i. m. 3.

²⁵⁴ Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap. in. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monográfiák.* 21.

marburgi özvegy, Ferrinari Kunigunda „vitte el” és tartotta külföldön, írja Süll Kinga.²⁵⁵ Őt nem Gyulafehérvárra, hanem korábbi tervének megfelelően a Kolozsváron létesítendő akadémiára²⁵⁶ szerette volna megnyerni.

Bethlen Gábor próbálkozása a külföldi tanerők meghívását illetően kezdte beváltani a hozzá fűzött reményeket. Így az 1629–1630-as esztendő fordulójára megérkeztek azok a nyugati professzorok, akik a kor elismert tudósai voltak. Gyulafehérvárra való jövetelüktől és minőségi munkásságuk következményeként remélte a fejedelem „ezután többülni az ifjakat”,²⁵⁷ miként írta 1615-ben Kassára Alviczinak.

A herborni „híres triásznak”²⁵⁸ Bethlen Gábor udvari történésze, diplomatája, Bojthi Veres Gáspár juttatta el a fejedelem meghívólevelét.²⁵⁹ A fejedelem figyelmét az egyetem jeles tudósaira minden bizonnyal Szenczi Molnár Albert hívta fel, aki oktatáspolitikai kérdésekben sokszor értékes tanáccsal, információval látta el Bethlen Gábort,²⁶⁰ s aki már régóta jó kapcsolatokat ápolt Alstedék tudós baráti körével.²⁶¹ Ők is ugyanazokban a Rajnavidéki központokban tanultak,²⁶² majd tanítottak és azonos szellemiség kapcsolhatta össze őket.

Johann Heinrich Alsted mindössze néhány esztendőt tölthetett Gyulafehérváron, mivel 1638. november 8-án meghalt.²⁶³ Ez a néhány esztendő azonban elegendő volt számára, hogy maradandót alkosson Erdélyben. Első megnyilvánulása új hazájában egy *Epithafium*²⁶⁴ Bethlen Gábor halálára. A meghívó fél hirtelen halála, minden bizonnyal nem lehetett számára biztató kezdet. De a sajnálatos esemény nem futamította meg az elszánt tudóst. Az Erdélybe való jövetel korábban már Alstednek is szándékában állt, mivel tanártársaival együtt abban reménykedett, hogy itt, az erős protestáns fejedelemségben majd az idők nagy változásának lehetnek tanúi, résztvevői.²⁶⁵

Alsted, korának közismert, de vitatott egyénisége volt, s bár számos filozófiai, pedagógiai, teológiai témájú munkája jelent meg, mégsem tartották eredeti gondolkodónak.²⁶⁶ Már életében, de halála után még inkább felerősödött azoknak a hangja, akik plágiummal vádolták a jeles tudóst, ez pedig egyenesen vezetett eszmetörténeti dekanonizációjához.²⁶⁷

Alsted a kor enciklopedikus irányzatának jeles képviselőjeként Gyulafehérváron is hű maradt önmagához. Itt is széles spektrumú munkálkodást fejtett ki. *Tanított* vallást, grammatikát, szimbolikát, latint, görögöt, hébert, arámot,²⁶⁸ írt tankönyveket, katekizmusokat, antitrinitáriusok elleni²⁶⁹ *hitvédő iratokat*. Az érkezését követő esztendő februárjának 28. napján már át is adta az özvegy fejedelemasszonynak a 19 pontból álló *Tervezetet*, és a részletesen kidolgozott *Törvénykatalógust*,²⁷⁰ mellyel a Collegium Academicumot kívánta magasabb szintre emelni és működtetni. Néhány évvel később, 1636-ban a nyomdászok számára is készített egy működési szabályzatot *Leges Typographorum*²⁷¹ címmel.

A későhumanista korszak ideológiai útkeresésében ő még klasszikus tudósként gyűjtött, rendszerezett, összevont, szinkretizált a tudomány kérdéseiben. Jól jellemzi Bán

²⁵⁵ V. ö. Süll Kinga: *Szenczi Molnár Albert és a zsoldárok*. Komárom, 2005

²⁵⁶ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 25–26.

²⁵⁷ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor és a kassai pap*. i. m. 4.

²⁵⁸ Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. in. *Erdélyi Múzeum XLV.* kötet, 1940. 126.

²⁵⁹ Kvacsa János: Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670). in. *Századok*, IX. füzet. 1892. 713

²⁶⁰ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 265.

²⁶¹ R. T. W. Evans: Alsted és Erdély. in. *Korunk XXXII.* évf., 12. sz., 1973. 1909.

²⁶² Turóczi-Torstler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. in. *Filológiai Közlöny*, I. évf., 1. sz. 1955

²⁶³ P. Szathmáry Károly: i. m. 66.

²⁶⁴ *Exequiarum coereonialium ...* i. m. – R. M. Ny. 1614

²⁶⁵ V. ö. Keserű Bálint: *Rajongók Erdélyben*. i. m. 255.

²⁶⁶ V. ö. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 165.

²⁶⁷ V. ö. Szentpéteri Márton: Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban 1629–1638. i. m. 13.

²⁶⁸ Nagy Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*. i. m. 128.

²⁶⁹ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 48.

²⁷⁰ Koncz József: i. m. 544–555.

²⁷¹ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 519–520.

Imre, mikor azt írja róla, hogy Alsted bár még arisztotelianus, de már Ramust is elfogadta.²⁷² A humanista, reneszánsz hagyomány, illetve a kálvinista ortodox tradíció jellemvonásai markánsan alakították gondolkodását, írásait. Célja egy mindent átfogó és mindenre kiterjedő hatalmas tudományrendszer megalkotása volt, melyet egy filozófiai, *Cursus philosophici Enciclopedia*²⁷³ és egy teológiai, *Prodromus religionis Triumphantis*²⁷⁴ című enciklopédiában kívánt megírni. El is készítette mindkettőt. Két korszak ütközőpontján a carteziánus és pánszofikus tudományosság paradigmái között kereste a megoldást jelentő alternatívát.²⁷⁵ Egyiktől sem zárkózott el, hanem sajátos szintézist alkotva ötvözte, használta őket. Erre determinálta talán szellemi útkeresésének három korábbi időszaka is, melyek mind egy-egy tudományos centrumhoz kötődtek: a herborni *ramizmus*, a heidelbergi *arisztotelianizmus* Keckermann által képviselt iránya és Pareus irenizmusa, valamint a marburgi *folymatos reformáció hermetikus változata*, lullista, kabbalista, sőt okkult tudományokat sem mellőző, szinkretikus, sokszínű világa.²⁷⁶

Az enciklopedikus tudományosság vallásos motivációját is meg kell látnunk. A skolasztikus tradíciót képviselő tudós a filozófiát, mint minden tudomány összefoglaló diszciplináját a bibliai kijelentésnek rendelte alá. Módszere ugyan skolasztikus volt, de logikájában már Ramushoz is ragaszkodott. A tudomány és Szentírás kapcsolatában az autoritás mégis a Bibliáé maradt.²⁷⁷ Fontosnak tartotta a széles körű ismeretek megszerzését azért, hogy ennek segítségével a Szentírást jobban meg lehessen érteni. Úgy gondolta, hogy a Biblia világos értéséhez, pontos és egyértelmű magyarázásához tudni kell mindent. Ezért szükség van egy olyan *enciklopedikus tudomány* megalkotására, mely megfelelő segítséget nyújthat és ezt mindenkinek meg kell tanítani. Ebben pedig a pedagógiának kulcsszerepe van. Ennek megtanításával az volt a célja, hogy egy békés, vallási és filozófiai vitáktól mentes világot hozzon létre, amelyben mindenki Istent dicséri, teszi a maga dolgát, s közben azon munkálkodik, hogy a bűnbeesés révén megsérült *imago Dei*-t helyreállítsa.²⁷⁸

Alsted szellemi és lelki világára rányomta a bélyeget mind a Rajna-vidéki protestáns egyetem és kultúrvilág körüli válság és megszűnéssel fenyegető veszélyérzet, mind az egész európai protestantizmus várának mindenütt recsegő-ropogó, a harmincéves háborúba lassan belebukó körülményei. Kereste a kiutat mutató, mobilizáló és aktivitásra készítő, pozitív jövőképet. Ebben hatalmas lelki fogódzót nyújtott számára a *chiliazmus* gondolata. Szeptéteri az előbb hivatkozott helyen írja, hogy Alsted meggyőződéses millenaristaként reménykedett a jövőben és azon munkálkodott, hogy az ezeréves krisztusi földi birodalom kezdete előtt egy minél eszményibb társadalmi berendezkedést és tökéletesebb szellemi állapotot tudjon megteremteni pánszofikus pedagógiai programjának segítségével.

Alsted millenarizmusa jól illett a kor hangulatához, amelyben a protestáns életet kezdte ellehetetleníteni a növekvő katolikus térhódítás, de ezzel együtt „mérsékelt és következetes chiliazmusa hivatalosan elfogadhatatlan volt minden hűséges reformátor számára, hiszen atyáik is tiltották az utolsó ítéletet megelőző 1000 éves birodalom eljövételének hirdetését.”²⁷⁹ Alsted meggyőződéses chiliaszta tanát a *Diatribes de Mille Annis Apocalypticis*²⁸⁰ című művében fogalmazta meg. A Szentírásból merített érveket tudományos

²⁷² Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 48.

²⁷³ Viskolcz Noémi: *Jövendölések és várodalmak 17. századi protestáns irodalmunkban*. in. *A harmincéves háború prófétái és chiliasztái*. Tanulmányok I. Fialat Filológusok Füzetei Korai Újkor 4. Szeged, 2003. 86.

²⁷⁴ Alsted, Johann Heinrich: *Prodromvs religionis triumphantis*, in qvo methodice repetuntur et breviter examinantur libri sex de vera religione, qvorum peimus a Johanne Crellio, quinque reliqvi a Johanne Volkelio sunt conscripti. Praemissus triumpho verae religionis, in qvo sex isti libri plenius examinantur a Johanne Henrico Alstedio. Albae Juliae MDCXXXV [recte] (1614) typis cissimi principis Transylvaniae – R. M. Ny. 1877

²⁷⁵ V. ö. Szentpéteri Márton: *Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről*. in *ItK*. 2001. 480.

²⁷⁶ V. ö. Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiiban 1629–1638*. i. m. 8.

²⁷⁷ V. ö. R. T. W. Evans. i. m. 1911.

²⁷⁸ V. ö. Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiiban 1629–1638*. i. m. 4.

²⁷⁹ Keserű Bálint: *Rajongók Erdélyben*. i. m. 250.

²⁸⁰ *Diatribes de Mille omnibus Apocalypticis, nin illis Chiliastorum et Phontostorum, sed B. B. Danielis et Jakorois – per Johannem Heinrich Alstedium – Francofurti Septimbus Conradi Eifendi. Anni MDCXXVII.*

módszerekkel igyekezett alátámasztani.²⁸¹ A matematika segítségével eljutott odáig, hogy az 1000. esztendő kezdőpontját is meghatározta: 1694.²⁸²

Gyulafehérvári küldetése idején számára a tanítás volt a legfontosabb. Célja, hogy minél többen, minél többet elsajátítsanak az egyetemes tudományból, s ezáltal a felkészülés minél hatékonyabb legyen a közelgő időpontra.

Halálát követően minden bizonnyal komoly úr keletkezett utána Gyulafehérváron, hiszen a közismert szaktekintély ő volt hármójuk közül. Veszteség volt mindenki számára. Geleji Katona István püspök egyik levelében arról írt a fejedelemnek, hogy mennyire fájlalja Alsted halálát és utalt arra is, hogy milyen nehéz helyzetbe került ezáltal a Collegium.²⁸³ Alsted halálát követően a vezető professzori állás körül némi bonyodalom támadhatott, mivel a vitás felek, Bisterfeld és Piscator között a püspöknek kellett békét teremtenie.²⁸⁴ Hogy mi vezette halálos ágyán Alstedet arra az elszánt lépésre, hogy kéziratban maradt írásait megsemmisítse, azt már legfeljebb csak találgathatjuk. De az tény, hogy elhatározását visszavonhatatlanul erősítette meg, átokkal sújtva az azt megmásítókat.²⁸⁵

Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655). Alsteddel szemben a Bisterfeld-életmű feldolgozása valamivel előrehaladottabb állapotban van. A néhány esztendeje megjelent tudományos dokumentumkiadvány²⁸⁶ Bisterfeld biográfiájára, illetve munkásságára vonatkozó eddigi leggazdagabb adattár. A következőkben csak néhány olyan vonatkozásra térünk ki, melyek Bisterfeld gyulafehérvári életével és munkásságával kapcsolatosak, valamint arra, hogy az előbbiek milyen szerepet játszottak a kollégiumi tudományos élet kialakulásában, megszilárdulásában.

Bisterfeld fiatal korában kevésbé volt olyan ismert, mint apósa, Alsted. Bizonyos, hogy Gyulafehérvárra is Alsted ajánlotta²⁸⁷ az ifjú herborni filozófiatanárt. Az 1629. esztendő végén együtt érkeztek a fejedelmi városba, ahol Alsteddel és Piscatorral együtt nyújtották be *iskolafejlesztő programjukat* Brandenburgi Katalinnak. Minden bizonnyal nem kívánt itt maradni élete végéig, de Erdély szellemi, politikai, egyházi és tudományos központjától sorsa immár elválaszthatatlan lett. Idejövetele elsődleges célja a tanítás volt Alsted oldalán. Ez maradt volna tovább is, ha különleges kvalitásai nem mutatkoztak volna meg más téren is.

Bisterfeld életének második fele nem elsősorban a katedra mellett telt, hanem sokszor más egyéb töltötte ki az idejét, oly mértékben, hogy a tanításra igen kevés ideje maradt. Geleji Katona István püspök egyik levelében éppen ezért panaszkodott a fejedelemnek, mert a Collegiumban sok volt a probléma, Bisterfeld pedig nagyon el volt foglalva más teendőikkel, emiatt talán nem ártott volna más tanárokat is meghívni a scholába.²⁸⁸

Bisterfeld tevékenységi köre valóban szerteágazó, sokrétű, egyszerre több szálon futó volt, s talán ezért sem lehetett olyan termékeny író, mint Alsted. Élete a tudomány oktatása és művelése mellett megoszlott az egyházi, politikai és közéleti feladatok között. A

²⁸¹ Viskolcz Noémi: *Jövendölések és várodalmak 17. századi protestáns irodalmunkban*. i. m. 85.

²⁸² Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 48.

²⁸³ Geleji Katona István levelei Rákóczihoz. Közli Beke Antal. in. *Adattár. It.K., IV. évf.*, 1894. 337.

²⁸⁴ V. ö. Ötvös Ágoston: Geleji Katona István élete és levelei. in. *Új Magyar Múzeum IX. évf.*, V–VI. füzet. 1859. 212.

²⁸⁵ *Geleji Katona István levelei Rákóczihoz*. i. m. 338.: „Egy fogyatkozást tapasztaltuk boldog emlékezetű atyánkfiának utolsó szavaiban és cselekedetiben meg, hogy a manuscriptumit sub anathemate hagyá, hogy megégessük, de mi mondánk: távol legyen az mi tőlünk, s mi onnan eljövén, előlvétette és egynéhány részre metszette egy itt való nagy testes munkáját, és tisztességgel legyen írva, az árnyék székben vettette; én midőn megérttem volna, búsultam rajta és Ferencz uramra bízam, hogy egy mendicással kivétesse, a mint hogy ki is vétette, de fel kellett fogadnom az asszonyának, egyébként ki nem hagyta volna venni, hogy mi hozzá sem nyúlunk, hanem Bisterfeldius uram haza jövén, adják ő kgime kezéhez, s ő kgime lássa, ki mire való benne, csak ne vesszenek annyi éjjeli gyertyázási és nyughatatlansági olyan gyalá-zatoson el. Mitől viseltetett légyen szegény, sokra gondolom. Csak immár ezután el ne rekkentenék ismét, talán valami részt még kitisztíthatnánk benne. Eszében fogta volt szegény venni a zajból, hogy kivötték, de immár igen elnehezedett volt és azt mondta, hogy megveri a gyermeket a ki kivötte.”

²⁸⁶ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája. A Bisterfeld könyvtár*. in. *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VI*. Budapest–Szeged. O. Sz. K. Scriptum R.t. 2003.

²⁸⁷ Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik élete. in. *Századok*, VI–VII. füzet. 1891, 456.

²⁸⁸ V. ö. Ötvös Ágoston: i. m. 221.

korszak, amelyben tevékenykedett, minden vonatkozásban a válság és a bizonytalanság jegyeit hordozta magán, mint általában minden átmeneti időszak. Bár Erdélyben ezt az időszakot „aranykornak” nevezi az utókor, mégsem lehet elválasztani a korabeli európai vallásos és politikai háborús viszonyoktól, a puritanizmus hozta új fejlődéssel járó, a régi struktúrákat szétvető új megmozdulásoktól, az új tudományos eszméktől, természettudományos felfedezésektől, az új világkép okozta szellemi útra terelődéstől. És mindezzel csupán nagy vonalaiban vázoltuk a befolyásoló tényezőket, melyek fokozatos hatással voltak a viszonylag erős protestáns fejedelemségre is.

Bisterfeld munkájának legnagyobb része I. Rákóczi György korára esett. A bölcs és következetes fejedelem, csakúgy, mint a nagy horderejű és tudású Geleji Katona István püspök, a protestáns ortodoxia heidelbergiánus képviselői voltak. A fejedelem udvari papja, a mély hitű s szintén komoly tudású Medgyesi Pál pedig a presbiterianizmus elkötelezett képviselője és terjesztője. Bisterfeld nagyszerű diplomáciai érzékkel bírt. Megértéssel fordult minden irányba, sőt az ő értelmezésében ez a válságos hangulat „természetes” is volt egy adott pontig. Egy 1650-ben kelt levelében arról írt Rákóczi Zsigmondnak, hogy a nagy és teljes megújulást teológiai és politikai káoszra kell megelőznie.²⁸⁹

Miközben a meggyőződéses ortodox fejedelem episzkopalista rendszerét elfogadta és összprotestáns terveit támogatta, felkarolta a puritanizmus célkitűzéseit is, és támogatta azt elgondolásaiban.²⁹⁰ Bisterfeld jelen volt az elhíresült *szatmárnémeti zsinaton* is, ahol 1646-ban kézjeggyével látta el a határozatokat.²⁹¹ A puritanizmus támogatásában soha nem lépett fel nyíltan,²⁹² csak az ő sajátos módján. Bisterfeld korában, mely különben teljesen egybeesett Medgyesi Pál működésével,²⁹³ az angol köztársaságot megteremtő szellemiség már jelen volt Erdélyben. Sokan félték is ennek következményeitől, amiként kétségbeesve írta Csulai püspök egyik levelében Medgyesi Pálnak: ha ennyire terjed a puritanizmus, akkor rövidesen több, mint 180 szekta lesz Erdélyben,²⁹⁴ és a hatalmi berendezkedésre is ki tudja, milyen hatással lesz. Herepei nem véletlenül jegyezte meg, hogy Gyulafehérváron a puritanizmus Medgyesi Pál és Bisterfeld munkásságával kezdődött el.²⁹⁵

Bisterfeldnek I. Rákóczi Györggyel mindvégig harmonikus kapcsolata volt, különösen ennek egyik fiával, Zsigmond herceggel, akivel igen bensőséges és hosszas levelezést²⁹⁶ folytatott annak haláláig. Befolyása II. Rákóczi György idejében is megmaradt, ám az ifjú fejedelem már nyomába sem ért a bölcs elődnek. Jól érzékelteti kapcsolatukat Bisterfeldnek az a kijelentése, melyet Comeniusnak mondott, mikor az arra akarta rávenni, hogy fogadja el Drábik jóslatait és annak függvényében cselekedjék. Bisterfeld ugyanis, Lorántffy Zsuzsannához hasonlóan, elutasította Drábikot és a fejedelmet most még megóvva, azt mondta: „a fejedelem a kezemben van, ha ma mondanám neki: itt az idő, holnap már indulna”.²⁹⁷ Bár ő is chiliaszta nézeteket vallott, mint elődje Alsted, de Bisterfeld azzal együtt egy tisztánlátó reálpolitikus is volt,²⁹⁸ aki nem egykönnyen ragadtatta rajongásra magát. Drábikot álprófétának tartotta, ellentétben Comeniusszal, aki teljes mértékben hitt neki.²⁹⁹

Bisterfeld nemcsak itthon volt elismert tekintély, hanem külföldön is. Diplomáciai tevékenységének kitűnő fokmérője kiterjedt levelezése,³⁰⁰ diplomáciai tárgyalásai, melyeket éveken át folytatott Európa kiemelkedő politikusaival, tudósaival, jeles személyiségeivel

²⁸⁹ V. ö. Kvaczala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 548.

²⁹⁰ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 375.

²⁹¹ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 27.

²⁹² Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 394.

²⁹³ Bartók István: Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija. in. *It.K.*, 5-6. szám. Budapest. 1997. 551.

²⁹⁴ V. ö. Márki Sándor: Cromwell és Erdély. in. *Erdélyi Múzeum*, XVIII. kötet. Kolozsvár. 1901. 21.

²⁹⁵ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 365.

²⁹⁶ V. ö. Szilágyi Sándor: Herczeg Rákóczi Zsigmond levelezése. I–IX. in. *Történelmi Tár*, 1887, 1889, 1890, 1891

²⁹⁷ Kvaczala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 558.

²⁹⁸ Kvaczala János: *Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670)*. i. m. 797.

²⁹⁹ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 50.

³⁰⁰ Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m.

(Samuel Hartlib, John Durie, Hugo Grotius, Andreas Rivetus, Axel Oxenstierna, XIII. Lajos király, Gisbert Voetius). Sokatmondó a francia király róla írt jellemzése is, aki követének, Croissy márkinak címzett egyik, 1646 nyarán kelt levelében úgy ajánlotta Bisterfeldet, mint a „legértelmesebb és legegyletezetebb” tárgyalópartnert.³⁰¹ Korának kulcsszereplője lehetett, jelzi ezt az is, hogy a diplomáciai életben más nevet, *Henricus Merboltit* használt.³⁰² Nagy előnye és haszna származott abból, hogy nap mint nap a diplomáciai életben is forgolódhatott. Kapcsolatai révén így *Európa tudományos életének pulzusán tarthatta a kezét*. Napirenden volt a legújabb és legaktuálisabb publikációkkal, tudományos nívumokkal, új szellemi áramlatokkal és azok képviselőivel. Könyvtára³⁰³ nemcsak őt magát, hanem a Collegiumot és annak diákságát is jelentős mértékben gazdagították. Ez is széleskörű, kiépített hálózatának, kiterjedt kapcsolatrendszerének volt köszönhető. Halála után könyvei, kézíratai részben családjára, részben a Collegiumra szálltak, miként erről végrendelete is szól.³⁰⁴ Bár többször is készült elutazni,³⁰⁵ Leydenbe kétszer is meghívták a filozófia és a teológia tanítására, végül mégsem ment el. Gyulafehérváron halt meg és ott is temették el a Székesegyházban, ahol egyik verse I. Rákóczi György síremlékén ma is olvasható.³⁰⁶

Nyilván a politikai és diplomáciai élet mellett, amennyire tehetette, jövetelének eredeti célját, a tanítást sem mellőzte. A nála írt disputációk vagy a Gyulafehérváron írt, szerkesztett, nyomdába előkészített, saját vagy más művei viszonylag pontos képét adják tudományos munkásságának. Jelenlétével, tudományos súlyával emelte a Collegium szintjét és beemelte azt az európai körforgásba. Bár sokat volt távol, a lényeges dolgokra mégis odafigyelt. Egy Hartlibhez intézett leveléből kiderül, hogy mennyire pártfogolta, támogatta a peregrinációt.³⁰⁷ Apáczeit éppen ő ajánlotta alumniára Geleji Katona Istvánnak.³⁰⁸ A megürülő tanári állásról sem feledkezett meg. Ő hívta fel a fejedelem figyelmét Comeniusra,³⁰⁹ Crispinusra.

Ahogy a Collegiumot nem hanyagolta el, úgy az egyház életében is jelen volt és maradt mindvégig. Az 1638-as dézsi komplanáción nem volt ott, mivel ebben az esztendőben sokat utazott Európában,³¹⁰ de a korábbiakban láthattuk, hogy az 1646-os nemzeti zsinaton a Collegium képviselőjében jelen volt. Legalább ennyire fontos lehetett az 1641 júniusában zajlott nyilvános vitán való részvétele, ahol az antitrinitáriusokkal szemben védte egyháza érdekeit a legtudományosabb felkészültséggel.³¹¹ Joggal képviselhetette mind az egyházat, mind a Collegiumot, hiszen az 1636-ban megírt és 1639-ben megjelent Johan Crell *De uno Deo... Mysterium Pietatis*³¹² című, unitáriusok ellen írt, szakszerűen dokumentált tudományos munkája méltó jogalapot adott számára e tekintetben. Az utókor mégis, Alstedhez hasonlóan mintha őt is elfelejtette volna. Ami szóbeszédben fennmaradt, az egy hiedelem, miszerint Szenczi Molnár Alberthez hasonlóan őt is az ördöggel való cimborálással vádolták fizikai kísérletei miatt.³¹³ A filozófia, metafizika, és egyéb tudományok iránti elméleti és gyakorlati, demonstratív érdeklődésére, valamint a Collegiumban kifejtett munkásságára és hatására majd a következő fejezetben térünk ki.

Philipp Ludowic Piscator (?). A harmadik herborni professzor 1629 novemberében érkezett Gyulafehérvárra. Alstedhez és Bisterfeldhez hasonlóan ő is egy *Epitaphium*³¹⁴

³⁰¹ Kvacala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 475.

³⁰² Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 454.

³⁰³ V. ö. Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 77–129.

³⁰⁴ V. ö. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* 454.

³⁰⁵ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 531.

³⁰⁶ Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest, 1958. 169.

³⁰⁷ Kvacala János: *Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670)*. i. m. 718.

³⁰⁸ V. ö. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 7.

³⁰⁹ Kvacala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 470.

³¹⁰ Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 25.

³¹¹ V. ö. Szilágyi Sándor: *Erdélyország története. II. kötet*. i. m. 226.

³¹² Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 25.

³¹³ V. ö. Szilágyi Sándor: *Erdélyország története. II. kötet*. i. m. 232.

³¹⁴ *Epicedia dicta in comparabili heroï Gabrieli, principi S. Romani imperii et Transylvaniae, partivm Hvgariae domino, Siculorum comiti, Oppuliae ac Ratiboriae duci etc., euergetae et musaetae optimo maximo, denato Albae Ivliae anno*

írásával kezdte erdélyi működését. A Bethlen Gábor halálára írt sirverset mind formai, mind tartalmi szempontból megfelelőbbnek tartották tanártársaiénál, és így az övé került fel a síremlékre.³¹⁵

A Piscatorra vonatkozó kevés biográfiai adat, valamint az életművét rendszerező, bemutató vagy feldolgozó szakirodalom szegényes volta megnehezíti a vele való foglalkozást. Ez azonban nem teszi kétségessé azt, hogy a Gyulafehérváron eltöltött 17-18 esztendő alatt ne gyakorolt volna komoly hatást az ottani tudományos életre. Alsted és Bisterfeld esetében tudjuk, hogy rendszeres kapcsolatban állottak a fejedelemmel, sőt az utóbbi rendkívüli tanácsosként a diplomáciai élet nagy szaktekintélyének számított. Ellenben Piscatorról semmi erre utaló forrás nem maradt fenn, eddigi ismereteink szerint. Alsted és Bisterfeld halálukig szolgálták a Collegiumot, sőt magát Erdélyt. De Piscator I. Rákóczi György halálának évében, 1648-ban³¹⁶ visszament Németországba. Egy ideig teológiát tanított Gyulafehérváron,³¹⁷ mégpedig a Melanchton-féle exegézis alapján.³¹⁸ Ezzel szemben Bán Imre azt mondja, hogy Piscator itt nyelveket adott elő.³¹⁹ Talán mégis P. Szathmáry Károly rövid Piscator-biográfiájában közelíti meg legjobban a valóságot, mikor a hittan és az oratio tanítójaként mutatja be az egykori professzort.³²⁰ Nagy Géza a poeika és retorika tanítóját ismerte fel a Collegium egykori tanárában.³²¹ Első olvasatra úgy tűnik, hogy a vélemények részben ellentmondanak egymásnak. De ismerve a 18 esztendő viszontagságos körülményeit, a korabeli tudományok viszonylagos differenciáltságát, Alsted korai halálát, Bisterfeldnek sokszor a Collegiumtól távoli, sok irányú elfoglaltságát, elképzelhető, hogy mindig azt tanította, amire éppen a legnagyobb szükség volt. Ismeretes viszont, hogy az általa írt, kiadott, átdolgozott vagy ajánlással ellátott munkák túlnyomó része inkább rudimenta, retorikai tankönyv,³²² a poeika alapszabályait összefoglaló, rendszerező verstani szabálygyűjtemény,³²³ szónoklattankönyv,³²⁴ Alsted latin nyelvtanának átdolgozott kiadása,³²⁵ vagy Comenius *Januae linguae latinae Vestibulum*ához írt *Candido lectori* ajánlása.³²⁶

Piscator minden bizonnyal sokszor maradt egyedül főprofesszorként és egyedül kellett megbirkóznia a tanítás-nevelés adta kihívásokkal. Ez pedig mind szakmailag, mind emberileg nehéz időszakot jelentett számára. Geleji Katona István levelében többször is panaszkodott Piscatorra, akivel nem lehetett könnyű együtt dolgozni, mert szeszélyes, igényes, önérzetes, sértődékeny ember volt, pedig ő püspökként úgy rendelkezett, hogy mindenben tegyenek eleget a professzorok igényeinek, elvárásainak, sőt a fizetség tekintetében még minőségbeli megkülönböztetést is alkalmazzanak. Alsted halála után a

---

Christi MDCXXIX a.d. 15. Nouembris, ibidemque humato anno MDCXXX. a.d. 25. Ianuarij. A professoribus illustris scholae Bethlenianae, quae est Albae Ivliae. Albae Ivliae 1630 – R. M. Ny. 1468

³¹⁵ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 270.

³¹⁶ V. ö. Nagy Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján.* i. m. 128.

³¹⁷ V. ö. Kvaczala János: *Bisterfeld János Henrik élete.* i. m. 456.

³¹⁸ P. Szathmáry Károly: i. m. 39.

³¹⁹ V. ö. Bán Imre: *Apáczai Csere János.* i. m. 51.

³²⁰ P. Szathmáry Károly: i. m. 73.

³²¹ V. ö. Nagy Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján.* i. m. 128.

³²² (Piscator, Ludovicus Philippus): *Rvdimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succinte tradita.* Albae Juliae MDCXXXV [typ. principis] – R. M. Ny. 1614

³²³ Piscator, Ludovicus Philippus: *Artis poeicae praecepta methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata in usum... scholae Albensis per m(agistrum) Philippum Ludovicum Piscatorem. Adjecimus in fine I. Indicem triplicem... II. Tabulas decem...* Albae Juliae MDCXLIII [typ. principis] – R. M. Ny. 1927

³²⁴ (Piscator, Ludovicus Philippus): *Rvdimenta oratoriae in usum illustris scholae Albensis. Praefixae svnt tabulae methodum hujus libelli indicantes.* Albae-Juliae MDCXXXIX [typ. principis] – R. M. Ny. 1766

³²⁵ (Alsted, Johann Heinrich:) *Rudimenta linguae Latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere, declinare, comparare, conjugare, initia denique Syntaxis et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit.* Editio quinta. Albae-Juliae 1647 [typ. principis] per Martinum Major Coronensem – R. M. Ny. 2168

³²⁶ Comenius, Joannes Amos: *J. A. Comenii Januae linguae Latinae vestibulum, primum in usum... paedagogei Albensis Hungarice redditum, deinde orthodoxarum in Hungaria scholarum usui accomodatum.* Varadini MDCXXXIII apud Abrahamum Kertesz Szenci(ensem) – R. M. Ny. 2038

főprofesszori tisztség miatt Bisterfeld és Piscator között felmerülő vitás ügyet neki kellett elsimítania, megbékéltetve a „hely felett való concerteálásukat”.³²⁷ Pápai Páriz Imre gyulafehérvári kinevezésekor, 1642 és 1645 között Piscator töltötte be a főprofesszori tisztséget.³²⁸ Világnézeti, teológiai beállítottságát illetően is igen kevés információ áll rendelkezésre. Amit biztosan már most ki lehet jelteni, az, hogy ha ő Alstedékkal együtt jött, akkor ő is ugyanazt a herborni szellemiséget kellett hogy képviselje. Apja, Johann Piscator, Alstednek tanára, mestere volt Herbornban.³²⁹ Alsted a *Diatrobe* című művének megírásakor – melyből a millenarista tanítás, eszmerendszer tudományos kidolgozását is kiolvashatjuk – egyik fő forrásának Johann Piscator hasonló elméletét tekintette.³³⁰ Ramista szellemben írt poétikai szabadgyűjteménye Bartók István szerint a magyarországi iskolák számára készült legátfogóbb 17. századi poétikai rendszer volt.³³¹ Gyökerei a herborni tradícióhoz vezetnek vissza. Herbornban a folytatódó reformáció rendkívül pragmatikus formájával, pedagógiai-módszertani értelemben pedig gyors és rendkívül gyakorlatias ramizmussal, illetve annak philippo-ramista verziójával találkozhatott,³³² márpedig ennek egyik jeles képviselője éppen az ő apja, Johann Piscator volt. Az idős Piscator nyelvészként, teológusként Luther után először fordította le a teljes Szentírást német nyelvre, melyet Szenci Molnár Albert is használt a Károlyi-féle Biblia 1612-i második kiadásánál.³³³

1. 4. A Rákócziak iskolapolitikája

Rákóczi György elődjéhez hasonlóan biblikus indíttatású fejedelem lévén, ő is mintegy harminckétszer olvasta el a Bibliát.³³⁴ A Szentírás neki is életprogramjává vált. Herepei szerint az ő csendes, kiegyensúlyozott erdélyi, partiumi és észak-magyarországi birtokainak világa kedvezett a szellemi életnek. A tudomány szentélyei tekintetében már más ajtókat is nyitogatott. Semmiképpen sem Gyulafehérvár kárára, de némi súlypont-eltolódást tapasztalhatunk művelődéspolitikájában. Rákóczi már nem egy központi tudományegyetem megalapításán és fenntartásán fáradozott, hanem inkább egy országos szintű kiegyenlítődésre törekedett. A nyugati professzorok megérkezése után stabilizálódni látszott a fehérvári iskola, így I. Rákóczi György másfelé is tekinthetett már. 1638 decemberében Bisterfeldnek levelet írt, hogy Alsted meghalt és sürgősen keresni kell más professzort a helyére. Elődje terveivel összhangban közben nem mondott le a kolozsvári iskola fejlesztéséről sem. Ide próbálta hazahívni Czanaki Jánossal együtt azt a Bánfihunyadi Jánost, aki ebben az időben Angliában elismert kémia- és fizikaprofesszor³³⁵ hírében állt. Bánfihunyadi megnyerése és hazahozatala az angliai tudományos élettel való kapcsolat fellendülését szolgálta volna, mivel a Grasham College tanáraként³³⁶ meglehetősen sok korabeli tudóssal állott összeköttetésben. A kolozsvári iskola magasabb szintre való emelésének gondolatát még Bethlen Gábor özvegye, Brandenburgi Katalin is támogatta, aki 1630-ban Erdélyi István tordai és Cserényi Farkas belső-szolnoki főispánt kiküldte „Német országra, hogy a Kolozsvári Oskola számára, tudós professorokat hívjanak meg...”³³⁷ A kor másik európai híru szaktekintélyét, Johannes Amos Comeniust többször is meghívta. Végül egy nyolcnapos tárgyalást követően Comenius már az elképzeléseit is papírra vetette, és *Illustris Patachinae Scholae Idea* címmel elfoglalta a

³²⁷ V. ö. Ötvös Ágoston: i. m. 212.

³²⁸ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* 195.

³²⁹ R. T. W. Evans: i. m. 1911.

³³⁰ V. ö. Kvacssala János: *A XVII. századi chiliazmus történetéhez.* i. m. 430.

³³¹ Piscator, Ludovicus Philippus: *Artis poeticae praecepta methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata in usum... scholae Albensis per m(agistrum) Philippum Ludovicum Piscatorem. Adjecimus in fine I. Indicem triplicem... II. Tabulas decem... Albae Juliae MDCXLIII [typ. principis] – R. M. Ny. 1927*

³³² Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban 1629–1638.* i. m. 7.

³³³ Turóczi–Trostler József: Szenci Molnár Albert Heidelbergben. in. *Filológiai Közöny* I. évf. Budapest, 1955. 160.

³³⁴ P. Szathmáry Károly: i. m. 46.

³³⁵ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 290.

³³⁶ Orient Gyula: i. m. 341.

³³⁷ Kemény József: Kolozsvári Phönix. in. *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet, 1829. 91–92.

sárospataki katedrát. 1654. november 24-én megtartotta székfoglaló beszédét, s négy évig ott tevékenykedett ott.³³⁸

Rákóczi Váradra hívta Marcus Antonius Venetust,³³⁹ ahová szintén *collegium academicum*ot tervezett. I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna kora, minden kétséget kizáróan valóban kedvezett a tudományos élet fejlődésének. Az iskolahálózat kiszélesítéséért és fejlesztéséért mindketten sokat fáradoztak. Kettejük gondolkodását egyértelműen jellemzi az egykori udvari prédikátor, Medgyesi Pál egyik vitairatnak szánt műve:³⁴⁰ Lorántffy Zsuzsannának és Rákóczi Györgynek írott ajánló soraiban.

II. Rákóczi György több szempontból már más politikát folytatott, mint elődei, akiktől így művelődéspolitikájában is eltért, pontosabban alulmaradt. Bár a korábban beindult iskolák továbbra is fennmaradtak, de lényeges számbeli gyarapodás és minőségi fejlődés nélkül. Sőt a kor toronymagasan kiemelkedő magyar tudósában, pedagógusában, Apáczai Csere Jánosban sem ismerte fel a korszakos értéket. Rövid idő alatt Apáczait az alsóbb szintű kolozsvári iskolába mozdította el, helyébe pedig kinevezte Isaac Basiret, a konstantinápolyi galaták református lelkipásztorát.³⁴¹ Valószínű, hogy Bisterfeld javaslatára, a lassan tarthatatlanná váló gyulafehérvári iskolába ő nevezhette ki Johannes Crispinust,³⁴² aki azonban csak első rektor lehetett.

Egy kevésbé közismert *Iskolatörvény*³⁴³ is kötődik II. Rákóczi György nevéhez, amely néhány apróságon kívül nem hozott lényeges változást a korábbiakhoz képest. Érdekessége az, hogy keltezési dátuma mindössze három nappal haladja meg Apáczai kolozsvári székfoglalóját. Ismerve a fehérvári iskolából való elmozdítás körülményeit, ki kell emelnünk az első két paragrafus lényeges gondolatait „... ezen gyulafehérvári iskolai egyetemek iránt való különös kegyelmünket és gondoskodásunkat...” (I. par.), valamint „elhatározzuk azon felül kijelentjük, hogy ez a jeles iskola egész Erdélynek eddig alapított vagy ezután alapítandó iskolái közt első vagyis főiskola legyen (amint valóban az is)”. Rákóczi szándéka világos volt: az emelkedő kolozsvári iskolát háttérbe akarta szorítani a gyulafehérvárral szemben.

Külön érdekessége ennek a korszaknak mégis az, hogy a retrográd politika következtében a külföldi peregrináció gyakorisága nemhogy csökkent volna, de éppen 1651–1660 között érte el az addig példa nélküli 400-as számot.³⁴⁴ Hozzá kell tenni ehhez, hogy nyilván ekkorra kezdett beérni az a művelődéspolitikai szándék és terv, melyet a korábbi fejedelmek kezdtek el évekkel korábban.

1. 5. Isaac Basire, II. Rákóczi György professzora

A Collegium Academicum első periódusának utolsó külföldi vendégtanára a Normandiából származó, majd az angliai tanulmányai után a cambridge-i egyetem hittudoraként jelentős karriert befutó Isaac Basire volt.³⁴⁵

Angliában viszonylag rövid tudományos tevékenység után elnyerte az uralkodóház bizalmát és támogatását, úgyhogy élete, munkássága teljesen összeolvadt az államegyházzal.³⁴⁶ Ettől kezdve ez határozta meg egyházi, politikai, de tudományos működését is.

³³⁸ Bakos József: Comenius sárospataki éve (1650–1654). in. *A sárospataki Református Kollégium*. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest, 1981. 60.

³³⁹ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 119.

³⁴⁰ V. ö. Medgyesi Pál: *Sz. Atyák Öröme...* . Albae-Iuliae. Typis Celt. Principis. An. 1640. Ajánló-Levél

³⁴¹ Endrődi Frigyes: Basire Izsák Erdélyben. in. *Studies in English Philology vol. II.* Budapest, 1937. 71.

³⁴² Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 534–535.

³⁴³ II. Rákóczi György ismeretlen iskolatörvénye. Közli Török Pál. in. *Erdélyi Irodalmi Szemle* IV. évf. 1927. 119.

³⁴⁴ Tonk Sándor–Szabó Miklós: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a kora újkor folyamán. in. *Régi és új peregrináció Magyarországon, II. kötet*. Budapest–Szeged, 1993. 494.

³⁴⁵ Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. 4. fejezet. in. *Budapesti Szemle*, 1858. 194.

³⁴⁶ V. ö. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 437.

Azok a politikai változások, melyek kedveztek a független megnyilvánulásoknak, a királyi családra nézve drámai körülményeket teremtettek, így Basire élete is sorsfordulóhoz érkezett: menekülnie kellett az országból. Néhány esztendőnyi megpróbáltatását követően fogadta el a Barcsai Ákos erdélyi követ által Konstantinápolyban közvetített meghívást, ahol Basire a galatai reformáltak lelkipásztoraként tevékenykedett.³⁴⁷ Az életére vonatkozó lényeges adatokat több jelentős írásműben megtaláljuk.³⁴⁸

Angliában játszott egyházpolitikai szerepe, politikai és szellemi irányba való öntudatos elkötelezettsége, a drámai végkifejlet, majd a menekülés és a száműzetés éveit meghatározóak voltak a néhány éves erdélyi tudományos, egyházi, egyházpolitikai és politikai tevékenységét illetően. Kevésbé akart ugyan belefolyni a politikába, de a bisterfeldi hagyomány és a fejedelemségek körülményei elkerülhetetlenül determinálták erre a feladatra is. Szakmai, tudományos és politikai, egyházpolitikai szűklátókörűségét jelzi az is, hogy képtelen volt olyan tanácsokkal ellátni a vesztébe rohanó – és Erdélyt is magával rántó – II. Rákóczi Györgyöt, melyek esetleg más utat szabhattak volna Erdély történelmének. Személyében már kevésbé volt jelen a bisterfeldi lokális és kontinentális politikát kezelő kompetencia. Talán mert nem ismerte a korábbi erdélyi körülményeket és összefüggéseket, nem foghatta fel, hogy II. Rákóczi György korában az erdélyi fejedelemség és a protestantizmus történetében hatalmas fordulópontra állt be, melyben az ifjú fejedelem nem atyja bölcs, józan politikáját követte, hanem minden tekintetben „princeps absolutusként”³⁴⁹ viselkedett. Ez a szűklátókörűség nyilatkozott meg az Apáczaival folytatott polémiájában is. Ilyen értelemben a fejedelem és Basire hasonlóan gondolkozott, mivel mindketten egyformán tartottak az independensek radikális mozgalmától.³⁵⁰ Félelmüket alátámasztotta az is, hogy nem láttak tisztán a puritánus, a presbiteriánus és independens kérdésekben. Számukra ezek mind egyformák voltak. Apáczaival hasztalan próbálta helyére tenni a dolgokat.³⁵¹ Dolgozatunk szempontjából lényeges ez a kérdés, mert egyértelműen mutatja, hogy Basire semmilyen vonatkozásban nem értett egyet a puritánus eszmékkel. Így az egyetemi oktatásban sem támaszkodhatott ezekre az elvekre. Szűk félesztendő sem telt el az 1654 augusztus 24-i, gyulafehérvári kinevezése után és már a következő év február 16-án elhunyt nagynevű elődje, Bisterfeld. Még aznap ő tartott felette beszédet a gyulafehérvári református templomban.³⁵²

Személyes könyvtárának fennmaradt lajstroma is arról beszél, hogy alig volt fellelhető puritánus munka bibliotékájában.³⁵³

Basire tudományos munkásságát nagyon nehéz tárgyilagosan meghatározni, mivel a fent leírtak mellett a következő munkák is sok mindent elárulnak. Az egyik a Bethlen Miklós-féle *Önéletírás*, mely szakmai szempontból inkább elmarasztalólag ír Basiréről, a másik pedig az a két *Tervezet* vagy javaslatcsomag,³⁵⁴ melynek megírására maga a fejedelem kérte fel munkájának kezdetén a frissen kinevezett professzort; végül pedig az a félig elkészült *Schema*, melyet a főiskola tanulmányi rendjének rögzítésére szerkesztett meg.³⁵⁵

Az első tehát Bethlen Miklós *Önéletírása*, melyben a későbbi erdélyi főember azt írja Basiréről: „theologus mediocris, et in aliis etiam... tinctus magis, quam solide eruditus, zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta”...³⁵⁶ Ez a szakmai jellemzés sokat elmond Basiréről. De idéznünk kell az előbbi műből a következő konklúziót is: „Én és az énnálamnál sokkal üdösebb és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak és ha az alumnia

³⁴⁷ Szilágyi Sándor: *Erdély irodalomtörténete*. i. m. 195.

³⁴⁸ V. ö. Endrődi Frigyes: *Basire Izsák Erdélyben*. i. m.; Kropf Lajos: *Basire Izsák életrajzához*; in. *Történelmi Tár* 1889; Szilágyi Sándor: *Erdély irodalomtörténete*. i. m.; P. Szathmáry Károly. i. m.

³⁴⁹ Endrődi Frigyes: i. m. 72.

³⁵⁰ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 151

³⁵¹ Bán Imre: *Apácza Csere János*. i. m. 442.

³⁵² Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 29.

³⁵³ V. ö. Nagy Gyula: *Adalékok Basirius Izsák XVII. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához*. in. *M. K sz.* 1883. 264–266.

³⁵⁴ Endrődi Frigyes: i. m. 75.

³⁵⁵ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez*. in. *M. Ksz.* 1991. 48.

³⁵⁶ Bethlen Miklós: i. m. 547–548.

a deákokat és engem az atyám ott nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolozsvárra Apáczaikhoz mentünk volna, aminthogy a deákoknak a java azt is cselekedte...” Ha figyelembe vesszük, hogy Bethlen Miklós ezeket a sorokat nem szubjektív, elfogult, diákos hévségében írta, hanem később, jóval letisztultabb, érettebb korban, és ha elolvassuk levelét, melyben Taracközyvel ismertette Basire azon megbízását, hogy hátramaradt könyveivel foglalkozzék,³⁵⁷ akkor sokkal meggyőzőbbnek és objektívebbnek tűnhet az egykori professzoráról alkotott véleménye. De idézzük tovább az *Önéletírást*, hogy még közelebb kerüljünk a pontos képhez: „maga írt otthon magának és azután... sokat diktált, elkezdte a szón, azt rövid ideig anatomizálta; huiusque onomatologia, eamus ad pragmatologiam”.³⁵⁸ Tanítási módszere már rég idejétmúlt volt. Főként ott, ahol, ha más által nem is, de Apáczai révén már közismert lehetett a comeniusi új módszertan, mely az anyanyelven történő, sokkal pragmatikusabb és könnyedebb oktatási módszert hangsúlyozta.³⁵⁹ Másfelől óskolasztikus rendszerével még Alstedékon is túltett, akik bár még az újskolasztika képviselői voltak, de Ramustól és egyéb más szinkretikus irányzat módszereitől sem zárkóztak el.

Bethlen *Önéletírásában* semmi sem utal arra, hogy akár a puritanizmus eszméi vagy a ráimizmus felé egy kicsit is nyitott lett volna. Szakmai középszerűsége önmagáért beszél, mivel még a gyengébb minőségű hallgatók is észrevették a megfelelő felkészültségi szint hiányát és a korszerű irodalommal, szellemi és tudományos áramlatokkal szembeni lépéshátrányát. Ez nyilván nem azt jelenti, hogy ezzel együtt ne lett volna becsületes, lelkiismeretes, ám korlátai közül képtelen volt kilépni.

Ebben a néhány esztendőben a Collegium Academicumnak, vagy ahogy ő nevezte, az Universitasnak, egyik, fejedelmet köszöntő kiadványában,³⁶⁰ vagy II. Károly angol királynak írott levelében,³⁶¹ ő volt a szellemi élet irányát meghatározó professzor. Hivatalosan. Mivel Apáczait s az általa képviselteket egyre többen követték Kolozsvárra.

A második fontos dokumentum, mely Basire szellemi minőségét jelzi, az a fejedelem által kért két *Tervezet*. Egyik az egyház szervezeti életét akarta megjavítani, a másik pedig Collegium Academicumnak akadémiai szintre való felfejlesztését kívánta megvalósíttatni.³⁶² Az elsőt, mely tizenöt pontból állt, az Erdélyi Főzsinathoz címezte.³⁶³ Ez ma is ismert, de a másik, mely huszonöt pontból állt, ismeretlen. A tizenöt pontos, egyházszervezeti reformok fejlesztésével foglalkozó *Tervezet* valóban megfogalmazott néhány olyan lényeges kérdést, amelyek az uniformitás, a rend, rendszer kulcsszavaira épültek. Elvárásokat fogalmazott meg továbbá az anyakönyvvezetés, a keresztelés, házasságkötés, temetés és exkommunikáció kérdéskörében is, és uniformitást, rendet követelt az egész anyaszentegyházban. Továbbá kérte a magyar nyelvű zoltáréneklés felkarolását, terjesztését, az iskolai tankönyvekben is az uniformitást, a kátétanítás rendszerességét, a lelkipásztorok anyagi helyzetének és társadalmi szerepének megbecsülését hangsúlyozta, valamint rögzítette az úrvacsora kiszolgáltatásának módját.³⁶⁴ Sok mindenre kitért tervezetében, és bár Zoványi szerint Basiret korábban közönyösen fogadták és visszhangtalan maradt,³⁶⁵ számunkra mégis tartogat néhány fontos üzenetet. Megemlíthetjük, hogy munkássága egységesítő, centralizáló, cenzúrált javaslatok nem a tudományok, új

³⁵⁷ Nagy Gyula: *Adalékok Basirius Izsák XVII. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához*. i. m. 264.

³⁵⁸ Bethlen Miklós: i. m. 548.

³⁵⁹ Endrődi Frigyes: i. m. 74.

³⁶⁰ Congratulatio Publica Victoriae Cedro Dignae – R. M. K. II. 825

³⁶¹ V. ö. Kropf Lajos: i. m. 493.

³⁶² Szilágyi Sándor: *Erdély irodalomtörténete*. i. m. 197.

³⁶³ Considerationes quaedam ecclesiasticae ab I [saco]B [asirio] S. Sancte Theologiae doctore et publico professore (pro tunc praeside) ablatae S.S. Synodo generali Transylvanicae, Marosvásárhelini congregatae, meense Iunio. Anno Christi 1656 - közli Kropf Lajos által Zoványi Jenő: Az erdélyi reformátusok 1656-i marosvásárhelyi közzsínata történetéhez című tanulmányában – in. *Erdélyi Múzeum 1910*. III. 15.

³⁶⁴ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest, 1911. 210-212.

³⁶⁵ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban* i. m. 215.

szellemiségek felé való nyitást szorgalmazták, nem a pluralista nézeteket, presbiteri elveket karolták fel, hanem a központosító hatalom egyértelmű fenntartását az episzkopalizmus által.

Ebből következtethetünk, hogy a kollégiumi szellemi élet az ő fennhatósága idején nem mutatott befogadóképességet semmilyen új irányzat iránt. Egybecseng ezzel Bán Imre véleménye is, aki szerint az Apáczai-vita idején energiáját elsősorban a puritán, presbiteri eszmék lejárata³⁶⁶ használta. Ékes bizonyítéka mindennek a *Triumvirátus*³⁶⁷ című püspöki rendszert támogató írása is.

Herepei Basireről egyértelműen kijelenti, hogy személyével, egyházi, politikai és tudományos munkásságával nem szolgált Erdély hasznára,³⁶⁸ s talán amilyen fejedelem volt II. Rákóczi György, olyan volt Basire mint professzor. De nem hagyhatjuk szó nélkül azt sem, amit a javára kell írunk. Először is azt, hogy amikor mindenki elmenekült a városból, miként azt 1658. augusztus 12-én kelt levelében írja,³⁶⁹ ő még harmincöt diákkal ott maradt menteni a Collegium könyvtárát, levéltárát. Nyilván Basire mellett még sokan mások is lehettek, akik a gyorsan feljövő „büntető expedíció” láttán nem ültek karba tett kézzel, hanem mentették, amit még lehetett.³⁷⁰ Ki kell emelnünk továbbá a már említett tanredet, melyben a kollégium új szervezetének terveit adta elő.³⁷¹ Az egy évre elkészített tanterv nem vonatkozott mindenre, csak a teológiai osztályra. Ez a mű – teljes nevén *Schema Primum Generale. Sive forma studiorum Albensium: Pro hoc Domini M.DC.LVII. Albae Iuliae*³⁷² – II. Rákóczi György ismeretlen iskolatörvényének lehetett a része. Bár Basirenek ez a műve sem hordoz sok újdonságot, mégis fontos, hiszen a legkorábbi tanterv és értesítő.³⁷³ Basire távozásával lezárult a Collegium Academicum első nagy jelentőségű periódusa. A török–tatár dúlások nehezen gyógyuló, mély sebeket ejtettek a fejedelmi városban és az iskolában egyaránt. Az élet azonban mégsem állt meg.

2. Tudományos és hitvallásos didaxis a Collegium Academicumban

2. 1. Háttérintézmények kulcsszerepe a Collégiumban

A nyugati kollégiumok mintájára szervezett gyulafehérvári Collegium Academicum alig harminc esztendeig működhetett a megalapított helyen. Az 1658-as török–tatár betörés okozta pusztulást követően, az iskola rövid helykeresés után, Apafi döntése alapján,³⁷⁴ 1662 októberétől Enyedre került. Az első korszak szellemi és tárgyi örökségét Vásárhelyi Péter vezetésével költöztették át Enyedre. Talán nem véletlen, hiszen a collegium működését biztosító stratégiai jelentőségű gazdasági bázisterületek központja éppen itt volt. Bethlen Gábor az enyedi uradalmát egészében az iskolának adta.³⁷⁵ Apafi Mihálynak Vízaknai Péterhez és Szántó Mártonhoz címzett leveléből kitűnik, hogy az adott pillanatban Enyed volt a legkézenfekvőbb helyszín a folytonosságra.³⁷⁶ Az előbb említett levélből az is kiderül, hogy Kolozsvár sem volt olyan állapotban, hogy esetleg oda telepíthették volna. Pedig Apáczai

³⁶⁶ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 439.

³⁶⁷ Szilágyi Sándor: *Erdély irodalomtörténete*. i. m. 197.

³⁶⁸ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 563.

³⁶⁹ Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történelemből*. Pest, 1867. 136–137.

³⁷⁰ Jakó Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. i. m. 95–96.

³⁷¹ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez*. i. m. 49.

³⁷² Sztipszky Hiador: *Adalékok Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Budapest, 1967 – II.2571/119

³⁷³ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez*. i. m. 49.

³⁷⁴ Györfi Dénes: Tudományművelés a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban. in. *Kőrösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink*. Sepsiszentgyörgy, 1999. 20.

³⁷⁵ P. Szathmáry Károly: i. m. 35.

³⁷⁶ Györfi Dénes: *Tudományművelés a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban*. i. m. 66.

rövid működése komoly fellendülést jelentett, és minden reménység megvolt arra nézve, hogy rövid időn belül itt is egy, a gyulafehérvári kollégiumhoz hasonló főiskola jöjjön létre.

Az említett majdnem harminc esztendő 1630 és 1658 közé tehető. A kollégiumnak ettől az első korszakától számíthatjuk az erdélyi református felsőoktatás kezdetét. Meghatározó jelentőségű volt ez az időszak nem csupán az újfajta kezdet miatt, hanem azért is, mivel ekkor alakult ki struktúrájában, formájában, tartalmi összefüggéseiben, a korabeli genfi mintát követve az a *Collegium Academicum*, mely hosszú évszázadokon keresztül meghatározó intézménye lett a hazai oktatásügynek. Bethlen Gábor egy hitvallásos elkötelezettségű tudományegyetemet kívánt alapítani, amelyhez hívő, tudományt kedvelő és művelő emberekre volt szükség. Alstedék megérkezésük után felmérték a helyzetet és az állapotokat, s rögtön *konkrét formában keretet adtak az általuk megfogalmazott tartalomnak*. A fejedelem halála nem akadályozta meg őket munkájuk folytatásában. Helyzetük nem vált reménytelenné, mivel rendelkezésükre állt a Bethlen Gábor által írt *Utasítás*,³⁷⁷ mely egyértelmű alapot szolgáltatott munkájuk, terveik, céljaik megfogalmazásához és elkezdéséhez. Az *Utasítás* nemcsak fegyelmezési kérdésekkel, erkölcsi, etikai problémákkal foglalkozott, hanem általában nagyon sok, az iskola belső életét érintő ügygel is. A fejedelem korszakos jelentőségű művében egyfelől a később kialakuló demokrácia gondolatának kezdő kontúrjait követhetjük nyomon, másfelől pedig óvott a dogmatizmustól, a vakbuzgóságtól és minden mondatával az egyetértést, a megértést igyekezett hangsúlyozni, erősíteni. Ezáltal pedig a humanista nevelés alapjait is megvetette a kollégiumban.³⁷⁸ Szólt a diáktestülethez, a tantestülethez, érintett pedagógiai tartalmú kérdéseket, ugyanakkor egy akadémia megalapításának tervei is körvonalazódtak benne, még ha nem is abban a formában, ahogy azt Alstedék később megfogalmazták.

Az 1630. február 10-én Brandenburgi Katalinnak benyújtott *Tervezetből* és *Iskolai Törvényekből* (*Articuli concernentes illustrem Transylvaniae scholam és Leges illustris scholae Transylvaniae*) egyértelműen kitetszett elképzelésük. Olyan főiskolát terveztek, melynek egy ötosztályos előkészítő, középfokú iskola is szerves részét képezte. Az iskola struktúrájának leírása mellett sok konkrét információt fogalmaztak meg a belső élettel kapcsolatban: jog- és feladatköröket, kötelességeket, a tanmenetre vonatkozó információkat, az osztályok csoportosításának általános szabályait, a bentlakásra vonatkozó szabályokat, körvonalazták az akadémiai nyomda szerepét, feladatát. Ezek életbeléptetéséhez, működésük rendben történő biztosításához nélkülözhetetlen volt a *Tervezetben* meghatározni azokat a támpontokat, melyek megadták az előbbieknél a keretet és a feltételeket. A *Tervezet* 17. pontja értelmében nyugati mintára fogalmazták meg a *főiskolai autonómia* feltételeit. Úgyszintén leszögezték az *alapítólevél* kibocsátását és ennek, illetve az erről szóló törvényeknek a fejedelem általi megerősítését, valamint az iskola privilégiumait. Alstedék a jóváhagyott *Tervezet* és *Iskolai törvények* szellemében oktató-nevelő munkájukkal megkezdték a Bethlen Gábor által megfogalmazott erdélyi felsőoktatási intézményfejlesztés programját. Az intézmény teljes körű működéséhez elengedhetetlen volt még a nyomda és a könyvtár, illetve a bentlakás és étkezde együttese. Ezek nélkül hiábavaló lett volna a munkájuk. A fejedelem személyes könyvtárából kinövő iskolai *bibliotéka* nélkülözhetetlen szerepet töltött be a mindennapi oktatásban. Jakó Zsigmond szerint eddig a fejedelemnek volt gondja a könyvek beszerzésére, ettől kezdve a könyvbeszerzés és -utánpótlás biztosítása már a professzoroknak is érdeke lett. Az első korszak könyvtárának milyenségéről, szerepéről, a könyvbeszerzésről, az állományról és a részbeni pusztulásról több kiváló tanulmány³⁷⁹ szolgáltat forrásokat. A könyvtár kiemelt figyelmet kapott minden időben. Nemcsak Bethlen

³⁷⁷ Váró Ferencz: i. m. 104–108.

³⁷⁸ Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Kriterion. Bukarest, 1983. 12–13.

³⁷⁹ Jakó Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. Különlenyomat a Korunk 1973-as évkönyvéből, Kolozsvár, 1973; Nagy Géza: *A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményének története*, Kolozsvár, 1947; Vita Zsigmond: Bethlen Gábor könyvtára. in. *M. K. Sz. LXXXI*. 1965; Szalárdi János: *Siralmas krónika*; Nagy Gyula: Adalékok Basirius Izsák XVII. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához. in. *M. K. Sz. 1883*

Gábor vagy az őt követő Rákócziak áldoztak a tudományt, a művelődést szolgáló könyvekre, hanem mellettük és velük együtt püspökök, tanárok, világi főemberek is. Mindenki tudta, hogy jelentős szerepet tölt be ez az intézmény az iskola tudományos életében, illetve általában a központilag (is) irányított oktatás- és kultúrpolitikában. Sokatmondó az a számszerű adat, melyet Jakó Zsigmond közöl.³⁸⁰ A tudós professzor mintegy 4-5000 kötetre teszi az első korszak könyvvállományát, mely így is messze fölébe emelkedett a korabeli hazai könyvtári átlagnak. A bibliotéka mellett a *nyomda* is fontos tudományos és oktatásformáló szerepet játszott. Nemcsak egyszerűen egyházi vagy országos politikai érdekeltségű könyvek vagy más, közérdeklődésre számot tartó kiadványok nyomtatása miatt volt nélkülözhetetlen, hanem az iskolai tan- és segédanyag kiadása és sokszorosítása miatt is. Tankönyv nélkül az iskola nem működhetett volna megfelelőképpen. Csupán a témánk szempontjából említett korszakban, jelenlegi ismereteink szerint, a fejedelmi nyomdát 30 tankönyv hagyta el 41 kiadásban,³⁸¹ ami ebben a korban igen nagy teljesítmény volt. A nyomda kollégiumban betöltött szerepéről, hasznáról korábbi kutatások már sok meggyőző adatot hoztak napvilágra.³⁸² Most mindössze V. Ecsedy Judit a korabeli nyomdászatról elkészített, Gyulafehérvárra vonatkozó körkép adatait említjük meg.³⁸³ E szerint a fejedelmi főváros a 17. század első felében az itt kinyomtatott 144 művével hazai szinten a harmadik, termelékenységük és kiadványaik száma szerint 1601–1655 között pedig a második helyen állt. Az intézmény másik fontos támpillére a *Tervezet* 8. pontja szerint a *kollégium-bentlakás*, ami a tanárok és feltételezhetően a diákok egy részének bentlakását, illetve az ezzel együtt járó étkezdét is jelentette. A közös együttélésnek megvolt a maga jótékony nevelő hatása, következménye. Így a szisztematikusan kiépített korabeli erdélyi tudományközpont rövid időn belül már több támpillérvé vált, és ezáltal egy jobb, igényesebb és minőségibb szellemi munkát lehetett kifejtetni.

2. 2. Intézmény- és tudományharmonizáció

Az iskola felépítésében, oktatási rendszerében a Trotzenorf goldbergi modelljével és Melanchton tartalmi elgondolásaival ötvözőtt sturmi rendszert és módszert követte. A korabeli nyugati protestáns *teljes kollégiumi*³⁸⁴ mintát vették alapul, és a háromszintes iskola típusát valósították meg. Ebben az iskolatípusban helyet kapott az alapfokú vagy elemi képzés csakúgy, mint a középfokú vagy gimnáziumi, valamint a felsőfokú vagy akadémiai képzés. Gyulafehérváron nemcsak egy, hanem négy rektor-professzori állásban gondolkodtak, derül ki a *Tervezet*-ből. Ebben az időben azonban senki sem töltötte be a negyedik helyet, sőt a meghívottak halála után a többi állás betöltése is komoly gondot jelentett. Eredeti koncepciójuk szerint nemcsak filozófiai és teológiai, hanem orvosi és jogi professzori állásban is gondolkodtak, amely mai értelemben négy tanszéknek felelt volna meg. De a gyulafehérvári iskolaprogramban ez csak terv maradt. A bölcséleti és teológiai azonban az első korszak végéig működőképes maradt, még ha nem is volt mindig teljes a tanári kar. A Collegium Academicumban az öt gimnáziumi osztály után következett az akadémiai szint, ahol filozófiát és teológiát hallgathattak. Ennek elvégzéséhez három esztendő állt rendelkezésre. Az akadémiai tagozatra nyilván csak az iratkozhatott be, aki befejezte a megelőző öt gimnáziumi évet.³⁸⁵ Viskolcz Noémi Howard Hotsont idézi, aki érdekes összefüggésre mutatott rá. Szerinte a gyulafehérvári ötéves középiskola és a herborni

³⁸⁰ Jakó Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. i.m. 97.

³⁸¹ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez*. i. m. 48.

³⁸² V. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka*. Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1974-75; V. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári nyomda második korszaka (1637–1658)*. Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1978-80; V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon, a kézi sajtó korában, 1473–1800*. i. m.

³⁸³ V. Ecsedy Judit: *A 17. század első felének nyomdai körképe és részmerlege*. in. *Fejezetek 17. századi nyomdászattunkból*. Országos Széchenyi Könyvtár – Osiris Kiadó. Budapest, 2001. 40–42.

³⁸⁴ Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. in. *A magyar neveléstörténet forrásai VI*. Budapest, 1995. 11.

³⁸⁵ Viskolcz Noémi: *Johann H. Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*. in. *M. Ksz.* 2002. 257.

pedagógiában előadott nyelvi tantárgyak között feltűnően sok hasonlóságot lehet utólag is kimutatni: egyfelől a retorikai-filológiai képzés dominanciáját, másfelől nyelvtanulásra, ékesszólásra és a keresztyén katekizmus tanulmányozására helyezett hangsúlyt.

Alstedékhez fűződik a disputálás,³⁸⁶ a korabeli szemináriumok és vizsgák rendszerének bevezetése is. Az őket megelőző időszakból mindössze egy disputációról van tudomásunk, még 1628-ból, mely Maksai Óse Péter nevéhez fűződik.³⁸⁷ Alstedék megérkezéséig sem Maksai Óse Péter előtt, sem utána nem maradt fenn más vitatkozás. Persze ez nem jelenti azt, hogy ne lehetett volna. A disputációk 1630-tól állandósultak. Alsted írta le 1630. március 28-án kelt disputáció-előszavában,³⁸⁸ hogy legalább heti két vitát és egy latin szónoklatot tartanak, úgy, miként azt korábban megígérték. Ez egybevág a *Tervezet* 18. pontjában leírtakkal, melynek értelmében szemeszterenként legalább tíz vitatkozásnak közköltésen való kinyomtatását szerették volna megvalósítani.³⁸⁹ A szemináriumnak ez a régi formája az ő gyakorlatuk nyomán állandósult. Ma mindössze nyolc vitatkozásról tudunk³⁹⁰ a tárgyalt korszakból, melyek fennmaradtak nyomtatott formában.

Erdélybe való megérkezésük első pillanatától kezdve öntudatos elkötelezettséggel láttak munkához. Nagy tekintélynek örvendtek és széleskörű elismerés vette körül őket minden téren. Ennek ellenére több olyan tényező is befolyásolta munkájukat, melyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül: a) a kollégium a mindenkori fejedelem érdeklődésének középpontjában állt; b) a mindenkori erdélyi püspök több szempontból is felügyelte a belső életet; c) a különleges igénnyel megválasztott udvari papok szellemisége, befolyása sokszor meghatározó érvényű volt. Az előbb megnevezett kulcsfontosságú személyek nem képviseltek minden esetben teljesen egyforma nézetet. Érkezésükkor Alstedék korszerűség tekintetében az általános európai szintet képviselték, és ehhez próbálták felemelni Erdély első református főiskoláját. Erdély így is csak rövid ideig tarthatott lépést az európai tudományos élettel. Már Alstedék korában *szellemi irányváltás* történt, s teljesen új szellemi áramlatok kezdtek meghatározni mind a tudományos, mind az egyházi életet.

Az erdélyi peregrinusok a 17. század harmincas éveit megelőzően elsősorban a Rajna-menti német egyetemi és kulturális központokat keresték fel tanulmányaik folytatására.³⁹¹ A harmincas, de főként a negyvenes évektől inkább a szabadabb légkörű holland és angol egyetemi és tudományos központok felé kezdtek fordulni az erdélyi fiatalok. Nyitottságukkal, fokozottabb tudományigényükkel, új felfedezéseikkel mágnesként vonzották a tanulni akarókat. A megismert új tanok változást idéztek elő az egyházi és világi szférában egyaránt. Ramus tanainak hatása a tudományos, sőt az egyházi életben is egyre erőteljesebben jelentkezett. Erdélyben még mindig az arisztotelészi gondolkodás, Melanchton által átdolgozott, protestantizmushoz akklimatizált változata állt a hivatalos ortodox gondolkodás mögött. Ramista recepcióról a szó valódi értelmében ekkor még nem beszélhetünk. A két út mellett Európában volt egy harmadik is, mely egy-egy személy révén Erdélyben is jelentkezett. A humanista tudósok ökumenikus hitelveit valló nemzetközi hálózat tevékenyen terjesztette a már korábban említett „harmadik erő” evangéliumát.³⁹² Ez a „harmadik erő” sajátos elképzelésekkel, világképpel, reménységgel és tudományos módszerrel jelentkezett. Olyan áramlat volt, melynek képviselői hittek egy mindent felölelő egyetemes és folyamatos reformációban, olykor chiliasztikus alaphanggal. Nem volt ez egységes tanrendszer, hanem az orto- és heterodox, valamint hermetikus tanok által befolyásolt keverék. Az alapvetően hívő keresztyén tudósok „keresésük” folyamán a bibliai kijelentés mellett más, egyéb módszereket

³⁸⁶ Kvacala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 457.

³⁸⁷ Maksai Óse Péter: *Disputatio de iustificatione hominis peccatoris coram Deo*. [Albae Iuliae] 1628 – R. M. Ny. 1408

³⁸⁸ Alsted, Johann Heinrich: *Disputatio theologica de Deo, quam illo ipso duce in illustri schola Bethleniana, quae aest [!] Albae Iuliae, ventilandam proponit Iohannes Henricvs Alstedivs a. d. 20 et 22 Aprilis, respondente Balthasare Vzoni, nobili Transilvano, collegii seniore*. Albae Iuliae 1630 [typ. principis], Effimurdt. – R. M. Ny. 1461

³⁸⁹ Koncz József: i. m. 545.

³⁹⁰ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez*. i. m. 46.

³⁹¹ R. T. W. Evans: i. m. 1909.

³⁹² Paul Johnson: i. m. 424–428.

és tanokat is beépítettek munkáikba: a hermetikus tanokat, a keresztyén kabbalát, okkult és rózsakeresztes tanokat. Céljuk az elveszettnek vélt világharmónia, világbéke megtalálása, melyhez nélkülözhetetlenül fontos volt egy univerzális tudomány, nyelv és vallás.³⁹³ Bár Európában sem volt magas számarányú képviselője ennek a harmadik irányzatnak, mégsem volt elkerülhető, hogy az erdélyi peregrinusok is ne találkozzanak művelőikkel.

Erdélyben ekkor és az ezt követő időszakban a református ortodoxia vívta harcát a puritanizmussal, presbiterianizmussal. Gyulafehérváron ez másként nyilvánult meg, mint Váradon vagy Sárospatakon. A tudományos és vallásos életnek a Collegium Academicumban a három herborni tanár szellemisége és tudományos tevékenysége által sajátos végkifejlete lett.

Meggyőződésünk szerint nem volt véletlen az, hogy éppen ők jöttek el Erdélybe. Mindhárman egy iskola képviselői voltak. Mindhárman teológusok voltak, de külön-külön mindegyik egy másik diszciplinát is tanított. Bethlen Gábor meghívását elfogadva, Alsted úgy állította össze a tanári kart, hogy az megfeleljen a főiskolai igénynek. A hármójuk által elkészített *Tervezetet és Törvényeket*, a keleti és nyugati *intézményharmonizáció* megfogalmazott dokumentumának is tekinthetjük. A fent említett művekből kitetszik, hogy Alstedék is Sturm szellemében a triviális törzsanyagra, a humaniorákra fektettek nagy hangsúlyt. A humaniorákat a 17. század első részében Európa-szerte a grammatika, logika, retorika hármassága határozta meg, a természettudományos ismeretek ekkor még alig jutottak szerephez.³⁹⁴ A katedrák elosztása, illetve a tanárok megválasztása is ennek megfelelően történhetett: így Alsted *grammatikát*, Bisterfeld *logikát* és Piscator *retorikát* tanított.

2. 3. A céltudatos egyetemszervező: Johann Heinrich Alsted

Egyre inkább meggyőződésünké válik, hogy Bethlen Gábor figyelmének előterébe *nem valamilyen véletlen folytán került* Johann Heinrich Alsted, a herborni professzor. Már korábban is utaltunk rá, hogy a fejedelem általános hazai és kontinentális politikájában fontos szerepet játszottak a művelődési és vallási kérdések is. Bár hithű támogatója volt egyházának, mégsem volt elfogult sem a zsidókhöz hajló szombatosok, sem a rekatolizációs törekvéseket folytató katolikusok irányában (Erdélybe visszaengedte a jezsuitákat). Különösen hangsúlyos szerepet juttatott a *pareusi irénikus* irányzatnak, mely a felekezeti megbékélés egy *preökumenikus* áramlatának volt a kísérlete. Utaltunk már arra, hogy a rendkívüli módon művelt fejedelem egyéb hermetikus tanok és szinkretikus áramlatok iránt is érdeklődött. Tudjuk azt is, hogy a kor egyik legaktívabb közép-európai egyetemszervező (prágai egyetem), művelt tudásával, Johan Jeseniusszal is szoros kapcsolatot tartott fenn, aki viszont közeli barátságban állt Keplerrel és Tycho Braheval.³⁹⁵ Az egykori wittenbergi rektor, természettudós egy ízben még pénzt is vitt Bethlen Gábornak tervei támogatására. Tény, hogy a fejedelem rendszeres kapcsolatot tartott fenn Rudolf császár prágai udvarával, amely hosszú időn keresztül „a harmadik erő” egyik legfontosabb fellegvára, központja volt.³⁹⁶ Nem kizárt tehát, hogy ezzel a sajátos szellemiséggel, illetve annak képviselőivel is szorosabb kapcsolatot ápolt.

Az asztrológia művelése, a jövendölések, a különböző próféciaik ebben a korban különleges jelentőséggel bírtak. A prófétikus irodalom és publikációk, a rajongók által művelt irányzat sem Magyarországot, sem Erdélyt nem kerülte el, sőt bizonyos ideig a közgondolkodást és -hangulatot is meghatározó tényező volt.³⁹⁷ Érdekességként említhetjük

³⁹³ Szentpéteri Márton: A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban. in. *It. K.* 1998. 445.

³⁹⁴ Bartók István: A XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. in. *It. K.* 1991, XCV. évf. 1.

³⁹⁵ V. ö. M. Zempléni Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig.* Akadémiai kiadó, Budapest, 1961. 165–166.

³⁹⁶ Paul Johnson: i. m. 425.

³⁹⁷ V. ö. Keserű Bálint: *Rajongók Erdélyben.* i. m. 247–256.

meg Alvinczi Péter egyik levelét, melyet Viskolcz Noémi ismertet. E szerint a fejedelem hűséges bizalmasa, „a kassai pap” levelet írt Bethlen Gábornak, és arról számolt be, hogy Boroszlónál egy különleges halat fogtak, melynek az oldalán betűk voltak kiolvashatók.³⁹⁸

Ez a mentalitás Alstedtől sem volt idegen. A jövődölésekkel, próféciákkal kapcsolatos teológiai álláspontját, tudományosan megfogalmazott millenarizmusát, a *Diatrobe de mille annis apocalypticis* című műve megjelenése előtt, a *Theologica propheticában*³⁹⁹ fejtette ki. Nem jelentéktelen az a tény sem, hogy Alsted millenarista elméletének forrása az a Johann Piscator,⁴⁰⁰ aki a heidelberg-herborni tradíció melanchtoniánus szellemiségét ápolta a helyi teológia első tanszékén. Ez talán azért sem lényegtelen, mert Aby Warburg⁴⁰¹ szerint Melancthon megértőbben viszonyult az asztrológia, a próféciák, a jövődölés problémaköréhez, mint Luther vagy Kálvin, sőt adott esetben támogatta is azokat. Mindez nem volt idegen a humanista tudós, teológus szellemi nyitottságától sem. A melanchtoni szellemiséget követő egyetemek, főiskolák ilyen téren is tovább vittek valamit.

Alsted korának elismert enciklopédistájaként érkezett a gyulafehérvári kollégiumba. Ismert tudós, filozófus, aki ekkorra már jelentős eredményeket tudott felmutatni a „világi ismeretek gyűjtésében, fellajstromozásában egy évtizednyi filozófiatanításon át, egész enciklopédiája kidolgozásáig”.⁴⁰² Alsted számára a hírnevet *Enciklopédiája* teremtette meg, melyet 1630-ra már másodszor is kiadott, s ezt Bethlen Gábornak ajánlotta.⁴⁰³ Jó lenne tudni, hogy Bethlen Gábor vajon ismerte-e a Diatribét? Ez egyéb fejleményeket is más megvilágításba helyezne. Alsted nyilván teológusként sem volt jelentéktelen epizódszereplő, ha Johann Piscator 1625. július 26-án bekövetkezett halála után, 1626 januárjától a herborni egyetemen a teológia első professzora lett.⁴⁰⁴

Alsted már kiforrott tudósként, teológusként érkezett Erdélybe. Ekkorra már elkészült alapvető nagy pedagógiai és tudományos terveivel, a filozófiai és teológiai *Enciklopédiájával*. Koncepciója azonban nem lezárt álláspontot képviselt, amelyen ne lehetett volna kisebb módosításokat eszközölni. Ezt ő élete végéig többször meg is tette.

Célja Erdélyben is a korábbi maradt: az egyetemes reformterv véghezvitele, melyben fő segítségével az állandóan tökéletesített enciklopédia maradt, amelynek segítségével a világ harmóniája rekonstruálható, helyreállítható lenne. Ennek terjesztésében játszott nélkülözhetetlen szerepet az egyetem. Ezt az egész életre kiterjedő és tudományos munkásságát meghatározó programját Erdélyben is szerette volna továbbvinni, majd a gyakorlatba átültetni, s annak konkrét eredményeit is, ha lehet, megélni.⁴⁰⁵ Ez a törekvése viszont kudarcba fulladt. Talán éppen ezért volt olyan eltökélt szándéka végrendeletének meghagyásakor, hogy minden kéziratát és más műveit is semmisítsenek meg és dobják az árnyékszékbe.⁴⁰⁶

Alsted fentebb említett, Szentpéteri Márton által megfogalmazott egyetemes reformterveihez, pánszofikus álmának megvalósításához támaszra lelt a „harmadik erő” *folytatódó* vagy *további, második reformációjában*. Ez a fogalom nemcsak az egyházi szóhasználatban volt közismerté, hanem a hermetikus, heterodox és rózsakeresztes irányzatok kortárs terminológiájában is.⁴⁰⁷

³⁹⁸ Viskolcz Noémi: Jövődölések és várodalmak 17. századi protestáns irodalmunkban. in. *A harmincéves háború prófétái és chíliasztái*. Tanulmányok I. Fiatal Filológusok Füzetei Korai Újkor 4. Szeged, 2003. 76.

³⁹⁹ Howard Hotson: A Diatribe de mille annis apocalypticis forrásai. in. *A harmincéves háború prófétái és chíliasztái*. Tanulmányok I. Fiatal Filológusok Füzetei Korai Újkor 4. Szeged, 2003. 45.

⁴⁰⁰ Howard Hotson: i. m. 45.

⁴⁰¹ V. ö. Aby Warburg: *Pogány-antik jóslás Luther korából*. Budapest, 1986. 10–14.

⁴⁰² V. ö. R. T. W. Evans. i. m. 1909.

⁴⁰³ Viskolcz Noémi: *Válság és publicisztika – Egy heterodox csoport olvassmányai a harmincéves háború idején*. Kézirat – Doktori értekezés. Szeged 2000. 53.

⁴⁰⁴ Howard Hotson. i. m. 48.

⁴⁰⁵ Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban 1629–1638*. i. m. 1.

⁴⁰⁶ V. ö. *Geleji Katona István levelei Rákóczihoz*. i. m. 337.

⁴⁰⁷ V. ö. Szentpéteri Márton: Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről. in. *It. K.* 2001. 3–4. 480.

Nagyon sokirányú hatás érte már szellemi útkeresésében is, de e tekintetben talán mégis a heidelbergi keckermanni tanítás vált életprogramjának meghatározó gondolatává, amely a bűneset következtében megsérült Imago Dei-t kívánta helyreállítani az egész emberi társadalomban.⁴⁰⁸ Ennek érdekeit szolgálta volna az univerzális tudomány és rendszer. A teremtményt, mielőtt az ezeréves birodalom elkezdődne, minél szélesebb körű tudománnyal kell ellátni, mert az aranykorhoz hozzá tartozik a tökéletes tudás és teljes ismeretanyag. Terve elérésében meghatározó szerep jutott chiliaszta meggyőződésének, amely sürgette tervének idő előtti megvalósításában. Millenarista meggyőződése mellett élete végéig kitartott. Jól érzékelteti ezt utolsó nagy teológiai művének, a Gyulafehérváron 1635-ben kiadott *Prodromus religionis triumphantis* 28. fejezete, ahol nemcsak szellemi elődjét nevezi meg Johann Piscatorban, hanem magát a témát is tudományos precizitással és nagy részletességgel tárgyalja.⁴⁰⁹ Bár ezt a művét vitairatnak szánta, az antitrinitárius Johann Crell és Johann Volckell könyvének racionalista tételei ellen, mégis a könyv alaphangja alapvetően irénikus, több esetben is azt keresve, ami összeköt, ami azonos és nem azt, ami szétválaszt. Meggyőződése szerint ugyanis az egyház sötét korszaka lassan befejeződik, és a világ immár az eljövendő megvilágosodás küszöbén áll.⁴¹⁰ Alsted észrevette az antitrinitárius, de különösen a szombatosok rajongó publikációinak chiliaszta vonásait, melyek a folyamatos reformáció gondolatának mechanizmusát működésbe léptetve, a visszatérítés reménységét villantották fel előtte. Alsted különben abban bízott, hogy végül sikerül mindenkit – még a zsidókat is – megtéríteni ebben a folyamatos reformációban. Chiliazmusa, irénikus meggyőződése bizonyos szinten felekezeti felettivé emelte, de nem olyan mértékben, hogy feladta volna hitvallásos meggyőződését. Az előbbieket csak közös kapcsolópontot jelentettek a többi felekezet, vallás irányába, de teológiájában nem vált perdöntő kulcskérdéssé.

Teológiai meggyőződését, hitvallásos elkötelezettségét jól mutatják azok a teológiai művek, amelyeket gyulafehérvári működése idején adott ki. A legjelentősebbek között kell megemlíteni azt a katekizmust, melyet nemcsak tankönyvként használtak a kollégiumban, hanem a gyülekezetekben is nagy népszerűségnek örvendett.⁴¹¹ Ez az 1634-ben kiadott *Chatecismus*⁴¹² a 17. század egyik legelterjedtebb, sok kiadást megért, 77 kérdés-felelet formájában kiadott munkája. A heidelbergi iskola szellemi örökségének lerövidített változata – azaz a Heidelbergi Káté – Gyulafehérváron tisztán biblikus és integráló hatása miatt nemcsak az egyházon belüli szembenálló irányzatok között jelentett kapcsolópontot,⁴¹³ hanem a románságot célzó misszió irányába is.⁴¹⁴ Ez a munkája is konszenzusban állt korábban említett meggyőződésével: irénizmusával és missziós térítési szándékával. A ma is ismert vizsgatételek dátumai pedig arról tanúskodnak, hogy a kollégiumban élete végéig elsősorban ő tanította a teológiát is. A teológiatanítás mellett Alsted a legnagyobb hangsúlyt az egyetemes tudomány megtanítására fektette. Mint főprofesszor, a teljes szellemi élet irányítójaként működött, és az ő oktatási, pedagógiai koncepcióját juttatta érvényre. A nyelv teljes rendszerével foglalkozó diszciplinának, a grammatikának volt a tanára. Erdélyi munkásságát ismerve, bátran kijelenthetjük, hogy új missziós helyére érkezve, pontosan megfogalmazott, önálló nyelvi programot hozott. Legtöbb kiadott művét is ebben a tárgykörben írta. Felmérve a kollégiumi körülményeket, szintet és igényeket, sorban írta meg

⁴⁰⁸ V. ö. Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásában 1629–1638.* i. m. 11.

⁴⁰⁹ Viskolcz Noémi: *Válság és publicisztika.* i. m. 52.

⁴¹⁰ Viskolcz Noémi: *Jövendölések és várodalmak 17. századi protestáns irodalmunkban.* i. m. 87–88.

⁴¹¹ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században.* i. m. 254.

⁴¹² Alsted, Johann Heinrich: *Catechismus religionis Christianae compendiosus propositus, et sacrarum literarum testimonijis confirmatus. Albae-Iuliae MDCXXXIV [typ. principis].* – R. M. Ny. 1578

⁴¹³ Nagy Barna: *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században.* in. *Studia et Acta Ecclesiastica.* Kiadja a MREZSI Sajtóosztálya. Budapest, 1965. 85.

⁴¹⁴ *Catechismul Calvinesc (Preszáka 1642, Dobre)* R. M. Ny. 1958

és adta ki műveit. Előbb latin nyelvtanát⁴¹⁵ jelentette meg, melyhez külön egy értelmező szójegyzéket is csatolt,⁴¹⁶ de írt görög nyelvtant, melynek tanításához konkrét didaktikai utasításokat is adott⁴¹⁷ és külön gyulafehérvári használatra készítette el héber és káldeus nyelvtanát, ezeket is szójegyzékkel látva el.⁴¹⁸ Ezek a munkák csak a helyi keretek között voltak újak. Korábbi művei alapján készültek, a helyi szintnek megfelelően, vagy részben azokat írta át. Ezek a nyelvkönyvek önmagukban is értékesek, de igazi érdekességüket a módszer, illetve a mögöttük álló források sokasága és sokszínűsége adja meg. Alsted enciklopédikus elképzeléseit a reneszánsz pánszofista hagyomány táplálta, ugyanakkor sok szinkretikus, hermetikus, heterodox elméletet, okkult, mágikus, rózsakeresztes tant ismert, melyek Erdélyben már kevésbé játszottak meghatározó szerepet gondolkodásában.⁴¹⁹ Ezzel azonban Szentpéteri Márton nem ért egyet, mivel szerinte ezek a „spirituális szellemi kapcsolatok” még Erdélyben is tovább éltek műveiben,⁴²⁰ nem deklaráltan hangoztatva ugyan, de elég kimutathatóan lehet nyomon követni rudimentáiban. Ezek az írások szerves kapcsolatot mutatnak a keresztyén kabbalával, a rózsakeresztes ideológiákkal, de még inkább a középkor nagy misztikusának, *Raimon Lullusnak kombinatorikus alapelveivel*, melyeket sajátos módszerként univerzális kulcsnak tartott. Ezáltal is gondolta megvalósíthatónak pánszofikus törekvéseit.⁴²¹ A kombinatorikus módszert érvényesítette a grammatika oktatásában is. Ebben az általa kialakított szinkretikus rendszerben nemcsak a korábban említettek kaptak szerepet, hanem jelentős mértékben a rámista módszerek is, melyeket az 1645-ben írt nyelvtanába épített be szervesen.⁴²²

Elfogadva Szentpéteri állítását, hogy Alsted rudimentáiban és általában univerzális tudományában a már említett heterodox gondolatok itt, Erdélyben továbbra is meghatározó szerepet játszottak, chilizta meggyőződésével együtt számunkra egy lényeges kérdés marad nyitva: *miért nem reagált erre a hazai protestáns ortodoxia egyetlenegy képviselője sem?*

Azt tudjuk, hogy I. Rákóczi György nem támogatta Alsted pánszofikus törekvéseit, s a *Colophon de Reformatione philologiae* című munkájához a támogatást is inkább morvaországi patrónusától kérte.⁴²³ Azt sem lehet mondani, hogy Alsted a keresztény hitalapokon álló, szinkretikus, részben keresztyén, részben hermetikus, illetve ezoterikus tudományát olyan fokon művelte volna, hogy azt más ne láthatta, érthette volna meg. Mert ha más nem, akkor maga a püspök, Geleji Katona István, aki amúgy sem volt egyoldalú teológus, hanem bármely tudományban járatos volt, a teológia és a filozófia mellett a természettudományokban, a matematikában, fizikában, csillagászatban stb.⁴²⁴

⁴¹⁵ Alsted, Johann Heinrich: Rvdimenta lingvae Latinae in vsum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatium ex illis legere, declinare, comparare, conjugare, initia denique Syntaxis et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit. Albae-Ivlliae (1634) [typ. principis]. – R. M. Ny. 1580

⁴¹⁶ Alsted, Johann Heinrich: Lativm in nyce, id est rvdimenta lexicis Latini, methodo naturali sic digesta, ut gigantibus, sive primipilis hujus linguae in prima acie stantibus, reliqui milites suo quisque ordine succedant, adeoque ex una voce aliae multae, juxta introductionem in primo limine positam deduci memoriaeque comprehendendi queant. Albae Juliae MDCXXXV [typ. principis]. – R. M. Ny. 1608

⁴¹⁷ Alsted, Johann Heinrich: Rvdimenta lingvae Graecae in vsum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer grammaticam Latinam doctus, hinc, anno vertente, legere, declinare, comparare, conjugare, initia denique syntaxis et sylvulam vocabulorum harmonicam addiscere possit. Albae-Ivlliae 1634 typis princ., Lignicensis – R. M. Ny. 1579

⁴¹⁸ Alsted, Johann Heinrich: Rvdimenta lingvae Hebraicae et Chaldaicae in vsum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer Latinis literis imbutus hinc anno vertente legere, declinare, comparare, conjugare syntaxis denique puerorum et sylvulam vocabulorum harmonicam discere possit, Albae-Juliae MDCXXXV [typ. principis]. – R. M. Ny. 1609

⁴¹⁹ V. ö. R. T. W. Evans. i. m. 1910–1912.

⁴²⁰ V. ö. Szentpéteri Márton: A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban. in. *It. K.* 1998, 3–4. szám. 439.

⁴²¹ Szentpéteri Márton: *A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban.* i. m. 440.

⁴²² V. ö. Alsted, Johann Heinrich: Grammatica Latina in vsum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer Rudimenta doctus, unius anni spatium praecepta et regulas, quibus in margine appositum est signum citationis, quod vocant, cum fructu recitare possit. Albae-Juliae MDCXXXV [typ. principis]. – R. M. Ny. 1607

⁴²³ Szentpéteri Márton: *Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban 1629–1638.* i. m. 157.

⁴²⁴ V. ö. Gál Lajos: Geleji Katona István íghirdetése. in. *Theológiai Szemle*, XV. évf. 1939. 197.

Alsted tudós professzori ténykedése, szervező munkája mély nyomot hagyott a gyulafehérvári kollégium életében, az alsted-i gondolat recepciójáról azonban már nem igazán lehet ezt elmondani. Az ortodox, hitvallásos meggyőződésű, tekintélyelvű egyház amúgy is elzárkózott minden heterodox, mágiára, asztrológiára utaló megnyilvánulástól. I. Rákóczi György és erdélyi világa már egy kissé más volt, mint a Bethlen Gáboré. De Alsted chiliizmusa sem talált megfelelő talajra a református egyházban. Erdély a maga zárt, sokszínű, de józanul toleráns világában amúgy sem tűrte meg az olyan megnyilvánulásokat, melyek a rajongók⁴²⁵ számára teret nyitottak volna. I. Rákóczi György erősen konfesszionizált világa a dézsi komplanációban a szombatosok számára is kijelölte a végső alternatívát. Bár Alsted ekkor még élt, ma azonban még nem ismerünk semmilyen dokumentumot, amiből kitűnne, hogy milyen álláspontot képviselhetett e kérdésben. Az országgyűlési határozatot aláírók és a gyűlésen jelenlevők névsorában sem őt, sem Piscatort nem találjuk (Bisterfeld ekkor külföldön tartózkodott), sem pedig más gyulafehérvári tanárt.⁴²⁶ Így sajnos véleményüket sem ismerjük. Az azonban nem kétséges, hogy a bizonyos szempontból közös platformon együtt gondolkodókkal történtek, komoly lelki törést okozhattak számára. Alsted nyolc kemény erdélyi esztendeje, szisztematikus munkával eltöltött időszak volt, melyben korszerű a *tudományművelés*, az *intézményszervezés* és *stabilizáció* meghatározó lépéseit követhetjük nyomon. Könnyen meglehet, hogy egy belülről sokat vívódó, *kettős szellemi-lelki életet* élt. A kollégium, az egyházi társadalom és a világ felé hagyományos tudós, hitvalló biblikus arcát, énjét mutatta, belül pedig eklektikus, minden irányba nyitott, szinkretikus, szupertudomány képzetében élő irénikus, felekezetek felett álló preökumenikus lélek állhatott. Alsted talán nyitni akart az új, szabad levegőjű szellemiség irányába, de már sem eszköze, sem képessége nem volt hozzá, mivel a történelem is elhaladt fölötté, s ő az enciklopédikus tudomány egyik utolsó képviselőjeként bezárkózott saját kora tudományos szellemi irányzatának várába.

Alsted szellemisége nem tűnt el nyomtalanul Erdélyből, mivel Bisterfeld működésében részben tovább élt.

2. 4. A tanár és diplomata, Johann Heinrich Bisterfeld

Bisterfeld, bár ugyanannak az iskolának a neveltje, mint Alsted, s rövid ideig tanára is volt, ő már új vizeken járt.

Kezdetől fogva ugyanúgy részt vett minden iskolaszervező munkában, mint apósa, és mint egykori tanárának, Johann Piscatornak a fia, Philipp Piscator. Az Alsted halála utáni helyzetre már utaltunk korábban a főprofesszori cím körül kialakult konfliktus kapcsán, melyet Gelejinék sikerült diplomatikusan elintéznie. Nagy valószínűséggel az 1638-at követő esztendőben Piscator volt az iskola vezetője, majd 1642-től Bisterfeld. Jól alátámasztja ezt az is, hogy 1638-ig Alsted, 1638 és 1642 között Piscator, 1642 és 1655 között Bisterfeld volt a tankönyvkiadás felelőse és feltételezhetően az oktatás menetének irányítója.⁴²⁷

Háromjuk közül talán Bisterfeldnek volt a legnagyobb hatása az iskolai élet alakítására. Nemcsak azért, mert időben is mintegy negyedszázadot töltött a Collegium Academicumban – s ezzel túlszárnyalta társait –, hanem azért is, mert talán neki volt a legszemléletesebb és leggyakorlatibb diszciplinája. Állandó kapcsolatot tartott a korabeli korszerű tudományos élet képviselőivel és irányzataival, az ifjúság körében pedig nagy érdeklődés övezte előadásait a természettudományokban való jártassága miatt. Első kézből, de óvatos tálalásban kaphatták a novumokat. Számára adatott legtöbb idő és lehetőség a huszonöt esztendő során, hogy a megtervezett iskolaprogramot minél maradéktalanabban megvalósítsa.

⁴²⁵ V. ö. Keserű Bálint: *Rajongók Erdélyben*. i. m. 155.

⁴²⁶ Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek*, X. kötet. i. m. 180–181.

⁴²⁷ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*. i. m. 250.

A korábban említett hármás felosztás alapján tehát ő a *logikát*, illetve a *teológiát* tanította. Bisterfeld hatalmas munkabírájáról maga Comenius is megemlékezett – akivel szoros baráti viszonyban volt, és akivel a tudomány kérdéseiben szinte mindenben egyetértett – kivéve a *Drábik-ügyet*. Comenius megjegyezte róla, hogy nagyon keveset aludt,⁴²⁸ mert idejét szüntelenül munkával töltötte. Geleji egyik levele szerint sajnos sokszor kellett nélkülöznie Bisterfeldet az iskolai életben, ennek ellenére mégis sokat írt, olvasott és meghatározó szerepet játszott a könyvkiadásban, a tudományos környezet kialakításában, a peregrinusok és az iskolai oktatásban résztvevők kiválasztásában. Hiteles és elismert szakteknintély volt nemcsak Erdély-szerte, hanem külföldön is.

Bisterfeld tehát elsősorban a logika tanára volt, melyet a gimnáziumi és az akadémiai szinteken is tanított. A gondolkodás ésszerűségeit, törvényszerűségeit, illetve az összefüggéseket kereső tudomány, széles skálát nyitott számára ismereteinek személyes tudásanyagának kifejtésében. A logika mint *ars universalis* az egyik legfontosabb tantárgy volt, amely minden szellemi tevékenység módszertani alapját jelentette.⁴²⁹ Az 1635-ben megjelent Logika tankönyvében⁴³⁰ három fő részben és tizenöt fejezetben foglalta össze a logikai gondolkodás szabályait, hogy hallgatói könnyen tanulhassák meg, illetve egyértelmű és átfogó rálátásuk legyen arra a diszciplínára, melyet minden tudomány bírójának nevezett.⁴³¹ Logikai műve csak rövid változata volt nagy compendiumának, de első két részével, az inventio és dispositio vázlatával ez is világosan kifejezésre juttatta Bisterfeld rávista gondolkodását, melyet nem rejtett véka alá annak ellenére sem, hogy az erdélyi püspök a Tolnay-ügy összefüggései kapcsán nemtetszését fejezte ki.⁴³² Ezt a könyvét kisebb változtatásokkal a későbbiekben még háromszor kiadták. Tankönyve meghatározó volt a gondolkodás formáinak kialakításában. *Logica Compendiuma* csak halála után jelent meg 1657-ben Leydenben, Henricus Verbiest ajánlásával és Adrian Heerebord előszavával.⁴³³

A logika mellett Bisterfeld tanított metafizikát, matematikát, természettudományokat is, így előadásában rendszeresen kitérhetett a reáliák szerepének hangsúlyozására, a tapasztalati tudományok alkalmazására, sőt gyakorlati ismertetésére.⁴³⁴

Bázeli, genfi, leydeni peregrinációi meghatározó állomásai lehettek szellemi alakulásának, de talán a legjelentősebb mégis az oxfordi tanulmányútja volt, ahol konkrét kapcsolatba került a baconi tanokkal.⁴³⁵ Különösen a baconi filozófia, metafizika egész életre szólóan elkötelezték a természettudományok iránt. Bacon teljesen új világra nyitott ablakot, amely nemcsak Bisterfeld számára, de az európai gondolkodás előtt is új megközelítést jelentett. Bacon érdeklődését teljes mértékben a megismerés határozta meg. Azt vallotta, hogy a természetet meg kell ismerni, ehhez az embernek tapasztalatokat kell szereznie, és a bizonyításhoz szükség van az ezt igazoló gyakorlati kísérletekre is.⁴³⁶ Bisterfeld elsajátította Bacon filozófiáját, annak új, természettudományos megközelítéseit és módszereit. Ez annyira újszerű volt a korabeli európai tudományos életben, hogy gyulafehérvári kísérletei miatt még a későbbi korok emlékezetében is úgy maradt meg, mint az ördögös.⁴³⁷ Bisterfeld 1652-ben adta ki filozófiai tankönyvét,⁴³⁸ melyben a metafizika alapjait foglalta össze, és a tudomány

⁴²⁸ Kvacsa János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 458.

⁴²⁹ Bartók István: *A XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*. i. m. 2.

⁴³⁰ Bisterfeld, Johann Heinrich: *Elementa logica in vsura scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat. Albae-Juliae MDCXXXV [typ. principis]*. – R. M. Ny. 1612

⁴³¹ Kvacsa János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 570.

⁴³² Bartók István: *A XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*. i. m. 3.

⁴³³ Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 39.

⁴³⁴ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.* i. m. 298.

⁴³⁵ Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 23.

⁴³⁶ Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Budapest, 1995. 240–244.

⁴³⁷ P. Szathmáry Károly. i. m. 40.

⁴³⁸ Bisterfeld, Johann Heinrich: *Philosophiae primae seminarivm ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat, earumq(ue) clavem porrigat a Johanne-Henrico Bisterfeldio, in... schola Albensi theologiae et philosophiae professore. Albae Juliae MDCLII Martinus Major Coronensis, Transylvaniae principis ac scholae typographus* – R. M. Ny. 2415

fontosságát a pedagógiai tapasztalatok alapján még akkor is fenntartotta, ha többen bíralták is azt. Metafizikája, mint a filozófiának egyik ága, a tapasztalat határán túli, nem érzékelhető végső valóság értelmezésével úgyszintén nagy ráimista hatást mutatott, mint ahogy Alsted metafizikája is, amellyel közeli rokonságban állott. Itt különösen a lullista módszer hatására kell gondolni.⁴³⁹

Érdekes a tudományok felosztása, melyben a metafizikának is pontosan körülírt feladatot és helyet határoz meg. Bisterfeld a tudományokat egy fához hasonlította, melynek gyökerét a természeti és az isteni axiómák alkották, a törzsét a metafizika, logika és grammatika, az ágait pedig, vagyis a koronáját a filozófia, teológia, jog és orvostudomány.⁴⁴⁰

1654-ben Piscator, aki a *retorika* tanára volt, már több mint hét esztendeje nincs Gyulafehérváron. Bisterfeld ebben az időszakban bizonyosan szükségét érezhette annak is, hogy a retorikai oktatás ne maradjon el. Ezért egy saját tankönyvet, kézikönyvet szerkesztett, amelyet egy teológiai vizsgatételeket és más írásokat közlő kiadványának záró fejezetében adott ki, szintén Heerebord, leydeni filozófiatanár ajánlásával.⁴⁴¹

A prédikációelmélettel foglalkozó *Ars concionandi* sajátos szinkretizmus jegyében született. Amesius utilitarista hatása mellett a ráimista metódust is ötvözte a keckermani szisztémával, illetve a klasszikus retorikai hagyományokkal.⁴⁴²

Logikával, retorikával foglalkozó műveiről tudunk, de grammatikai tárgyú művekről nem, holott míg a retorikát minden tudomány ékesítőjének tartotta, addig a grammatikát a tudományok kulcsának.⁴⁴³ Ismerve életét, ma nem lehet kétséges számunkra a szent nyelvekben való jártassága sem. Svájci peregrinációs útja során, 1623-ban Johann Buxtorfiusnál héber tanulmányokat folytatott.⁴⁴⁴ Grammatikában való jártasságát jelzi az is, hogy Alsted *Prodromusához* 1641-ben az egykori mester halála után ő készített *Indexet* és ő is adta azt ki.⁴⁴⁵ Sőt, Piscatorral együtt 1643-ban elhatározták, s később pedig kiadták magyar értelmezéssel az Európa-szerte ismert Marcus Friedrich Wendelin latin kifejezésgyűjteményét. Ez csak 1646-ban látott napvilágot az ő ajánlásával.⁴⁴⁶ Alsted latin értelmező szójegyzékét pedig 1648-ban adta ki.⁴⁴⁷ De talán mégis az a legfontosabb, hogy megjelentette Comenius *Vestibulumát*, melyhez 1641-ben írt előszót.⁴⁴⁸ Comenius *Januája* fontos lehetett a kollégiumi használatban, mivel egykori tanítványát, Veresegyházi Szentyel Jánost 1643-ban elküldte hozzá, hogy tanulja meg a módszereit. Majd 1647-ben Csaolczi János és Bihari Ferenc tanárok – különben szintén Bisterfeld-tanítványok – Comenius Januájához kollégiumi használatra latin–magyar szótárt adtak ki.⁴⁴⁹ Az előbb megnevezettek

⁴³⁹ Kvac sala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 566.

⁴⁴⁰ Kvac sala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 569.

⁴⁴¹ Bisterfeld, Johann Heinrich: [1-2] *Scripturae Sacrae divina eminentia et efficientia, publicaenon credentium disquisitioni Spiritu Sancto duce, denuo in duabus disputationibus a Joh(anne) Henrico Bisterfeldio, theologiae ac philosophiae in... schola Albensi professore proposita*. [3] *Accedit ejusdem authoris ars concionandi*. Lugduni Batavorum MDCLIV apud Ludovicum a Vuyren – R. M. Ny. 2527

⁴⁴² V. ö. Bartók István: *Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija*. in. *It. K.* Budapest, 1997. 552.

⁴⁴³ V. ö. Kvac sala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 570.

⁴⁴⁴ Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 23.

⁴⁴⁵ Alsted, Johann Heinrich: *Prodromjvs religionis trivmphantis, in qvo methodice repetuntur et breviter examinantur libri sex de vera religione, qvorum primus a Johanne Crellio, qvinqve reliqvi a Johanne Volkelio sunt conscripti. Praemissus triumpho verae religionis, in qvo sex isti libri plenus examinantur a Johanne Henrico Alstedio*. Alba Juliae MDCXXXV [recte] (1641) typis celsissimi principis Transylvaniae. – R. M. Ny. 1877

⁴⁴⁶ (Wendelin, Marcus Friedrich): *Medvilla priscae puraeq(ue) latinatatis, qua omnes linguae Latinae idiotismi e purioribus et classicis omnibus scriptoribus, quorum in scholis admittitur autoritas, plene planeq(ue) secundu(m) seriem verborum et particularum omnium repraesentantur, ita ut copiosior quam ante hac phrasiologia exhibeatur, discentium studiis usibusq(ue) accomodatissima*. Denuo impressa Albae Juliae MDCXLVI typis principis – R. M. Ny. 2141

⁴⁴⁷ (Alsted, Johann Heinrich): *Lativm in nvce, id est rudimenta lexicu Latini, methodo naturali sic digesta, ut gigantibus, sive primipilis hujus linguae in prima acie stantibus, reliqui milites suo quisque ordine succedant, adeoque ex una voce aliae multae, juxta introductionem in primo limine positam deduci memoriaque comprehendi queant... Editio secunda auctior*. Albae-Juliae MDCXLVIII typis principis per Martinvm Maior Coronensem – R. M. Ny. 2208

⁴⁴⁸ Comenius, Joannes Amos: *Januae linguae Latinae vestibulum... in usum... Paedagogeu Albensis Hungarice redditum...* Albae Juliae 1641 typ. principis – R. M. Ny. 1882

⁴⁴⁹ *Index vocabulorum*. (Alba Juliae MDCXLVII [typ. principis] per Martinum Major Coronensem.) – R. M. Ny. 2170

is jól érzékeltetik, hogy Bisterfeld körül komoly *szellemi-tudományos műhely* alakult ki, akik külföldjárt peregrinusként tértek vissza és tanítottak a főprofesszor mellett. Az akadémián szintén csak olyanok taníthattak, akik Bisterfeld javaslatára már megjárták külföldet, s hazatérve Erdélybe,⁴⁵⁰ a püspök nevezte ki őket.

Bisterfeld mindezek mellett a teológia tanítása által is komolyan formálta a gyulafehérvári iskola diákjait. Teológusként a Bibliát egy világosan, következetesen összeállított rendszernek tekintette, melyben az ember mindent megtalál, ami fontos, ami felette áll a filozófiának, de mégis elkülönül tőle, éppen ezért szerinte attól függetlenül is lehet teológiával foglalkozni.⁴⁵¹ Értelmezésében a Biblia nem mondott ellent a filozófiának, s ez fordítva is igaz volt.

Alstedhez hasonlóan gondolkodott, aki szerint egyiknek a másik megértését kell szolgálnia.⁴⁵² Alsted hatását mutatta nagy teológiai műve is, a *De uno Deo*, melyet I. Rákóczi György fejedelemnek és két fiának ajánlott még 1637-ben, s az antitrinitáriusok nagy képviselője, Johann Crell⁴⁵³ ellen írta. Ez a mű az 1638-as dézsi komplanáció előtt készült el, valószínűleg a fejedelem kérésére. Bisterfeld mindvégig racionális, logikus érveket hozott fel Crell megállapításaival szemben, melyek Szentháromság-tanát igazolták és magyarázták, valamint Jézus istenségével foglalkoztak. Bisterfeld objektív tudósként teologizált, melyben nem volt szubjektivitás, elvakultság. Nem mellékes az sem, hogy ők, Bisterfeld és Crell, irodalomtörténeti szempontból amúgy is jó kapcsolatban álltak egymással, ezt megírni más indulattal nem lehetett volna.⁴⁵⁴

Az alstedi chiliazmus Bisterfeldnél már elméletibb, racionálisabb változattá finomult, aki sokkal mértéktartóbban viszonyult a millenarizmus kérdéséhez, mint kortársai közül sokan mások, például Comenius, aki Drábik hatására jött el Sárospatakra tanítani, mivel annyira hitt az ő rajongó próféciainak.

Bisterfeld a teológia oktatására is nagy hatást gyakorolt. Ezt mutatják azok a vitairatok, melyeket az ő vezetése alatt disputáltak a hallgatók. Érdekes az is, s erre éppen az egyik ilyen disszertáció mutat rá, hogy nemcsak erdélyi magyarok tanultak a kollégiumban, hanem *más nemzetiségűek* is. Ezt támasztja alá egy 1641-ből származó teológiai vizsgatétel, melyben a respondens egy cseh származású fiatalember.⁴⁵⁵

Különben teológiai kérdésekkel más összefüggésben is foglalkozott. Az 1633. február 7-én tartott zsinaton megfogalmazott, John Durie-nak írt válaszlevél mögött, neki tulajdonítják az egységtámogató álláspont teológiai kifejtését.⁴⁵⁶

Összefoglalásképpen ismét Kvacsalát kell idéznünk, aki szerint Bisterfeld filozófiájának két gyökere van, mely egységes irányba mutat; egyfelől megtartotta az arisztotelianus-ramista-lullista keretet, módszereket, másfelől igyekezett azt campanellai, baconi és comeniusi új tartalommal megtölteni.⁴⁵⁷ Bisterfeld tudományos működése tehát meghatározó volt a Collegium életében. Az iskola érdekében nemcsak Gyulafehérváron tevékenykedett, hanem diplomáciai útjai során is. Állandó levelezésben állt a tudományszervező, iskolateremtő Samuel Hartlibbal,⁴⁵⁸ akivel nemcsak kontinentális politikai ügyekben értekezett, hanem tudományos kérdésekben is. Hartlib különben szintén a már említett harmadik erő evangéliumának képviselői közé tartozott.⁴⁵⁹

⁴⁵⁰ Viskolcz Noémi: *Johann Henrik Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 262

⁴⁵¹ Kvacsala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 566.

⁴⁵² Szentpéteri Márton: Az egyetemes tudomány eszméje Johann Heinrich Alsted erdélyi írásaiban 1629–1638. i. m. 14.

⁴⁵³ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 36

⁴⁵⁴ Kvacsala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 564–568.

⁴⁵⁵ Bisterfeld, Johann Heinrich: *Disputatio theologica de divina Scripturae Sacrae eminentia, quam Spiritu Sancto duce sub praesidio... Johannis Henrici Bisterfeldii, theologiae ac philosophiae in... schola Albensi professoris publice defendere conabitur Samuel Decanus Bohemujs. Albae-Juliae MDCXLI [typ. principis] – R. M. Ny. 1879*

⁴⁵⁶ Kvacsala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 459.

⁴⁵⁷ Kvacsala János: *Bisterfeld János Henrik élete*. i. m. 575.

⁴⁵⁸ V. ö. Makkai László: Puritanizmus és természettudomány. in. *Századok*, 1964. 98. évf., 5-6. szám. 1075.

⁴⁵⁹ Paul Johnson: i. m. 433.

Nem mellékes hatalmas kéziratgyűjteménye, levelezése és bibliotékája, melynek megismerése és áttekintése egy magasan képzett, sok irányban érdeklődő tudós szellemi portréját rajzolják meg. A 247 tételből álló katalógus⁴⁶⁰ azt is elárulja, hogy egykori tulajdonosa több nyelven beszélt, írt, olvasott és jártas volt a korabeli filozófiai áramlatokban. Ismerte a bevett és elfogadott tanokat csakúgy, mint a heterodox, hermetikus és tiltott műveket. Találhatunk benne a teológiától a mágiáig, a matematikától az asztrológiáig mindenféle írásművet.

Könyveit minden bizonnyal nemcsak külföldi útjai során szerezte be, hanem mások is megtisztelték egy-egy kiadvánnyal. Sokatmondó az is, hogy egyes könyveit arra tartották méltónak, hogy külföldön jelentessék meg. Az pedig, hogy nemcsak életében, de halála után is folytatódott ez, még inkább emeli Bisterfeld szakmai nagyságát nemcsak hazai, de nyugat-európai viszonylatban is.⁴⁶¹

Végül Bisterfeld hatásának még egy aspektusát kell megemlítenünk. Míg Alstedről és Piscatorról kevésbé tudjuk, hogy milyen álláspontot képviselt a puritanizmus ügyében, Bisterfeldről tudjuk, hogy Medgyesi Pállal igen jó baráti kapcsolatot tartott fenn, olyannyira, hogy Bisterfeldnek Gelejitől való elidegenedését a püspök szomorúan jelezte a fejedelemnek egyik levelében.⁴⁶² Ugyanakkor csendes, de határozott támogatója volt Tolnay Dali Jánosnak is;⁴⁶³ ezt a támogatást nyilvánosan ugyan nem vállalta, de a háttérben határozottan a puritánus mozgalmak, illetve a presbiteriális szervezkedés mellé állt.

2. 5. A triász harmadik személye: Ludovic Philipp Piscator

Sajnos megközelítőleg sem lehet *Philipp Piscator* hatását ilyen mélységben elemezni, pedig 1630-tól kezdődően 17 esztendő nem múlhatott el nyomtalanul. Piscator a hármójuk által kidolgozott oktatási programban a humaniorák harmadik pillérének, a *retorikának* volt a tanára. Míg Alsted és Bisterfeld esetében tudjuk, hogy a teológiát is tanították, Piscatorról nem maradt fenn semmilyen konkrét adat, mely arra utalna, hogy szerepe lett volna a teológiai tárgyak oktatásában. Ugyanakkor az is nehezen képzelhető el, hogy egyetlen disputálásnak sem lett volna vezetője vagy felügyelője a 17 esztendő alatt. Teológiai meggyőződéséről csak annyit jelenthetünk ki, hogy minden bizonnyal azonos állásponton lehetett herborni társaival. A chiliazmus kérdését illetően mindenképpen ő is hasonlóan gondolkodott.⁴⁶⁴

Talán azért sem lehetett eltérő a teológiai meggyőződése, mivel professzortársait is ugyanaz a tradíció és szellemiség nevelte, amely őt is. Apja, Johann Piscator, a neves tudós Alstedék rávista meggyőződésű tanára volt Herbornban, aki nemcsak nyelveket tanított, hanem teológiát és Luther után ő fordította le először a teljes Bibliát német nyelvre. A hozzá írt Concordanciát Szenczi is ismerte és használta az 1612-i átdolgozott Károli-féle Biblia-kiadásnál.⁴⁶⁵

Sokkal hatékonyabb munkát fejtett ki azonban saját katedráján. A 17. századi retorika tanítása valamivel egyértelműbb és könnyebb helyzetben volt, mint a grammatika és a logika. Még a reformáció után is kevesebb újítás történt. Piscator korában is szinte még mindig az Arisztotelész–Cicero–Quintilianus „szentháromságtanán” alapuló, klasszicizáló humanista szónoklattan⁴⁶⁶ volt az egyeduralgó. Bartók István gondolatait folytatva, ki kell emelnünk azt, hogy a protestáns, főként az evangélikus és református iskolák mind megalkották a maguk, Melancthon alap gondolataihoz, illetve Sturm átdolgozásaihoz kötődő

⁴⁶⁰ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 129–171.

⁴⁶¹ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. i. m. 39.

⁴⁶² Ötvös Ágoston: Geleji Katona István élete és levelei. i. m. 199–233.

⁴⁶³ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 419.

⁴⁶⁴ V. ö. R. T. W. Evans: i. m. 1912.

⁴⁶⁵ V. ö. Turóczy–Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. in. *Fil. Közöny* I. évf. Budapest, 1955. 160.

⁴⁶⁶ V. ö. Bartók István: *A XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*. i. m. 7–10.

retorikáikat. De ezek a 17. század elejére lassan háttérbe szorultak az új és gyorsan elterjedt, Vossius *Commentariorum rhetoricorum sive aretoianum institutionis libri sex* (Leiden 1606) című retorikájának következtében. Piscator két nagy retorikai kiadvány alapján tanított Gyulafehérváron. Az első az 1635-ben megjelent *Rudimenta rhetoricae*.⁴⁶⁷ Ebben az első két fejezet a retorika alapszabályait tárgyalja. Ezeket a Szentírás, az egyházatyák és a klasszikus írók idézeteivel támasztotta alá és illusztrálta. Érdekessége a műnek – Bán Imre megállapítása szerint⁴⁶⁸ –, hogy nem eredeti alkotásokról van szó, hanem a gyulafehérvári követelményeknek megfelelően Péczeli Király Imre *Isagoges rhetoricae libri duo* című művét dolgozta át. Lehetséges, hogy közrejátszott ebben a korabeli gyulafehérvári, nem igazán magas színvonal is. Péczeli is a heidelbergi iskola Pareus-neveltetésű tanítványa volt.

Piscator másik retorikai témájú művének, a *Rudimenta oratoriae*-nak,⁴⁶⁹ az 1639-ben kiadott szónoklattankönyvnek is Péczeli a forrása.⁴⁷⁰ Erre azonban nem találunk utalást Bartók Istvánnál, aki a 17. századi magyar retorikai irodalom kritikátörténeti tanulságait foglalta össze. Ramus retorikájából nem tartott meg mindent, hanem röviden összefoglalta a legfontosabb tudnivalókat, s diákjainak hangsúlyozta, hogy mit tart meg és mit miért hagy ki.⁴⁷¹ Ezek a retorikák közkedvelt és elterjedt művek voltak Erdélyben, talán azért is, mert Piscator nemcsak a gyulafehérvári Collegium Academicumnak, hanem egész Erdélynek szánta a *Rudimenta oratoriae*-t, és nemcsak a papi hivatalra, hanem jogászokra, világi hivatalokba készülő diákokra is gondolt, mert a *genus judicialé*t elég részletesen tagolta benne.⁴⁷²

Alsted végrendeletéből tudjuk, hogy annak idején Piscatorra bízta a feladatot, hogy *Prodromusához* készítsen *Indexet*,⁴⁷³ de azt valamilyen okból nem végezte el. Ez viszont feltételezi, hogy Piscatornak is legalább olyan járatosnak kellett lennie a szent nyelvekben, mint Bisterfeldnek. Arról viszont van tudomásunk, hogy 1639–1641 között ő rendezte sajtó alá a tankönyvek nagy részét, közöttük Alsted katekizmusát legalább öt kiadásban.⁴⁷⁴ Bisterfelddel együtt rendezték sajtó alá Wendelin *Medulae*-ját is. A latin nyelvtanban való jártasságát húzza alá az is, hogy Alsted *Rudimenta linguae latinae*-jét ő dolgozta át és adta ki halála után.⁴⁷⁵

Piscator 1647-től nem tanított Gyulafehérváron, de a retorika és poétika oktatását tovább folytatták azok a tanárok, akik jelen voltak a Collegium Academicumban⁴⁷⁶ és akiket már korábban is bevontak egy-egy könyv szerkesztésébe, átdolgozásába, vagy valamilyen szempontú bővítésébe.

Isaac Basirének 1654. évi Gyulafehérvárra való megérkezéséig hármójuk közül csak Bisterfeld maradt a kollégium falai között. Közben hazaérkezett Apáczai Csere János is, de ő „csak” magisterként működhetett a kollégium gimnáziumi tagozatán.⁴⁷⁷ Az ő személyes hatásáról, munkásságáról, enciklopédikus igényéről egy következő fejezetben lesz szó. Basiréval lezárult egy nevezetes korszak a Bethlen Gábor alapította Collegium

⁴⁶⁷ (Piscator, Ludovicus Philippus): *Rvdimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succincte tradita. Alba Juliae MDCXXXV [typ. principis] – R. M. Ny. 1614*

⁴⁶⁸ V. ö. Bán Imre: *Irodalomtörténeti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Budapest, 1971. 46.

⁴⁶⁹ (Piscator, Ludovicus Philippus): *Rvdimenta oratoriae in usum illustris scholae Albensis. Praefixae svnt tabulae methodum hujus libelli indicantes. Alba Juliae MDCXXXIX [typ. principis] – R. M. Ny. 1766*

⁴⁷⁰ Bán Imre: *Irodalomtörténeti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. i. m. 46.

⁴⁷¹ Bartók István: A XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. i. m. 11–12.

⁴⁷² Tarnai Andor: A váradi Orator extemporanus. in: *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Szk. Jankovics József. Budapest, 1994. 365.

⁴⁷³ Ötvös Ágoston: Geleji Katona István élete és levelei. i. m. 199–233.

⁴⁷⁴ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*. i. m. 250.

⁴⁷⁵ (Alsted, Johann Heinrich): *Rudimenta linguae Latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatium ex illis legere, declinare, comparare, conjungere, initia denique Syntaxis et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit. Editio quinta. Albae-Juliae 1647 [typ. principis] – R. M. Ny. 2168*

⁴⁷⁶ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*. i. m. 267.

⁴⁷⁷ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez*. i. m. 46.

Academicumban. Az utolsó rector primarius⁴⁷⁸ tevékenységének hatását már a korábbiakban említettük.

Összességében erről az első korszakról el lehet mondani, hogy az egyetemalapító fejedelem célja alapján véve megvalósult. Létrejött egy működőképes főiskola, egy református szellemiségű teljes kollégium, mely a tanulásra éhes diákság számára a legfontosabb tudományos, művelődési, oktatási központ lett. A közel harminc esztendő alatt a kollégium soha sem nyitott teret semmilyen szélsőségnek, rajongó szellemiségnek vagy egyéb szinkretikus tanoknak, még ha tanárainak módszerei között nem egyszer hasonlókra lelhattünk. Még a ramusi recepció számára is sajátos módot választottak, annak egy igen mérsékelt, de következetesen képviselt változatának a meghonosodását segítették elő.⁴⁷⁹ Így a ramista hatás két útja közül: Párizs–Cambridge–Franeker–Sárospatak és Párizs–Heidelberg–Herborn–Gyulafehérvár, ez *utóbbi* valósulhatott meg.⁴⁸⁰

A tudományos színvonalat elsősorban természetesen a tanárok jelentették. Működésükkel nemcsak csíráit hozták létre a felsőoktatásnak, hanem egész sor olyan törvényt, szabályzatot, szervezett tankönyvkiadást, disputálást, hosszú távú oktatási programot, tantervet, hallgatói önkormányzatot hoztak létre, melyek belülről szilárdították meg az iskolát és tették stabilá az intézményt. A tanítás mellett lelki támaszt is nyújtottak hosszú éveken keresztül,⁴⁸¹ emelték a közhangulatot a protestáns Európa keleti végvárában. Ez kellett is, mert míg a katolikusokat egységbe terelte a tridenti zsinat, addig a protestáns felekezetek között folyamatosan csak mélyült a szakadék.⁴⁸²

2. 6. Új fejezet a Collegium Academicum életében

A Collegium Academicum stabil alapvetését igazolja az is, hogy az 1658-as török–tatar pusztítást követően a kollégium hamar magára talált. Apafi Mihály 1662-ben telepítette át a kollégiumot Enyedre.⁴⁸³ Egy szomorú vallási ellentét fellángolása következtében azonban, rövid időn belül hirtelen két főiskolája is lett Erdélynek, mivel II. Rákóczi György feleségének, Báthory Zsófiának és a környezetében lévő jezsuitáknak köszönhetően, a pataki scholának menekülnie kellett. Több megoldási kísérlet után, 1671-ben Apafi fejedelem fogadta be őket a részben helyreállított gyulafehérvári scholába.⁴⁸⁴

Alig két esztendő telt el, mikor 1673-ban a radnóti zsinaton sor került a magyar karteziánizmus történetének egyik legélesebb ideológiai összecsapására, az első igazán nagy *tudományos vitára* a két iskola képviselői között, melybe mind a fejedelmi udvar, mind az egyházi hierarchia legfelsőbb szintű képviselője beavatkozott.

Az erdélyi karteziánizmus képviselői mind Coccejus teológiáját követték. A 17. század második felétől Európát hatalmas szellemi földrengés rázkódtatta meg, melynek utórezgései mindig újabb kapukat nyitottak meg. Ez a szellemi földrengés az egész társadalomra kihatott. A politikai, gazdasági, tudományos és művelődési szférák mellett az egyházi szegmens csak az egyik szelet volt. A skolasztikus bölcelet és gondolkodásmód, illetve a széthulló korabeli világkép bomlásával fokozatosan jelent meg egy új, egységet teremtő rendszer, a karteziánizmus, mely a „spekulatív világtól való elfordulás és a való világ iránti érdeklődés szellemi erjedésének”⁴⁸⁵ mindent meghatározó jelenségeként mozgatta a fejlődés törvényszerűségének szálait, összefüggéseit. Ezt a carteziánus bölceletet használta

⁴⁷⁸ Nagy Gyula: Adalékok Basirius Izsák XVII. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához. in. *M. Ksz.* 1883. 258–266.

⁴⁷⁹ V. ö. Keserű Bálint: *Újfalvi Imre és az európai későhumanista ellenzék.* i. m. 39.

⁴⁸⁰ V. ö. Bartók István: *Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija.* i. m. 553–554.

⁴⁸¹ V. ö. R. T. W. Evans: i. m. 1913.

⁴⁸² V. ö. Carlos Gilly: „Észak oroszlánja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa” – Politikai, vallásos és chiliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben. in. *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szeged, 1997. 103.

⁴⁸³ P. Szathmáry Károly: i. m. 76.

⁴⁸⁴ P. Szathmáry Károly: i. m. 88.

⁴⁸⁵ V. ö. Tordai Zádor: A magyar karteziánizmus történetének vázlatja. in. *Magyar Filozófiai Szemle.* Budapest, 1962. 55–57.

fel Coccejus *szövetség-teológiájának* rendszerezésekor, melyben Descartes gondolatai két markáns pontban érvényesülhettek: először dialektikus fejlődéstörténeti vonatkozásait hangsúlyozva, a mozgással kapcsolatos tétele jutott kifejezésre; másodsor az emberre vonatkozó tanítása, mely szerint a teremtmény a teremtés pillanatától kezdve alapvetően jó és ez a tulajdonsága, illetve természetes jogérzéke, a jó és szép utáni vágya a bűneset után is megmaradt, igaz, hogy csak csírájában.⁴⁸⁶ A coccejánizmus a református ortodoxiával szemben, illetve annak kritikájaként, olykor korrekciójaként az igazi „kálvini reformációt akarta visszahelyezni jogos, méltó helyére, s mint igazi ortodoxia, annak megőrzője, érvényesítője, továbbfejlesztője akart lenni”. Ennek érdekében szövetkezett a legkorszerűbb filozófiai irányzatával és „az egyházpolitikai törekvéseket szem előtt tartó pietisztikus kegyességi és teológiai irányzattal.”⁴⁸⁷ A carteziánus tudományosság, illetve coccejánus teológia, nemzedékeket meghatározó elkötelezett, magas szintű, tudós művelői, oktatói Enyeden Dézsi Márton és Csernátoni János voltak.

A már említett radnóti zsinaton egy táborban voltak a coccejánizmus és kartéziánizmus enyedi tanárai, Dézsi és Csernátoni, és a másik táborban az újításokat fel nem vállaló ráamista Pósházi János és Buzinkai Mihály, illetve az episzkopalista hazai ortodoxia nagytudású, művelt püspöke, Tófeus Dobos Mihály.⁴⁸⁸ Ez utóbbival kapcsolatban nem érdektelen megjegyezni, hogy Tófeus éppen Coccejusnál doktorált Leidenben, 1649-ben.

Hiába hozta meg 1680-ban, késleltetve a fejedelem a döntését, mely elmarasztalta a coccejánizmust és kartéziánizmust, Enyed – mely a gyulafehérvári Collegium Academicum utódjaként a kálvinista oktatásügy központja volt 1662 után is – továbbra is a haladó szellemiség-lelkiség, illetve tudományosság fellegvára maradt.⁴⁸⁹ Sőt, az elkövetkezőkben olyan tekintélyes tudósok kerültek ki a kollégiumból, mint a betűművész-nyomdász Misztótfalusi Kis Miklós⁴⁹⁰ és az orvos, teológus, filozófus ifj. Köleséri Sámuel, vagy a tudós orvos-doktor, Pápai Páriz Ferenc.⁴⁹¹

A tudományos élet és munka a Collegium Academicumban a törést követően rövid időre vesztett lendületéből, de 1662-től újra folytatta a tudomány művelését az erdélyi magyarság érdekében. Az Apáczai által megálmodott és megtervezett akadémiának létrehozására sajnos nem került sor. Pedig a szabad szellemű tudományegyetem létrehozásának gondolata, terve állandóan ott vibrált Erdély levegőjében. Akik egyetértettek Apáczaival abban, hogy az akadémia kulcsszerepet tölthet be egy ország életében, azok mindent elkövettek volna annak létrehozása érdekében. Az akadémiaállítás igénye, szükségszerűsége fogalmazódott meg abban a levélben is, melyet az egykori váradi puritánus szellemű lelkipásztor, később erdélyi püspök, *Kovácsnai Péter* írt Apafi Mihálynak 1672. február 13-án. Azt írta a fejedelemnek, hogy „igen szükségesnek látnám uram, ha azon erővel, mellyel immáron három Collégiumot tartunk egy académiát errigálnánk”.⁴⁹² Kovácsnai szemei előtt Apáczai tervezetének megvalósítható, kivitelezendő gondolata lebegett. És nem véletlenül, hiszen a Bethlen Gábor-i tudományegyetem- koncepció is ebben a tervezetben teljesedett volna ki igazán és érte volna el a csúcspontját. Apáczai megértette és meg is akarta valósítani a fejedelem nagy elképzelését, de a tudományegyetem, az akadémiával megvalósuló korszerű művelődésprogram, mellyel kivonhatta volna az erdélyi magyarságot a külföldi egyetemek gyámsága alól,⁴⁹³ ekkor is még csak terv maradt.

⁴⁸⁶ V. ö. Czeglé Imre: A „szövetség-teológia” jelentősége a XVII. század gondolkodásában. in. *Theológiai Szemle*, 1976. 11.

⁴⁸⁷ Czeglé Imre: *A „szövetség-teológia” jelentősége a XVII. század gondolkodásában*. i. m. 11.

⁴⁸⁸ V. ö. Tordai Zádor: *A magyar kartéziánizmus történetének vázlata*. i. m. 61.

⁴⁸⁹ *Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. 11.

⁴⁹⁰ *Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. i. m. 44.

⁴⁹¹ Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza. Bukarest, 1977. 35.

⁴⁹² Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II*. i. m. 635.

⁴⁹³ *Erdély magyar egyeteme*. i. m. 73.

3. A váradi Schola Illustris

A fejezet bevezetőjében a gyulafehérvári Collegium Academicum mellett a *váradi schola illustris* írtuk le olyannak, mint ahol Erdélyben, illetve az akkor már hozzá csatlakozott Partiumban rövid ideig bár, de a legjelentősebb református felsőoktatási intézménynek a legkorábban megvalósult nyomait találhatjuk. Universitasról viszont még a szó korabeli értelme szerint sem beszélhetünk, sem Erdély fejedelmi központjában, sem pedig Váradon. Még akkor sem, ha az 1650. február 19-én lezajlott teológiai disputa a bevezetőjében *Universitati Varadiensis*-nek nevezi a váradi scholát.⁴⁹⁴ A vizsgázó Becskeházi István, a vizsgáztató Tófeus Dobos Mihály rektor volt.

Nem feladatunk most a váradi iskola teljes történetének ismertetése, csupán az elért és megvalósított legmagasabb szintű tudományművelés időszakát mutatjuk be sajátos szempontok alapján.

A 17. századi váradi felsőoktatás-történet kutatóinak, más oktatási központokkal szemben, jelentős lépéshátránnyal kell ma is megküzdeniük, mivel az 1660-as török–tatár büntetőhadjárat az Erdély kulcsának számító városban olyan fokú pusztítást végzett, hogy alig maradt fenn kutatható írásos, könyvtári, levéltári dokumentum. A pusztításnak már az előszele is sokatmondó lehetett, mivel a török közeledtére a jól megerősített várból és környékéről még a „halottak is költöztek”.⁴⁹⁵ A könyvtár is minden bizonnyal a barbár pusztítás áldozata lett és a tűz martalékául esett. A viszonylag kevés fennmaradt és még kutatható anyag pedig teljesen szétszóródott a különböző magángyűjteményekben, könyvtárakban. Mindezek ellenére voltak a váradi scholának bátor kutatói, történetének adatgyűjtői, akiknek munkái nyomán, ha tiszta és egyértelmű képet nem is kapunk, de mindenképpen körvonalazni lehet mindazt, amit ma felsőoktatás címen az egykori *schola illustris*ről tudunk.

A több, elszórtan fellelhető kisebb-nagyobb tanulmány vagy adatközlés mellett, mindenekelőtt talán az egykori krónikást, *Szalárdi Jánost*⁴⁹⁶ kell kiemelnünk, aki viszonylag kevés – az oktatásra vonatkozó – dokumentumot közöl, de annál pontosabb helyrajzát adja az iskolának. Megemlíti néhányat az iskola egykori tanárai közül, többek között az egyik legkiemelkedőbb egyéniséget, *Szilágyi Benjámin Istvánt*, akit még a holland református ortodoxia európai rangú szaktekintélye, Voetius Gisbert is „igen művelt”⁴⁹⁷ rektornak nevezett. Jelentős, de nem mindenütt pontos a *Lampe–Debreceni* egyháztörténeti munka, amely 21 tanár nevét jegyezte fel.⁴⁹⁸ A 17. századot követő hosszú hallgatás után, *Csernák Béla* királyhágómelléki főjegyző a 20. század első felében írta meg a váradi egyház és iskola történetét.⁴⁹⁹ Felbecsülhetetlen értékű munkáját *Herepei János* kutatásai több helyen is bővítették, pontosították, különös tekintettel a Rákócziak korára.⁵⁰⁰ Jelentős összegző munkát végzett *Major Huba* lelkipásztor, akinek doktori disszertációja éppen a váradi iskolázás történetével foglalkozik a kezdetektől 1660-ig.⁵⁰¹ Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk egy olyan munkát is, amelynek hosszas keresés után sem sikerült nyomára

⁴⁹⁴ Toufaeus Mihály: Disputatio theologica de perseverantia sanctorum, quam... sub praesidio... Michaelis Tovfaeiss. theol. doctoris ac in... schola Varadiensis rectoris publico examini subjecit Stephanvs Betskehazi senior ad diem 19. Februarii, hora 9. Varadini MDCL apud Abrahamum K(ertész) – R. M. Ny. 2355

⁴⁹⁵ Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében. in. *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 3. sz. Kolozsvár, 1926. 15.

⁴⁹⁶ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. in. *Magyar Helikon*, Budapest, 1980

⁴⁹⁷ Halmy Gyula: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. in. *Sárospataki Füzetek* 1866. 252–272.

⁴⁹⁸ Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht, 1728

⁴⁹⁹ Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon*. Nagyvárad, 1992

⁵⁰⁰ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II*. Budapest–Szeged, 1966. 5–136.

⁵⁰¹ Major Huba Zsolt: *A váradi református főiskola története (1558–1660)*. Kézirat. Nagyvárad, 1977

bukkanni. Püspöki János munkájáról van szó, melynek a címe⁵⁰² már önmagában is sokat mond témánk szempontjából.

Várad, a magyar király és az erdélyi fejedelem közti birtokterület⁵⁰³ nemcsak geopolitikai és hadászati szempontból volt stratégiai fontosságú város, hanem kulturális és gazdasági érdekeltségei miatt is. Különösen jelentős és stabil háttérrel adott a fokozatosan fejlődő város iskolájának a törökök budai megszállását követően a kereskedőknek és iparos céheknek nagyszámú idevonulása és megtelepedése, valamint az, hogy Várad a „nemzetközi” főútvonal, bármely irányból megközelíthető és az átjárást biztosító csomópontja volt.

A reformáció századának *iskolái* és *eklézsiái* a legtöbb helyen természetes *szümbiózisban* éltek. Váradon sem volt ez másként. Együttélésük és egymásrautaltságuk mindkettőjük fejlődésének, gyarapodásának, sőt stabilitásának volt biztosítéka és garanciája. A váradi eklézsia kezdettől fogva komoly gondot fordított arra, hogy az iskolában „magasan képzett”, akadémita lelkipásztor-jelöltek töltsék be a rektori tiszteletet. Nem sajnálták az anyagi áldozatot attól a peregrinustól, akit méltónak tartottak arra, hogy külföldi tanulmányútra menjen. Így történt ez Enyedi Sámuel esetében is, aki a „belgiomi akadémiákban a váradi ecclésiától egynéhány esztendő alatt szép költséggel tanítatott...”⁵⁰⁴

A tanítás feladatát mostohább időszakokban az eklézsia lelkipásztorai is végezték. Az iskolai tanítók és az eklézsiák lelkipásztorai közötti viszony Váradon és környékén sem volt mindig felhőtlen, zavartalan. Részben a harmonikus viszony stabilizálására, részben az oktatás-nevelés tartalmi és formai menetének biztosítása érdekében már az 1567. február 24–26. között tartott Debreceni zsinati⁵⁰⁵ végzések és határozatok is szabályozni kívánták a lelkipásztorok, illetve rektorok, iskolamesterek közötti függőségi viszonyt. A szabályozás, miként az az említett Debreceni zsinat XL. cikkelyéből ki is tűnik, kétoldalú volt. Egyfelől az iskolák rektorait, tanítóit, iskolamestereit rendelték az eklézsiák fennhatósága alá, illetve a lelkipásztorok hatáskörébe, másfelől a lelkipásztorokat kötelezték a méltányos viselkedésre.⁵⁰⁶

A 16. század második felében, a reformáció egyházainak kialakulásakor a hitvallások, illetve az interkonfesszionális szellemi háborúk időszakában az eklézsiának és az iskolának kölcsönös támogatása, egymás segítése létszükséglet volt. Egymást kiegészítve képviselheték hitük alapigazságait a különböző fórumokon, zsinatokon, disputákon, lokális vagy országos jelentőségű összejöveteleken. A 17. század elejéig tartó időszakot főként az antitrinitarizmus, illetve a hol megerősödő, hol háttérbe szoruló, de oktatáspolitikailag állandóan offenzívára kész jezsuitákkal folytatott viták, polémiák, disputák töltötték ki. Ezen alkalmakkor az eklézsia képviselői mellett, mindig jelen volt az iskola minden akadémita tanára. A külföldet, elsősorban a kriptokálvinista, melanchtoniánus Wittenberget járt akadémiták mindig a friss nyugati teológiai ismeretek és tudományos áramlatok új ismereteivel tértek haza, melyeket, ha kellett, szellemi harcaikban bőséggel tudtak kamatoztatni.

A váradi iskola életén lényeges változást csak a 17. század hozott. Az első harminc esztendő fehér foltjai eltakarják a kor történéseinek, személyeinek túlynomó részét. Amelyek

⁵⁰² Püspöki János. Az Keresztység Véd-oszlopának Meg-Dülése, az az Az Nagy Várad nagy Váranak Törökök által való kipusztítása és Elfoglalása. Egy siralmas elmelkedesben keserves szívvvel által tekintetni, és megfontoltatni kívánta Püspöki János Varadról elbujdasott Tanító. Nyomtatott Debreczenben 1661-ik Eszt., 9 lap. R. M.K. I., 973

⁵⁰³ Hadtörténelmi Apróságok. Nagyvárad Capitulációja 1660-ban. in. *Hadtörténelmi Közlemények*, Budapest, 1892. 391.

⁵⁰⁴ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. in. *Magyar Helikon*. Budapest, 1980. 491.

⁵⁰⁵ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1881. 459–613.

⁵⁰⁶ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. i. m. 582. *XL. cikkely*: „Az egyházak lelkipásztorainak, kik az egyházakat kormányozzák, *tisztességes függéssel rendeltessenek alájuk az iskolai igazgatók, szolgák és énekvezérek, hogy a rend és egyetértés, mely a szeretet kötele és az egyházfegyelem hatálya épen maradjanak. Ellenben a tanítóknak is adják meg a lelkipásztorok a kettős tisztességet, tudniillik a becsületet és kiszabott mindennapi eledelt, ha ezzel hivatalból és szerződés szerint tartoznak... Mert megcsalni a munkást a maga bérében átkozott bűn. Ne is árulják el a lelkészek tanítóikat, sem pedig a vendégségekben, semmi hivatásukon kívüli nem tartozott szolgálatokra zsarnokilag ne kényszerítsék”.*

azonban fennmaradtak és ismeretesek, elég meggyőző képet festenek a kor nem jelentéktelen iskolájának életéről.

Az iskola szisztematikus, *tervszerű fejlesztéséről* a 17. század első harmadában még nem lehet beszélni. Ekkor működnek Váradon azok a személyek, rektorok, lelkipásztorok: Alvinczi Péter, Szilvásújfalvi Anderkó Imre, Keserői Dajka János, Debreczeni Szimonidesz Gáspár, akik szellemi téren előkészítik a későbbiek számára az alapokat. Talán Keserői Dajka Jánost kivéve, az említetteket a puritanizmus előfutárainak⁵⁰⁷ is lehetne tekinteni. Amit biztosan tudunk ebből az időből az az, hogy a váradi iskola ekkor már rendelkezett egy komoly, középszintű – ma azt mondanánk – gimnáziummal is.

Különösen jó fokmérője a váradi iskola tudományos szintjének ebben a korszakban három összefüggő esemény. A tudományokban járatos és az azt támogató Bethlen Gábor fejedelem testvére, Bethlen István minden bizonnyal nem véletlenül küldte fiát, Pétert ebbe az iskolába tanulni.⁵⁰⁸ Erdélyi nagyhatalmú úrként feltételezhetően jó rálátása lehetett a korabeli iskolák műveltségi szintjének megállapítására. Másodszor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Bethlen Gábor éppen a váradi scholából választotta ki személyes alumnusait, Bojthi Veress Gáspárt és Szilvási K. Mártont, és küldte továbbképzésre őket Heidelbergbe, David Pareaushoz,⁵⁰⁹ aki később egyik levelében nagyon elismerően nyilatkozott a váradi alumnusokról. Végül azt kell megemlítenünk, amit Herepei a kolozsvári sáfárpolgár közlése alapján ír le, hogy a fejedelem 1617-ben váradi diákok közül választott collaborátorokat a gyulafehérvári iskolához.⁵¹⁰

Ezek az adatok félreérthetetlenül arról beszélnek, hogy ebben az időszakban a váradi oktató-nevelő testület tagjai (rektorok, collaborátorok, lelkipásztorok, iskolamesterek) országszerte a minőségi képzésben már nagy elismertségnek örvendtek; a diákság nagyszámban kereste fel az iskolát, elvégzése után pedig megfelelő képzettség hírében állt. A 30-as évek előtti időben járt ide az akkor híres nagyváradi iskolába Tolnai Dali János is,⁵¹¹ a presbiterianizmus legradikálisabb hazai képviselője.

Minden bizonnyal érdekes összefüggések derülnének ki, ha közelebről vizsgálnánk meg az alábbiakat: a fejedelem hosszú időn keresztül megbecsült tanácsosa, Alvinczi Péter Váradon tanult, majd egy ideig itt rektoroskodott és lelkipásztorkodott; Keserői Dajka János – 1615-től a fejedelem udvari papja –, a későbbi püspök is itt végzett lelkipásztori munkát néhány esztendeig, és második váradi útja során találkozott vele Szenczi Molnár Albert,⁵¹² akivel Bethlen Gábor rendszeresen tanácskozott egyházi, politikai, művelődési kérdésekben. Szenczi Molnár Albert alapvetően az egész fejedelmi családdal jó kapcsolatokat tartott. A hazai oktatási élet alakulása iránt is állandó érdeklődést mutató Szenczi a fejedelem testvérének, Bethlen Istvánnak ajánlotta azt a *Syllecta scholastikát*, amely az 1621-es kiadású latin–görög–magyar szótár függelékeként jelent meg. Céljaik, érdekeik azonosak voltak. Művelődéspolitikájuk, oktatásra, tudományos életre vonatkozó elképzeléseik révén már a lehető legszínvonalasabb emberek jutottak el Váradra is. Ekkortájt nemcsak az egykori wittenbergi akadémiták irányították az egyházi életet, a művelődést és oktatást, hanem már fokozatosan bekapcsolódtak a heidelbergi, marburgi, herborni, frankfurti, brémai és más egyetemek peregrinusai is.

Bár az ismert források szerint a 17. századi váradi scholának *Szilvásújfalvi Anderkó Imre* nem volt a rektora, de mint korábbi debreceni tanárnak és a váradi eklézsia lelkipásztorának minden kétséget kizáróan szoros kapcsolata kellett hogy legyen az iskolával. Életének, tudományos munkásságának ismeretében ki lehet jelenteni, hogy sorsformáló

⁵⁰⁷ Tóth István: A váradi puritánok költészete. in. *Confessio*, Budapest, 1994. 47–54.

⁵⁰⁸ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 28.

⁵⁰⁹ Pápai Páriz Ferenc: Romlott fal felépítése. in. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Budapest, 1906. 174.

⁵¹⁰ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* i. m. 558.

⁵¹¹ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest, 1911. 22.

⁵¹² Dézsi Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Budapest, 1898. 66.

hatását Váradon is kifejthette. Mielőtt Váradra érkezett volna, már több olyan művet⁵¹³ írt vagy rendezett sajtó alá, melyekből világosan kitűnik, hogy mekkora gondot fordított a tanuló ifjúság oktatására, nevelésére.

A lábjegyzetben említett alapműve, az *Admonitiones* kimondottan pedagógiai tárgyú írás. Ebben a „pedagógiai-tankönyvben... az ifjú skólamester-jelölteket vezeti be jövendő teendőik rejtelmébe”.⁵¹⁴ Kiderül az is, hogy a lelkipásztorképzés mellett mennyire fontosnak tartották itthon a pedagógusképzést, mert nem volt mindegy, hogy kik, mit és milyen felkészültségi szinten tanítanak az egykori váradai püspökség eléggé kiterjedtnek mondható iskoláiban, partikulahálózatában. Várad különben ekkorra már anyaiskolává fejlődött, és széles partikulahálózatot épített ki. Elég csak a jelentősebbekre, Belényesre, Biharpüspökire, Biharra, Diószegre, Szalontára, Székelyhídra, Telegdre gondolni.⁵¹⁵ A többi anyaiskola mellett, ahol szervezett főiskolai képzést nyújtottak, Váradon is igyekeztek „a tőlük telhető legmagasabb szintű tudásanyagot közvetíteni”.⁵¹⁶ Szilvásújfalvi tudományok iránti nyitottságáról, új reformációs törekvéseiről, sokoldalú érdeklődéséről (tankönyvek, énekeskönyv, naptár és prognosztikon-készítés) átfogó képet ad a már előbb említett Keserű-tanulmány, melyben a külföldi akadémiákat, még Angliát is megjárt peregrinusok, orto- és heterodox kapcsolataikat, találkozásait, véleményüket, kritikájukat írja meg. Szilvásújfalvi peregrinációs *Albumának* elemzésekor mutatott rá Keserű, hogy az „emlékkönyv keretétől szolgáló Reusner-féle nyomtatványban ... ott találta Ramus arcképét, s nem lehetett véletlen, hogy a sok tucat portré közül egyedül ehhez fűzött rövid, de sokatmondó megjegyzést: »őt többen ócsárolják, mint ahányan megértik«”.⁵¹⁷

Szilvásújfalvi ez utóbbiakhoz tartozott, akik *megértették* Ramust. Sőt annak szellemiségét, munkásságát, dialektikáját, módszertanát, pedagógiáját is felvállalta. A korabeli Magyarországon, Erdélyben talán elsőként ismerkedett meg az egyházkormányzati kérdésekben is újszerűen gondolkodó Ramusszal, aki igaz, elég későn nyilvánította ki e téren vallott meggyőződését, melyet 30 esztendő múlva Váradon Szilvásújfalvi Anderkó Imre már teljes mértékben felvállalt.⁵¹⁸ Elveit, meggyőződését, hitét öntudatosan vallotta meg, vállalva élete utolsó időszakának szomorú történéseit, megalázó körülményeit is. Hodászi Lukács megrögzötten ortodox meggyőződésű püspök fenyegetettségének közelségében is Szilvásújfalvi esztendőkön keresztül végezte a váradai eklézsiában a lelkipásztori teendőket. Szellemi hatása bizonyára az iskolákra is kiterjedt, bár ennek konkrét nyomait nehéz lenne kimutatni, de a váradai eklézsia és schola fejlődésében, későbbi ugrásszerű növekedésében, elismertségében valószínűleg meghatározó időszak volt az övé.

Szilvásújfalvi után kétségtelenül mások is komoly munkát végeztek Váradon, hatékonyan alakították az iskolában a tudományos élet színvonalát. Egyéb adatok hiányában főként annak a *Kismarjai Veszelin Pálnak* a tudományos munkásságára kell gondolnunk, aki hebraistaként Coccejus elismerését is kivívta, sőt külföldön, Franekerben kinyomtatott tankönyvéhez ő írt előszót.⁵¹⁹ Minden bizonnyal az első hazai héber nyelvtan⁵²⁰ készítőjeként

⁵¹³ a. Református énekeskönyv: Újfalvi Imre: Index psalmodum, hymnorum et canticorum tam Latinorum quam Ungaricorum. Debrecen 1596–1599 Rheda – R. M. Ny. 804.

b. Latin–magyar szójegyzék: Szikszai Fabricius Balázs: Nomenclatura seu dictionarium Latino-Ungaricum clarissimi viri domini Basilii Fabricii Zikzovii. Editio prioribus limatiore et auctiore cum indice duplici opera Emerici A. Uyfalvii. Debrecini MDIIC Rheda – R. M. Ny. 802.

c. Iskolai tantervi utasítás: [Újfalvi Imre:] Admonitiones de ratione discendi atque docendi in ultima seu tertia classe. [Debrecini 1596–1599 Rheda] – R. M. Ny. 803.

⁵¹⁴ Keserű Bálint: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. in. *Acta Historicae Litterarum Hungaricum*. Tomus VIII. Szeged, 1968. 3.

⁵¹⁵ Major Huba Zsolt: i. m. 87.

⁵¹⁶ Gaál Botond: *A protestáns iskolarendszer hatása Szatmár szellemi arculatának kialakulására*. Kézirat. Csenger, 1996. 2.

⁵¹⁷ Keserű Bálint: *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz*. i. m. 33–34.

⁵¹⁸ Keserű Bálint: *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz*. i. m. 42.

⁵¹⁹ Major Huba Zsolt: i. m. 221.

⁵²⁰ Névtelen „jajj szó”. Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. századvégi kolligátumban. Közli Csorba Dávid. in. *Magyar Könyvszemle* 2000. 200–202.

is meghatározó helyet foglalt el a hazai magyar református szellemi életben. Tankönyvét Erdélyben még a későbbi időkben is használták. Kismarjai után valószínűleg *Debreceni Szimonides Gáspár* volt a váradi rektor, aki elődjéhez hűen szintén európai elismertségnek örvendett. A nagy felkészültségű tudós lelkipásztor itthon és külföldön posztumusz kiadott munkáját, rövid kivonatos bibliai kézikönyvét, a *Compendiumot...*⁵²¹ Bethlen Gábornak ajánlotta.⁵²² Arról nincs tudomásunk, hogy a kor nagy szellemi fegyvertényének is számító naptár és prognosztikon készítésével foglalkozott-e Kismarjai vagy sem, de azt tudjuk, hogy Szilvásújfalvi Anderkó Imréhez⁵²³ hasonlóan Debreczeni Szimonidesz Gáspár⁵²⁴ igen. Jól képzett művelői voltak ennek a sajátos „tudományágnak”. Ahhoz, hogy valaki naptárt vagy prognosztikont készítsen, nemcsak az asztronómiában és asztrológiában kellett járatosnak lennie, hanem enciklopédikus gondolkodóként a bibliatudományokban, matematikában, metafizikában, természettudományokban is.

A korábbiakban láthattuk, hogy Bethlen Gábor a gyulafehérvári iskolát emelte főiskolai szintre, bár tervei egy universitas megvalósításaira utalnak. Minden bizonnyal ott lebegett előtte Báthori István példája, aki korábban a kolozsvári jezsuitákkal együtt szervezett egyetemet. Az ő korában a kolozsvári is csak terv maradt, de hogy a váradi iskolával kapcsolatban lehettek-e hasonló elképzelései, arról nincs tudomásunk.

Hazai peregrinusaink hollandiai korszaka már a harmincas éveket megelőzően fokozatosan megkezdődött. Egy-egy kimagasló teljesítményt nyújtó tudós akadémitát leszámítva, ebben az időszakban Váradon konkrét, tervszerű fejlesztésről nem tudunk. Peregrinusaink Hollandiában és Angliában lehettek tanúi és résztvevői a kor legmagasabb szintű tudományművelésének. Ezt a tudományigényt hozták magukkal és művelték tovább hazatérésük után. Az iskola, a tudományművelés tartalmi és formai szerkezete, nagyon sokak kérdése maradt. Peregrinusaink közül többen, de az egyházi vezetők és még inkább a fejedelem pontosan érzékelte a németalföldi és erdélyi társadalom között mutatkozó hatalmas *fáziskülönbséget*.⁵²⁵ De sajnos még többen voltak azok, akik Erdélyben nem látták az iskolaalapításnak és -fejlesztésnek, a tudomány korszerű művelésének szükségszerűségét, sőt a tanuló diákság számbeli gyarapodásában inkább a munkaerőpiac elvesztésének rémképét látták felsejleni. A társadalom tanulatlan rétege inkább elutasította a tudomány művelését, mintsem hogy potenciális támogatást nyújtson – hosszú távon – önmaga és a társadalom felemelkedéséhez. Talán a társadalom tudatlan rétegének közállapotát fogalmazta meg, személyes életszemléletévé kristályosítva ominózus jelmondatát Debreczeni Szimonidesz Gáspár, mondván, hogy „az tudománnak nincsen egyéb ellensége; hanem csak a tudatlan ember”, melyet az 1633-as esztendőre „calculált” kalendáriumban olvashatunk.⁵²⁶

Ha aránylag kevesen voltak is a tudomány képviselői, mégis komoly támogatást kaptak a fejedelmektől. Előbb Bethlen Gábor, majd hozzá hasonlóan I. Rákóczi György is első helyre tette a művelődés, az oktatás ügyét. Rákóczi elődjétől eltérően nem egy központi tudományegyetem megvalósításában gondolkozott, hanem az ország több iskoláját is magasabb szintre kívánta emelni. Jól mutatja gondolkodását a központilag szervezett és

⁵²¹ Simonides (Caspar). *Compendium Bibliorum Metro-memoriale In Quo Vniversa Veteris & Novi Testamenti loca insigniora, ita comprehenduntur, ut qua facilitate res memoratur, eadem etiam ubi extet, rescitur. Constructum per Casparem Simonidem Debrecinum* – R. M. K. III., 1425

⁵²² Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 32.

⁵²³ [1] O ES UY kalendarium Christus Urunk születése után 1599 esztendőre Uyfalui Imre, debreceni schola [!] mester által irattatott es azon delre szamlaltatott. – [2] – [Judicium az 1599. esztendőre.] Debreczenben – [1598 Rheda] – R. M. Ny. 831

⁵²⁴ [1] Kalendarium Christus Urunk születése után 1636. esztendőre... – [2] (Prognosticon astrologicum, az az az planetaknak es egyeb fő csillagoknak forgasiból való jövendölés Christus urunk születése után 1636. esztendőre, mely bissextilisnek mondatik. Irattatott Debreczeni Gaspar által.) (Debreczenben) [1635 Fodorik] – R. M. Ny. 1604

⁵²⁵ Keszérű Bálint: *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz.* i. m. 22–23.

⁵²⁶ [1] UY ÉS O kalendarium, Christus urunk születése után 1633. esztendőre calculaltatott. Debreceni S. Gaspar által. – [2] (Prognosticon astrologicum, az az az planetaknak es egyeb fő csillagoknak forgasiból való jövendölés Christus urunk születése után 1633. esztendőre. Az melyben az esztendőnek négy részeinek állapoattya több egyéb történe(n)dő dolgokkal együt világoosan meg irattattak Debreceni S. Gaspar által.) – R. M. Ny. 1545

irányított tankönyvprogram is, melyet a gyulafehérvári mintaiskolából igyekezett eljuttatni a többi iskolába.⁵²⁷ Tekinthejtük ezt részben gondoskodó megnyilvánulásnak, de a centralizációs politika már ellenőrzötten uniformizáló akaratának is. Nem lényegtelen visszatérni az 1605-ös Károlyi Közssinatra, ahol az egyházi közvéleményt már komolyan foglalkoztatta egy főiskola felállításának gondolata⁵²⁸ a Partiumban. De ez ekkor még csak terv maradt.

Herepei mutat rá egyértelműen, hogy a váradi főiskola a harmincas évek elejétől általában két, majd 1636 után sok esetben egyszerre három akadémikus mesterrel működött, amely így egyfelől a sárospataki és gyulafehérvári kollégiumhoz hasonlított, másfelől pedig arról árulkodik, hogy ebben az időszakban már nem lehetett egyszerű triviális partikula, sem középszintnek megfelelő gimnázium, mint azelőtt, hanem *illustris collegium*, vagyis főiskola.⁵²⁹ Herepei következtetéseinek megállapításakor több egykorú leírásra és levelezésre, Szalárdi Jánosra, Medgyesi Pálra, I. Rákóczi Györgyre hivatkozik. A legtisztább képet mégis a fejedelem 1636. február 4-én kelt rendeletéből kapjuk, mely szerint a három akadémikus mesterből a városnak egyet kellett fenntartania, a fejedelem és felesége pedig két rektornak biztosított fizetést.⁵³⁰ Erre az időszakra esik Váradon az egyetlen külföldi professzor, *Marcus Antonius Venetus* vendégtanárkodása is, akiről a kolozsvári sáfárpolgár lejegyzésén kívül csak azt tudjuk, hogy 1634-ben érkezett Erdélybe, s a feltételezhetően kálvinista felfogású akadémiai tanár, professzor mindössze két-három esztendő maradt.⁵³¹

A 17. század 30-as, 40-es éveitől kezdve a váradi főiskola élete szabályosan felfelé ívelő, fokozatosan megerősödő és hitbeli öntudatában letisztuló oktatási intézmény képét mutatja. Az 1643-as esztendő mindenképpen mérföldkőnek számít az iskola életében. Ekkor kezdte váradi munkásságát, Utrechtből hazatérve *Szilágyi Benjámint István*. Sokat elárul személyéről, munkásságának korszakos jelentőségéről az, hogy Apáczai, aki alapvetően a „másik” szellemi tábornak volt a vezéregyénisége, a *Gyulafehérvári beköszöntő* beszédében a váradi scholát az ő nevével fémjelzi.⁵³² Valószínű, hogy az Apáczai által is használt *Beniamineum* megnevezés közismert, használt kifejezésként élhetett a korabeli hazai köztudatban.

Szilágyi Benjámint István korában a váradi iskola már a puritanizmus pályájára állt. Bár ő a protestáns ortodoxia elkötelezettje volt, az iskola életében ez nemhogy visszalépést jelentett volna, sokkal inkább pozitív impulzust adott magas szintű tudományigényével az oktatásnak.

3. 1. Az iskola felsőszintű jellegére utaló adatok

A főiskola történetét, a közel harminc esztendőt 1660-ig a következőkben nem lépésről lépésre, adatolt kronologikus rendben, nem is tanárainak életrajzában, munkásságukban kívánjuk bemutatni, hanem néhány sajátos szempontok alapján fogunk rámutatni azokra a tényekre, amelyek az iskola felsőszintű jellegéről beszélnek vagy arra utalnak.

1. Erdély kapujában, távol a fejedelmi udvartól, viszonylag szerencsésebb önállóságban és függetlenebb élethelyzetben *az eklézsia és az iskola egymás közötti támogatása a reciprocitás elve alapján valósult meg*. Ez a *harmonikus, egymásra utalt jó kapcsolat* lett fejlődésük biztosítója. Az iskola tanárai közül többeket Váradon marasztaltak

⁵²⁷ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*. i. m.

⁵²⁸ Tóth Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. református egyházkerület történetéhez*. Második füzet. Kiadta Tóth Sámuel. Debrecen, 1894. 15.

⁵²⁹ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 20–22.

⁵³⁰ Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon*. Nagyvárad, 1992. 169–170.

⁵³¹ V. ö. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 118–128.

⁵³² Apáczai Csere János: A bölcsesség tanulásáról. Utrecht, 1655. in. *Apáczai Csere János: Magyar Logikácska*. Téka. Kriterion, Bukarest, 1975

valamelyik lelkipásztori állásban. Így lett több rektorból lelkipásztor. Különösen érvényes ez a század utolsó harminc esztendejére. A lelkipásztorokká lett egykori rektorokról elképzelhetetlen lenne, hogy az iskolával teljesen megszakították volna a kapcsolatot és tanári szolgálatuk után ne törődtek volna továbbra is az *illustre schola* gondjaival.

2. Nagy körültekintéssel és felelősséggel biztosították a *magasan képzett minőségi oktató-nevelő utánpótlást*. Tudták az ősi bölcsességet, hogy az iskola egykori diákjai válhatnak legérdekeltebbekké és legelkötelezettebbekké az alma materükben folyó munka iránt. Ők alulról és belülről ismerték az iskolát, a külföldi peregrináció pedig megtanította őket más szempontok szerint látni az oktatási intézményt, jobban észrevenni mind a hiányosságokat, mind a megtartandó, megbecsülendő értékeket, ugyanakkor távlatokat is adott gondolataiknak, látásmódjuknak. Jól szervezett diplomáciájuknak köszönhetően, az iskola *legjobb diákjait hozták vissza*. Ebben jelentős szerepet játszottak a váradi lelkipásztorok is, többek között Diószegi Papp Dávid, Putnoki János, Medgyesi Pál, Szántai Molnár Mihály, Kecskeméti Miklós, Debreczeni Sz. István, Técsi Joó István, Hercegszöllősi János, Váradi Sz. István, Nagyari Benedek, Kovásznai Péter, Nagybányai Ferencz stb. Az egykori diákok, akik később a peregrinációt megjárták, váradi tanáraik kezei között formálódtak, az általuk képviselt szellemiséget ápolták, sőt fejlesztették tovább. Ilyen, Váradon tanult diák volt: Tófeus Dobos Mihály, Harsányi Nagy Jakab, Komáromi Szvertán István, Szatmári Baka Péter, Enyedi Sámuel, id. Köleséri Sámuel, Püspöki János, Martonfalvi Tóth György. Számukra tehát személyes kérdés maradt az iskola minőségi fejlesztése, az elérhető legmagasabb szintű tudomány művelése, a haladás, fejlődés biztosítása. Árukodó ilyen értelemben az, hogy az iskola történetének általunk ismert utolsó, 27 rektora vagy akadémikus mestere jórészt a *váradi iskola neveltje volt*.⁵³³

3. A tanárok és a hazatért akadémikák között továbbra is szoros kapcsolat maradt. *Így folyamatosan*, pontosan működhetett a *tudományáramlás*. Mindig tudták, hogy külföldön hová és melyik tudós professzorhoz érdemes menni. Rokonszerelmű irányultságuknak, pontos ismereteiknek köszönhetően a *legjobb külföldi akadémiákra küldték ki diákjaikat*. A legtöbb peregrinus Franekert, Utrechtet, Leident kereste fel, mások Frankfurtot, Gröningent, Harderwijkot. A holland akadémiák mellett egyre többen jutottak el Angliába, vagy kerültek kapcsolatba az angol „szakirodalommal”. Talán ezért is nevezi Petróczi Éva a magyar puritánokat az angol puritanizmus neveltjeinek.⁵³⁴ A váradi diákoknak itthon olyan minőségi képzésben volt részük, hogy bármely külföldi akadémián megállták a helyüket. Ez pedig sokat elárul a hazai kollégiumok tudományos színvonaláról. A rektoroknak, lelkipásztoroknak a tudományok iránti igényessége, szellemi nyitottsága, biblikus meggyőződése biztosítéka volt az oktatás és nevelés szintjének. A legtöbb peregrinus a legjelesebb németalföldi professzornál disputált. Debreceni Sz. Gáspár *Polyandernél*, Gidófalvi Sz. Balázs *Amesiusnál*, Enyedi Sámuel, Szatmári Baka Péter és Szilágyi Benjámín István *Voetiusnál*, Tarpai Sz. András, id. Köleséri Sámuel, Tófeus Dobos Mihály, Martonfalvi Tóth György *Coccejusnál*, Püspöki János *Horniusnál*, Köleséri Sámuel *Heerebordnál* (is).

4. A fentiek értelmében tehát a külföldi akadémiákon folytatódó *továbbképzéshez itthon megfelelő alapot és előképzést kaptak, mellyel bárhol megállták a helyüket, illetve hogy külföldön a legjobb professzoroknál vizsgáztak*, de ezeknél talán még többet is elárul, hogy a külföldi tanulmányútról hárman a legmagasabb szakmai minősítéssel, *doktorátussal* tértek haza. Első az ortodox meggyőződésű *Tófeus Dobos Mihály* volt, aki 1649-ben Leidenben a legszabadelvűbb akadémián védte meg teológiai doktori disszertációját.⁵³⁵ A második *Enyedi Sámuel* volt, aki 1653-ban az utrechti egyetemen védte meg a sárgaságról írt orvos-doktori

⁵³³ Major Huba Zsolt: i. m. 180.

⁵³⁴ Petróczi Éva: Poétikátörédek angol és magyar puritán „életvezetési könyvekben”. in. *Confessio*. Budapest, 1997. 51–57.

⁵³⁵ Tovfaeus (Michael). Disputatio Theologica Inauguralis de actuali Dei providentia... In Florentissima Academia Lugduno-Batava, pro gradu Doctoratus in SS. Theologia, Publico examini subsicit Michael, Tovfaeus, Pannonio-Magyarus. Ad diem 20. Julii, loco horisque solitis. Lugduni Batavorum, Ex Officina Bonaventrae & Abrahami Elsevir, Academ. Typograph. CXLIX – R. M. K. III. 1727

értekezést,⁵³⁶ a harmadik pedig *Mártonfalvi Tóth György*, aki szintén teológiai doktorátust szerzett Franekerben, 1659-ben.⁵³⁷ Vagyis a három leginkább keresett egyetemen, Leydenben, Franekerben, Utrechtben szerezték meg doktori fokozataikat.

5. Az előbb felsoroltak mellett külön kell megemlíteni azt, hogy a váradi iskola tanárai, diákjai nemcsak összetartottak és visszatértek,⁵³⁸ hanem végzettjei, tanárai közül többen *kulcspozícióba* kerültek és akár ebben az időszakban, akár később fontos szerepet töltöttek be az egyházi életben vagy más területen. Közöttük tartjuk számon Fejérvári (Albensis) Mihályt, Komáromi Szvertán Istvánt, Tarpai Sz. Andrást egykori rektorokat, későbbi *espereseket*, Keserői Dajka János, Tófeus Dobos Mihály, Kovásznai Péter erdélyi *püspök*, Apafi Mihály pedig *fejedelem* lett. Miután 1646-ban a szatmárnémeti zsinat felmentette lelkipásztori szolgálatából Harsányi Nagy Jakab egykori rektort az, előbb török követ lett, majd később Berlinben Frigyes Vilmos brandenburgi örgróf titkos tanácsosa.⁵³⁹

Egyháztörténelmünkben páratlanul álló esetnek⁵⁴⁰ nevezi Zoványi azt a tudományos vitát, melyet *Szatmári Baka Péter* folytatott le *Maresiusszal*, a nagytudású és nagy tekintélyű, Hollandiában működő, lengyel származású professzorral a puritanizmus, illetve a presbiterianizmus kérdéskörében.

6. A váradi főiskolában az oktatás-nevelés egésze a korszerű tudományművelés szintjén, előbb a puritánus, majd a presbiteriánus eszmék jegyében történt. Az independentizmusnak vagy más szélsőségnek azonban nem adtak helyet maguk között. Tanárai között nem találunk olyat, aki nyíltan vagy köztudottan a chiliazmus elkötelezett képviselője lett volna, annak ellenére sem, hogy a Püspöki János fordította, Hornius-féle *Szent Genealógia* debreceni kézírata chiliazta időbeosztást használt.⁵⁴¹

A Herepei cikkeihez írt bevezetőjében Keserű Bálint mondja, hogy a váradi kollégium a „puritanizmus jegyében” fejlődött és az 1660-at megelőző időszakban már határozottan „kinőtt a fejedelmi támogatás keretei közül”, az újításokkal, illetve modern gondolkodásával pedig a „mozgalmon belül is a radikális áramlat gócpontja” lett.⁵⁴² A váradi iskola puritanizmusával, presbiterianizmusával kapcsolatos összefüggésekre azonban egy önálló fejezetben kívánunk visszatérni.

7. A váradi peregrinusok között nemcsak a puritanizmus és a presbiterianizmus képviselőit találjuk meg, hanem a coccejánizmusét és a karteziánizmusét is. A scholae tudományos nyitottságáról vall az is, hogy békésen megfér egymás mellett több olyan tanár is, aki más és más szellemi irányzat képviselőjeként tanított. A jól működő rendszer harmonikus stabilitását mutatja az is, hogy a más szellemi utakon járók nyugodt természetességgel adták egymásnak a stafétát, vagy éppen működtek egymás mellett. Hazatértük után rektorrá vagy lelkipásztorrá lett peregrinusaink közül többen is folyamatosan ápták kapcsolataikat egykori tanáraikkal: így például *Tarpai Szilágyi András*⁵⁴³ és id. *Köleséri Sámuel*. A karteziánizmus hazai képviselői Apáczai baráti köréhez tartoztak.

⁵³⁶ Enyedi (Samuel). *Disputatio Medica Inauguralis, De Ictero. Quam Favente Summo Numine, Ex Autoritate Magnifici D. Rectoris D. Antonii Matthaei, Juris Antecessoris Primarii, in Illustri Academia Ultrajectina. Amplissimi Senatus Academici Consensu, & Celeberrimae Facultatis Medicae Decreto, Pro summo gradu & Privilegiis in Medicina consequendis, Publicè sine praesice defendet Samuel Enyedi Ungarus. Ad diem I. Iulij, horis locoque silitis. Trajecti ad Rhenum. Typis Gisberti a Zyll, & Theodori ab Ackersdijck. – R. M. K. III/1., 1851–R. M. K. III. 1851*

⁵³⁷ Martonfalvi T. (Georgius). *Disputatio Theologica Inauguralis De Foedere Dei, Quam Sacrosanctae Trinitatis Auxilio Ex Auth. Magnifici Dn. Rectoris Viri Celeberrimi & Experientissimi, D. Philippi Mathaei, Med. Doct. ejusdemque Facultatis ut & Botanices in Illustri Frisiorum Academia Professoris Ordinarii, Nec non Amplissimi Senatus Academici Consensu, Venerandaeque, Theologicae Facultatis Decreto. Pro lauria Doctorali Summisque SS. Theologiae honoribus confequendis Publice defendere conabitur Georgius T. Martonfalvi, Transylvano Un g. Ad diem 23. Junii, hora locoque solitis, Franequerae, Ex Officina Johannis Wellens, Illustr. Frisiae Ordin. & eorundem Acad. Typogr. Ordinarii. 1659 – R. M. K. III. 2056*

⁵³⁸ Tarnai Andor: *A váradi Orator extemporaneus*. i. m. 371.

⁵³⁹ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 52–63.

⁵⁴⁰ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalom a magyar református egyházban*. i. m. 232–246.

⁵⁴¹ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 182.

⁵⁴² Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.* i. m. 3–4.

⁵⁴³ Zoványi Jenő: *A coccejánizmus története*. i. m. 115.

Általában mind érzékenyek voltak az új eszmeiség iránt. Ilyen értelemben jó példa Szatmári Baka Péter, akinek puritán, illetve kartézianus szellemű iratára a már említett Maresius válaszolt. Ezzel egy hosszú tudományos polémia vette kezdetét, melynek több írásos dokumentuma maradt fenn.⁵⁴⁴ Apáczai mellett *Enyedi Sámuel* nevét is meg kell említenünk azok között, akik Erdélyben következetesen kezdték hirdetni a Descartes-i bölcséletet.⁵⁴⁵ Ők különben azonos időben tanítottak itthon, csak az előbbi Kolozsváron, az utóbbi pedig Váradon. Id. Köleséri Sámuel irénikusabb középúton járt, és ötvözni próbálta az ortodoxiát, a puritanizmust és a karteizianizmust, mivel Várad már részben hatása alatt állt az új filozófiának, és azt a teológia szolgálatába is állította.⁵⁴⁶

8. A főiskolai jellegnek alapvetően két feltétele volt: az *alapítólevél* és a *disputarendszer* bevezetése. A váradi főiskola alapítólevelére, de még utalások nyomára sem sikerült bukkanni. A váradi iskola minimális fejedelmi támogatás mellett a helyi igényeknek, valamint egyházi és társadalmi összefogásnak eredményeképpen lett azzá, amivé. Az eddigi kutatások alapján feltételezhetjük, hogy ez talán nem is létezett. A disputarendszer viszont igen. Ezek ismeretében lehet „csak” Váradon főiskoláról beszélni 1660 előtt. Ezek ismeretében sem a korábban már említett (497-es lábjegyzet) Becskéhazi István által megfogalmazott *Universitati Varadiensi*, sem az Enyedi Sámuel testvére disputációjának ajánlásában olvasható *Varadiensium Atheneo*⁵⁴⁷ megnevezést nem tarthatjuk elfogadhatónak. Sokkal realisabbnak, a valósághoz közelállóbnak tűnik a Pápai Borsáti Ferenc által megfogalmazott megnevezés, *illustri Varadieni Gymnasio*.⁵⁴⁸

9. A váradi főiskola szellemi és tudományos alakulásában, illetve infrastrukturális fejlődésében az eklézsia mellett még három intézménynek volt igen meghatározó szerepe: a *curratorok széke*nek, a *főiskola bibliotékájának*, valamint a *tipográfiának*.

a. A *curratorok széke*⁵⁴⁹ testületének összetételéről, szerepéről és feladatáról pontos és részletes leírást kapunk Szalárditól *Siralmas krónikájában*. Tény, hogy a sokrétű feladatkörrel felruházott testület számára az iskola a prioritások között szerepelt. Meghatározó szerepe volt az ostromot megelőző években a nagy méretű ingatlan- és intézményfejlesztésben is. A főiskola Várad számára közügy volt. Mutatja ezt az is, hogy nemcsak egyházi, hanem markáns társadalmi háttérrel valósulhatott meg. A *morbus hungaricus*⁵⁵⁰ sajátos helyi „terméke” a *curratorok széke* testület, melyet Szalárdi „democratico-aristocratorum regimen”-nek nevezett, amely „az egész nép egyező értelméből vala, a lakosoknak elei és értelmesebbi közül”.

b. A *scholae illustris könyvtáráról* semmilyen kézzelfogható adat nem áll rendelkezésünkre. Kétségtelen, hogy a váradi főiskola legalább olyan könyvtárral rendelkezett, mint a többi korabeli protestáns felsőoktatási intézmény. Az iskola a 17. század közepén már közel száz esztendő múlta tekintett vissza. Ebből pedig több minden következik: elképzelhetetlen, hogy a korábbi humanista központ szellemi kincseinek legalább töredéke nem lett volna birtokukban; az itt működő rektorok és lelképásztorok csak gazdagíthatták a könyvtárat; az itt működő nyomdák könyvek, kiadványok interkon-

⁵⁴⁴ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a református egyházban*. i. m. 232–246.

⁵⁴⁵ Tordai Zádor: *A magyar karteziánizmus történetének vázlatja*. i. m. 60.

⁵⁴⁶ Szabó Géza: *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*. Budapest, 1943. 128.

⁵⁴⁷ Enyedi (Casparus). Disputationum Juridicarvm XCV. & XCVI. Desumptae Ex Titulis XXXIX. XL. XLI. XLII. XLIII. XLIV. ... Sub Praesidio D. Johannis Jacobi Wissenbach, J. U. D. ejusdemque Facultatis in Celeberrima Frisiorum Academia Professoris Primarii, Fautoris & Praeceptoris sui aetatem venerandi, Publice ventilandum proponit Caspar Enyedi, Transylvano-Ungarus, Franekerae, Ex Officina Johannis Wellens, Illustrium Frisiae Ordinum et eorundem Acad. Typog. Ordinarii. Anno M DC LIX. – R. M. K. III., 2055

⁵⁴⁸ Borsati (Franciscus, Papensis). *Metamorphosis Illustrissimi quondam Herois felicitis memoriae Sigismundi Rakoci*; Id est: Ejus eruditae vitae, heroicaeque virtutis cum simili morte seu vitae termino Poetica descriptio, Latino et Ungarico idiomate composita; A Francisco Borsati Papensi. In *Illustri Varadiensi Gymnasio Sacrae Poeseos p.t. Collaboratore*. Varadini, Apus Abrahamum Kertesz Szencinum. Anno M.DC.LVI. – R. M. K. I., 914

⁵⁴⁹ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. in. *Magyar Helikon*, Budapest, 1980. 420–423.

⁵⁵⁰ Tóth István: A váradi puritánok költészete. in. *Confessio*, Budapest, 1994. 47–54. Így nevezte Maresius groningeni professzor a magyar puritánizmust, főként a váradiak miatt.

fesszionális polémiák sokaságával járulhattak hozzá a helyi könyvtárak gyarapításához; az interkollégiumi kapcsolatok révén is számos kiadott munka kerülhetett a könyvtárba, de nyugodt szívvel feltételezhetjük a tudományművelődést pártoló világiak, főurak, vagy éppen a fejedelmi udvar támogatásait is. A felsoroltakkal minden bizonnyal nem merítettük ki a feltételezések sorát. Tény, hogy a scholából nem hiányozhatott egy gazdagon ellátott és korszerűen felszerelt bibliotéka sem. Jelzésértékű és továbbgondolásra késztető adatként kell odafigyelnünk arra, hogy Johannes Cloppenburg professzor könyvtárában számottevő magyar nyelvű korabeli teológiai szakirodalom volt.⁵⁵¹ E helyen hívja fel Eredics Péter figyelmünket arra is, hogy a peregrinusok bőséggel vásároltak a holland egyetemeken kiadott nyomtatványokból, és azokból szép számban juttattak haza is. Ez az adat akár azt is lehetővé teszi számunkra, hogy általános tendenciának tekintsük a hazai és nyugati egyetemek közötti rendszeres könyváramlást. Ha ez így van, akkor ez még inkább megerősít bennünket abban a tudatban, hogy a váradi iskola könyvtára semmivel sem maradhatott alatta a többi főiskolai bibliotékának.

A prózainak tűnő kérdésre, hogy miért nincs ennek ma kézzelfogható nyoma, a választ ugyancsak az előbb idézett id. Köleséri adja meg a *Váradnak pogány kézben való alkalmatosságával íratott reggeli könyörgés* címet viselő fájdalmas hangvételi imádságával.⁵⁵²

c. A harmadik, felmérhetetlenül nagy jelentőségű intézmény a Szenczi Kertész Ábrahám által irányított *nyomda* volt. A nyomda a közel húsz esztendő alatt különleges szerepet töltött be az iskola, a tudományos művelődés, az oktatási élet mindennapjainak szervezésében, működtetésében.

A nyomdát Bethlen István hozatta Lüneburgból, amely 1640-től már teljes kapacitással működött, fő célként megjelölve a Károli-biblia mintegy hetven esztendő utáni revideált újrakiadását,⁵⁵³ valamint az egyházi közérdekű művek és latin nyelvű iskolai tankönyvek kiadását. Szenczi tudatosan támogatta az iskolai életet. Sok esetben személyes meglátásait, véleményét vagy egy általa fontosnak tartott mű valamelyikéhez való odacsatolását is beiktatta kiadványaiba. Az *Orator Extemporaneus* című műhöz írt Ajánlásából kitűnik, hogy mennyire hasznosnak, fontosnak tartotta a tudományokat. Ebben arra biztatta II. Rákóczi Györgyöt, hogy továbbra is támogassa az eklézsia és az iskolák ügyét.⁵⁵⁴ Az itt olvasható kifejezés a tudományok hasznosságáról kifejezetten rámutató gondolkodásra utal. Nem az öncélú tudományművelést vallotta, hanem azt, amelyiknek csak akkor van értelme, ha haszna is van.

Széles körű aktivitásának egyik jelentős összefüggésére utal Viskolcz Noémi megállapítása. E szerint Várad és Gyulafehérvár között pontosan megtervezett, megszervezett és jól összehangolt tankönyv-kiadási politika nyomainak összefüggéseit lehet felfedezni.⁵⁵⁵ Ennek Bisterfeld és Szenczi Kertész volt a két kulcsszereplője. A váradi eklézsia tulajdonában lévő nyomda megfelelt a korábban már említett céloknak, pusztán a kapacitása miatt is.⁵⁵⁶

Tényszerű és beszédes adat az is, hogy míg a gyulafehérvári fejedelmi nyomda 35 év alatt 154⁵⁵⁷ nyomtatványt adott ki, Szenczi Kertész váradi nyomdája 20 esztendő alatt 139⁵⁵⁸ kiadvánnyal szolgálta az egyházi és tudományos életet. Szenczi nemcsak mennyiségileg

⁵⁵¹ Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei. Közli Eredics Péter. in. *Magyar Könyvszemle* 2001. 112–117.

⁵⁵² Részlet az imádságból: „... Oda vagyon a' Magyar Birodalomban a' mi második Jeruzsálemünk, pogány kézre jutott legnemesebb Végházunk, nincsen már több Váradunk.” in. *Petrőczy Éva: A váradi biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában.* in. *Egyháztörténeti Szemle* 2002, Budapest. 40–44.

⁵⁵³ V. Ecsedy Judit: Szenczi Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai. in. *Magyar Könyvszemle* 1989. 105. évf. 21–22.

⁵⁵⁴ V. Ecsedy Judit: „A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája”. in. *Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1991/1993*, Budapest, 1997. 294.

⁵⁵⁵ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században.* i. m. 363.

⁵⁵⁶ V. Ecsedy Judit: Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely, 1667. in. *Emlékkönyv a Teleki-Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002.* Marosvásárhely, 2002. 381.

⁵⁵⁷ V. Ecsedy Judit: „A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája”. i. m. 291.

⁵⁵⁸ V. Ecsedy Judit: „A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája”. i. m. 390.

végzett hatékonyabb munkát, de minőségi szempontból is a művelődési élet élenjárója volt. Elegendő talán csak azt megemlíteni, hogy 1653-ban⁵⁵⁹ Magyarországon, illetve Erdélyben először az ő nyomdájában látott napvilágot Petrus Ramus dialektikája. János Zsigmond nyolcvan esztendővel korábbi meghívására Ramus csak ekkor „érkezett meg” Erdélybe. Igaz, már csak könyvalakban. De Ramus mellett Amesiust, Komáromi Csipkés Györgyöt, Medgyesi Pált, megannyi kül- és belföldi, különböző tematikájú művet adott ki folyamatosan.

Szenczi Kertész Ábrahám a váradi nyomda működésének 20 esztendeje alatt nemcsak maximális kapacitással dolgozott, de az általa nyomtatott és kiadott művek is nagyon széles skálájú tematikát mutatnak. A nyomda mennyiségi és minőségi feljavítását megelőzően, az 50-es évek előtt is bőséggel találunk a vallásos irodalom mellett iskolai szükségletre és társadalmi igényre kiadott könyveket: naptárakat, prognosztikonokat, politikai vitairatokat, méhészkönyvet, lakodalmi köszöntőket s egyéb munkákat. A tudományos szakirodalom mindvégig nagy számban jelent meg Szenczi Kertész nyomdájában: tankönyvek, oktatási segédeszközök, nyelvtani kézikönyvek, retorikák, dialektikák.

Tarnai Andor megállapítása szerint a váradi iskola köré csoportosuló református értelmiség a könyvkiadást illetően világosan különbséget tett három stílusréteg között.⁵⁶⁰ Pontosan tudták, hogy a megjelenés előtt álló munkáknak ki a célközönsége. Voltak a széles közönségnek írók, prédikálók, akik a tudományt ennek a rétegnek a szintjéhez mérték, „szállították alá”, hogy minél nagyobb körben érhető és elérhető legyen. Ennél igényesebb volt az udvari stílus és e fölött állt a harmadik, a latin nyelvű tudományos szint. Mindhárom stílus kiadványai megtalálhatóak voltak a Szenczi Kertész által kiadott nyomtatványok között. A váradi nyomdában megjelent konkrét munkákra, melyek az iskola tanáraihoz köthetők, a következő fejezetben térünk ki.

10. Az iskola belső életére vonatkozóan meglehetősen kevés az információnk. Nagyon fontos adatokat találunk az oktatás menetére nézve az 1642-ben, Váradon kiadott latin és magyar nyelvű egyházi rendtartásból.⁵⁶¹ Ez a rendtartás részletes beszámolót kínál sok mindenről, így például a *rektorok* és a *lelkipásztorok* viszonyáról, magaviseletéről, szolgálati idejéről, felkészültségéről, kötelességeikről. Sajnos, a diákság belső életére nézve itt is meglehetősen kevés az adat. Csak feltételezhetjük, hogy a gyulafehérvárihoz hasonlóan itt is önkormányzati rendszerű intézmény működött, ahol az iskolaszéki fórumokon, gyűléseken a diákság képviselői is részt vettek. Itt is volt a diákoknak *coetusa*, *seniorral* az élen, volt segítőtársa, a *contrascriba*, vagy *vigil* és *explorátor*, aki a rakordálás ügyét előkészítette és koordinálta. Amit az említett rendtartás alapján biztosan tudunk az ifjúság életéről, az a 168. oldalon olvasható a viseletről, ruházatról, megjelenésről: „A diákok olyan öltözetet viseljenek, amilyent a rend kíván. Nem szabad viselni katonaruhát, hasogatott süveget, vörös vagy sárga csizmát csak feketét. Tilos a fej török módra való lenyírása is, valamint a fegyverviselés, amikor nincs háború”. Sajnos a diákságra vonatkozóan még Szalárditól sem kapunk több adatot, mindössze annyit, hogy a tanárokkal együtt létezett számukra bentlakás, internátus.⁵⁶² Ezt megerősíteni látszik annak a gúnyversnek az utolsó versszaka, melyet az iskola egyik hallgatója írhatott.⁵⁶³ A záró versszak utolsó sorából arra következtethetünk, hogy a közös

⁵⁵⁹ Ramée, Pierre de La: *Petri Rami... Dialecticae libri duo.* – Varadini MDCLII apud Abraham Szencinum. R. M. Ny. 2507

⁵⁶⁰ Tarnai Andor: *A váradi Orator extemporaneus.* i. m. 374.

⁵⁶¹ [1] *Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi; quibus ecclesiae Helveticum confessionem amplexae in comitatibus Mosoniensi, Poseniensi Comaromiensi, Nitriensi, Bariensi, Hontensi et Nogradiensi et finitimis praesidiis a superioribus reguntur. Editi communi suffragio ministrorum Dei in synodo Comjathina congregatorum. Recusi et Ungarica translatione donati sumptibus et cura ecclesiarum ejusdem Helveticae confessionis in comitatibus Pest, Solt, Pilis, Nagy et Kis Heves, Tholna, Székes-Fejér-vár, etc.* – [2] (Az edgyhazi jó rend-tartásoknak írot törvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak. Magyar nyelven penig, az edgytügyü praedikátorokért és azokért-is, kik e nyomorult földön a külső, vagy polgári rendben patronusi az ecclesiáknak: hogy értsék ök-is jó rend-tartásunkat és törvényinket, kibotsáttatott Pest, Solt, Pilis, Nagy és Kis Heves, Tholna etc. vármegyékbeli praedikátoroknak költségével.) Varadini MDCXXXII apud Abrahamum Kertesz Szencziensem. – R. M. Ny. 1975

⁵⁶² Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája.* i. m. 371.

⁵⁶³ Major Huba: *A váradi főiskola.* i. m. 275. „Írám ezt Váradon, az scholában talpon, / Mikor vacsorához készülénk számoson, / Igazán forgatám elmémet nagy bátran, / Míg az étkeket látnám fenn lenni asztalon.”

étkezdében vacsorára várva, sorban állás közben írhatta vitriolos tintába mártott iratát. A közös étkezde, konviktus is feltételezi a bentlakás meglétét, csakúgy, mint Gyulafehérváron vagy Sárospatakon.

Az oktatás módjára vonatkozó nagyon fontos adatot találunk az említett 1642-es rendtartásban, mely az iskolában tanító „mestereknek” a feladatát, kötelességét tárja elénk. E szerint: „a mestereknek nemcsak a deáki bölcsességeknek nemes mesterségeit, hanem az Isten félelmére végző dolgokat is tanítaniuk kell; minémű a Tízparancsolat, a hit ágazati, catechismus, a Szent írásnak somma szerint való tudománya a szentséges énekek és zsoltárok és ünnepnapokon csak a hit dolgaira tanítsák ő tanítványaikat és a szentséges erkölcsökre” Tudjuk korábbi ismeretekből, hogy a „deáki klasszisok” tulajdonképpen a középszintű oktatás klasszissai voltak. Váradon öt klasszis után (grammatika, syntaktika, poetika, retorika, dialektika) lehetett a legfelsőbb szintre jelentkezni.

Arra nézve pedig, hogy mit tanítottak az iskola padjaiban, fontos információka kapunk egyfelől abból, hogy ki melyik külföldi tanárnál tanult, és kitől hozta haza tankönyveit, jegyzeteit. Másfelől abból, hogy a Váradon kinyomtatott művek sokaságánál fel van tüntetve a következő megejegyzés: „In usum scholae varadini...” Harmadszor a tanárok átjárása a főiskolák között természetes volt, ez pedig arra enged következtetni, hogy a tanított tananyag sok mindenben hasonló lehetett.

A megelőzőkben tárgyalt évtizedek során a váradi főiskola is részesült ugyan támogatásban, de mégsem volt olyan favorizált helyzetben, mint akár a fejedelem közelében lévő gyulafehérvári Collegium Academicum, vagy akár a Lorántffy Zsuzsanna önzetlen nagylelkűségét, szüntelen gondoskodását élvező Sárospatak. Jól szervezeten, mondhatni, hogy a maga útját járva adminisztrálta, koordinálta és tervezte meg fejlődésének irányát. Ez talán nem volt véletlen, hiszen a váradi iskola szívta magába leghamarabb a nyugati haladó nézeteket.⁵⁶⁴ Azt is ki kell hangsúlyoznunk, hogy az oktatásnak, a hazai tudományművelésnek a legmagasabb szintjét, mindvégig, a váradi vár török általi elfoglalásáig képviselni tudta. Bárha csak részben készülhetett is el Váradon az iskolának az eklézsiával és nyomdával együtt az utolsó nagy fegyverténye, mégis a szellemi-lelki művelődés *alapidokumentumának* tekinthetjük az úgynevezett *Váradi Bibliát*.⁵⁶⁵ A végleges forma, Szenczi Kertész Ábrahám, illetve a váradi iskola és eklézsia legszentebb célja, a Biblia Kolozsváron készült el, Várad egykor mélyen hívő művelődési életének és tudományos elkötelezettségének ékes bizonyítékaként. Méltó pecsétje volt ez mindannak, ami Váradon történt a 17. században. Szenczi munkásságát utódai is nagyra értékelték. Néhány évtizeddel később az erdélyi Főkonzisztórium Misztótfalusinak, az egyébként méltó utódnak nem a gyulafehérvárit, hanem a váradi nyomdát emlegette követendő példaként.⁵⁶⁶ És nem véletlenül!

Az a több mint harminc esztendő, mely alatt az oktatás-nevelés a legmagasabb – *főiskolai* – szintre emelkedett, nem szűnt meg, nem múlt el nyomtalanul. Az örökséget Martonfalvi és tanártásai, a collaborátorok, illetve a nagyszámú diáksereg vitte át Debrecenbe. A város befogadta, felkarolta, többszörösen kamatoztatta, és ez a „kapunyitás” már a következő években meghozta a gyümölcsét: bár Váradot elpusztították, mégis Biharország sok településének iskolájában fejthették ki tevékenységüket a váradi főiskola végzettjei.

⁵⁶⁴ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. i. m.*

⁵⁶⁵ Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordítottatott Caroli Gáspár által. Mostan pedig ujobban ez öreg formában némelly nehezb, és homályossab fordítású Sz. Írásbeli Locusoknak értelmes magyarázatival, az Istennek a' Magyar nemzetben lévő Anyaszentegyházának hathatós épülésére kibocsáttatott. Váradon, kezdettetett nyomtatása a' veszedelem előtt: és elvégeztetett Colosvaratt, Szenczi K. Ábrahám által. M.DC. LXI.

⁵⁶⁶ Misztótfalusi Kis Miklós: *Mentség...*

4. A puritanizmus és presbiterianizmus öröksége a váradi főiskolában

A puritanizmus és presbiterianizmus hazai kutatásának hosszú időn át nem szentelt elegendő figyelmet a teológiatörténet. Bár nálunk nem rendelkezett olyan széleskörű társadalmi háttérrel, mint „szülőföldjén”, Angliában, mégis komoly történelemformáló, eseményalakító „eszmeaként”, irányzatként hatott. Hol szelidebb, békésebb, hol pedig radikális, türelmetlen, szinte már mozgalommá alakuló formában élt a reformáció népének lelkében.

Rögtön le kell szögeznünk, hogy a puritanizmus nem ellenségként akart fellépni, úgy, ahogy azt a már lassan megmerevedő, ortodox meggyőződésű egyház gondolta, hanem jobbító, újító, reformációs szándékkal. Az ortodoxia mégis ellenséges magatartást tanúsított az irányzat minden megnyilvánulásával szemben, mivel ezekben saját hitének, dogmájának, tanításának, egyházi struktúrájának lerombolóját látta. A puritanizmus az igaz hit és a keresztyén pietas ételszerű, hosszas és gyakorlati megélése által a teljes magyar református egyházi életet akarta belülről megreformálni, úgy, hogy a be nem fejezett kálvini reformációt tovább folytassa a *semper reformandi* jegyében. Gyakorlatias gondolkodásával és életstílusával új célokat és szempontokat fogalmazott meg és kínált fel jobb alternatívaként. Az új erkölcsi attitűd és az a hangsúly, melyet a lelki élet megújítására és átalakítására fektetett, teljesen meghatározta a magyar református egyház belső életének alakulását.

Angliában a puritanizmus már a 16. század utolsó negyedétől, a kontinens nyugati országaiban pedig a 17. század elejétől megújult erővel, tartalommal és formával vette fel a reformáció elejtett fonálát, hogy tovább folytassa a megkezdett tanbeli reformokat és kiépítse azt az új struktúrát, egyházkormányzati rendszert, amely megfelelt volna a reformátorok által – különösen a francia–svájci kálvini gondolat összefüggései értelmében elgondolt tanításnak, célkitűzéseknek. Szülőföldjén, ahol nagy és öntudatos támogatottsággal, háttérrel rendelkezett, a reformáció továbbvitelét kívánta érvényesíteni a folyamatos reformáció jegyében, és teljessé akarta tenni mindazt, ami „meglátásai” szerint félbemaradt. Reformációt akart a reformáción belül, azáltal, hogy az egyházat nemcsak ceremóniáiban tisztítja meg, hanem az élet egész területén.⁵⁶⁷ Nem táplált sem szeparatiztikus, sem heretikus gondolatokat vagy szándékot, hanem a reformátorok mentalitásának jegyében megtisztító szándékkal harcolt Isten akaratának megvalósításán. Nem akart mást, mint egy megújult, tiszta keresztyénséget és közvetlen összeköttetést Jézus Krisztus által a mindenható, teremtő és gondviselő Istennel.⁵⁶⁸

A puritanizmus teológiája mint irányzat, igen összetett és sokszínű.⁵⁶⁹ A puritán gondolkodásnak a középpontjában az *Istennek szentelt teljes és kegyes élet állt*, amely igaz hit által egyedül Istenben talált nyugalmat (gondolni lehet az ágostoni mondásra), s fő feladata a keresztyén életnek imádságokkal, igehallgatással, szent énekekkel, elmélkedéssel való ápolása és irányítása Isten kinyilatkoztatott akarata szerint.⁵⁷⁰

A kegyes életvitel, életgyakorlat teljesen kálvini gondolat. Kálvin Institutiojának már az olvasóhoz írt előszavában megfogalmazza ezt.⁵⁷¹ Fő műve megírásának célját is abban határozta meg, hogy egyértelmű, világos, tiszta tudományt biztosítson és kínáljon az anyaszentegyház híveinek. Mindezt a kegyesség helyes megélésének, gyakorlásának életvezetésére.

A puritanizmus kegyessége nem szubjektív, magáért élő és magának való életgyakorlatra biztatott, hanem a társadalomban élő embertárs testvérként való felismerésére, a közösség minden irányban történő gyarapodásáért végzett tiszta, becsületos, szüntelenül

⁵⁶⁷ Hazagh Mihály: Amesius és a magyar puritanizmus. in. *Angol Filológiai Tanulmányok IV.* Budapest, 1942. 95.

⁵⁶⁸ Erdős Károly: *Az angol puritanizmus.* Debrecen, 1912. 91.

⁵⁶⁹ Czegle Imre: A puritanizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása. in. *Református Egyház 1980.* 33.

⁵⁷⁰ Hazagh Mihály: *Amesius és a magyar puritanizmus.* i. m. 99.

⁵⁷¹ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere I–II.* Genf, 1559. Kiadta: a Magyar Református Egyház. Pápa, 1909. 1–3.

imádkozó és munkás életre buzdított. A kálvini teológia kegyességi életgyakorlatát *Perkins* dolgozta ki és *Amesius* fejlesztette tovább mindenki számára érthető és megvalósítható módon.⁵⁷²

Czeglé Imre mutatott rá, hogy ez a puritán pietas nem volt azonos a történelmi pietizmussal, még ha adott esetekben több helyen is volt hasonlóság vagy átfedés is közöttük. Megállapítását három pontban foglalta össze,⁵⁷³ mely a világot megváltoztatni akaró, semmilyen társadalmi üggyől el nem zárkozó, bátor, harcos puritánokat a legtöbbször visszahúzó, kontemplatív, inkább befelé forduló és magának való pietistáktól megkülönböztette.

A puritanizmus szándéka az egész nép szolgálata volt. A reformáció kiteljesítésének, továbbvitelének szándékában a nép felemelése, öntudatában, hitében, jövőlátó reménységében való megerősítése fogalmazódott meg. Cselekvési tervének, programjának középpontjában a Biblia állt. Célja az volt, hogy az isteni kijelentést ne pusztán tanok formájában ismerje a nép, hanem a Szentírás élhető, gyakorlati módon legyen jelen az élet minden területén. Ennek a mindennapokban kellett megnyilvánulnia, de nemcsak az egyházi életben, hanem bármely más vonatkozásban is. Nem volt különbség a puritánok templomi és templomon kívüli életmódról vallott felfogása között. Szerintük nem lehet az életet szakrális és profán részre osztani. A mindennapokban is tiszta, hívő kegyes életet kellett élni, amelyben az ember nem lehet haszontalan és tékozló, hanem egyszerű, gyakorlatias és hasznos. Még a vasárnapi ünneplésnek is megvolt a maga pontos, világos, rendszerbe szedett, szigorú programja.⁵⁷⁴

A puritán gondolkodók, tanárok írásai, fordításai, a lelkipásztorok prédikációi, igehirdetési hű bizonyosságai annak a reformátori, de még inkább kálvini gondolatnak, hogy az Isten által meghatározott világrendnek az élet minden területén érvényesülnie kell.⁵⁷⁵

Maga a puritanizmus is a folyamatos reformáció értelmében állandó átalakuláson, fejlődésen ment át. A puritanizmus történetéről szóló gazdag nyugati szakirodalom sokkal többet tud felmutatni, mint a magyar. A közelmúltban két⁵⁷⁶ tanulmány jelent meg Csorba Dávid tollából, melyek a gazdag és sokszínű nyugati szakirodalom, illetve a téma kutatásának új irányairól, törekvéseiről, elért eredményeiről számolnak be. S talán ha egykor elődeink nem tartották lealacsonyítónak a külföldi szakirodalom fordítását akkor az ma sem lehet ez elhanyagolható szempont, legalábbis a kutatás számára. Pusztán már azért sem, mert manapság sok félreértéssel, illetve félremagyarázással találkozunk ezen a téren. A hazai

⁵⁷² Bodonhelyi József: *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942. 40.

⁵⁷³ A puritanizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása. i. m. 33. old.: „a) A puritanizmus – mint mondtuk – töretlen az egyházhoz való kötődés elméletben és gyakorlatban is. b) A puritanizmusból hiányzik a bűnnel való harcnak az elevensége és állandósága vagy éppen tartóssága, mely a pietizmus egyik ismérve. c) A puritanizmus teológiájában – mint látni fogjuk – több a tette való utalás, vagy éppenséggel a kegyesség gyakorlásához kötődik, míg a pietizmusra az elmélyülés, a magába szállás vagy éppen a világtól való elfordulás a jellemző.” in. Czeglé Imre: *A puritanizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása*. i. m. 33.

⁵⁷⁴ V. ö. A puritanizmus tanításának függvényében a hívő keresztyén ember a vasárnapot a következőképpen tartotta meg: „midőn a tanító az Isten székiben felmégyen, tedd félen a magad elmékedését és véle, és az egész gyülekezettel együtt könyörögi szívvel, szájjal, lélekkel. Annak utánna becsülettel és félelemmel hallgassad az Isten igéjét, és megtartsad. Végezetre adj hálákat Istennek a prédikáció után való könyörgésben és a zsoltár éneklésben, és addig az Isten házából ki ne menj, míglen az Isten szolgálja az áldást az Istennek székiből read nem mondja, hogy valamiképpen áldás nélkül ne menj ki az Úrnak házából. Az Isten házából a magad házához menvén, ne fuss mindjárt istállódba, kertedbe, szomszédodba, konyhádba, ne fakadj ki morgolódásra, pénz számlálásra stb. Szólítsd elő cselédedet és azoknak beszéld elő azokat, amiket a Lélek szólott az Isten házában. Azokat előbeszélvén, s elvégezvén, olvass Bibliát, énekelj zsoltárokat. Az ebédnek ideje eljövén, küldj ételt, s italt a szegényeknek és erősítsd meg magadat is étellel, s itallal, de igen-igen mértékletesen: mert ha igen megtöltözödöl, alkalmatlan lészesz azután az isteni szolgálatra. Az élet felől ne játszódsz, magad multságára kelj fel, mint a háládatlan izraeliták, hanem az isteni szent szolgálatra: tudni illik Biblia olvasásra, zsoltár éneklésre, mélyet kell cselekedned addig, míglen másodsor ismét az Úrnak színe előtt a templomban meg kell jelenned.” In. Balogh Judit: *Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából*. Budapest–Kolozsvár 1995. 135.

⁵⁷⁵ Luffy Katalin: Puritán elvárások 1660–68 közötti alkalmi beszédekben. in. *Erdélyi Tudományos Füzete*. 239. Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2003. 53.

⁵⁷⁶ 1. Csorba Dávid: A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban. in. *Protestáns Szemle* 2001. 16–25. 2. Csorba Dávid: A 17. századi kálvinista prédikáció-kutatás története. in. *Puritánia* 2004.15–20.

tudományos – elsősorban teológia-, irodalom- és nyomdatörténeti – kutatás néhány alapmunkában és több rövidebb rész tanulmányban sok összefüggést tárt fel és mutatott be, de még mindig sok a fehér folt ennek a teológiai irányzatnak a magyarországi, illetve az erdélyi recepcióját illetően.

Azt már most le kell szögeznünk, hogy sem a puritanizmus, sem a presbiteriánus egyházkormányzati rendszer hazai földön nem úgy valósult meg, mint szülőföldjén, Angliában, vagy Nyugat-Európában. Az ottani értelemben itthon nem teljesezhetett ki. Az elért eredményt összességében mégis örvendetesnek kell tartanunk egy olyan vallási-ideológiai szempontból zűrzavaros században, mint a 17. Egyrészt az ortodoxia ekkorra már önmaga védelmére pontosan artikulálva kidolgozta a maga megkérdőjelezhetetlennek vélt teológiáját, másrészt pedig kiépítette és megszilárdította a katolicizmustól alig különböző hierarchiáját. Nem csoda, ha a puritanizmus, a maga új teológiai tanításaival, gyakorlati hit- és életszemléletével, demokratikus berendezésű, hierarchiát elvető egyházkormányzati elképzeléseivel, ha olykor heterodoxnak tűnt is, komoly konfliktusok forrásává vált, és belső zavarokat okozott. Nyugaton fokozatosan letisztuló és következetes irányzatként hajtotta végre megújult reformációs törekvéseit, ez viszont a hazai körülmények között nem volt lehetséges. A hazai puritanizmus tárgyalásakor figyelembe kell vennünk, hogy itthon más volt az egyház helyzete és szerepe, mint nyugaton. Erdélyben az egyházi életet nem lehetett különválasztani a politikai összefüggésektől. A két nagyhatalom közötti szorításban Erdély függetlenségi politikája elképzelhetetlen lett volna erőskezű, centralizált hatalom nélkül. Erdély hatalmi érdeke a feudális, központosított hatalom megszilárdítása volt. Ebben a helyzetben a református egyház szükségszerűen, törvényszerűen „idomult” az adott körülményekhez és fokozatosan alakult át államegyházzá. Ez pedig sajátos mentalitásra, berendezkedésre és cselekvésre készítette. A központosított, erős fejedelmi háttérrel megtámogatott, és szilárd hierarchiával felépített egyházi rendszer hatékony erőt képviselt az egyre nyilvánvalóbban megmutatkozó ellenreformációval szemben.

A puritanizmussal érkezett eszmék, törekvések a központosított berendezkedésű politikai hatalom és feudális társadalmi struktúra, illetve hitéletében megcsontosodott, hierarchiájában megerősödött református egyház öröknek hitt *status quo*-ját alapjaiban rázták meg. A nyugati társadalom céljai, egyházi, polgári, társadalmi demokratikus törekvései hazai körülmények között mégsem találtak igazán támogató erőre, éppen az előbb említett okok miatt. Mégsem lehetett leállítani teljes mértékben az eszmék beáramlását. Mozgalmi szinten még a *londoni liga*⁵⁷⁷ hatására sem nem tudott kibontakozni.

A puritanizmus képviselői a hitélet teljes átalakítását célzó, egyházmegújító munkájukkal történelemformáló szerepet játszottak a hazai élet alakulásában. Munkájuk hatásának eredménye jóval később mutatkozott meg. A későbbi időszakra vonatkozóan sokatmondó Nagy Géza megállapítása, miszerint „az erdélyi társadalom széles rétegeiben a puritanizmus tette személyessé, öntudatossá a reformáció hitbeli élményét”.⁵⁷⁸ A puritánok szemlélete, szellemisége-lelkisége évszázadokon keresztül folyamatosan megtermékenyítő hatást gyakorolt a hitéletre. Biblicitásukat, az életszentség követelményét, az egyház közélet iránti elkötelezettségét bármikor magukénak vallották.⁵⁷⁹ Az általuk művelt, bármely társadalmi kategóriának szóló irodalomból ma is a hitbeli elkötelezettség, az anyanyelvi patriotizmus, az írói tudatosság, az önkontroll és az igényesség olvasható ki.⁵⁸⁰

Ebben a folyamatban a kulcsszerepet peregrinusaink, akadémitáink játszották, akik folyamatosan találkoztak az új eszmeáramlatokkal és azok képviselőivel, így Erdély és a nyugati világ között állandó kapcsolatot jelentettek. Mi most ebben az átfogó történeti helyzetben keressük a váradi puritanizmus helyét, jelentőségét.

⁵⁷⁷ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest, 1911. 22.

⁵⁷⁸ Nagy Géza: A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház régi történetében. in. *Kálvin és a kálvinizmus*, 1936. 374.

⁵⁷⁹ Gaál Botond: *Identitás és ökumenicitás*. i. m. 3.

⁵⁸⁰ Petrőczy Éva: Magyar puritán szerzők mint művészek, a puritanizmus és a művészetek viszonya a magyar szakirodalomban. in. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII*. Budapest, 1997. 28.

4. 1. Tudományművelők a puritanizmus fellegvárában

A váradi iskola puritán szellemiségének kialakulásában jelentős szerep jutott azoknak a peregrinusoknak, akik a 20-as, 30-as évek során a németalföldi, illetve angliai egyetemi központok felé kezdtek orientálódni. A korábbi művelődési tudományos központokat (Heidelberg, Herborn, Marburg, Frankfurt) fokozatosan váltották fel a leydeni, franekeri, utrechti és más központok.

A puritán eszmék váradi jelentkezésének pontos dátumát, illetve azt a konkrét személyt, akihez mindez köthető volna, nem tudjuk egyértelműen meghatározni. Legvalószínűbbnek az 1610-es évek fordulóján Váradon lelkipásztorként, esperesként működő *Szilvásújfalvi Anderkó Imre* tűnik. Valójában mégsem lehet őt teljes mértékben a puritanizmus képviselőjének tekinteni, mivel a „zűrzavar elméjű Imre pap”⁵⁸¹ mozgalma inkább „csak” a püspöki hivatal megszüntetésére irányult, és az egyházi hierarchia egyes képviselőinek hatalmaskodása, visszaélései ellen fogalmazódott meg. Mozgalmának táptalaját, koncepcióját sokkal inkább Ramus tanaiban kell keresnünk és megtalálnunk, illetve a Szent Bertalan-éji mártírhalála előtt nem sokkal nyilvánosságra hozott egyházkormányzati kérdésekben kinyilvánított véleményében. Kétségtelen, hogy Szilvásújfalvi mozgalma körülményei és hangulata olyan légkört teremtettek Váradon, melyből az iskola tanulói sem maradhattak ki. Tóth István a puritanizmus előfutárai között tartja számon Szilvásújfalvi mellett Alvinczi Pétert is.⁵⁸²

A 30-as éveket megelőzően *Amesius* Franekerben tanított, ahol alig pár esztendő múlva már a *rektor magnificus* státusból határozta meg az oktatás szellemiségét.⁵⁸³ Amesiusnál nagyon sok magyar peregrinus tanult. Mai ismereteink szerint több mint 112 disputációt írtak irányítása mellett azok a magyarok, akikről aligha lehetne elmondani, hogy véletlenül és nem tudatosan választva csoportosultak köréje.⁵⁸⁴ Amesius utolsó magyar tanítványa az a *Gidófalvi Szabó Balázs* volt 1633-ban, aki egy ideig Váradon is rektoroskodott.⁵⁸⁵ Az 1633-ban, Franekerben írt disputációja⁵⁸⁶ közérthető egyszerűséggel már címében is a puritanizmus gondolatait hordozza. *Gidófalvit* megelőzően nem tudunk másról, aki Amesiusnál disputált és később váradi rektorként működött volna. Az előbbi adat ellentmond Major Huba azon megállapításának, miszerint az iskola első puritán szellemiségű rektora *Kecskeméti Miklós* lett volna.⁵⁸⁷ Ő csak két év múlva, 1638-ban követte *Gidófalvit* Váradon. *Gidófalvi* után *Kecskeméti Miklós*nál és *Pankotai Ferenc*nél is kimutatható a puritánus szellemiséggel való azonosulás. Mindketten a németalföldi iskolák peregrinusai voltak. *Kecskeméti Váradra* jövetelének évében, 1638-ban, de hazatérése előtt írta alá a londoni liga szerkesztette *Formula singuritatis* című okiratot.⁵⁸⁸ Váradon írta meg és pártfogóinak költségén adta ki azt a puritán kézikönyvecskét, mely a puritánok életszemléletét és az Istennel való bensőséges kapcsolatából eredően megváltozott életérzését és hasznos tevékenységre serkentő hatását mutatta meg.⁵⁸⁹ Hasonló szellemben kezdi meg munkáját két évvel később *Pankotai Ferenc* is, aki *Kecskeméti*hez hasonlóan egy másik kézikönyvvel gazdagította a puritán olvasók növekvő taborát Váradon és a környéken. A váradi eklészia lelkipásztorainak hasonló szellemiségű gondolkodását jelzi, hogy *Pankotainak a Vedelius,*

⁵⁸¹ Keserű Bálint: *Újvalvi Imre és a magyar későreneszánsz*. i. m.

⁵⁸² Tóth István: *A váradi puritánok költészete*. i. m. 47–54.

⁵⁸³ Hazagh Mihály: *Amesius és a magyar puritanizmus*. i. m. 98.

⁵⁸⁴ Barcza József: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. in. *Theológiai Szemle*, 1976. 333–334.

⁵⁸⁵ Kádár Katalin: Amesius magyar tanítványainak névsora. in. *Theológiai Szemle*, 1976. 335.

⁵⁸⁶ A mindig imádandó Szentháromság Istennek való odaszenteléséről – R. M. K. III./1 – 1493

⁵⁸⁷ Major Huba Zsolt: i. m. 120.

⁵⁸⁸ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. i. m. 25–26.

⁵⁸⁹ Major Huba Zsolt: i. m. 227–228. A könyv címe: „Angyalok éneke, azaz Az igaz meg nem szeplősített vallásnak öröme a keresztyén ember szívében”

franeckeri professzor *Szent Hillárius* című, magyarra fordított művéhez ők írtak előszót.⁵⁹⁰ A Nagyváradon Gidófalvival egy időben rektoroskodó Fejérvári Mihályról alig rendelkezünk konkrét adatokkal. Tudjuk, hogy Groningenben Tolnai Dali János köréhez tartozott, de nem ment vele Angliába, és a *Formula...* aláírói között sem találjuk nevét.

A 30-as évek második felében működött Váradon *Medgyesi Pál* is, de nem maradt fenn olyan adat, amely az iskolával való kapcsolatára különösebben utalna. Elképzelhetetlen, hogy az iskolával ne lett volna valamilyen kapcsolata. Amit biztosan tudunk, az, hogy Keresztúri Bíró Pál *Lactens Christianus* című művét egy ponton nagyon szigorú kritikával illette, valamint azt, hogy a szombatos misszió körül sokat foglalatostkodott.⁵⁹¹ Ekkortájt fordította le és adta ki Medgyesi a hazai puritán szakirodalom két széles körben elterjedt és közkedvelt munkáját, előbb 1632-ben Augustinus *Vallomásait*,⁵⁹² majd 1636-ban Lewis Bayly *Praxis pietatis*át.⁵⁹³ Ez a népművelő, társadalmi morált emelő, evangelizációs tartalmú és szándékú munka az olvasni tudó és akaró közönség számára készült, s jelentős szerepet játszott a hazai puritán szellemiség kialakulásában és elterjedésében. A *Praxis pietatis* már a címében megfogalmazta az üzenetet: mintát adni a magyarok számára is, mellyel meg kívánta mutatni a puritán hívő ember napi, rendszeres kegyesség-gyakorlatát. Ezt a Bayly-művet már a saját korában is a puritán program és eszme alapművének tartotta. Megfogalmazza ezt az Ajánlásban is, ahol Lorántffy Zsuzsannának így érvelt: „mivel a keresztyén, idvezülni kívánó embernek az egy Biblián kívül könyv soha ennél hasznosb, kezében nem volt”.⁵⁹⁴ Augustinus *Vallomásait* sem véletlenül fordította le. Ágoston a puritán teológusoknak, íróknak igen közkedvelt személyisége volt, akire nagyon sokszor hivatkoztak. A 4. századi teológus nemcsak teológiai gondolkodásmódjukra volt nagy hatással, hanem magatartásukat is meghatározta, mivel őt tartották a kegyesség őspéldájának.⁵⁹⁵

Medgyesi Pálhoz hasonlóan, Keresztúri Bíró Pál sem tanított a *scholae illustris*ban. Közel tíz esztendeig teljesített szolgálatot Nagyváradon, a fejedelem udvari papja és helyi tanácsadójaként. A református pietizmus előfutárának tekintett pedagógarcha mindvégig kulcsszerepet töltött be a váradi egyházi-politikai-művelődési életben, olyannyira, hogy a tanári állások elfoglalásánál is döntő befolyással bírt.⁵⁹⁶ A szintetikus teológiai álláspontot képviselő Keresztúriban a váradi puritánusok egyik formálóját kell látnunk.⁵⁹⁷

Marcus Venetus Antonius akadémikus-professzor munkásságának hatása ismeretlen előttünk, így természetesen azt sem lehet meghatározni, hogy milyen lehetett a puritanizmushoz, presbiterianizmushoz fűződő viszonya.

*Szilágyi Benjámin István*nal új fejezet kezdődött a schola életében. Az ő korában a latin nyelv tanítása még mindig előkelő helyet foglalt el a megtanítandó tantárgyak sorában. Bár Comeniust nem ismerte, de jártasságát a korszerű didaktikai irányzatok és kiadványok

⁵⁹⁰ Pankotai Ferencz. S. Hilarius. Avagy, Minden föle Szomorúságoknak nemei ellen, Sz. igaz és álhatatos öröme vezérlő Elmelkedes. Mely elsőben Vedelius Miklos Doctor által Francia nyelven kiadattatott; annak utánna egy Gallus Pareus nevű tudos embertől deákul fordittatott; Most pedig ujonnan, a sok különb különb föle kedvetlen alkolmatlanságok miatt Szomorúságokban forgo együgyü hiveknek kedvekért, Magyar nyelven ki bottsáttatott; Pankotai Ferencz Szalontai Praedikátor által. Váradon, Nyomtatta Szenci Abraham. 1650. – R. M. K. I., 839

⁵⁹¹ Az Erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. Közli: Beke Antal. in. *Történelmi Tár* 1895. 409–432.

⁵⁹² Medgyesi Pál [transl.]: [1] Szent Ágoston vallása, melyben... megh bizonyittatik, hogy ő papista nem volt... mivelünk protestansokkal penig az hitnek minden derekas agaiban egyet ertet. Irattatot elsőben angliai nyelven, mostan nagyub haszonnak okaért, egynehany istenes elmelkedesekkel es buzgo imadsagokkal együtt magyar nyelvre fordittatot Medgyesi Pal által. – [2] (Scala coeli, avagy egynehany, bizonyos időkre alkalmasztatot istenes elmelkedések es buzgo imadságok, mellyek az kegyes eletnek angliai nyelven irattatot Praxissabol szedegettettek Medgyesi Pal által.) Debreczenben 1632 Fodorik. – R. M. Ny. 1525

⁵⁹³ Medgyesi Pál (transl.): *Praxis pietatis*, az az: kegyesseg-gyakorlas, melyben be-foglaltatik, mint kellyen az hivő keresztyén embernek az Isten és a maga igaz ismeretiben nekedni, életét naponként Istennek félelmére intezni tsendes lelki-ismerettel költeni és futásának el-töltése utan boldogul vegezni. Fordittatot angliai nyelvből az magyar keresztyéneknek ez szomorúsagos utolso időkben kivaltkepen-valo vigasztalásokra és hasznokra Medgyesi Pal, Ur Iesus Christus egy-igyü szolgálja által. Debreczenben 1636 (Fodorik Menyhart) – R. M. Ny. 1639

⁵⁹⁴ Bodonhelyi József: i. m. 59–60.

⁵⁹⁵ Czegle Imre: A puritanizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása. in. *Református Egyház 1980*. 33–34.

⁵⁹⁶ Dienes Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594 ?–1655)*. Sárospatak, 2001. 67.

⁵⁹⁷ Dienes Dénes: i. m. 144–146.

világában az is mutatja, hogy *Janua linguarum* című könyvét váradi rektorsága idején fordította le.⁵⁹⁸ Miként az a címből is kiderül, iskolai használatra szánta, tankönyvnek.⁵⁹⁹ Sokatmondó ez az adat a váradi iskola tudományos szintjét illetően. Korábban már említettük, hogy Alstedék Gyulafehérváron a 40-es évek első éveiben már bevezették Comeniust az oktatásba. A Szilágyi által Váradon fordított és bevezetett *Janua* egyértelműen meggyőző bennünket arról, hogy Comenius befogadása ekkorra már megtörtént a hazai főiskolákon. Szilágyi tudományok iránti elkötelezettségét mind Váradon, mind Sárospatakon bizonyította. Tanárként, egyháztörténészként sokrétű munkát végzett mindenütt. A korabeli viszonyokat jól érzékelteti az a tény, hogy a Voetius-tanítvány, Szilágyi Benjámín István inkább az ortodoxia híve volt, de tudósként nyitott volt az új szellemiség-lelkiség befogadására is. Bodonhelyi József utal egyik írására, mely szerint a „hitelmény mélységével párosult kálvini-református erkölcsi jellegű pietast” ő is elfogadta, és fontosnak tartotta.⁶⁰⁰ Bár Tolnay Dali János radikális mozgalmát elutasította, az egyházkormányzati újításokat nem fogadta el, de a puritánus kegyesség tőle sem volt idegen.⁶⁰¹

Szilágyi Benjámín István korában már főiskolai szinten működhetett az iskola. A *Janua* alapján kiderül, hogy mit tanítottak a grammatikai, syntaktikai, poetikai, retorikai tagozaton, de még többet árul el az a módszertani tanulmány, melyet a bevezetőben fogalmazott meg, pontosan leírva oktatási elképzeléseit. Ebből tudjuk meg, hogy milyen fontos szerepet tulajdonított az anyanyelv használatának, a természettudományos ismeretek közlésének, az énektanításnak, a rektorok mellett tevékenykedő preceptoroknak, mivel a rektor(ok) a felsőbb tagozaton tanítottak, elsősorban teológiát, és filozófiát.⁶⁰² Márton János sárospataki tanár közlése alapján tudjuk, hogy az adott korban milyen tankönyveket használtak.⁶⁰³ Ezek nagyon sokat elárulnak arról, milyen volt a színvonal. Másfelől ez azért is fontos, mert elárulja, hogy a váradi főiskola struktúrája, oktatási színvonala nagyon hasonlított a sárospatakihoz. Itt is az öt klasszis elvégzése után lehetett beiratkozni a felsőbb tagozatra. Nem jelentéktelen adat az sem, hogy a latin és magyar nyelvtanulás segítésére összeállított enciklopédiához maga Voetius írt üdvözlőverset.

Szilágyi Benjámín István után kezdte meg munkáját Váradon *Harsányi Nagy Jakab*, *Técsi Jó István*, *Herceg-Szóllósi János*. Harsányiról tudjuk, hogy a leydeni egyetemen tanult, majd Angliában és Skóciában is járt.⁶⁰⁴ Técsi és Herceg-Szóllósi előbb Leydenben, majd Franekerben tanult. Mindhárman meggyőződéses puritánusok voltak. Ekkor tehát *egyidőben három akadémista iskolamester* működött a scholában, és Harsányit váltva, hamarosan bekapcsolódott *Tölcseki S. János* is, aki korábban Debrecenben rektoroskodott. Általuk a

⁵⁹⁸ Major Huba Zsolt: i. m. 122.

⁵⁹⁹ Comenius, Joannes Amos – Szilágyi Benjámín István (transl.): Joh. Amos Comenii *Janua linguae Latinae reserata aurea, sive seminarium linguae Latinae et scientiarum omnium...* sub titulis centum, periodis mille comprehensa et in usum scholae Varadiensis juxta Belgarum editionem postremam, accuratam et auctam in Hungaricam linguam translata per Stephanum Beniamin Silagyi, ejusdem scholae rectorem... Varadini 1643 apud Abrahamum Szenci(ensem). – R. M. Ny. 2039

⁶⁰⁰ Bodonhelyi József: i. m. 27–28.

⁶⁰¹ Szilágyi B. István: *Acta synodi nationalis*. in *Sárospataki Füzetek I. 1857-1858*. 172.: „...Kivétel nélkül mindenről nem szólunk sem ezzel az angol egyháznak valódi kegyességgel s az igaz tudomány tisztaságával ékeskedő férfait, kiknek iratóit tiszteljük és csókoljuk, minők Vitoquev, Perkins, Twiss, sérteni nem akarjuk. Isten és a lelkiismeret bizonyosságunk, hogy mi az ő hit, remény és szeretetbéli egységüket hordjuk és buzgón tiszteljük.”

⁶⁰² Major Huba Zsolt: i. m. 126–129.

⁶⁰³ Márton János: *A sárospataki főiskola története*. Sárospatak, 1931 – 184.: „Régóta meg lettek állapítva a tanítandó szerzők is, nehogy azok különfélesége által az ifjak elméje szerte vonattassék és megzavartassék. Így példának okáért használták grammatikai ismeretek oktatására Molnár egykori kolozsvári rektor *Elemente grammaticae*-ját, továbbá Melanchton nagyobb grammatikáját, görög nyelvre pedig Károlyi Péternek, szintén hajdani kolozsvári rektor, majd váradi lelkész görög nyelvtanát, mely amennyire a két nyelv különbsége megengedi, Molnár Gergely Módszerében van írva; a retorikai ismeretekre Melanchton *Erotematája* után Péczeli Király Imre komáromi rektor bevezetését a retorikába és Keckermann nagyobb retorikáját: a logikára: Melanchton bevezető dialektikáját, mely általában a magyar iskolákban be van véve; a természetismeretre (in phisicis) Magirus János physiologiáját, vagy Keckermann *Sistema phisikumát*; tovább Alsted és Keckermann *metaphysikáját*, végre theológiában Melanchton *Locija* után, a Heidelbergi Kátét, Ursinus, Trelacsius, Keckermann *sistema theologicumát*, valamint Vollebius és Vedelinus *Compendiumát*.”

⁶⁰⁴ Trócsányi Berta: i. m. 126–127.

puritanizmus eszméje már teljes mértékben megnyilvánulhatott. A továbbiakban Técsi lelkipásztorként is vezető szerepet játszott Váradon. Többen a külföldön tanuló diákok közül neki ajánlották disputációikat.⁶⁰⁵

Az 1646-os szatmárnémeti zsinat, látva a puritánizmus elterjedését, az iskolák életét érintő kérdésekben is kénytelen volt konkrét határozatot hozni.⁶⁰⁶ Ezek minden bizonnyal érvényesültek Váradon is. A következő rektor nevéhez fűződik az egyik legszebb puritánus kiadvány: *Komáromi Szvertán István, Amesius Christianoi Catecheseos Sciographia* című művét fordította le és adta ki magyar nyelven, az *Úri imádság* magyarázataként.⁶⁰⁷ Amint azt maga is kijelenti, művének alapjául a „kegyes Olvasónak” írt előszavában „ama nevezetes Amesius-t” használta. Művében a puritanizmus egyik legfontosabb problémakörét boncolgatta: az *imádkozás tematikáját*. Az euchetikai munkát elsősorban nem a nagyközönségnek szánta, hanem lelkipásztortársainak, illetve azoknak, akik a gyülekezetben megfordultak, hogy segítségükre legyen az imádkozás helyes tanításában. A keresztyén élet gyakorlásában a könyörgésnek kiemelten fontos szerepet tulajdonítottak. Az imádkozás minden puritán tanításnak lényeges kérdése volt. Tudták, hogy a kegyes életvitel gyakorlásához meg kell tanítani az embereket imádkozni. Nem mindegy, hogy *mit* és *főleg hogyan könyörögnek*.⁶⁰⁸ Ezen a ponton már a keresztyén etika egyik alapkérdését feszegették.

A puritán rektorok sorát ismét egy ortodox beállítottságú, de annál nagyobb tudományos képzettséggel rendelkező tanár törte meg, a későbbi erdélyi püspök, *Tófeus Dobos Mihály*. Az aranykorszaknak is tekinthető 50-es évek elején működött Váradon, 1650–52 között. Működésének erről az időszakáról kevés adattal rendelkezünk. Amit biztosra vehetünk, hogy Utrechtből Voetius Gisbert, Leidenből pedig – ahol teológiai doktorátust is szerzett⁶⁰⁹ – Vinnius Arnold professzorok szellemi örökségével tért haza. Tófeus ortodoxiája ebben az időszakban nem zavarta meg az iskola szellemi útjának haladását. Bán Imrétől tudjuk,⁶¹⁰ hogy Tófeus elismert tudósként Németalföldön Apáczai Csere János utrechti baráti köréhez tartozott. Bár Coccejust sokat hallgatta, mégis a kemény ortodox Maresius tanait fogadta el. Nem értett egyet sem Coccejusszal, sem Descartes tanításával. Közeli jó barátságban volt Comeniusszal, aki dedikált példányú könyvet küldött neki és Lambertus

⁶⁰⁵ 1.) Becskeházi V. (Stephanus). Disputatio Theologica Vigesimaesexta, Et quidem duodecima agens De Potentia Scripturae, quoad docendam veritatem. Qvam, Divina Annuente Gratia Svb Praesidio Reverendi, Clarissimi, Doctissimiqve Viri, D. Johannis Cocceji, S. S. Theol. Doct. ejusdemque Facultatis in Illustri Acad. Lugd. Bat. Professoris celeberrimi, Publicè discutiendam proponit Stephanvs V. Betskehazi, Ungarus. Ad diem..*) Aprilis, loco horisque solitis. Lvgd. Batavor. Ex Officinâ Elseviriorvm, Acad. Typograph. cIs Is C LIII. 4r. CC1-6 = 6 sztlan lev. – RMK III/1. 1841; 2.) Becskeházi V. (Stephanus). Disputatio Theologica, De Voto. Qvam Favente Deo Opt. Max. Sub Praesidio D. Gisberti Voetii, S. S. Theol. Doct. Ejusdemque Facultatis in Inclyta Acad. Ultraject. Profess. ac ibidem in Ecclesia Pastoris vigilantissimi; Publicè defendere conabitur Stephanvs V. Betskehazi, Ungarus. Kal. Iulii, horâ locoque solitis. Vltraiecti, Ex Officinâ Johannis à Waesberge, Anno. cIs. Is. c. LIV. 4r. A–D1 = 13 sztlan lev. – RMK III/1. 3.) 1903; Pályi (Georgius). Loci de Testamento Veteri Disputat. Duae De Sacrificiis et Sacramentis. Quas Divina favente gratia, Praeside Reverendo ac Clarissimo Viro, D. Johanne Cloppen-Burgio, S. S. Theologiae D. ejusdemque facultatis in illustri Frisiorum Acad. quae est Franekeræ Professore Primario; Nec non, ibidem, V. D. M. Vigilantiss. Publico examini subjicit. Georgius Pályi Ungarus. Loco horisque solitis. Franekeræ, Excudebat Idzardus Alberti Typographus in Acad. Franekerana Anno 1651. r4. q–r = 2 iv = 8 sztlan lev. – Elül: címl. I sztlan lev. – RMK III/1. 1769

⁶⁰⁶ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. i. m. 171.

⁶⁰⁷ Komáromi Szvertán István: Mikor imádkoztok, ezt mondgyátok, az az az Uri imádsagnak a Szent Lukátsnak és Szent Máthének le-írások szerént valo nyomozása és tudos embereknek elmélkedésekkel meg-ékesitetett s rövid praedicatio formákra intéztetett magyarázattya. Ugyanez Uri imadsagnak hat kérésinek számok és rendek szerént valo, azokkal egygyező és azokrol ez irásotkában valo tanításnak folyásából szedegettetett édességes buzgo könyörgési rövid elmélkedésekkel egyetemben Komaromi István által...Varadon MDCLI Szenczi Kertesz Abraham. R. M. Ny. 2404

⁶⁰⁸ Hazagh Mihály: i. m. 101.

⁶⁰⁹ Tovfaeus (Michael). Disputatio Theologica Inauguralis de actuali dei providentia. Qvam, Auxilio providentis Dei Opt. Max. Ex Avthoritate Amplissimi ac Clarissimi Viri D. Arnoldi Vinnii, J. V. D. ejusdemque Facultatis Professoris ordinarii, & p. t. Rectoris Magnifici, consensu amplissimi Senatvs Academicici; ac Venerandae Facultatis Theologicae decreto. In Florentissima Academia Lugduno-Batava, pro gradu Doctoratus in SS. Theologia, Publico examini subjicit Michael Tovfaeus, Pannonio-Magyarus. Ad diem 20. Julii, loco horisque solitis. Lugduni Batavorum, Ex Officina Bonaventrae & Abrahami Elsevir. Academ. Typograph. CXLIX. – R. M. K. III/1., 1727

⁶¹⁰ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 106–107.

Velthuysennel, aki viszont haladó szellemű volt. Tófeus szellemisége mégsem terelte új pályára a főiskolát.

A *Scholae illustre* az 50-es években a hazai puritánus eszme és a presbiteriánus célok megvalósításának központja, fellegvára lett. Igen neves tanári kar vette kézbe a főiskolai tudományos élet irányítását, szervezését. Időrendben először *Tarpai Szilágyi András*t kell megemlítenünk, aki 1652-től rektoroskodott Váradon. Tófeussal ellentétben ő nemcsak hallgatója volt Coccejusnak, de szellemi követője is, valamint nála disputált.⁶¹¹ Őt követően *Szatmári Baka Péter*ről kell beszélnünk, aki előbb Voetiusnál értekezett Utrechtben,⁶¹² majd a puritán szellemű Horniusznál Harderwijkben a hunok birodalmáról,⁶¹³ majd pedig Schotaneus franekeri professzor köszöntő soraival jelentette meg 46 lapnyi, carteziánus szellemben írt művét.⁶¹⁴ Ez utóbbival írta be nevét a hazai, illetve a nemzetközi teológiai szakirodalom történetébe, mivel ez a műve váltotta ki az ortodoxia kiváló képviselőjének, Maresiusnak az ellenszenvét. A Szatmári–Maresius nemzetközivé terebélyesedett vita történetét írta meg nagy részletességgel Zoványi Jenő.⁶¹⁵ Szatmári meggyőződéses puritanizmusa jól követhető módon domborodik ki a Vásárhelyi Péter nagyenyedi tanár felett mondott prédikációjából is. Szatmári puritanizmus-értelmezésére Luffy Katalin mutatott rá egyik tanulmányában.⁶¹⁶

A már említett jeles tanári kar harmadik tagja, *Enyedi Sámuel* orvos-doktor volt, aki disputált Utrechtben Voetiusnál,⁶¹⁷ a karteziánus Regiusnál⁶¹⁸ és Franekerben Cloppenburgnál.⁶¹⁹ Mindhárman 1653-tól tanítottak a főiskolán, de csak Enyedi maradt itt a schola 1660-as bezárásáig.⁶²⁰

⁶¹¹ Tarpai (Sylvanus, Andreas). Disputatio Theologica De Difficilibus aliquot S. Scripturae Novi Testamenti locis, Partis prioris sectiones duae. Quam Favente Deo Opt. Max. Sub Praefidio Reverendi Clarissimi Doctissimis Viri D. Johannis Cocceji, SS. Theol. Doctoris ejusdemque Facultatis in Illustri Acad. Lugd. Bat. Professoris celeberrimi, Publice discutiendam proponit Andreas Sylvanus Tarpai, Ungarus. Ad diem 26. Iunii loco, horisque silitis. Lugd. Batavor. Ex Officina Bonaventuræ & Abrahami Elsevir. Acad. Typograph. C LII. 4r.

⁶¹² Baka (Petrus, Szathmári). Disputationum Theologicarum De Signis. Sextae Quae est De Probationibus Spirituum Pars Altera Continens examen Spiritus Poseniensis in Hungaria, qui A. 1641. apparuisse dicitur. Quam Favente Deo Opt. Max. Svb Praesidio D. Gisberti Voetii S. S. Theol. Doct. ejusdemque Facultatis in Incluta Acad. Ultraject. Profess. ac in Ecclesia ibidem Pastoris vigilantissimi. Publicè defendere conabitur Petrus Bacca, Szattmari-Hungarus. Ad diem 1. Julij, hora locoque solitis. Trajecti ad Rhenum, Ex Officina Iohannis à Noortdyck, In Acad. Typog. Anno 1648. – R. M. K. III/1., 1711

⁶¹³ Baka (Petrus, Szathmári). Disputatio Politica De Imperio Hunnorum. Quam Supremo Favente Numine, Praeside Georgio Hornio Historiarum & Politices in a lma Ducatus Gelriae & Comitatus Zutphaniae (quae est Hardervici) Academiae Professore ordinario, Publicè discutiendam proponit Petrus Bacca Szattmari Ungarus. Ad diem... Mart. Horis locoque constitutis. Hardervici, Ex Officina Nicolai à Wieringen, Academiae Typographi. 1649. – R. M. K. III/1., 1725

⁶¹⁴ Baka (Petrus, Szathmári). Defensio Simplicitalis Ecclesiae, Adversus non nullas Quaestiones Practicas, Et Impugnatio Sententiae eam labefactantis; Per Petrum Bacca Szathmari... Franekeriae, Excudebat Idzardus Alberti, Typographus in Academia Franekerana, Anno 1649. 4r. – R. M. K. III/1., 1724

⁶¹⁵ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest, 1911. 232–247.

⁶¹⁶ Luffy Katalin: i. m. 35. Szatmári puritanizmus-értelmezése három irányba terjedt ki: „1. Alapvetés – Krisztuson kívül nincs más feje az anyaszentegyháznak; 2. etikai és morális elvárások – itt magyarítja meg a puritánus szó eredetét, amelyet a latin purusra visszavezetve a tiszta életű megfelelőjeként tekint; 3. az egyházi szervezetre, rendtartásra vonatkozó, az újítás vágyát leginkább kiváltó okok”.

⁶¹⁷ Enyedi (Samuel). Exercitatio Ad Thomae part. I. qu. 12. art. I. De Visione Dei per Essentiam Pars Prior Quam Favente Deo Opt. Max. Sub Praesidio D. Gisberti Voetii S. S. Theol. Doct. Ejusdemque Facultatis in Incluta Acad. Ultraj. Profess. ordin. ac. ibid. in Eccles. Pastoris vigilantissimi Publicè ventilandam proponit Samuel Enjedinus Hungaro-Transylvanus Ad diem 12. Iulij. hora nona matutina. Ultrajecti, Ex officina Johannis à Waesberge Anno MDCLI. 4. r. – R. M. K. III/1., 1784

⁶¹⁸ Enyedi (Samuel). Medicatio duorum aegrorum, aneurismate et gangraena laborantium. Quam, Deo Opt. Max. Auxiliante; Sub Praesidio Viri Clarissimi D. Henrici Regii, Reip. Ultraject. Poliatri, & Medicinae Professoris Ordinarii, ac Philosophi eximii, Publicae disquisitioni exhibet Samuel Enyedinus, Ungarus Transylvanus. Ad diem 18. Iunij hora 9. matutina. Trajecti ad Rhenum, Typis Gisberti à Zijll, & Theodori ab Ackersdijck. – R. M. K. III/1., 1783

⁶¹⁹ Enyedi (Samuel). Disputatio Medica Inauguralis, De Ictero. Quam Favente Summo Numine, Ex Autoritate Magnifici D. Rectoris D. Antonii Matthaei, Juris Antecessoris Primarii, in Illustri Academia Ultrajectina. Amplissimi Senatus Academici Consensu, & Celeberrimae Facultatis Medicae Decreto, Pro summo gradu & Privilegiis in Medicina consequendis, Publicè sine praesice defendet Samuel Enyedi Ungarus. Ad diem I. Iulij, horis locoque silitis. Trajecti ad Rhenum. Typis Gisberti à Zyll, & Theodori ab Ackersdijck. – R. M. K. III/1., 1851

⁶²⁰ Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója, 1649–1691. in. *ItK.* 1892. 388–398.

Szatmári Baka főiskolai tevékenységéről egyelőre kevés adat áll rendelkezésünkre. Kétségtelen, hogy nagy tudású lehetett, mivel „szép tudományára és nagy hírére nézve tétetett professzorrá” a váradi kollégiumban.⁶²¹ Hogy miért maradt a nemzetközi hírű tudós mégis olyan kevés ideig Váradon, azt Bod közléséből tudjuk, aki szerint „ezt a hivatalt sokáig nem viselhette a bornak rendkívüli szeretete, s engedetlen magaviselete miatt, hanem egynéhány ízbeli megintése után, abból elbocsátatott”.

A váradi scholára nézve hármójuk közül Tarpai és Enyedi munkálkodását tekinthetjük a legjelentősebbnek. Gondozásukban olyan korszakos kiadványok jelentek meg, amelyek, ha rövid időre is, de a váradi főiskolát hirtelen a hazaiak fölé emelték. P. Ramus *Dialektikáját*⁶²² itthon először 1653-ban adták ki. A művet, mely öt Amesius-i munka társaságában jelent meg, Szenczi Kertész nyomdájában, Tarpai Szilágyi András rendezte sajtó alá és adta ki iskolai használatra, tankönyv gyanánt. Erről beszél a tankönyv felosztása is, ahol előbb Ramus logikai kézikönyvét találjuk, majd Amesius *Technometriája* következik és ad eligazítást a tudományok kérdésében. A második Amesius-i munka a *Demonstratio...*, az arsokról és a logikai alapfogalmakról, a harmadik, a *Theses logicae* pedig logikai tételeket tárgyal. Az utolsó két munka *két teológiai értekezés*. Ami itt megjelent, korszakos jelentőségű munka volt. Nemcsak tudományos orientációjukat és szellemi nyitottságukat, haladás iránti elkötelezettségüket bizonyította, hanem nagy bátorságról is bizonyosságot tett. Nemsokkal azelőtt Tolnay Dali János Sárospatakon még komoly ellenállásba ütközött, amikor Keckermann logikája helyett Bisterfeld ramista szellemű logikáját akarta bevezetni. A gyulafehérvári körülményeket ismerjük, ahol Bisterfeld, ha expressis verbis nem is, de rejtve beemelte Ramus műveit az oktató tankönyvek sorába. Ő és a körülötte kialakult tudományos műhely tanárai közül többen ramista szellemben tanítottak. Már korábban megkezdték előkészíteni a terepet Ramus váradi kiadásához. Szenczi 1649-ben adta ki Bisterfeld ramista hatású logikai tankönyvét, illetve Piscator két retorikai tankönyvét, melyeket szintén iskolai használatra szántak.⁶²³ Tarpaiéknak az oktatás átszervezésére, a tudományos igény fokozására irányuló tendenciájuk tovább folytatódott. Enyedivel együtt készítették elő és adták nyomdába, sajátkezű engedélyezéssel az *Orator Extemporaneust*,⁶²⁴ a híres újszolasztikus spanyol jezsuita Cyprian Soarius retorikai alampunkáját, a célnak megfelelően protestáns módon átdolgozva, iskolai és *társadalmi használatra*.⁶²⁵ Lényeges gondolatot állapított meg Tarnai Andor előbb idézett tanulmányában, mondván, hogy az Orator Extemporaneus szinte kimondottan a világiak számára készült – diplomatáknak, funkcionáriusoknak, nemeseknek stb. – és nem olyanoknak, akik az egyházi szférában kívánnak majd elhelyezkedni. Ez pedig Tarnai szerint azért is lényeges, mert rámutat a váradi főiskola abbéli szerepére, amellyel részt vállalt a 17. század közepén *megkezdődött egyházi elfoglaltságú értelmiség kezdeti, lassú tagozódási folyamatának* (jogi, politikai, orvosi, történetírói) *szervezésében*. Tarpai és Enyedi munkásságának bizonyossága az az 1656-ban megjelent két külföldi szerző munkája is, melyekhez ők írtak ajánlást vagy készítették elő

⁶²¹ Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszeben, 1766. 251.

⁶²² Ramée, Pierre de La: Petri Rami... Dialecticae libri duo. – [2] (Ames, William: Guilielmi Amesii... Technometria) – [3] (Ames, William:) Guilielmi Amesii... Demonstratio logicae verae) – [4] (Ames, William:) Guilielmi Amesii... Theses logicae) – [5] (Ames, William) Guilielmi Amesii... Disputatio theologica adversus metaphysicam) – [6] (Ames, William:) Guilielmi Amesii... Disputatio theologica de perfectione S.S. Scripturae... conscripta olim ac defensa a Guilielmo Barleo). Varadini MDCLII apud Abrahamum Szencinum. – R. M. Ny. 2507

⁶²³ 1.) (Bisterfeld, Johann Heinrich): Elementa logica in usum scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat. Editio tertia auctior. Magnovaradiae MDCXLIX (Kertész) – R. M. Ny. 2297; 2.) (Piscator, Ludovicus Philippus): Rudimenta oratoriae in usum illustris scholae Albensis. Praefixae sunt tabulae methodum hujus libelli indicantes. Accessit item... Cyclognomonica oratoria... Varadini 1649 apud Abrahamum Szenci. – R. M. Ny. 2301 3.) (Piscator, Ludovicus Philippus): Rudimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succinte tradita. Editio tertia. Varadini MDCXLIX typis Abrahami K(ertész) Szenci(ensis) – R. M. Ny. 2302

⁶²⁴ Becker (Georgius, Elbigensis). Orator Extemporaneus; Seu Artis Oratoriae Breviarium bipartitum: Cujus Pars prior praecepta continet generalia, posterior praxim in specie ostendit. Accessit nunc in finem Justi Lipsii Epistolica Institutio. Varadini, Apud Abrahamum Szenciensem cIs Isc LVI. 12r. 468 lap. Elül: címl., dedicatio, praefatio 5, végül: Elenchus 17 számozatlan lev. Ajánlja Szenczi Ábrahám nyomdász Rákóczi Ferencz választott erdélyi fejedelemnek. R. M. K. 866.

⁶²⁵ Tarnai Andor: A váradi Orator extemporaneus. i. m. 367–370.

iskolai használatra. Az egyik Alexander Ross, keresztény tanításokat feldolgozó, evangelizációs munkája,⁶²⁶ a másik Cornelius Schoen, herborni professzor teológiai oktatásra szánt tankönyve.⁶²⁷ De Pápai Borsáti Ferenc, Rákóczi Zsigmond halálára írt *Metamorphosis*ához is ők írtak előszót.

A váradi főiskola az erdélyi tudományos élet nem hivatalosan deklarált központja volt ekkor. Nem véletlenül említi a legjobbak között Apáczai is beköszöntő beszédében Váradot úgy, mint azt a helyet, ahol a reformok terén a legtöbbet valósították meg.⁶²⁸ Az sem véletlen, hogy Apáczainak, gyulafehérvári távozását követően, a kolozsvári beköszöntő beszéde éppen itt jelent meg Váradon, talán éppen annak az Enyedinek a közbenjárására, akivel már Utrechtben igen jó barátságban voltak.⁶²⁹

Tarpai sem maradt sokáig a kollégiumban. A kontinuitást Enyedi jelentette a következő három rektor előtt és idején is. Enyedi tudományos tankönyvkiadói munkáját tovább folytatta, és 1658-ban kiadta Comenius *Praecepta Morum* című művét, *in usum scholae Varadini*.⁶³⁰

Enyediről tudjuk, hogy több mint négyéves hollandiai tartózkodása során nemcsak Utrechtben, ahol doktori fokozatot szerzett, de a leydeni és franeckerai akadémiákon is megfordult. Vele kapcsolatban ez azért érdekes, mert az utrechti akadémián 1621-től hullaboncolásra berendezett *theatrum anathomicum* és 1639-től *hortus botanicus* működött,⁶³¹ melyek mély nyomokat hagytak a fiatal erdélyi tudósban. Enyedi hazahozta Váradra a medicina, a természeti és kísérleti tudományok iránti érdeklődését. Arról tanúskodik egy korábbi gúnyvers néhány versszaka is, hogy itthon tovább folytatta és gyakorolta a boncolást, mint „zavaros fix”.⁶³² Az idézett versrészlet nem Németalföldre, hanem Angliához köti az orvostudományok doktorát. Tudományos munkásságát Várad után folytatta. Váradi korszakára a puritanizmus iránti elkötelezettség volt az irányadó. Enyeden a puritanizmus mellett már kartézianus meggyőződésének is teret engedett. A *Regius fundamenta philosophia* című művére alapozott, és kézirat formájában fennmaradt természetbölcseleti főművét, a *Physica seu philosophia naturalis*-t⁶³³ is itt írta meg. Erdély legrangosabb felsőoktatási intézményében, Enyeden ő honosította meg a Descartes-i filozófiát, azáltal, hogy a természeti és kísérleti tudományok művelésében, illetve elterjesztésében úttörő szerepet vállalt.⁶³⁴ Olyan orvosi mű ez Spielmann állítása szerint, mely Erdélyben először hivatkozik állatkísérletekre és a matematikai bizonyítások módszerére.

Id. Köleséri Sámuel 1657-ben érkezett Váradra, és két éven át tanított teológiát, nyelveket az „... akkoron ott virágzó scholában”.⁶³⁵ Petróczi Éva Kölesérit a Biblia nyomdába való előkészítését illetően egyfelől kulcsembernek, másfelől pedig olyannak nevezi, aki Tolnai Dali Jánossal ellentétben nem vívott háborút, nem akarta az egyházkormányzati

⁶²⁶ (Rosaeus Alexander). Virgilius Euangelizantis Christiados Libelli aliquot in gratiam Classis Poeticae Varadiensis editi. Arma virumque Maro cecinit, nos acta Deumque; Cedant arma Viri, dum loquor acta Dei. Varadini, Apud Abrahamum K. Szenciensem. M.DC.LVI. – R. M. K. 873

⁶²⁷ Schonaeus (Cornelius). Terentius Christianus, Seu Comoediae Sacrae, Terentiano Stylo à Cornelio Schonaeo Goudano conscriptae: & nunc denum magna ejusdem diligentia & labore emendataem atq recognitae. Varadini, Apud Abrahamum Kertesz Szencinum, M.DC.LVI. – R. M. K. II., 874

⁶²⁸ Apáczai Csere János: *Magyar logikácska és egyéb írások*. i. m.

⁶²⁹ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 110.

⁶³⁰ Comenius (Joannes-Amos). Praecepta Morum, Institutioni puerorum accomodata, facillioris memoriae causa, stylo juxta textum solum sonante, carminibus comprehensa proponuntur. Ut autem intelligentius disci possint, textus etiam e regione exhibetur, prout a Clar. ac. Doct. viro, Joanne-Amos Comenio collectus est; in usum Varadien Scholae, Opera Samuelis Enyedi, M. D. Seneca; Mores primum disce, mox Sapientiam: quae sine moribus non bene discitur. Vulgatum; Qui proficit in literis, Anno Salutis M.DC.LVIII. – R. M. K. II., 919

⁶³¹ Henk van de Graaf: i. m. 49.

⁶³² Major Huba: i. m. 273. Részlet a gúnyversből: „Sámuel Enyedi miköztünk ex lex / In doctus medicus, optimus carnifex / Lám ő is olyan lett, mint a zavaros fix, / Az vérontók között minállunk egyik grex. / Angliából hozott orvos Doctorságot, / Magyar nemzet közé merő Hóhérságot / Mondják, odafel is sok embert felboncolt / Mi nállunk is immár ahhoz hozzá fogott.”

⁶³³ Spielmann József: *A közjó szolgálatában*. Kriterion. Bukarest, 1977. 120.

⁶³⁴ Spielmann József: i. m. 127–130.

⁶³⁵ Id. Köleséri Sámuel: *Az idvesség sarka*. Sárospatak, 1666, 11. lap.

struktúrákat megváltoztatni, hanem a Szentírást igyekezett életközeli és a hétköznapi részévé avatni.⁶³⁶ A Váradi Biblia nyomdai előkészítésében is meghatározó szerepet játszott. Ő maga erről később így vallott a már említett *Idvesség sarkában*: „Örömmel említem a Magyar Biblia körül való forgolódásomat is mellyben az eredete szerint való nyelveknek segítségével által egynéhány száz Sz. írásbeli helyeket restituáltam, az utolszori Editioban, melyről jó lelki ismerettel bizonyosságot tehet, a Magyar és Erdélyországi Reformata Eklézsiák hasznára született szerény typographus Szenczi Abrahám Uram Váradról”. Az „utolszori Editioban” való kijelentése pedig arra utal, hogy a korábbi munkálatokban mások is részt vettek. De kilétükről nincs tudomásunk. A Szentírás tanulmányozásához való kötődése sem véletlen, hiszen Németalföldön közeli kapcsolatba kerül a coccejanizmussal, sőt a karteziánus szellemiségű Adrian Heerebordnál disputált,⁶³⁷ majd Coccejusnál is, kétszer. Személyes naplójából tudjuk, hogy az előbb említettek mellett hallgatta még Galiust, Heydenust, Hoornbecket.⁶³⁸

Köleséri érkezése után egy év múlva találjuk Váradon 1659-ben, az iskola egykori végzettjét, *Püspöki Sz. Jánost*, aki rövid megszakítás után visszatért és itt működött az iskola bezárásáig és a város elfoglalásáig. Ha előkerülne, nem lenne érdektelen a korábban már hivatkozott munkája, mely Várad utolsó, ostrom előtti napjainak történetét írta le. Elveszett művéből feltehetően a váradi főiskola belső életével kapcsolatban is sok, eddig ismeretlen adatot tudhatnánk meg. Püspöki Horniusnál disputált, de munkájának alapját Amesius Maedullája adta.⁶³⁹ Politika, történelem, jog, államtudományok iránti érdeklődése minden bizonnyal sajátos színtöltő lehetett az iskola szellemiségének. A kétnyelvű, latin–magyar egyháztörténeti munkáját tankönyvként használták a főiskolán.⁶⁴⁰ A jól olvasható egyháztörténeti munkában sehol sem találunk utalást esetleges chiliazmusára. A művet bevezető, *Kegyves Olvasónak* írt ajánlást mégis az apokaliptikus terminológia sajátos „jővel Uram-Jézus hamar” sürgető kéréssel fejezi be.

Időrendben az iskola utolsó jelentős szellemű tanára, *Martonfalvi Tóth György* volt, aki 1659-ben érkezett Váradra. Martonfalvi elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar református oktatás fejlesztésében. Váradon alig volt ideje arra, hogy hatalmas szellemi forrásából minél többet átadjon. Egy évig sem működhetett itt és a főiskola szellemi örökségét Debrecenbe kellett átmentenie. Keveset élt ugyan, de sokat dolgozott, és ő állította Debrecen új pályára. Saját bevallása szerint, melyre egyik közkedvelt művének ajánlásában utalt, nem volt tőle semmiben sem idegen az a szellem, amely Debrecenben fogadta.⁶⁴¹ Ugyanaz a puritán lelkület, tudományok iránt nyitott szellemi kapuján lépett be Debrecenben is. Méltó helyre került, mivel Várad, Sárospatak és Pápa iskoláinak megszűnte után, Debrecen helyzete

⁶³⁶ Petrőczy Éva: A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában. in. *Egyháztörténeti Szemle* 2002. 40–44.

⁶³⁷ Köleséri (Samuel). Disputatio Logica, De Legibus Scientificis: Qvam, Auxilio Summi Legislatoris adjutus, Svb Praesidio Clarissimi, Doctissimi Viri, D. Adriani Heereboord, L. A. M. & in incluta Lugd. Bat. Acad. Philosophiae Profess. primarii, longè celeberrimi, Publicè ventilandum proponit Samuel Köleseri de Warad, Hungarus. Ad diem 24. Februarii, loco horisque solitis pomerid. Lvgdvni Batavorvm, Apud Johannem Elsevirium, Academ. Typograph. – R. M. K. 1936

⁶³⁸ Id. Köleséri Sámuel naplója. Közölte Szilágyi Sándor. in. *Történelmi Tár* 1890. 48–49.

⁶³⁹ Püspöki Sylv. (Johannes). Disputatio Historico Politica, De Origine, Incrementis & variis Rerum Publicarum tionibus. Quam Favente Unico & Supremo Rerum Monarcha Deo. Opt. Max. Suo Praefidio Clarissimi Viri D. Georgii Hornii, In Alma Academ. Lugduno Batava Historiarum Professoris Ordinarii. Publico Examine disquirendam subicit Joannes Sylv. Puspokius, Ungarus. Ad diem 20 Martii, horis locoque silitis. Lvgdvni Batavorvm, Ex Officina Petri Leffen, Anno 1655. – R. M. K. III., 1939

⁶⁴⁰ Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. i. m. 180. A mű címe: „Scala Triumphalis... Avagy Győzelem Lajtorjája. Melyben az igaz valláson lévőeknek igazán keresztényi vallások a Christustól, és az ő Apostolaitól, a jelen való időre leszáll, viszont az is az Istenhez mint szerző okához minden közben vetett megszűnés nélkül következő rend szerint fel megyen – Anno MDCLVIII.... Váradon, 1658. Maji 20. P.I.”

⁶⁴¹ Martonfalvi György, Sz. I. M. D. és a' Debreczeni Collegium Professora Taneto és Czafolo Theologiaja: Mellyet Amesius és Vendelinus szerint irt azoknak kedvéért, a' kik azi gaz Theologiat, és Vallást, hamar kívánnyák meg-tanúlni: és mellyet, ezen jó végért, a' Debreczeni Collegium, a' maga költségén nyomtattatott-ki. Debreczenben, Nyomtatta Rosnyai Janos, M.DC.LXXIX. 12r. 628 lap. – Elül: cziml. ajánló levél, üdv. versek stb. 12, végül: mutató tábla 16 sztan lev. – R. M. K. I. 1231.

teljesen felértékelődött.⁶⁴² Nagy tudása, irénikus alkata, integráló személye kulcspozícióra predestinálta a cívisvárosban. Három területre, az oktatás tárgyi és személyi feltételének megteremtésére, illetve a színvonal-emelésre összpontosított, iskolai reformtevékenységén túl kulcsszerepet játszott az „50-es évek második felétől a tetszhalál állapotába jutott külföldi egyetemjárás”, a peregrináció fellendítésének ügyében.⁶⁴³ Baráth Béla az előbb hivatkozott helyen pontos képét adja annak a harcnak, amit a peregrináció érdekében végzett Debrecenben. Martonfalvi a peregrináció intézményét, célját és hasznát korábban Nagyváradon már megtapasztalta. Pontos rálátása volt ennek működésére, szerepére. Tudta, hogy az eklézsia és a városi magisztrátus vagy curátorok széke nélkül ez lehetetlen. Nem csoda hát, ha a váradi örökség követendő példa-célként állt előtte új szolgálati helyén is.

Martonfalvi több elődjéhez hasonlóan Utrechtben Voetiusnál disputált.⁶⁴⁴ Doktori értekezését Franeckerában írta meg 1659 júliusában az „Isten szövetségéről, mint a Szentháromság segítőjéről” címmel.⁶⁴⁵

Oktatási reformját Váradon alig kezdhette el, ebből az egy esztendőből pedig nem lehet érdembeni következtetéseket levonni, csak a debreceni korszakából, ahol egymás után adta ki írásait, tankönyveit. De a dolgozat témájához csak a váradi időszak tartozik, ezért munkásságával itt nem foglalkozunk.

Az iskolai használatra szánt és jóval a váradi korszaka után, 1658-ban Leidenben kiadott Ramus-i *Dialektika*⁶⁴⁶ címfeliratában olvasható mondatot akár Mártonfalvi vezérgondolatának is tekinthetjük. Latinul így hangzik: „Amicus Plato, Amicus Aristoteles, Amicus et Ramus, Sed magis amica veritas”, vagyis: „barát Platon, barát Arisztotelész, és barát Ramus is, de az igazi barát az igazság”. Ez az elv egész életében végigkísérte. Mártonfalvi már túl volt a korábbi puritanizmus körüli fellángolásokon és egy letisztult teológiai irányzatot képviselt. A puritanizmus, presbiterianizmus és az ortodoxia nála már egy egymást kiegészítő békességben, harmóniában találtak egymásra. Mindkettőt vallotta és védte.⁶⁴⁷ Ami viszont már elfogadhatatlan volt számára, az a coccejanizmus, illetve a karteizianizmus. A coccejanizmust nemcsak elítélte, hanem egyenesen támadta, és a „hamis vallások” közé sorolta. E kijelentés dacára volt Coccejusnak olyan tanítása is, amit elfogadott, például a hetedik nappal kapcsolatos tanítás, azaz, hogy nem szükséges a hetedik napot a munkától való tartózkodással, vagyis teljes tétlenségben tölteni.⁶⁴⁸ Végezetre egykori tanártársának, Lisznyai Kovács Pálnak a versére hivatkozunk, amelyben Martonfalvit a nagy tudású „Szent-Írás doctorát” mint a lélek-orvosát méltatta, miután Amesiuszt lefordította és közkinccsé tette.⁶⁴⁹

⁶⁴² Baráth Béla Levente: Martonfalvi György (1635–1681). Munkásságának jelentősége a debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében. Debrecen, 2000. in. *A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai II.* 22.

⁶⁴³ Baráth Béla Levente: i. m. 25–28.

⁶⁴⁴ Martonfalvi (Georgius). Disputatio Theologica De Presbyterio. Quam Divinâ aspirante Clementiâ Sub Praesidio D. Georgii Martonfalvi Sacro S. Theologicae Doctoris, ejusdemque facultatis in III. Schola Debrecina Professoris fidellisimi. Publicè examinandum proponit Michael S. Tholnai Pannonio Ungarus. Ad diem 3. Junii, horâ locoque consvetis. I. Tim. 4-14. Ne negligite donum quod datum est tibi per prophetiam cum impositione manuum presbyteri. Debrecini Apud Georgium R. Karancsi Anno 1662. 4r. A–C = 3 ív = 12 számozatlan levél. – RMK II. 983

⁶⁴⁵ Martonfalvi T. (Georgius). Disputatio Theologica Inauguralis De Foedere Dei, Quam Sacrisanctae Trinitatis Auxilio Ex Auth. Magnifici Dn. Rectoris Viri Celeberrimi & Experientissimi, D. Philippi Matthaei. Med. Doct. ejusdemque Facultatis ut & Botanices in Iluustri Frisiorum Academia Professoris Ordinarii. Pro lauria Doctorali Summisque SS. Theologiae honoribus confuendis Publice defendere conabitur Georgius T. Martonfalvi, Transylvano Ung. Ad diem 23. Junii, hora locoque solitis, Franequerae, Ex Officina Johannis Wellens, Typogr. Ordinarii 1659 – R. M. K. III., 2056

⁶⁴⁶ Ungarico idiomate & Usu ita resoluti & illustrat, ut tyro qui Magnum illum Artium Magistrum Petrum Ramum in Dialectica imitandum sibi proposuit, brevi circa longam alterius dialecticus fieri queat. Studio Georgii T. Martonfalvi Transylvani. Amicus Plato, amicus Aristoteles, amicus & Ramus, sed magis amica veritas. Ultrajecti. Apud Wilhelmi Wier, Anno C LVIII. 504 lap – R. M. K. III., 2021

⁶⁴⁷ Szabó Géza: i. m. 89–92.

⁶⁴⁸ Major Huba Zsolt: i. m. 176.

⁶⁴⁹ Lisznyai Kovács Pál: Ez jeles könyvnek érdemes authorának tiszteletes Martonfalvi György uramnak nagyobb tiszttségére íram ezeket... in. *RMKT. 17. század. II. kötet.* 22. A versből egy vesszákot idézünk e helyen: „... Az Orvos Doctorok csak testet gyógyítanak, / A Theológusok Lelket orvosolnak, / Tanították értelmét Isten mondásának, / Mellyel orvosságot Lelkeknek csinálnak”...

Sajnos ma már csak költői kérdés lehet, hogy vajon miképpen alakult volna az iskola élete, ha Martonfalviék tovább tudják folytatni a munkát? Tevékenységük minden kétséget kizáróan nagy reménységet jelentett a korabeli felsőoktatásban. Az utolsó harminc esztendő valóban kiemelte, s addig el nem ért szintre helyezte a váradi felsőoktatást. A nemzet leggyöngyörösebb lakóhelyének⁶⁵⁰ elpusztításával a nagy reményű váradi tudományközpont is befejezte korszakos jelentőségű működését.

4. 2. *Bibliopolisz* lelkipásztorai

Petróczi Éva Váradot a legmélyebb biblicitású városok közé sorolta, amely ugyan soha nem viselte a címbeli megnevezést, pedig a bibliás jelző, *Bibliopolisz*⁶⁵¹ joggal megillette volna azok után, ami itt történt a 17. században. Korábban már rámutattunk, hogy a váradi eklézsia és schola milyen termékeny szümbiózisban és működőképes harmóniában élt egymással. Az eklézsia szisztematikus építkezését, céltudatos fenntartói gondoskodását követhetjük nyomon az iskola életében mindvégig.

Várad kifejezetten megfelelő szellemi közeget jelentett az új eszmei áramlatok képviselői, művelői számára már a 16–17. század fordulójától kezdve. Nyilván az erre való hajlam gyökereit a még korábbi időszakban kell keresnünk, mivel a 16. század második felétől Várad megannyi tudományos hitvitának, polémiának és fórumnak adott helyet.

A témánk szempontjából fontos 17. század 20-as, 30-as éveinek váradi peregrinusai, a tudományművelődésben részt vevő lelkipásztorai másokhoz hasonlóan természetesen a németalföldi akadémiák felé orientálódtak, és hamar találkozott azokkal a teológusokkal, akik az új irányzat képviselői voltak. Tudjuk, hogy *William Amesius* 1622-től már a németalföldi Franeckerában működött, és előadásaiiban új egyházeti felfogása mellett már azt hirdette tanítványainak, hogy ne a hitviták szervezésére és folytatására koncentráljanak, hanem az emberek lelki életének és erkölcsi magatartásának formálásával foglalkozzanak.⁶⁵²

Az első váradi lelkipásztor, akiről konkrétan tudjuk, hogy közel hat esztendőt töltött Németalföldön, az Debreczeni Szimonidesz Gáspár. Az őt követő váradi lelkipásztorok, Diószegi Pap Dávid, Medgyesi Pál, Kecskeméti Miklós, Debreczeni Sz. István, Borsai Sepsi János, Técsi Joó István, Hercegszöllősi János, Váradi Szikra István, Nagyari Benedek, Kovásznai Péter, Nagybányai Ferencz, Kolozsvári Igaz Kálmán, mind hosszabb vagy rövidebb ideig tanultak a hollandiai akadémiában. A különböző tanulmányokban, lexikonokban fellelhető váradi eklézsia lelkipásztorai gazdag szellemi hagyatékára e helyen nem térünk ki tételesen. Az említett lelkipásztorok általunk is ismert munkássága egyértelműen tesz bizonyosságot arról, hogy az új szellemi irányzat lelkes követői, hívei vagy művelői voltak a váradi eklézsiaiban, amely általuk egy határozott, öntudatos és szilárd alapot, hátteret jelentett az iskola számára.

A már többször hivatkozott *Gúnyirat...* a váradi főiskola rektorairól és az egyházmegye lelkipásztorairól is arról tanúskodik, hogy Várad környékén is szép számban működtek olyanok, akik a puritánus vagy presbiteriánus eszme követői voltak.

4. 3. A puritán nyomdász

A korábbiakban már betekintést nyerhettünk az *eklézsia typográfusa*,⁶⁵³ Szenczi Kertész Ábrahám által működtetett nyomda életébe. A nyomda elsődleges célja a Biblia revideált formában való újrakiadása volt.⁶⁵⁴ Ez a gondolat mint *cantus firmus* húzódott végig

⁶⁵⁰ Komáromi Csipkés György: *Szomorú esetek tüköre...* Sárospatak, 1661. Pribék Sára asszony férje Váradi Rácz János felett mondott temetési beszédének *Előljáró beszédében* nevezte így Komáromi Csipkés György Váradot

⁶⁵¹ Petróczi Éva: *A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában.* i. m. 40–44.

⁶⁵² Kéki Béla: i. m. 47.

⁶⁵³ Naményi János: A nagyváradi nyomdász története II. in. *Magyar Könyvszemle*, Budapest, 1901. 294–296.

⁶⁵⁴ V. Ecsedy Judit: „A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradi typográfija”. i. m. 289–301.

a nyomda több mint húszéves működésén. Az ősgondolat még az 1629. június 17-i váradi „bibliás zsinatra” vezet vissza, amikor egyértelmű határozatban fogalmazódott meg az, hogy a lelkipásztorok inkább adják el személyes javaikat, de személyes Bibliát mindenképpen szerezzenek be.⁶⁵⁵ A hivatkozott írás szerzője mutat rá tanulmányában, hogy a kor szellemi hangulatának amúgy is napirenden lévő kérdése volt a Szentírás, mivel a Károli-féle fordítás fogyatékosait, hiányosságait Pázmány Péter korábban már két művében is tollhegyre tűzte.

Szenci fokozatosan állította az eklézsia nyomdáját a puritanizmus szolgálatába. A 17. század 40-es, 50-es éveinek pontosan nem meghatározható fordulója jelenti a határkövet, az az időszak, amikor a fejedelmi trónon is váltás történik, illetve az 1650-ben, Bártfán megjelent *Dialogus politico-ecclesiasticus* című, nagy vihar kavart munka.⁶⁵⁶ Ettől kezdve Szenci a váradi eklézsia és iskola puritánus vezetőinek koncepcióját követve, nagy számban adja ki a puritanizmus és presbiterianizmus szellemében írt vagy fordított műveket. Ezzel teljesen elkötelezte magát és a nyomdát ennek a korabeli demokratikus mozgalomnak, mutat rá Kéki Béla.

A Biblia-kiadás motivációja ösztönözte arra is, hogy új betűtípusokat szerezzen be még 1649–52 között Hollandiából az Elzevierektől, akiknél ő maga is tanult. Az ő engedélyükkel hozhatta Erdélybe *Non solus* emblémájukat és használta váradi nyomdászjegyként.⁶⁵⁷ Ez minőségi váltást is jelentett, mellyel az Isten írott igéje előtt hajtott fejet a hívő tudós ember. Az általa használt Elzevier-féle nyomdászjegy nemcsak új könyvformátum- és könyvdíszítési séma átvételét és bevezetését jelentette, hanem egyben a toleráns szellemű Hollandiát is jelképezte, illetve az ezzel együtt járó puritán szellemiséget és magas szintű tudományos igényességet és gyakorlatot.⁶⁵⁸

Külön ki kellene emelnünk a Biblia széljegyzeteit, melyeknek összegyűjtése és önálló kiadása talán azt bizonyíthatná, hogy az adott korban itthon ez volt a legnagyobb és legátfogóbb Biblia-kommentár, amely több száz oldalnyi terjedelmű volna.

Ehhez a munkához arra a tudományos műhelyre volt szükség, amely Váradon működött ekkor a *schola illustrisban*. A közös célnak, gondolkodásnak és munkának bármikor követendő iskolapéldája a Váradi Biblia körül való forgolódása az eklézsianak, az iskolának és a nyomdának. Közös hitüknek, azonos világlátásuknak köszönhetően, többéves előkészítést követően kezdődhetett meg a nagy munka. Lelkipásztor, tanár, nyomdász, diák pontosan tudta, hogy a Kálvin által is megfogalmazott isteni világrend megvalósításának nélkülözhetetlen *alapidokumentumán* dolgoznak. A könnyű, segítő magyarázatokkal, széljegyzetekkel ellátott „beszélő Istent” akarták közel hozni népünk mindennapjaihoz. Ennek terjedésétől, olvasásától remélték a hitbeli változást, szellemi felemelkedést, az egyházi és társadalmi átalakuláshoz vezető utat.

A váradi főiskola fenntartói, működtetői, tanárai hamar felfogták a 17. század legjelentősebb szellemi-lelki mozgalmának, a puritanizmus hatalmas jelentőségét. Beépítették oktatási rendszerükbe, szerves művelőivé és a lehető legmagasabb szinten elkötelezett terjesztőivé váltak. Megéreztek egyház- és társadalomátalakító szerepét és hatását. Kifejtett munkásságuk, tudományművelésük arról győzi meg ma is az utókort, hogy pontosan megértették azt, hogy a „keresztyénség a puritanizmusban adott utoljára összefoglaló világmagyarázatot és társadalmi programot”.⁶⁵⁹

⁶⁵⁵ V. ö. Petrőczy Éva: *A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában*. i. m. 40–44.

⁶⁵⁶ Kéki Béla: i. m. 47.

⁶⁵⁷ Naményi János: i. m. 294–296.

⁶⁵⁸ V. Ecsedy Judit: *Szenci Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*. i. m. 145.

⁶⁵⁹ Makkai László: *Puritanizmus és természettudomány*. in. *Századok*, 1964. 98. évf., 5–6. szám. 1076.

IV. Fejezet

A tudományegyetem gondolata Apáczainál

Apáczai Csere János⁶⁶⁰ (1625–1660) alig élt 35 esztendő, mégis tudomány- és nemzetszeretetével páratlan szellemi sebességgel hagyta maga mögött a hazai társadalom korlátait. Néhány esztendő hollandiai peregrinációs körútjáról az „országfelháborítás”⁶⁶¹ biblikus értelmezése szerint az újítás, a jobbítás, a haladás „újfajta munkájának”⁶⁶² reformációs szándékával tért vissza szülőföldjére.

Jobban megismerve életét és munkásságát, többször átolvasva hátrahagyott műveit nehéz eldönteni, hogy teológusnak, pedagógusnak, filozófusnak vagy az enciklopedikus tudományok tudós művelőjének tekintse-e az utókor. Mindent egybevetve, elsősorban talán mégis puritán szellemiségű, presbiteriánus elkötelezettségű teológusnak kell tekintenünk, a szabadelvű reformatori teológia kiemelkedően tudós művelőjének, akit a korabeli lehetőségek és keretek is ebbe az irányba predestináltak. A biblikus, reformatori szellemiség minden művét és írását olyan mértékben hatja át, hogy kétség sem férhet magas szintű teológiai és filozófiai képzettségéhez, tudományos műveltségéhez. Azon külföldet járt kevés teológus közé tartozik, akik valamely nyugat-európai egyetemen szerezték meg a korabeli legmagasabb tudományos fokozatot. Apáczai az 1648-ban megnyílt harderwijki egyetem első teológiai doktora lett 1651-ben. Itt írta és védte meg disszertációját,⁶⁶³ mely az első embernek, Ádámnak a bűnbeesését tárgyalta. Doktori disszertációja már magán viselte a puritanizmus és karteziánizmus hatásának jegyeit, mivel a mű fő forrásai Amesius és Descartes voltak.⁶⁶⁴ Arató Ferenc az *Apostasia* faximile kiadásához írt kísérő tanulmányának konklúziójában kijelenti egyfelől azt, hogy Apáczainak a „európai haladás vezéreszméi” melletti szimpátiájához, vonzódásához semmi kétség sem fér. Másfelől Apáczaiiban a Kálvinnál liberálisabb augustinusi és dordrehti elvek mentén haladó, nem a teológia ellen lázadó filozófust és nem is az ortodox kálvinizmus aláztos szolgáját látja, hanem már a szekularizáció útján járó deista, karteziánus gondolkodót.⁶⁶⁵

Az elméleti tudósból azonban csakhamar gyakorlati lett, aki a néhány hollandiai esztendő alatt precíz diagnosztaként állapította meg az erdélyi élet hiányosságainak, bajainak fő forrását és konkrét formában fogalmazta meg a maga gyógyító javaslatait.

---

⁶⁶⁰ Bán Imre: Apáczai Csere János. in. *Irodalomtörténeti Könyvtár*, Budapest, 1958; Apáczai Csere János: *Magyar Enciklopédia*. Bukarest, 1977. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József; Stromp László: *Apáczai Csere János mint pedagógus*. Atheneum 1897. évf. VI. kötet, 1–4. szám; Szilágyi Sándor: Apáczai és kortársai. in. *Magyar Akadémiai Értesítő*, Budapest, 1860; Szily Kálmán: Apáczai Enciklopédiája matematikai-fizikai szempontból. in. *Természettudományi Közlöny*, Budapest, 1889; Ormándy Mihály: Apáczai életrajza és botanikai munkássága. in. *Kolozsvári Római Katolikus Főgimnázium Értesítője*. 1879; Apáczai Csere János: *Magyar Logikácska*. in. *Téka*. Kriterion. Bukarest, 1973. Az előszót írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta Szigeti József; Fábián Ernő: *Apáczai Csere János*. Dacia Kiadó, Kolozsvár–Napoca, 1975.

⁶⁶¹ Apostolok Cselekedetei 2,37 – Szent Biblia. fordította Károli Gáspár. Magyar Bibliatársulat. Budapest, 1993

⁶⁶² Apáczai Csere János: *Magyar Enciklopédia*. Bukarest, 1977. 75. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József.

⁶⁶³ Bán Imre: Apáczai Csere János. in. *Irodalomtörténeti Könyvtár*. Budapest, 1958. 134–135.: Disputatio Theologica /Inauguralis/ De Primi Hominis /Apostasia/ Quam /Sub Auxilio Omnipotentis Dei/ Ex autoritate Clarissimi Doctissimi et Celeberrimi Viri / D. Gisberti ab Isendorn/ Academiae Hardervicena, quae est Ducatus Gelriae/ et Comitatus Zutphaniae, p.t. Rectoris /Magnifici, ibidemque Philosophiae/ Professoris Primarii, nec non Medici/cinae Licentiat;/Amplissimique Senatus Academici consensu, /ac Venerendae Facultatis Theologicae decreto, /Pro Doctorali in Theologia gradu consequendo/ ventilandum proponit /Johannes Tsere Apatzai Transylv./ Ad diem 22. Aprilis /Az egyetem pecsétje: Signum Academiae Ducat. Gelr. Et Com. Zutphaniae/ Hardervici, /Typis Egberti Arnoldi a Nunspeet/. 1651

⁶⁶⁴ Apáczai Tsere János: *Apostasia*. Hardervici 1651. Kísérő tanulmányt írta: dr. Arató Ferenc. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1976. 3–15.

⁶⁶⁵ Apáczai Tsere János: *Apostasia*. i. m. 3–15.

Hollandiában alaposan megfigyelhette, hogy Európa haladó részében más a közgondolkodás, a közszellem, a vallásos élet, a társadalom berendezkedése, a munkaerőkölc, a tudomány, az oktatás-nevelés kérdése, a gazdasági élet fejlettsége, mint Erdélyben. Ami mélyen belevészte magát lelkébe, mégis az volt, hogy itt korszerű tudományt tanítanak és annak hasznát is veszik, így az nemcsak érdekes volt a tanuló számára, de érdeke kívánta, hogy megtanulja mindazt, mert az hasznos volt mind személyes életére, mind közösségi munkálkodását tekintve.

Apáczai gondolatvilágában e korszerű tudományművelés és a vallásos élet párhuzamosan fejlődött és haladt egymás mellett. Az egyház és a hitélet sem állt a tudomány útjába. Az iskolák pedig olyan tudományt oktattak és úgy adták át az ismereteket, hogy általuk egyenesen az életre nevelték a diákokat. Megfogalmazódott benne, hogy az egyén és a társadalom jólétének kérdése az iskolában a tudomány művelésétől, korszerűségétől függ. A hitélet pedig a személyes vagy családi kegyesség gyakorlásával kiegyensúlyozott szellemi-lelki harmóniát, belső szilárd hátteret teremt mind az egyházi, mind a társadalmi életben.

A külföldön látottak, tapasztaltak egy diagnózis megfogalmazására készítették még Hollandiában: nagy baj van Erdélyben. Ezt később konkrétan le is írta. Nemcsak a pusztai diagnózist állapította meg, hanem a pünkösdi megtérteket idézve, a keresztyén etika egyik alapkérdése fogalmazódott meg benne: „Mit cselekedjünk atyámfiai, férfiak?”⁶⁶⁶ A kérdésre a válasz nem késett sokáig, hiszen a megoldás kulcsára még hazatérése előtt rátalált.

Személyes fel-, illetve megvilágosodásának kitűnő fokmérője az, hogy még hollandiai tartózkodása idején hozzáfogott a *Magyar Enciklopaedia* anyagának összegyűjtéséhez, megírásához. Már itt megfogalmazódott benne, hogy az erdélyi közszellemen, közművelődésen, oktatáspolitikán, ezek következményeként pedig a társadalmi közállapotokon *változtatni kell. A semper reformandi* elvét újra mozgásba kell lendíteni. *Az egyház reformációját és a társadalom modernizációját* tovább kell folytatni. *Ez pedig az iskolával, az iskolában kezdődik.* Ehhez új tudományos alapokra helyezett művelődéspolitikára van szükség. E tekintetben pedig Erdély sajnos nem tartott lépést Európával. Ezért Apáczai úgy gondolta, hogy sürgősen modernizálni kell a betokosodott, egy helyben topogó gondolkodásmódot, valamint az iskolarendszert módszereiben és tananyagában egyaránt. Erdélynek a legalsóbb szinttől a legfelsőbbig egy, a teljes egészet átfogó új oktatási rendszerre van szüksége. A korszerű tudományok előtt ki kell nyitni sok ajtót-ablakot, de akkora huzatot nem szabad csinálni, hogy az *értékek* is kirepüljenek és megszűnjenek. Kellenek az újszerű ismeretek, az új mentalitás, az új logika, meg kell tanítani a diákokat, hogy képesek legyenek önállóan gondolkodni, új összefüggéseket meglátni. Úgy gondolta, hogy Erdélyben a közgondolkodás, az iskola, a társadalmi viszonyok terén csak akkor lesz változás, mind egyéni, mind közösségi szinten, ha sikerül egy új szellemi-lelki ébredési mozgalmat generálni. Fel kell ébreszteni népét, ha az nem akar lemaradva kullogni és a fejlődő nemzetek szolgájává válni. Hazatérve azonban arra kellett rádöbbenie, hogy világok választják el azoktól, akik körülvették.⁶⁶⁷

Apáczai számára a Hollandiában eltöltött időszak egyfajta *apokalipszist* jelentett. A fátyol fellebbent, és a függöny mögé betekintést nyerhetett. Az életet így nem egyoldalúan, részrehajlóan, szubjektíven szemlélhette, hanem a tisztább, az objektívebb látás és a teljesség igényével. Meggyőződhetett arról, hogy a haladó életnek korszerű szükségletei, igényei vannak. A fejlődés pedig megköveteli minden téren a lépéstartást. A ritmust a gyakorlati igény diktálta. Oktatás – művelődés – tudomány – fejlődés. Mindez anyanyelven és közérthetően. Egyén – család – egyház – társadalom / nemzet. Egyik függ a másiktól, egyik hat a másikra. És fordítva. Olyan fogalmak ezek, amelyek teljes mértékben meghatározták, irányították és alakították az életet. Teret kell adni az európai korszerű szeleknek, szellemnek,

⁶⁶⁶ Apostolok Cselekedetei 2,37 – Szent Biblia. fordította Károli Gáspár. Magyar Bibliatársulat. Budapest, 1993

⁶⁶⁷ Fináczy Ernő: Apáczai Csere János emlékezete. in. *Emlékkönyv dr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére.* Születésének ötvenedik évfordulóján. Budapest, 1925. 387.

hogy az új és jobb termés magvát fűjja be Erdély szellemi-lelki talajába, s az megfogánva, az új élet gyümölcseit teremje.

Távol állt a magának való tudós típusától. Mindvégig a teljes, az egész életet látta maga előtt. Terveivel már itt a köz javának szolgálatára készült. Csulai püspök egy szavára hazaindult családjával együtt, de hogy ne üres kézzel induljon, lázas iramban kezdte el megírni azt, amivel a változást tartotta elkezdhetőnek. Ez volt a *Magyar Enciklopaedia*.⁶⁶⁸

Ettől a pillanattól kezdve csak egy kérdés maradt számára: miként lehetne konvertálni a puritánus-coccejánus hit, a ramista-dekartianus új filozófia és enciklopedikus tudományok képviselőjében a megszerzett tapasztalatokat, a begyűjtött új ismereteket Erdélyországban?

Eszmiségének két támpillére, a *hit* és az anyanyelven művelt *enciklopedikus tudományok* iránti igénye meghatározó, összetett, egymástól elválaszthatatlan, egybekapcsolódó gondolatrendszer maradt. Ezeket vitte magával otthonról, és ezek fejlődtek magasabb, letisztultabb szintre, új szempontok, gondolatok, ismeretek alapján Hollandiában, illetve ezekkel tért haza, hogy terveit megvalósítsa szeretett szülőföldjén. Életének erről az utolsó tíz esztendejéről írta Szász János, hogy „egyetlen nagy ívű iskolateremtő alapvetés” volt, melyet tántoríthatatlanul képviselt még az „iszonyat korában” is.⁶⁶⁹

Apáczai tehát kész tervekkel, az „országépítő reformátorok jövőlátásának reménységével és bátorságával”⁶⁷⁰ jött haza Hollandiából. Kimondhatatlan nemzetszeretetéből fakadó felelősségérzetének vegytiszta, de fájdalmas megnyilvánulását már a magával hozott *Enciklopaedia Előszavában* is olvashatjuk: „minden gondolatomat az a vágy foglalta le, hogy segítsék szülőhazámon”.⁶⁷¹

Apáczai szellemiségét, gondolkodásmódjának újszerűségét, új szempontok szerint felhalmozott ismereteit egyfelől, és itthon megvalósítandó programjának hogyanját és mikéntjét – formai és tartalmi szempontból – másfelől, a leghitelesebben saját műveiből – *De studio sapientiae; De summa scholarum necessitate; Philosophia naturalis; Magyar Logikácska; Tanács, melyet Joachymus Fortius ad Apáczai János által* – ismerhetjük meg.

Apáczai rövid idő alatt a 17. századi Erdély egyik legnagyobb horderejű magyar reformátorává nőtte ki magát. Szomorúan kell megállapítanunk azonban, hogy újító munkájára az erdélyi társadalom és közszellem, az egyház és a művelődés még teljes mértékben felkészületlen volt. Éppen ezért munkájának jelentőségét fel sem tudták becsülni. Korának társadalmá annyira nem értette meg, hogy még a fejedelem, az inkvizítorává lett⁶⁷² II. Rákóczi György is azt írta Lorántffy Zsuzsannának róla, hogy „nem illik ilyen embernek javán munkálkodni”.⁶⁷³ Legszívesebben *reformátor-pedagógusnak* neveznék azt, aki nem egy „zsíros”, gazdag parókiában látta az elérendő életcélt, hanem élete végéig a katedrán szolgált a nemzetét, egyházát. Ahogy Bán Imre írja róla, pedagógusként a magyar művelődés reformját⁶⁷⁴ tartotta szem előtt. A Bethlen Gábor-kori teljes körű fejlődés mintha megtorpant volna és az erdélyi művelődés sok szempontból elszakadni látszott a nyugati társadalomtól. Nem azért, mintha utóda, I. Rákóczi György nem tett volna meg mindent, mégis a lendület sokkal visszafogottabb lett. Ez pedig sok esetben megrekedést eredményezett. Ezt az európai formátumú Bethlen Gábor és a szűkebb látókörű I. Rákóczi György kora közötti különbséget jól érzékeltette Nagy Géza egyháztörténészünk is.⁶⁷⁵ Apáczai életprogramja a nagy fejedelem

⁶⁶⁸ Apáczai Csere János: *Magyar Enciklopédia*. i. m. 73–74.

⁶⁶⁹ Szász János: *Felhőjáték Franekerben. Egy utazás eszmerajza*. Kriterion. Bukarest, 1980. 104.

⁶⁷⁰ Gaál Botond: *A keresztyén nevelés mint a lelki házzá épülés munkája*. i. m. 3.

⁶⁷¹ Apáczai Csere János: *Magyar Enciklopédia*. i. m. 77–78.

⁶⁷² Stromp László: *Apáczai Csere János mint pedagógus*. i. m. 644.

⁶⁷³ Apáczai Csere János: *Apostasia*. i. m. 3–15.

⁶⁷⁴ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 395.

⁶⁷⁵ Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, 1977. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Nagy Géza, Bukarest, 1977. 8-9.: „Az 1658. évi erdélyi tatárjárás ki nem heverhető népiirtása, dúlása, fosztogatása közel fél évszázad gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődését törte derékba. Bethlen Gábor, aki joggal írhatta végrendeletében, hogy uralkodása tizenhat éve alatt ellenség nem tette lábát Erdély földjére, a központi hatalom

gondolataihoz, céljához való ragaszkodás maradt: felzárkózni a haladó népek művelődéséhez, társadalmi berendezkedéséhez, gazdasági, politikai szintjéhez. Világosan látta, hogy ebben a leghatékonyabb fegyvert a tudás jelenti, és ezt népének is meg kell értenie, magáévá kell tennie. Művelődési reformjának a tudás adta a *tartalmat* és az iskola a *formát*. Azt hirdette, hogy a tudást kell behozni az országba, az iskolát pedig meg kell reformálni. Apáczai nem új dolgok, ismeretek kitalálását tekintette saját feladatának, sokkal inkább a mások által feltalált igazságok alkalmazását.⁶⁷⁶ De a forma és a keret, melyet az iskola jelentett, sürgős reformokra, modernizációra szorult. Művelődéspolitikai célkitűzéseinek megvalósításához a legmegfelelőbb keretet a tanári állás, a pedagógusi munka, a katedra nyújtotta.

Teológiájában, pedagógiájában, filozófiájában, tudományos meggyőződésében Apáczai tehát az erdélyi élet megreformálását szolgálta. Személyes, hívő publicitásából fakadó, a közösségéért érzett, elkötelezett felelősségtudat határozta meg egész munkásságát. A gondolatszabadság erdélyi apostolaként⁶⁷⁷ egyszerre volt a puritán és coccejánus teológiakontinuitás úttörő szószólója és az új ramista gondolkodás, logika, illetve kárteziánus-természettudományos filozófia és ismeretelmélet, valamint a baconi empirikus tudományok hirdetője. Ezzel együtt Apáczai eszmeiségében a hit és a tudományok nem jártak külön úton, mivel a kor eszméi amúgy is csak vallásos keretek között nyilvánulhattak meg. Apáczai már indulásakor ezt vitte magával Erdélyből külföldre, és a hollandiai időszak is ezt erősítette meg benne, de immár új szempontok szerint. A hollandiai szellemi milió kezdettől fogva megragadta és messzemenőig hatott gondolkodására, szellemiségének, látásmódjának alakulására. Az itt tapasztaltak pedig csak tovább érlelheték benne az egykori bisterfeldi gondolatot, mely szerint jó teológus nem lehet valaki enciklopedikus tudás nélkül.⁶⁷⁸ A reformáció egykori, mindent átalakító erejével hatott rá az, hogy Hollandiában sem a vallásos, sem a tudományos világnézetet nem kötötték gúzsba, hanem a filozófiában a kárteziánus, a teológiában pedig a coccejánus, a szabad vizsgálódás jogát deklarálták és művelhették. Sőt ott, még a hazai nyomasztó ortodoxiát és a skolasztikát is egy modernebb, kultúraltabb szellemi áramlat képviselte, Voetius Gisbert iskolája által.

A coccejánizmus ésszerű teológiai tanítása világosan megfogalmazta, hogy a hit dolgai összeegyeztethetők a ráció kérdéseivel. A Szentírás kutatása, magyarázása előtt tágra nyitották a kapukat. A korábbi, már enciklopedisták által is képviselt gondolatot, mely szerint a Bibliát nem lehet magyarázni az enciklopedikus tudományok és a tudományos felfedezések ismerete nélkül, nagyobb lendülettel tovább fejlesztették. Még egyértelműbben fogalmazták meg, hogy csak a korábban említettek figyelembevételével és azok széleskörű ismeretében, teljes szellemi-lelki szabadság mellett tud az igemagyarázó a mindennapi életre hasznos, aktuális és korszerű üzenetet átadni hallgatóinak.

Személyes meggyőződése volt, hogy a teológiának csakúgy, mint a filozófiának, illetve általában a tudományoknak szabadnak kell lennie. A fejlődést, a haladást semmilyen

---

kiépitésével, bölcs adópolitikájával, az ipar és kereskedelem fölkarolásával, a gyulafehérvári Bethlen Kollégium alapításával, hazai és külföldi iskolákban, egyetemeken nagyszámú értelmiségi kiképzésével, protestáns predikátorok megnevelésével egy, a széthúzó feudális erőket ellensúlyozó polgári fejlődés alapjait vetette meg. A szabadvárosok iparos- és kereskedőpolgársága és a mezővárosok parasztpolgársága fellendítette az ártermelést, a kereskedelmet, pénzforgalmat, adóbevételt, a növekvő számú értelmiség – elsősorban természetesen a nemesség soraiból kikerült tanult elemek s a több ezer predikátor, tanár, tanító, tisztviselő – pedig az ideológiai-kulturális fejlődés kereteit tágította. Bethlen halála után átmenetileg megingott ez az egész építmény, de I. Rákóczi György helyreállította az egyensúlyt, s biztosította Bethlen örökségének ha nem is olyan ütemű fejlődését, de konszolidálását és megővését. Ám állam- és társadalomszemléletéből hiányzott a polgárság szerepének felismerése s politikájából ezeknek a feudális visszahúzó erőkkel szembeni támogatása. Miközben az iskolaügyre ő is nagy gondot fordított, s továbbra is nagyszámú ifjút küld ki Nyugat egyetemére, egyházában, a református egyházban szervezetileg megerősödnek a katolicizmustól örökölt feudális vonások: a fejedelmi hatalomra és tekintélyre támaszkodó epizkopalizmus és esperesi hatáskör, tanbelileg a reformáció haladó törekvéseit lefékező protestáns ortodoxia, az iskolai oktatásban pedig a középkori nyomokon járó protestáns skolasztika.”

⁶⁷⁶ Apáczai Csere János: *Magyar Enciklopédia*. i. m. 12.

⁶⁷⁷ Váró Ferenc: i. m. 4.

⁶⁷⁸ Stromp László: Apáczai Csere János mint pedagógus. i. m. 269.

retrográd ideológia nem foghatja vissza. Az új ismeretek függvényében ez a kettősség sajátos egységben konszolidálódott, és alakította Apáczai szellemiségét, egyéniségét, világszemléletét. Így képviselhette azt az *új reformátori áramlatot*, melyet *életprogramként* hirdetett Hollandiától Kolozsvárig.⁶⁷⁹

Apáczai távol állt a magának való tudós típusától. Korszakalkotó művei sem öncélú teológia, filozófia, pedagógia vagy egyéb témájú írások, hanem részben a hazai megrekedt életviszonyok fokmérői, részben pedig a választható és járható út alternatívájának megmutatása.

Eszmeisége, a hit és az enciklopédikus tudományok iránti igénye mindvégig meghatározó, összetett, egymástól elválaszthatatlan, egybekapcsolódó rendszer maradt. Mind emez, mind pedig oktatás- és művelődéspolitikai reformjai pontosan kiolvashatók korszakalkotó műveiből. Fennmaradt munkái beszédek, és precíz vonalvezetéssel mutatják szellemi fejlődésének kikristályosodó ívét. Ezek saját kora és társadalma fölé emelték Apáczait, és *reformátor-pedagógus* nagysággá tették.

Az Apáczaival foglalkozó szakirodalom mára már nagyra nőtt. Egyfelől ezért, másfelől pedig dolgozatunk alapgondolata miatt is, itt most Apáczai oktatás- és művelődéspolitikájának záró akkordjára a röviddel halála előtt, 1658 novemberében Barcsai Ákos fejedelemnek beterveztett munkájára, *Akadémia-tervezetére* térünk ki.⁶⁸⁰

Az Akadémia Apáczai terminológiájában az universitást jelentette. Szemei előtt a legmagasabb szinten működő leideni minta lebegett. Az egyetemterv gondolata már korábban is foglalkoztatta. Miután Gyulafehérvárról elüldözték, a kolozsvári kollégium fejlesztéséhez kezdett. Az 1656-ban itt megtartott székfoglaló beszédében, a *De summa scholarum necessitate*-ban már hangsúlyosan foglalkozik az egyetem kérdésével. Meg is fogalmazza, hogy a magas szintű és minőségi tudomány jelenti a garanciát az ország haladása, fejlődése összefüggésében. Ezért úgy gondolta, hogy Erdélynek is szüksége van az anyanyelvű és enciklopédikus tudományok művelésére szolgáló felsőoktatási intézményre.⁶⁸¹ Akadémia állításával foglalkozó *Tervezetét* 1658-ban készítette és egy a fejedelemhez címzett levéllel vezette fel. Benne Barcsay Ákos fejedelem figyelmét már az első oldalon sietett felhívni arra, hogy miért fontos Erdélyben minél hamarabb akadémiát állítani. Apáczai indoklása szerint az ország fejlődésének biztosítéka elsősorban a tudomány hazai és magas szintű művelése. Enélkül Erdély nem tarthat lépést az európai haladással. Másodsorban az akadémia vagy tudományegyetem a „subditusok felkészítésének helye”. Erdélynek szüksége van mind az egyházi, mind a világi értelmiségre. Ehhez pedig tudományközpontra van szükség. Nem elég a peregrináció esetleges működtetése. Itthon kell folytatni az értelmiség kiművelésének, az utánpótlás biztosításának feladatát. Tudományegyetem-tervezetét a viszonylagos politikai nyugalom pillanatában írta meg, egy olyan időszakban, mikor Barcsai szabad utat hagyott a puritánus eszmék terjesztésére.⁶⁸²

⁶⁷⁹ Érdemes lenne egyfelől áttekinteni azt a fejlődési utat, amely Apáczait elvezette eddig a látásmódig és meggyőződésig, másfelől pedig aprólékosan kielemezni azt, hogy miként próbálta meggyőzni a lemaradó hazai világot a változás időszerűségéről a művelődés, a tudományos élet, az oktatás felzárkóztatása terén.

⁶⁸⁰ Apáczai Csere János: *Magyar logikácska és egyéb írások*. i. m. 175–194. A Tervezet teljes címe: „A magyar nemzetben immár elvégtére egy akadémia felállításának módja és formája, melyben megmutattatik mind amely könnyen mindjárt is meg lehetne, mind azt pedig, mely kicsiny akadályok állottak ebben ennek előtte is ellent.”

⁶⁸¹ Apáczai Csere János: *Magyar logikácska és egyéb írások*. i. m. 130–172. „... honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk, magyaroknak egyetlen egy akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsuk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az erkölcsant, mely megfékezi a bűnöket: az ökonómiát, mely igazgatja a családok életét; az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget; a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel; végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek. Nem is emlitem az ékesszólást és a történettudományt, sem a logikát, metafizikát, földrajzot, asztronómiát, optikát, zenét és kozmográfiát, melyeket összesítve filozófia néven foglalunk össze. Ennek alapos ismeretéhez senki el nem juthat, ha a felsorolt tudományágakban előbb becsületesen nem képezte magát”.

⁶⁸² Bán Imre: *Apáczai Csere János*. i. m. 489–493.

Apáczai, akit Szenczei a halál tanítványának⁶⁸³ nevezett, gyorsan élt és alkotott. Sok szempontból jóval korának társadalma felett állott. Minden bizonnyal ő már érzékelte Erdély aranykorának végét. Az ő idejében a nagy fejedelmek kora is véget ért. Ez kihatással volt az egész társadalomra, a szellemi-lelki, politikai-gazdasági, erkölcsi-etikai életre egyaránt. Előre látta, hogy ebből a mélységből nem lesz könnyű talpra állítani a nemzetet. Biblikus hitéből fakadó reménysége azonban munkára, tervekre készítette, és hosszú távú megvalósítandó céljai voltak. Ki kell művelni Erdélyben egy olyan értelmiségi réteget, amely képes lesz irányítani az országot és újra a haladó nemzetek mellé felsorakoztatni. Meggyőződéssel vallotta, hogy a talpraállás egyedüli útja a *tudományos művelődés*. Tiszta biblikus hiten alapuló tudományoszeretet, korszerű művelődéspolitikát és magas szintű iskolai kereteket kell teremteni.

Az Akadémia, melynek szerepét, feladatát a legapróbb részletekig leírta, Apáczai gondolatában olyan szellemi fellegvárként fogalmazódott meg, mely az erdélyi élet megújulásának középpontja lett volna. Hitte és tudta, hogy az erdélyi ember élete akkor változik meg, a fejedelemiség csak akkor lesz képes felzárkózni a haladó európai művelődési kultúrkörhöz, ha mindenkor a korszerű tudomány útját választja. Egyetemtervezete magas szintű tudományos igénynek kívánt eleget tenni. A konkrét mintát a holland akadémiák jelentették. Hozzájuk hasonló, a kor színvonalán álló felsőoktatási intézményt akart létrehozni Erdélyben is. A négy, filozófiára épülő orvosi, jogi és teológiai karral rendelkező intézményt megfelelően képzett tanszemélyzettel, széles körű intézményrendszerrel és biztos anyagi feltételekkel képzelte el. Nem elégedett meg az addig megvalósított kollégiumi színvonallal. Tudta, hogy Erdélynek többre van szüksége. Egyszerre minőségi és mennyiségi fejlődést kell elérni. Az említett *Tervezetben* a *kollégium és tudományegyetem közötti különbséget* három pontban jelölte meg. (a) Stabil, kiszámítható és állandó jövedelemforrásra van szükség az egyetem jó működéséhez. A korabeli gyulafehérvári Collegium Academicum egyfajta auditálását végezte el röviden, és megállapította, hogy az ott rendelkezésre álló anyagi háttérrel, egy jobb gazdasági menedzsmenttel sokkal hatékonyabb munkát lehetne végezni, és minőségibb eredményt lehetne elérni. Ennek következtében sokkal több professzor (egy helyett tizenegy) és diák vehetne részt a tudományművelésben. (b) Jobb „dispositioval”, elrendezéssel, adminisztrációval, lelkiismeretesebb ügyintézéssel, kiegyensúlyozottabb fizetésekkel eredményesebb és igazságosabb bérezési rendszert lehetne bevezetni, mely jobban motiválná a fiatal hazai tanárjelölteket. Több hazai magyar folytathatná itthon is a tudományos életben való részvételt. Ennek fontosságára egykori tanára, Voetius hívta fel a figyelmét. (c) Akadémia-tervezetének harmadik támpillére a tanítók és tanulók közösségének, az akadémiai szabadságnak a biztosítása. Bethlen Gábor-i gondolatot fejlesztett tovább. Amíg emez „csak” a lelkipásztoroknak kívánt reményt adni, addig Apáczai mindazon értelmiségnek, akik a magas szintű művelődés tanítói és tanulói voltak az erdélyi társadalomban. Egyfelől motiválni akarta a tanulni akarókat, másfelől biztosítani afelől, hogyha az Akadémia falai közül eltávoznak, nem kell szükségszerűen visszaszűlyedni Erdély mindennapi szürkeségébe, kiszolgáltatva mindenféle földi hatalmasságnak. A *tudományművelők nemesi rendjét* kívánta létrehozni. Kidolgozta a teljes oktatási rendszert, megrajzolta az egyetem vezetői struktúráját, megtervezte a háttérintézményi hálózatot: könyvtár, nyomda, botanikus kert, internátus, étkezdé, amelyik akár profitot is hozhat az intézménynek.

Fontos hangsúlyozni, hogy mindvégig az anyanyelvű oktatás szószólója maradt, az akadémia nyelvét mégis a latinban határozta meg. Nem véletlenül, hiszen Európában a tudomány nyelve továbbra is a latin maradt. Ezzel a gondolattal Erdély Európához való kötődését próbálta szorosabbra vonni. Apáczai tervei, újításai sajnos visszhang nélkül maradtak. Pontosan megfogalmazott céljai, módszertani elképzelései, az alapfokon elkezdett anyanyelvi nevelésre vonatkozó újításai, a tananyag korszerűsítésére tett kísérletei, sőt a teljes

⁶⁸³ Szenczei László: *A halál tanítványa*. Bukarest, 1978. 278.

iskolarendszer megreformálásának próbája, tudományegyetem-tervezete nem jutott el a sorsfordító erőkhöz, személyekhez, akiknek módjukban állt volna segíteni. Így gondolatai hazai földön nem teremtek gyümölcsöt.

Apáczai lépéshátrányban volt a 17. század derekának nagy nyugat-európai gondolkodóival szemben. A kor modern, haladó eszméinek, áramlatainak, bölcséleti fölfogásának csak interpretátora, gyakorlatba ültetője lehetett, mert, míg Bacon vagy Descartes „a gazdasági és politikai szempontból megérett talajon polgári eszméket, a tapasztalat és értelem szabadságát és megbízhatóságát hirdették, addig nálunk közönséget kellett formálni, új nemzedéket kellett nevelni ezen eszmék befogadására, egyszóval a szellemi termőtalajt, az iskolát kellett előkészíteni a beplántálandó csírák számára”.⁶⁸⁴ Apáczai szellemiségét a hazai körülmények és viszonyok ellenére sem lehetett elrejteni a jövő előtt. Szellemiségét az új enyedi kollégium karolta fel vitte tovább és terjesztette.

A 17. század az Akadémia-állításnak csak az igényével, az Universitas-alapításnak vágyával, többszörösen megfogalmazott óhajával zárult le. A század derekán Barcsai Ákos fejedelem nem tudott megoldást nyújtani a nagy református-pedagógusnak. Később Apafi Mihály sem teljesíthette Kovásznai Péter püspök kérését, aki Apáczai nyomdokain járt, és a tudományegyetem állításának fontosságáról akarta meggyőzni a fejedelmet.

Talán Bod Péter egykori polihisztorunk szavait kellene összegzőképpen idéznünk, aki a legprecízebben ragadta meg a Bethlen Gábori egyetem-gondolat és terv folytatójának, Apáczai Csere János jelentőségét: „Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a tudományok is jobb lábra álltak volna; mivel neki a tanításban nagy földön mása nem volt”.⁶⁸⁵

---

⁶⁸⁴ Geréb György: Comenius magyarországi munkásságának alapmotívumai. in. *Pedagógiai Szemle* 1958. 160–161.

⁶⁸⁵ Bod Péter: Önéletírás. in. *Magyar Athenas*. i. m. 260.

V. Fejezet

A 18–19. századi Erdély református felsőoktatásának tudományos művelődését alakító tényezők

Dolgozatunk új fejezet címe is azt sugallja, hogy a következő oldalakon *két mérföldkő* között fogjuk vezetni témánk vezérfonalát: az erdélyi református legfelsőbb szintű oktatás, a tudományművelés sorsának alakulását.

Az első mérföldkő nem köthető pontos dátumhoz. A második annál inkább. Ez utóbbi pontos dátuma: 1872. Erdély több évszázados próbálkozás után ekkor adott igazán választ az európai művelődési lendületre,⁶⁸⁶ azáltal, hogy létrejött Kolozsvár központtal az első erdélyi, államilag fenntartott tudományegyetem.

A következőkben először mintegy háttér-hálót kifeszítve, röviden felvázoljuk azt, hogy milyen viszontagságos történelmi körülmények között kellett a 18. és 19. század utolsó harmadáig folynia a református kollégiumokban a felsőbb szintű tudományos művelődésnek. Majd ezt követően rátérünk azokra a sorsalakító tényezőkre és körülményekre, testületekre és intézményekre, tudományos és teológiai látás- és gondolkodásmódot formáló korszellemre, illetve azokra a kulcsszemélyekre, akik alakítói voltak az itthoni elitnek, az erdélyi egyházi és világi értelmiségi rétegnek. Tény, hogy nagyon hosszú és küzdelmes utat kellett megtenni az újabb, sőt néhány évtizeddel több, mint 150 esztendő során, amely a Nehémiási-életformát juttatja eszünkbe, azt, amikor képletesen mondva egy kézzel hadakozni, másikkal pedig építkezni kellett.

1. Habsburg-világ Erdélyben

A 17. század második felének drámai végkifejletétől számítva, az erdélyi reformátusságnak mintegy 80–100 esztendőre volt szüksége ahhoz, hogy újra megfogalmazza konkrét formában is tudományintézet-igényét, illetve azt, hogy „tudós társaságok alakításának fontosságára és a tudományok fellendítésére gondoljon”.⁶⁸⁷ Ekkor már teljesen új szelek fújtak Erdélyben, és a tudományos művelődési igény megfogalmazásához olyan kiművelt elméjű, enciklopédikus ismeretekkel bíró tudós tanárookra, lelkipásztorokra volt szükség, mint Vásárhelyi Tőke István vagy Bod Péter, fogalmazta meg Vita Zsigmond.

A 17. század utolsó évtizedeiben nem volt módja az erdélyi reformátusságnak arra, hogy európai mércével is mérhető tudományközpontot, universitást hozzon létre, de a 18. század évtizedei sem teremtettek ehhez megfelelő állapotokat.

Erdély népeinek előbb a törökök általi nagyméretű pusztításnak a traumáját kellett feldolgoznia, majd a Buda felszabadítása (1686) utáni új történelmi helyzethez kellett felzárkóznia. Erdély egy ideig a szünni nem akaró török–Habsburg csatározások színterévé vált, ahonnan a török fokozatosan kezdett kiszorulni. A 17. század utolsó évtizedére pedig már nyilvánvalóvá vált, hogy az önálló Erdély gondolatát itthon és külföldön is le kell venni a napirendről. Egy új nagyhatalom, a Habsburg jelentkezett, és rendezkedett be hosszú távra Erdélyországba, mely nemcsak politikai, de vallási szempontból is új helyzetet és jelentős változásokat hozott.

Az új történelmi-politikai helyzet Erdély mindennapi életét egészen átalakította. A 17. és 18. század fordulójára az egykori fejedelemség közel 150 esztendő után elveszítette önállóságát, szabadságát. Eddig a független magyar államiság őrzője, átmentője volt. Ettől

---

⁶⁸⁶ Erdély egyeteme: i. m. 23.

⁶⁸⁷ Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. i. m. 66.

kezdvé a Habsburg-birodalmon belül egy alárendelt szerepet játszó Nagyfejedelemséggé alakult át (1765). Az új hatalmi berendezkedés, az iskolázás, a tudományművelés hazai alakulását a század folyamán és a továbbiakban is teljes mértékben meghatározta és a legtöbb esetben negatívan befolyásolta.

A 17–18. század fordulóján Erdély önállóságát, függetlenségét már semmilyen hatalom vagy tekintély nem tudta biztosítani, még az intelligens diplomáciát folytató és az ország legkiválóbb szellemének tartott⁶⁸⁸ Bethlen Miklós sem, aki a *Diploma Leopoldinum*mal elérte mindazt, amit az adott körülmények között egyáltalán el lehetett érni. Bethlen Miklós ezzel a Diplomával gondolta biztosítani Erdély önkormányzatát és korábbi vallásszabadságát.⁶⁸⁹ A Diplomához az alapmunkát az általa korábban már összeállított reformtervezet szolgáltatta. Az 1690–91-es, I. Lipót által kiadott dokumentum *de jure* szavatalta Erdély fejedelemségkori alkotmányát, önrendelkezését, *de facto* azonban megtalálta a módot arra, hogy hol, miként alakítsa és formálja saját céljainak megfelelően a sokszínű és tagolt erdélyi társadalmat. Ez volt a *határkö*. Ha a 18. században élő reformátusok szemével tekintenénk vissza, akkor azt mondhatnánk, hogy ez volt a *vég kezdete*. Bár a bécsi udvar kezdetben ugyan garantálta a törvények és rendeletek által Erdély jogi helyzetét, autonómiáját, az uralkodó mégis folyamatosan terjesztette ki felügyeleti jogát nemcsak a politikai, gazdasági és kulturális szférára, hanem az egyházi életre is. Ez a tendencia jelentkezett az 1714–15-ös Országgyűlés 30. és 31. Törvénycikkelyeiben is,⁶⁹⁰ amelyek a reformáció egyházait közbiztonsági szempontból új, bizonytalan és kilátástalan helyzetbe hozták.

A század elejének jelentős eseményei közé tartozott az is, hogy 1715-től újra volt Erdélynek római katolikus püspöke. Ekkorra már egyértelműen kezdtek kiépülni a Habsburg-kormányzat azon intézményei,⁶⁹¹ amelyek közel 150 esztendőn át kisebb-nagyobb módosulásokkal működtek, és meghatározói lettek a hazai egyházi életnek.

A 18. század első évtizedeiben Erdélyt katonailag is megszállták. A II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharc csak *rövid intermezzót* jelentett az elkezdődött folyamatokban. A szabadságharc csak rövid ideig tudta magasra lendítve fenntartani a reménység zászlaját. Bécs céljai, érdekei azonosak voltak a római katolikus egyház és a világi főúri rend érdekeivel. Azok egyfelől Erdély visszaszerzését, a birodalomba való beolvasztását célozták, másfelől a reformáció egyházainak teljes felszámolást tartották fontosnak. A létrejött érdekszövetség munkájának köszönhetően, kezdetét vehette Erdélyben az ún. „vértelen ellenreformáció”.⁶⁹² Erdély mindennapi életének szomorú *sorsformáló tényezője* lett az új hatalmi célok szolgálatába állított *ellenreformáció*, amely késve ugyan, de bécsi támogatással megérkezett. Ez elkerülhetetlen volt, mivel a bécsi udvar egyházpolitikáját, az „egy birodalom egy vallás” eszméjét ez szolgálta a legcélszerűbben. Erdély, a tolerancia, a vallásszabadság földje sem kerülhette el azt, ami Európát korábban vérbe borította: a vallásháborút. Ebben döntő szerep jutott a jezsuitáknak, egészen rendük beszüntetésének időpontjáig, 1773. július 21-ig, mikor is a pápa a *Dominus ad Redemptor Noster* kezdetű brevével feloszlatta a jezsuita rendet.⁶⁹³

Erdély életében egyre inkább az abszolutista politika érvényesült mind III. Károly, mind Mária Terézia idejében. Az *I. és II. Carolina Resolutio*, az egymás után létrehozott országos és helyi bizottságok és tanácsok fokozatosan nehezítették és keserítették az erdélyi református egyház intézményeinek és tagjainak életét. Bécs közel száz esztendő alatt mindent megpróbált, amit hatalom egyáltalán megtehetett. Az abszolutista diktatúra hol kemény, hol puhább formájával kellett szembenéznie Erdély népeinek, különösképpen a magyaroknak,

⁶⁸⁸ Benkő Samu: *A helyzetudat változásai*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973. 61.

⁶⁸⁹ Hopp Lajos: *Mikes világa*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977. 12. Az alapmunka címe: *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi proiecta*. 1688.

⁶⁹⁰ Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története. in. *A magyar történettudomány kézikönyve*, III. kötet. 4. füzet. Budapest, 1925. 47.

⁶⁹¹ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és -kormányzat Erdélyben, 1690–1740*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988. 193.

⁶⁹² Esze Tamás: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században*. i. m. 171.

⁶⁹³ Finácz Ernő: *Az újkori nevelés története*. i. m. 325.

illetve a református eklézsiának. Az alkotmányos és vallásos sérelmek sokasága rendre váltották egymást. A feljelentések, vagyoni és különböző perbe fogások, alapítványok eltulajdonítása, fogságra vitelek, a hatalom könyörtelensége, a főurak meghurcolása, megvásárlása, majd előléptetése pedig Bécs rafinált politikájáról vallanak az utókor számára. A 18. századot az utolsó harmadig mondhatni egységes politikai helyzet jellemezte, melyben az erdélyi társadalom szívós túlélésre rendezkedett be.

Mária Terézia uralkodásának idején újszerű államvezetési stílusával és módszereivel együtt a református egyház életében alig történt változás a korábbiakhoz viszonyítva. Sőt, a megkoronázását követő esztendőben, 1742. december 24-én olyan „karácsonyi ajándékot”⁶⁹⁴ készítettett a református egyház számára új vallási rendeletével. Ebben egyértelművé tette egyházpolitikai szándékát. Ebben világosan értésre adta mindenkinek, hogy semmit sem kíván változtatni a III. Károly által 1731-ben kiadott vallásügyi rendeleteken. Jelentős változást hozott azonban az, hogy az Erdélyi Országgyűlés lemondott a fejedelmválasztás jogáról, és elfogadta a *Pragmatica Sanctiót*. Ezzel még jobban szűkítették az országos dolgokba való beleszólás kereteit és lehetőségeit.

Az 1744-ben tartott Országgyűlés Erdély vallási térképét átrajzolta, azáltal, hogy a görög katolikus egyházat is a bevett felekezetek, az úgynevezett *recepta religiók* sorába emelte, és hivatalosan elismerte.

Mária Terézia utolsó évtizedeiben még érvényesült Bécs korábbi egyház-, művelődés- és oktatáspolitikája, de a helyzet korántsem volt már olyan, mint az előző évtizedekben, mivel a császárnő több törvénye, rendelete, javaslata mögött már a fia sugalmazta szándék húzódott meg.⁶⁹⁵ A helyzet csak II. József uralkodása idején változott, viszonylag normalizálódva, mivel ő már nem követte elődeinek valláspolitikáját. Tipikusan felvilágosult, abszolutista uralkodó volt, és a birodalmat is így irányította. Csetri Elek megállapítása szerint tevékenységének három mozgatórugója volt, és érdekeit ezen szempontoknak megfelelően érvényesítette: a birodalom és a korszellem kívánta érdekek, illetve a nem-katolikusok sérelmeinek részleges orvoslása.⁶⁹⁶ Mindezeket az ún. *Edictum Tolerantiae*-ban fektette le 1781-ben, amely hű tükre gondolkodásmódjának. A Türelmi Rendelet valójában csak az 1790–91-es Országgyűlés alkalmával emelkedett törvényerőre. A „kalapos király” módszere az volt, hogy rendeletekkel kormányozta az országot. Tíz esztendő alatt 6202 rendeletet adott ki.⁶⁹⁷ Bizonyos kérdésekben, mint például a vallásszabadság biztosításában, már elhatárolódott a Bécsi udvar korábbi politikájától. II. Józsefig a református felekezet léte *nem jogi alapokon állt*, hanem kizárólag a *királynő kegyeinek volt kiszolgáltatva*. Az 1790–91-es Országgyűlés 26. Törvénycikkelye lett a protestáns egyházak közjogi helyzetének alapdokumentuma,⁶⁹⁸ mely újra – bár ha a katolikusokkal nem is azonos mértékű, de végre törvény által biztosított – jogokat adott számukra.

II. Józsefet senki sem tudta lebeszélni szándékáról, elveiről, de terveinek kivitelezéséről sem, még VI. Pius pápa sem, aki pedig többször is instanciázott a bécsi udvarban. Korszakos jelentőségű volt ez az Országgyűlés, mivel részben a „jozefinista évtized epilógusának” is nevezett 1790–91-es kolozsvári diétán megfogalmazott törvények a megelőző évtized vallási kérdéseit rendezte, részben pedig „a 18. századot betöltő nagy konfesszionalista harcainak” is véget vetett.⁶⁹⁹ A király e tekintetben másként gondolkozott, mint az anyja. A pápa és az egyház szerepének, helyzetének összefüggéseit illetően

⁶⁹⁴ A Magyar Református Egyház története. Révész Imre előszavával. Írták: Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán. in. *Az Egyháztörténeti Tanszék Kiadványai*, I. Kiadja a sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája. Sárospatak, 1995.

⁶⁹⁵ Csetri Elek: Tolerancia és erdélyi felvilágosítók. in. *A magyar művelődés és keresztyénség* I–III. kötet. Nemzetközi Filológiai Társaság Scriptum Rt. Budapest–Szeged, 1998. 378.

⁶⁹⁶ Csetri Elek: *Tolerancia és erdélyi felvilágosítók*. i. m. 378.

⁶⁹⁷ Péter Miklós: *A keresztyén egyház története*. i. m. 189.

⁶⁹⁸ Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. i. m. 47.

⁶⁹⁹ Juhász István: A Türelmi Rendelet és az erdélyi fejedelemség. in. *Theológiai Szemle*, 1982. 43.

álláspontjuk fokozatosan eltávolodott egymástól.⁷⁰⁰ Ebben nagy szerepet játszott a német felvilágosodás 18. századi jeles képviselője, *Samuel Puffendorf*, aki II. József politikájára nagy hatással volt. Puffendorf a vallást teljes egészében az egyéni szabadságjogok körébe utalta.⁷⁰¹ A peregrinusoknak köszönhetően Puffendorft Erdélyben ekkor már széles körben ismerték. Hatása II. József politikájára Erdélynek reményét jelentett.

II. József öccse és utódja, II. Lipót egyértelmű folytatója volt elődje politikájának. Az erdélyi társadalmat ebben az időben egyre inkább az alkotmányos rend helyreállításának problematikája foglalkoztatta.

A 18–19. század fordulójára az erdélyi református egyház és iskola ismét új helyzetben találta magát. A vallásszabadság szelleme nem sokáig tartott, mivel I. Ferenc a korai polgárosodás hajnalán ismét a katolikus restaurációt részesítette előnyben, és megpróbálta korlátozni a protestánsok egyházi szabadságát. Ez természetesen az iskolázásra is kiterjedt. A protestánsokkal szembeni felfogást jól érzékelteti a római katolikus egyház, illetve a császár meggyőződése, miszerint a forradalmak anyja a reformáció.⁷⁰² Nem véletlen, hogy épp a napóleoni háborúk idején kapott lábra ez a vélemény, amikor köztudomású volt, hogy a reformáció egyházainak szellemi ereje a kollégiumokban, illetve az iskolákban rejlik.

A 19. század első évtizedeiben Bécs nem változtatott valláspolitikáján Erdélyben sem. Az ellenreformációs törekvések a század negyvenes éveig hol erősebb, hol gyengébb intenzitással, de éreztették hatásukat. Az új idők szeleit azonban már nem lehetett feltartóztatni. Tény, hogy az 1810–1830 közötti időszak látható eseményekben sokkal szegényebb volt,⁷⁰³ mint az azt megelőző vagy az ezután következő korszak. Bécs ebben a reformkort megelőző, átmeneti periódusban került Erdélyben az Országgyűlés összehívásának még csak a gondolatát is. Két hosszabb periódus is eltelt 1795–1809, illetve 1811–1834 között, amikor egyáltalán nem ült össze a diéta.⁷⁰⁴ Ez nem volt véletlen. A császár és a köréje csoportosuló reakciós erők tartottak az új, haladó eszméktől, melyek széles társadalmi, egyházi és művelődési skálán mozogva, egyre több és nagyobb kapukat tártak ki a népek és nemzetek előtt. Az anyanyelvűség programja, az alkotmányosság kérdése, a vallásszabadság gondolata, az újkori felvilágosodás eszméi a reformkorra már teljesen átitták az erdélyi életet. Ebben a szellemi folyamatban különösen fontos és hatékony szerep jutott a tudós ígéhirdetők prédikációinak. Benkő Samu⁷⁰⁵ mutatott rá, hogy a korszak prédikációs irodalmának mindkét nagy csoportjában, a közönséges és a halotti beszédekben is a felvilágosodás, a racionalizmus újszerű, friss eszméivel átittott gondolatok szüremlettek át. Előbb Wolf, Kant, Fichte kriticismusa és gyakorlati filozófiája, majd a liberális eszmék alakították az erdélyi közszellemet. Nem csoda hát, hogy a különböző jogok követelésének hangja fokozatosan felerősödött. A nemzeti érzelmű és szabadelvű, főként református főúri réteg a kollégiumok és önálló szerveződésű társaságok tudományművelő *societasaival* fáklyavivő szerepet vállaltak az átalakulási folyamatok felgyorsításában. Az egyházi vezetésben és irányításban 1827-től új tendencia érvényesült.⁷⁰⁶ Az egyházat irányító Főkonzisztóriumban korszakos jelentőségű reformot hajtottak végre a nemesek, melynek értelmében megnőtt a világiak szerepe az egyházi vezetésben.

Az erdélyi korszellem igyekezett felzárkózni ebben az időben is az európaihoz, és próbált lépést tartani azzal. Az egykori református kollégiumok diákjaiból felnőtt főúri rendek képviselői, a Wesselényiek, a Bánffyok álltak - haladó eszméket képviselve - az ország sorsát megfelelő útra terelő kormány mögött. Egyre hangsúlyosabban jutott kifejezésre a magyar

⁷⁰⁰ Zoványi Jenő: A felvilágosodás története. in. *Szabad iskola*. Genius könyvkiadó. Budapest. 80.

⁷⁰¹ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 65.

⁷⁰² Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. i. m. 59.

⁷⁰³ *Erdély története*. II. kötet. i. m. 1137.

⁷⁰⁴ Zoványi Jenő: *A felvilágosodás története*. i. m. 231.

⁷⁰⁵ Benkő Samu: Az erdélyi kálvinista prédikációk szerepe a felvilágosodás és a liberalizmus eszméinek terjesztésében. in. *Theológiai Szemle*, 1993. 2. sz. 86–92.

⁷⁰⁶ *Erdély története*: II. kötet. i. m. 1140.

nyelv hivatalossá tételének igénye, a nyilvánosság kérdése, a jobbágyság intézményének felszámolása.

Az 1848–49-es forradalom nemcsak hogy nem érte készületlenül az erdélyi református egyházat, hanem az messzemenő kig kivette részét mind az előkészítésben, mind a szerepvállalásban.

A forradalom leverése után a klasszikus erdélyi történet folytatása következett. Virágzó élet után pusztulás, romlás, majd ismét építkezés. Erdély és azon belül az anyaszentegyház egésze ismét előről kellett kezdjen mindent. Közben megtorló intézkedések, rendeletek sokaságával kellett számolni alkotmányos, egyházi és oktatási téren egyaránt. A Bach-korszak bécsi válaszreakciói rögtön a forradalom után irgalmatlan vehemenciával villantották fel a korábbi Habsburg-politika ismert vonásait. Előbb a Haynau-féle önkényuralmi rendszerrel, majd a Thun-féle oktatás- és művelődéspolitikai retorzióival kellett számolni. A Pátens erdélyi keresztülvitelére azonban Bécsnek már nem maradt sem ideje, sem ereje.

1867-től, I. Ferenc József megkoronázását követően elérkezett a kiegyezés kora.⁷⁰⁷ Ekkorra már rendeződtek az erdélyi hatalmi viszonyok is, és kialakult az a nemzeti liberális főúri réteg, amelynek tagjai hozzáálltak Erdély talpraállításához is. A legjelentősebb szerepet és feladatot az Erdély Széchenyijének⁷⁰⁸ nevezett Mikó Imre gróf, miniszter és történétíró kapta a történelem urától. Időszerűvé vált a hosszú évszázadok óta dédelgetett gondolat megvalósítása is: Erdély uniója Magyarországgal. A kiegyezés utáni korszakban a történelmi helyzet több szempontból is kedvező volt, de ez mégsem jelentett mindenben megfelelő megoldást.

A 19. század utolsó harmadáig sajnos nem beszélhetünk olyan református felsőoktatási tudományközpontról, amely az azt követő korszak tudományegyetemének felelt volna meg. A határkövet a viszontagságos történelmi időszak lezárásaként az 1872-es esztendő jelentette. Ekkor alakult meg, hosszú évszázadok küzdelmei után az első állami támogatottságú erdélyi felekezeti tudományegyetem.

2. *Supremum Consistorium*

A 17–18. század fordulójától kezdve az erdélyi református egyházat korábban nem tapasztalt veszteségek érték. Ez Bécs általános, egyház-, oktatás- és művelődéspolitikájának volt az eredménye. A korábban abszolút hatalmi helyzetben lévő reformátusok ettől kezdve önvédelemre, csendes, de szívós túlélésre rendezkedtek be. A korábbi fejedelmi, központi támogatások hiánya egyre jobban éreztették hatásukat. Talán éppen ennek „köszönhetően” alakulhatott ki egy öntudatos és elkötelezett mecénatúra a tehetősebb főúri, polgári körökből, amely biztosította a nélkülözhetetlen anyagi háttérrel a folytonossághoz, az életben maradáshoz.

A Habsburg-kormányzatnak kezdettől fogva az volt a leghatékonyabb kulturális intézkedése, hogy szabadkezet adott a római katolikus restaurációnak.⁷⁰⁹ A református egyháznak és iskoláknak ebben a 18. századi, embert és hitet próbáló küzdelmes időszakában egy jól szervezett, erős testületi-képviseleti formára volt szüksége. Ez volt a 17. századi örökségből táplálkozó *Supremum Consistorium* (Főkonzisztórium). Ezt a megnevezést 1709-ben a Nagyszebeni Zsinaton használták először.⁷¹⁰ A Diploma Leopoldinum gyakorlatba ültetésére és működtetésére a Habsburgok nagyszebeni központtal létrehozták a *Guberniumot* (Kormányzói Hivatal), amely a bécsi udvar kinyújtott kezeként intézte az aktuális ügyeket és aulikus kétarcúsággal képviselte Erdély érdekeit. A Gubernium központja kezdetben

⁷⁰⁷ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestánsok története 1895-ig*. I-II. kötet. Attraktor Kiadó, Máriabesenyő–Gödöllő. 231.

⁷⁰⁸ *Erdély története III. kötet. 1830-tól napjainkig*. Szerk. Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986. 1448.

⁷⁰⁹ Kós Károly: *Erdély*. i. m. 72.

⁷¹⁰ Dósa Elek: *Az erdélyi evangélico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, 1863. 23.

Nagyszebenben volt, majd fokozatosan áttevődött Kolozsvárra. A politikai „hatalom” szerepét betöltő Guberniummal témánkat illetően csak utalásszerűen foglalkoztunk, mivel a nevezett testületnek minimális tangenciája volt az erdélyi református felsőbb szintű tudományos művelődés világával. Amikor kapcsolata volt, akkor az a legtöbb esetben a Főkonzisztórium közvetítésével történt.

Az egyházak és iskolák képviselőit az egykori fejedelmi tanácsból kinövő Főkonzisztórium látta el, amely közel kétszáz esztendőn át következetesen hadakozott minden olyan intézkedés ellen, amely egyháza érdekeit sértette, illetve a tanulás szabadságát veszélyeztette.⁷¹¹ A Főkonzisztórium szerepe volt a beállt helyzetben a rendszer működőképességének biztosítása. A 17. század utolsó harmadában kialakult az a többször is átszervezett testülete az anyaszentegyháznak és az iskoláknak, amely elsősorban a világi arisztokrácia tagjaiból és egyházi képviselőkből álló egyházkormányzati szerve lett. A Főkonzisztórium nem a kálvini hagyományok, a zsinatpresbiteri elvek szerint szerveződött, hanem egy feudális jellegű, erősen világi tendenciát tükröző, konzisztoriális rendszerre alakult. A világi dominancia mindvégig megmutatkozott a testület összetételét illetően. Ez azt vonta maga után, hogy a világiak szerepe felértékelődött, az egyházi oldal pedig volt, hogy alig számottevően eljelentéktelenedett. Ezzel együtt őrző-védő, patrónusi, felügyeleti feladatát igyekezett erejéhez, elkötelezettségéhez, hitéhez és lehetőségeihez mérten elvégezni. A kialakulás során, illetve már az első korszakban (1668–1713) is többször átszervezték. Hatalma valójában csak a 18. század második felétől kezdett megszilárdulni és kiterjedni az iskolák és kollégiumok életére. Erejét a korábbi időben az általános vallási ügyek kötötték le, melyeket Bécs erős ellenreformációs politikája határozott meg.⁷¹² Bécs „*divida et impera*” politikájával szemben szükség volt egy olyan testületre, mely az adott történelmi viszonyok között hatékony képviselőt biztosított az anyaszentegyháznak, benne az oktatási intézményeknek. Kialakulásának történetét, első korszakának működését, illetve az egyház és az iskolák, kollégiumok életében betöltött kulcsszerepét Sipos Gábor mutatta be nemrég megjelent munkájában, adatolt részletességgel.⁷¹³

A 19. század első felében ugyancsak többször átalakították, átszervezték a Főkonzisztóriumot.⁷¹⁴ Az átalakítások, a választások, a képviselői alapon történő szervezés, a paritásos elv működése vagy figyelembe nem vételével együtt is a Főkonzisztórium mindvégig három elemből tevődött össze: a lelkészből, a főtiszviselőiből, illetve a patrónusiból.⁷¹⁵ Az erdélyi református arisztokrácia tagjai mind a Főkonzisztóriumban, mind pedig a kollégiumok kuratóriumaiban kifejtett tevékenységükkel, támogatásaikkal nélkülözhetetlen szerepet vállaltak és töltöttek be az oktatás folytonosságának biztosításáért vívott küzdelemben. Elég, ha e téren csak a meglévő és közismert nagy kollégiumok életét bemutató iskolatörténeti monográfiákra emlékeztetünk. Az iskolatörténetekből kiderül az is, hogy a Főkonzisztórium nemcsak országos jelentőségű és átfogó kérdésekkel foglalkozott, hanem az egyes kollégiumok vagy partikulák, kisebb iskolák *belső életének* kérdéseit, gondjait is felvállalta. Az iskolamonográfiák jól tükrözik, hogy a Főkonzisztórium sokszor a legapróbb részletkérdésekben is mekkora felelősséggel foglalt állást. Mindig az aktuális és legfontosabb kérdésekkel foglalkozott: a peregrináció, a szuplikáció, legáció ügyeivel, a tanárok kiválasztásával, kinevezésével, visszahívásával vagy elmozdításával, anyagi vonatkozású ügyekkel (fizetések, működési költségek, építkezések). Ugyanúgy kivette részét a belső szervezeti és működési szabályzatok életben tartásában, a didaktikai korszerűsítésben, tankönyvkiadás és -használat ellenőrzésében, tantervkészítésben stb. Előfordult, hogy helyzete, betöltött feladatköre nem mindig volt egyértelmű. Sokszor került nehéz helyzetbe, s

⁷¹¹ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. i. m. 45.

⁷¹² Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. Kolozsvár, 1905. 120.

⁷¹³ Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium 1668–1713 (1736). in. *Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. Erdélyi Tudományos Füzetek* 230. Kolozsvár, 2000

⁷¹⁴ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestánsok története 1895-ig*. II. kötet. 229–244.

⁷¹⁵ V. ö. Bartók György: *A református egyházak presbiteriális szervezete*. Kolozsvár, 1904. 117–124.

talán éppen ezért sem lehetett mindig a helyzet magaslatán a belső egyházi élet ügyintézését illetően. Bár kifelé mindig védte egyháza érdekeit, de befelé már sokszor vitatható módon viselkedett, sőt nemegyszer érthetetlenül vagy önkényesen.⁷¹⁶

A Főkonzisztóriumon keresztül, az ország jövőjéért felelősséget érző református arisztokrácia azért pontosan tudta, hogy az egyház, az ország jövőjét biztosító iskolaügyet úgy kell képviselnie és védelmeznie, hogy érte a legnagyobb áldozat is természetes legyen. Ezt a feladatot végezte is 1872-ig, az *Erdélyi Református Egyházkerületi Közgyűlés* létrejöttéig.

3. Kollégium-helyzetjelentés, avagy a tudományművelés bölcsőhelyei

Bécs célja nyilvánvaló volt: államilag segíteni a katolikus egyházat abban, hogy elvégezhesse a református „művelődési intézményrendszer bizonyos értelmű cseréjét”,⁷¹⁷ vagyis rövid távon csökkentse, hosszú távon pedig megszüntesse azt. A teljes megszüntetést az iskolák „szellemi leszegényítésével”, a tudományos „alultápláltság” előidézésével képzelték el.

A korábban ismertetett új helyzet miatt tehát a 18. századi erdélyi felsőoktatás jobb esetben is „csak” főiskolai szinten maradhatott. Az erdélyi fejedelmek okosan szervezett országos iskolapolitikájának következtében, a 18. században már az egykori fejedelemség egész területén találunk olyan kollégiumokat, melyek az adott régió oktatási, művelődési feladatait látták el. Igaz, ezek a kollégiumok nem azonos tudományos szintet képviseltek. Nagyenyed vezető szerepét megőrizte mind Kolozsvárral, mind Marosvásárhellyel szemben, még ha azok bizonyos időszakokban meg is közelítették a Collegium Academicumot. Nemcsak az előbb említett két nagy múltú kollégium, de országszerte a többi is úgy tekintett Enyedre, a gyulafehérvári jogutódra, mint anyaiskolára,⁷¹⁸ amely a mintát jelentette. Kolozsvár és *Marosvásárhely* valójában csak a reformkorban emelkedett igazán akadémiai tagozattal rendelkező főiskolai rangra.⁷¹⁹ A marosvásárhelyi kollégium fejlődését egy egyébként sajnálatos körülmény is segítette: a korábban elüldözött sárospataki 1718-ban tovább menekült befogadójával, a gyulafehérvárral együtt, a korabeli szóhasználat szerint Székelyvásárhelyre.⁷²⁰ *Kolozsváron* még Apáczai idejében elkezdődött a kollégium felsőoktatási intézménnyé való átalakítása, de rövid élete és a szerencsétlen történelmi körülmények miatt csak a 18. század végére válhatott akadémiai tagozattal rendelkező oktatási műhellyé.⁷²¹ Erdély művelődési és oktatásügyi életében Kolozsvár ekkor már pontosan körvonalazható vezetői szerepre törekedett. Itt ugyanis nemcsak református kollégium működött, hanem erős katolikus és unitárius iskolaközpont is. Nem is csoda, hogy 1872-ben éppen itt jött létre az évszázadok óta dédelgetett, országos érdekű és jelentőségű első magyar tudományegyetem.

Az előbbieket mellett joggal emelhetjük ki a főiskolai rangra ugyan nem emelkedett, de erős középszintű képzést megvalósító iskolákat. Ilyen volt elsősorban a *székelyudvarhelyi* református kollégium. Az enyedi zsinat határozata alapján az iskolát 1671-ben emelték gimnáziumi rangra, az iskola alapszabályait pedig *Canones scholae udvarhelyianae* címen szentesítették.⁷²² Az iskola 1768-ban három tanszékűre bővült ugyan, de főiskolai rangra mégsem emelkedett.

⁷¹⁶ Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. i. m. 54.

⁷¹⁷ Monok István: *Egy Bod Péter breviárium elé*. 6–7.

⁷¹⁸ Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. i. m. 593.

⁷¹⁹ Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. Kiadási hely és dátum nincs feltüntetve. 27.

⁷²⁰ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. collegium története*. i. m. 177.

⁷²¹ Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. i. m. 32.

⁷²² Kiss Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. collegium történelme*. Székely-udvarhelyt, 1873. 11.

Az előbb említett négy kollégiumnak volt ebben az időben a legtöbb diákja Erdélyben. Juhász István pontos számokat közöl a négy kollégium diákjait illetően. Azt írja, a Gubernium adataira hivatkozva, hogy 1765-ben az említett négy kollégiumban mintegy 2622 diák tanult.⁷²³ A kollégiumok belső világát és életét illetően pedig Csetri Elek írja le apró részletességgel Kőrösi Csoma Sándorról írt tanulmánykötetében.⁷²⁴

Jelentős szerepet töltött be kezdetektől fogva az erdélyi iskolázás történetében a *szászvárosi* református kollégium is.⁷²⁵ Az iskola már az erdélyi reformáció hajnalán megkezdte működését. A fokozatosan fejlődő schola a 18–19. század fordulóján kapott nagyobb lendületet, de akadémiai tagozattal rendelkező kollégiummá mégsem válhatott. Így az évszázadok viharában ez a kollégium is megmaradt egy erős középfokú, partikuláris iskola szintjén. A Dósa Dénes által írt rövid iskolamonográfiából megtudjuk, hogy az iskolának már 1669-től volt *Anyakönyve*, melyből az ott tanító rektorok neveit is megismerhetjük.

Belső-Erdély mellett, jelentős középszintű iskolakollégiumokat találunk még Erdély északi és nyugati felében, illetve a Partium északi felében, Zilahon, Máramarosszigeten, Nagybányán, Szatmáron. Váradon, a vár eleste után, már nem indult újra a főiskolai képzés, viszont kialakult és megerősödött szinte minden nagyobb környékbéli településen egy-egy partikula.

Zilahon is elkezdődött az oktatás már a reformáció századában, de középszintű iskolává csak a későbbiekben alakult át. A *zilahi* Reformata Schola pontos törvényekkel és alapszabályzattal is rendelkezett, s már 1646-tól az iskola *Albumát* is vezették.⁷²⁶ A 18. században a fejlődési ív megtört, és az oktatási intézményt visszafejlesztették egyszerű partikulává.

Az egykori fejedelemség északi régiójában már a reformáció negyvenes éveitől működött a *máramarosszigeti* iskola. Az iskola 1670-től rendelkezett saját törvényekkel, 1682-től pedig anyakönyvvel.⁷²⁷ A 18–19. század fordulóján a végvárok analógiájaként említhető „végiskola” dinamikus fejlődésnek indult. Ekkorra már „teológiai szemináriumként” tartották számon. A 19. század közepétől már nemcsak teológiai, hanem filozófiai és jogi katedrája is volt az iskolának. Azonban a fokozatos és látványos fejlődés mellett sem vált főiskolai szintűvé.

Máramarossziget közelében működött a *nagybányai schola rivulina*, amely már a reformációt követően, 1547-től komolyan virágzó iskolakultúrát hordozott egészen 1755-ig, mígnem a jezsuiták ténykedésének következtében az iskolát a Helytartótanács be nem záratta.⁷²⁸

A Partium észak-nyugati csücskében jött létre a *szatmári* református kollégium: 1610-től középfokú, hatosztályos iskolával, amely aztán a 18. századra kollégiummá erősödött.⁷²⁹ Ebből az évből tartjuk számon az iskola anyakönyvét is. A *schola szatmarinában* 1610 után 34-en voltak azok, akik már a „felsőbb vagy akadémiai tudományokat” hallgatták.⁷³⁰ A kollégiumtól 1754-ben megvonták a nyilvánosság jogát és visszafejlesztették alacsonyabb szintre, ennek következtében a korábbi tudományos szintet már soha többé nem érte el.

Az előbb említett kollégiumok életében a 18. század közepéig nem volt törés. Vagy fokozatosan fejlődtek, vagy stagnáltak egy bizonyos szinten. Törésről vagy visszafejlesztésről csak a 18. században lehet beszélni, de akkor sem minden esetben, miként láthattuk. A 18. század hozott ugyan sötét felhőket az erdélyi református iskolázás mindennapjainak egére, de

⁷²³ V. ö. Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Juhász István. Kriterion, Bukarest, 1974. 12.

⁷²⁴ V. ö. Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Kriterion. Bukarest, 1979.

⁷²⁵ Dósa Dénes: *A szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium története*. Szászváros, 1897.

⁷²⁶ A Zilahi Református Kollégium Évkönyve 1991–1994. Közzétette Papp Zoltán. Zilah, 1994.

⁷²⁷ Szilágyi István: *A máramarosszigeti református tanoda története*. Máramarossziget, 1872, 963...

⁷²⁸ Thurzó Ferenc: *A nagybányai evangélikus-református főiskola története, 1545–1755*. i. m. 3–12.

⁷²⁹ Bura László: *A szatmári református kollégium és diákjai (1610–1852)*. i. m. 5–7.

⁷³⁰ Bartók Gábor: *A szatmári és németi ref. egyházak és iskolák története*. in. *Sárospataki Füzetek*, 1840. IV. 305.

a partikulák, a kollégiumok, a művelődés és tudományos élet műhelyei erejükön és lehetőségeiken felülemelkedve folytatták a korábbi korszakban megkezdett munkát.

A felsorolt kollégiumok szerepe és feladata megfogalmazhatatlanul nagy volt a tudományos élet művelésében. Olyan oszlopai voltak ezek a három nagy kollégiumnak, melyekre az évszázadok során folyamatosan lehetett építeni. Ezek mellett pedig az országos lefedettségben elterjedt, *széles körű elemi szintű partikulákról* sem feledkezhetünk meg. Az egymásra épülő iskolahálózat azért tudott a kedvezőtlen történelmi politikai viszonyok közepette is tovább működni, mert a korábbi századok alapvetése jó volt.

Az erdélyi oktatás és tudományművelés központja a 18. században is a nagyenyedi Bethlen-kollégium maradt. A mögéje leginkább felzárkózó két kollégium pedig a kolozsvári, illetve a marosvásárhelyi volt. Ez nem jelentette azt, hogy a többi kollégiumnak is ne lett volna egy-egy, korabeli hazai és európai szintű vagy a fölé emelkedő tudós professzora. Sőt, egy-egy tanár sok esetben a kollégium tudományos szintjét és szellemiségét is jelentette. Az igényes és magas szintű tudományosság művelői bármely időben és körülmények között megtalálták akár az intézményi keretet, akár a módot arra nézve, hogy szellemi koncentrációjukat megfelelő közegben osszák meg tanítványaikkal átadva nekik a tudásukat, és felemeljük őket a maguk szintjére.

A 18. századi erdélyi református felsőbb fokú iskolázás a már említett kollégiumokba koncentrálódott, ahol továbbra is megmaradt a háromszintes képzési rendszer, melyet az akadémiai tagozat zárt be. Azonban a Bethlen Gábor-i elgondolásnak, egy olyan tudományegyetemnek, amely a „szabad tudományok gyakorlásának”⁷³¹ a megvalósítója lett volna, egyik kollégium sem tudott megfelelni. Ebben a században a mozgási teret Bécs beszűkítette, és mindent elkövetett, hogy kényszerpályára terelje a tudományos szint növelését, a differenciált fejlődést a kollégiumokban. Maradt az eredeti cél: a lelkipásztor-, tanár- és tanítóképzés. Miként azt a kollégiumi tanárok életrajzi adatai, az iskolatörténeti monográfiák vagy egyéb levéltári dokumentumok mutatják, mind az itthon végzett domidoktusok, mind a külföldön járt akadémiták közül egyre többen vállaltak feladatot különböző társadalmi területeken, hivatalokban. Ők voltak a tudományművelésnek és terjesztésnek a legfőbb szereplői. Ekkor már nemcsak a lelkipásztori vagy tanítói munkakör volt az igazán vonzó az ifjak számára – bár még mindig ez számított a legbiztosabb, legkifizetődőbb megélhetési formának –, hanem egyre több főúri, nemesi és polgári származású fiatal választott magának világi értelmiségi pályát, s helyezkedett el valamilyen hivatalban vagy próbált meg érvényesülni nem egyházi munkakörben. Ebben az összefüggésben nem mellékesek azok a szempontok sem, hogy a főúri, nemesi társadalom egy komoly hányada rekatolizált. Ezért a helyüket mind a művelődésben, mind az értelmiségi szférában a feltörekvő polgári réteg foglalta el. Másfelől egyre több olyan lehetőség kínálkozott az elhelyezkedésre, mely vonzóvá tette a laicizálódási folyamatot. Nem csoda, ha a világi és egyházi értelmiség differenciálódása ebben a században már egyre nyilvánvalóbbá vált. E mögött a tendencia mögött mindenekelőtt a kollégiumok szellemiségét meghatározó tanárok szerepét kell meglátni, akik a hazai szükségleteket, igényeket, Erdély egész társadalmi életét szem előtt tartották.⁷³² Érdekes adatokat találunk erre a laicizálódási folyamatra Jakó Zsigmond és Juhász István könyvében, ahol többek között az is kiderül, hogy a 18. század közepén a Bethlen-kollégium diáksága már több mint 60%-ban világi pályán kívánt elhelyezkedni.⁷³³ Ez nem véletlen, hiszen a 18. század kollégiumi tanárai már egyre nyíltabban vallották, hogy a kollégium közhaszonra nevelő, tanító, előkészítő iskola kell hogy legyen és ők is ebben a szellemben végezték munkájukat.⁷³⁴ Igazolja ezt a tendenciát az is, hogy már az 1769-es *Methodus Studiorum* határozatai is arról rendelkeztek, hogy a kollégium

⁷³¹ Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. i. m. 21.

⁷³² V. ö. Jakó Zsigmond: *Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben*. in. *Korunk*. 1967. 2. sz. 28.

⁷³³ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. i. m. 73.

⁷³⁴ Sziládi Zoltán: *Bethlen kollégiuma és a tudományok*. in. *A nagyenyedi ev. Ref. Bethlen kollégium 1903–1904. tanévi Értesítője*. 13.

felsőbb szintjére beiratkozók nyilatkozzanak a tekintetben, hogy egyházi vagy világi pályára kívánnak-e menni.⁷³⁵

4. A tudományos élet diplomatái az újkori peregrinációban

A 18. századi Erdélyben tehát, a 19. század utolsó harmadáig a művelődés, különösképpen pedig az oktatás egyértelműen egyházi jellegű volt.⁷³⁶ Bécs ezen a téren is igyekezett minél mélyebben beavatkozni Erdély életébe: peregrináció-leállítások, iskolaátszervezések, lefokozások, oktatási reformok, tanszerkezeti módosító javaslatok stb. által. Sorozatos intézkedéseivel sikerült is részben befolyásolni a közfelfogást, a társadalmi berendezkedést, a politikai-gazdasági, illetve a vallási-művelődési-kulturális életet. Kisebb fáziseltolódással ugyan, de ennek ellenére Erdélyben mégis érvényesültek az európai szellemi áramlatok, hatott itt is a korszellem. A 16–17. században még sikerült lépést tartani, de attól kezdve mind nagyobb lett a szakadék az erdélyi kollégiumok és az európai tudományos központok között. Nem csoda, hiszen a korábban ismertetett viszonyok közepette, a tudományáramlás a 18. században már nem volt olyan zökkenőmentes, mint az azt megelőző időszakban. A válság jelei mutatkoztak még a jól bejáratott és működő *peregrináció academica* intézményében is, amelynek pedig sorsdöntő szerepe volt a tudomány egészséges áramlásának biztosításában, valamint a nemzeti kultúra és művelődés fejlődési ütemének meghatározásában. Koruk igényének és parancsának tettek eleget tudományos és gyakorlati értékek közvetítésével, az értelmiségi elit folytonosságának fenntartásával. Határozottan kijelenthetjük, hogy a teljes erdélyi élet formálói a peregrinusok voltak.

Bécs pontosan tudta, hogy a hosszú távú iskolázás kérdésében elsőséget élvez a külföldi egyetemeken történő továbbképzés. A hazai kollégiumok igyekeztek jól felkészíteni hallgatóikat, de az egyetemi szintű tanulmányok befejezéséhez és a megfelelő minősítéshez vagy fokozatszerzéshez már nem voltak elégségesek. Ezért a tanulást a legfelsőbb szinten csak valamely nyugati egyetemen lehetett befejezni, és azt követően térhettek haza *akadémitákként*, szemben azokkal a *domidoktusokkal*, akik „csak” a hazai előkészítő szintig jutottak. A külföldjárt peregrinusok voltak a *fő importőrei* a korszerű és változásokat előidéző szellemi irányzatoknak, és hazatérve előbb a katedráról, majd azt követően direkt kontaktusban juttatták el gondolataikat Erdély kollégiumaiba, iskolavilágába, társadalmába. Tudta ezt Bécs is, s mindent elkövetett a peregrináció visszaszorítását illetően. Különösen a 18. század közepétől erősödött fel ez a tendencia. Mária Terézia a külföldi tanulmányútra való kiutazás ügyét előbb országos rendeletekkel, majd fejedelmi engedélyhez kötve az útlevel megtagadásával próbálta meg betiltani. Az Országgyűlés 1752-ben eltörölte a korábbi peregrinációs törvényeket. Szabályozta a protestáns peregrinusok kiutazását és bizonyos időközönként csak speciális engedéllyel jelentkezhetek valamely nyugati akadémián. A kollégiumok által megadható engedélyt is három akadémiai vizsgához kötötték 1766-tól. Bécs tartott – tegyük hozzá: joggal – a szabad tan- és eszmeáramlástól, melyet a külföldjártak biztosítottak Erdély és Nyugat-Európa között, és ezáltal a reformáció legkeletibb pontján élők is benne maradhattak a korszerű szellemi körforgásban. A „káros tanok, az idegen eszmék”⁷³⁷ nyilván ekkor már nemcsak vallásos jellegűek voltak, hanem komolyan befolyásolták az egész társadalmi életet és berendezkedést. Mária Terézia erdélyi egyetemalapítási szándékának is ez volt az egyik mozgatórugója. Egykori rendelkezéséből is pontosan ez tűnik ki.⁷³⁸ Minden próbálkozása ellenére, a peregrinációt egyszer sem sikerült huzamosabb ideig

⁷³⁵ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. Kolozsvár, 1905

⁷³⁶ Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Kriterion Kiadó. Bukarest, 1971. 90.

⁷³⁷ Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. Klny. *Theológiai Szemle*. 1–2. szám. Debrecen, 1930. 5.

⁷³⁸ Erdélyi protestáns egyetem a 18. században. in. *Erdélyi Protestáns Közlöny*. 1872, II. évf. Kolozsvár, 1872, 24. szám. 349.: „Én felette üdvösnek tartom Erdélyben, valamint az ágostai hitvallásuk teológiája, úgy más tudományoknak tanítása végett egyetemek felállításáról komolyan gondoskodni. Ez által elejét lehetne venni azon új és fonák

beszűntetnie. A bécsi diplomáciára állandó belső tiltakozás és külső nyomás nehezedett e tekintetben is. Habár azokat többször is hatályon kívül helyezték, vagy felülbírálták, az erdélyiek szüntelenül hivatkozhattak az ez irányú jogaikat biztosító okmányokra, a diplomákra, approbatákra, compillatákra. Levelek, kérelmek, jóváhagyások sokasága mutatja, hogy a Főkonzisztórium, melynek szerepére a korábbiakban már utaltunk, milyen fontos szerepet töltött be a peregrinációs folyamat biztosításának ügyintézésében.⁷³⁹ A nemesek, a főurak mellett elsősorban a Főkonzisztórium védelmezte, támogatta, irányította az elitképzés folytonosságát jelentő peregrinációt.

A század közepétől egyre határozottabban körvonalazódott ez a munka. A külföldi tanulmányútra való távozás engedélyét, az útlevel elnyerését szolgáló feltételrendszert is a Főkonzisztórium dolgozta ki, amely igaz, hogy a Mária Terézia akadályokat gördítő törvényei, rendeletei következtében meglehetősen hosszú és bonyolult procedúrává vált.⁷⁴⁰ Nagyon fontos volt a peregrináció intézményének a fenntartása. Ennek folytonos és jó működésétől függött a korszerű szellemi irányzatok és szakirodalom hazahozatala, a személyes kapcsolatrendszerek fenntartása, mely biztosíthatta az utánpótlást is.

Ismerve a 18–19. századi körülményeket, református szempontból lehet egyfajta megtorpanásról beszélni, de teljes erdélyi viszonylatban a külföldjárás átalakulását, átrendeződését több tényező is sajátágosan befolyásolta. A politikai és vallásos élet alakulása, a demográfiai számarányok növekedése, a jelentkező nemzetiségi kérdések, új iskolák, gimnáziumok, jogakadémiák, tudós társaságok és közművelődési intézmények jelentkezése immár más helyzetet teremtett a peregrináció academica intézményében is.⁷⁴¹ Lehet egyfajta számbeli megtorpanásról beszélni. Azonban ha a konkrét számbeli adatokat sorakoztatjuk fel, akkor azt lehet megállapítani, hogy az semmivel sem ért el alacsonyabb szintet, mint Bethlen Gábor idejében.⁷⁴² Ez a tendencia kisebb módosításokkal az újkori peregrinációban is folytatódott, 1848-ig.⁷⁴³ Nyilván a 17. századhoz viszonyítva ezen a téren is egyfajta hanyatlás, fáziseltolódás volt tapasztalható.

Szabó Miklós és Szögi László korábban hivatkozott munkájukban elég pontos képét adják az erdélyi diákok különböző európai egyetemeken és akadémiákon való megfordulásának 1701 és 1849 között. Az itt tárgyalt 150 esztendő korszakban is csak álmokként jelentkező erdélyi tudományegyetemet az a közel ötezer akadémista helyettesítette, akik a különböző európai tudományközpontokban kamatoztatták ismereteiket és gazdagították szellemi tárházukat. A táblázatba⁷⁴⁴ szedett 69 ismert és még be nem azonosított tudományegyetem, illetve akadémia egyértelmű bizonyossága annak, hogy az erdélyi diákok hol végezték tanulmányaikat. A 18. század elejétől a 19. század harmincas éveiiig elég pontosan megrajzolható ívben ábrázolódik ki a fontossági sorrend. Sokáig közkedveltségnek örvendtek a régi holland és svájci egyetemi központok, majd a hangsúly fokozatosan átkerült a tudományos szabadság fáklavivőiként megnyilvánuló, új német egyetemekre, akadémiákra. Köztük is elsősorban Göttinga, Halle, Jéna, Odera-menti Frankfurt vették át a célállomások vezető szerepét. Az pedig, hogy miért Göttinga gyakorolta a legnagyobb hatást a magyar szellemi életre, az egy új, önálló dolgozat kereteit is meghaladná. Az első hely mindenképpen Göttingát illeti. Azt a tudományos centrumot, ahol a szellem szabadon alkothatott, élhetett,

---

hitágazatoknak s a katolikus vallás, sőt a kormány elleni gyűlölséget is tápláló igen gonosz elveknek, miket a tanuló ifjak beszívnak, s midőn a hazába visszatérnek, magukkal oda bevisznek. S mivel a tanárok fizetésüket az udvartól fogják kapni, s így attól függének, az új, veszélyes hitágazatok elterjedésének gátot lehetne vetni.”

⁷³⁹ Dáné Veronka: *Az erdélyi református Főkonzisztórium levéltárának mutatója 1700–1750*. Kolozsvár, 1997. 15–18.

⁷⁴⁰ V. ö. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században*. i. m. 24.

⁷⁴¹ Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998. 10–11.

⁷⁴² Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. in. *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest, 1980. 162.

⁷⁴³ Tonk Sándor–Szabó Miklós: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a kora újkor folyamán. in. *Régi és új peregrináció Magyarországon*. II. kötet. Budapest–Szeged, 1993. 491.

⁷⁴⁴ V. ö. Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok*. i. m. 23–25.

ahol a politika egyáltalán nem szólt bele a tudományos élet útjának irányába. Európán belül Erdélyre is nagy hatást gyakorolt. Az erdélyi művelődés-, egyház- és tudománytörténészek jelesei szinte kivétel nélkül mutattak rá Göttinga jelentőségére, a hazai művelődés fejlődésében játszott különleges szerepére. Az újhumanista szellemben művelt göttingai humán és természettudományos művelődés számára már nem a teológiai műveltség jelentette elsősorban az alapvető célkitűzést, hanem a jog-, politika- és társadalomtudományok.⁷⁴⁵ A 19. században már a monarchia főbb egyetemeit is többen kezdték felkeresni.

Tökéczki László a magyarság nemzeti örökségének⁷⁴⁶ tekinti a peregrinációt, az abban résztvevőket és a mögöttük meghúzódó erőfeszítést, áldozatot és anyagi befektetést. Azonban hozzá kell tennünk ehhez azt is, hogy a peregrináció *academica* nem volt egyirányú a tárgyalt 150 esztendő során, csakúgy, mint korábban sem. A jól felkészített, itthon szigorú vizsgát tett akadémiták mögött erős erdélyi kollégiumok szellemisége, tudós tanárok, papok serege, öntudatos egyházi szervezet és népükért, egyházukért áldozatra kész főurak sokasága állt. Nem pusztán kalandvágy volt a peregrináció, hanem egy nagyon komoly felelősség és küldetésudatára épülő feladat.

A peregrinusokat mint a *tudományos élet diplomatáit*, bizonyos idő után „visszahívták”, pontosabban visszavárták. Számított rájuk az erdélyi világ. Az általuk behozott tudományok, ismeretek, szellemi irányzatok alakították a hazai kor- és közszellemet, közgondolkodást és tudományos művelődést. A tudomány szabadságának a tanszabadság fellegváraiból a legtermészetesebb egyértelműségből közvetítették Erdély kollégiumai, iskolái, szószékei felé a modern műveltséget. A kritikai-filológiai szellemben megismert államtudományokat, a politikai, jogi műveltséget, az újplatonista kísérleti módszereken alapuló matematikát, természettudományokat, a klasszika-filológiai tudományokat, neohumanista műveltségét.⁷⁴⁷ Nyilván az újkori felvilágosodás racionalista szellemét is magukkal hozták, amely az itthoni korábbi konfesszionalista teológiai szemléletet háttérbe szorította, és ezzel az elvilágiasodásnak nyitott nem végzetes, de jelentős teret a hazai egyházi életben.

Az Erdélybe visszatérő peregrinusok elsősorban a hazai iskolákba, gimnáziumokba, főiskolákba, kollégiumokba közvetítették az európai korszerű műveltséget, szellemiséget. Ezért is lehettek az elmúlt századok során a református kollégiumok a tudománynak, a szellemnek a fényforrásai. Ezt még a legnehezebb időkben sem felejtette el az erdélyi ember. Ma is megszívlelendő és üzenetértékű az a végrendelet-részlet, melyben Cserei Mihály 1756-ban ekképpen írt gyermekének: „... jó fiaim, ti is tanuljatok, mert a tudománynak minden ember hasznát veszi mind Erdélyben, mind más országokban. Ha pedig nem tanultok, a paraszt ember gyermekénél is alábbvalók lesztek...”⁷⁴⁸

⁷⁴⁵ Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Kriterion, Bukarest, 1979. 155.

⁷⁴⁶ Tökéczki László: A magyarság nemzeti öröksége. in. *Confessio* 1999. 3. sz. 11.

⁷⁴⁷ V. ö. Fűkkő Dezső: Göttinga és a magyar szellemi elit. in. *Theológiai Szemle*, 1998. 1. sz. 23.

⁷⁴⁸ Cserei Mihály végrendelete. Közli Aigner Lajos. in. *Történelmi Tár*, 1881. 15.

VI. Fejezet

Bod Péter, a felsőoktatás kultúrpolitikájának képviselője

A 18. század első felének református tudósai, enciklopédikus műveltségű polihisztorai közül egy valakire külön is ki kell térnünk: *Bod Péterre* (1712–1769). Ő az erdélyi tudományos élet egyik legsajátságosabb, legkiemelkedőbb és legszélesebb látókörű személyisége. Az egyházi és elsősorban a humán műveltség széles skáláján alkotó egyéniség, a hazai felsőoktatási kultúrpolitika képviselője. Ennek ellenére Bod Péter *nem tanított egyetlen felsőoktatási intézményben sem*. Pedagógusként mindössze három esztendeig tevékenykedhetett, 1729–1732 között. Ekkor hívták meg az alig tizenhét éves Bodot a nagybányai Schola Rivulinába.⁷⁴⁹ Alapvetően egész életében a korabeli erdélyi tudományos és oktatási központoktól távol, Olthévizen és Magyarigenben élt és dolgozott.

Daniel Gerdes, a grönningeni egyetem teológus doktorprofesszora találóan nevezte Bod Pétert paposkodó tudósnak.⁷⁵⁰ Biblicitása, tudományos elkötelezettsége, igényessége egész munkásságát meghatározta, s ezt igyekezett a magyar kultúra és tudományos művelődés egészére kiterjeszteni. Tudományok iránti csillapíthatatlan éhsége már ifjúkorában is megmutatkozott. Először, amikor Enyedre készült, vagy majd később, amikor nem fogadta el a szászvárosi iskola meghívását, mert ő tovább akart tanulni. Hamarosan el is nyerte a leydeni akadémia ösztöndíját. Tudományszomja nemcsak az enyedi korszakban mutatkozott meg, hanem Hollandiában is, ahol még inkább kielégíthette enciklopédikus érdeklődését. Leydenben a rendelkezésére álló három esztendő alatt biblika-teológiát, nyelveket, egyháztörténetet, rendszeres teológiát, jogot, bölcsészetet, történelmet, szónoklattant, fizikát hallgatott, de részt vett a kísérleti (laboratóriumi) előadásokon is, ahol holttesteket boncoltak vagy vegytani, fizikai kísérleteket végeztek.⁷⁵¹ Ezt igazolják a leydeni akadémia tanárainak ajánló- és elismerő levelei is, amelyekkel hazaengedték a fiatal akadémitát. Szintén az *Önéletírás*ban olvashatjuk *Albert Schultens* minősítését, aki talán a leghitelesebb képet adja Bodról: „A kiváló ifjú Bod Péter úr, miután bevégezte nálunk tanulmányait, vissza akarván térni hazájába, megérdemli, hogy nálunk végzett lelkiismeretes és kitartó munkájának tanúsítványával bocsáttassék el, és a legjobb érdemjeggyel ajánltassék. Kétségtelenül mind az akadémiának, mind a teológiai kollégiumnak egyik legmértőbb tagja volt, és mivel kötelességeinek mindenben eleget tett, soha sem mulasztotta el ismeretei kincsét növelni és gyarapítani. Távoztakor avval a legszebb reménnyel kísérem, hogy tanulmányával és életével mások előtt világítani fog, és a tudós világ és az egyház dicsét növelni fogja”. Megszerzett tudományát azzal a céllal hozta haza, hogy itthon hasznára legyen vele egyházának, népének.

Bod Péter a 18. század derekán egy olyan átmeneti időszakban látta el a magyar református tudományosság képviselőjét, melyre a teljes átrendeződés, átalakulás volt a jellemző. Ez a korszak már a racionalizmus és a felvilágosodás jegyében alakította az életet. Ez a szellemiség nyomta rá bélyegét mind a teológiára, mind humán vagy természettudományokra. Ezek befolyásolták a politikai és társadalmi gondolkodást, sőt az egész társadalmi élet alakulását is.

Az, hogy Bécsnek nem sikerült véghezvinni célját sem vallási, sem nemzeti szempontból, az a „Bod Péter-típusú csöndes, elhúzódó és még sok tekintetben korlátozott, de máris nagy alkotóerejű s egyetemes, egységes nézőpontok felé törekvő magyar hazafiak”⁷⁵² -nak volt köszönhető, akik biztosították a következő, jobb reménységű korszak felé az

⁷⁴⁹ Gudor Kund Botond: *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*. Editura Mega. Cluj-Napoca, 2008. 491. Gudor Kund Botond hiánypótló munkája komoly tudományos értékkel bír, mivel Mikó Imre, Sámuel Aladár és Révész Imre munkái után új, korszerű történetírási szempontok és módszerek segítségével dolgozta fel Bod Péter történelmi életművét.

⁷⁵⁰ Mikó Imre: *Erdélyi történelmi adatok. I–II. kötet*. Kolozsvár, 1855. 25.

⁷⁵¹ Bod Péter: *Önéletírás*. in. *Magyar Athenas*. Magvető. Budapest, 1982. 23–25.

⁷⁵² Révész Imre: *Bod Péter mint tanító*. Kolozsvár, 1916. 23.

átmenetet. Bod Péter pontosan átlátta, hogy a maga korában mire van szüksége egyháznak, népének.⁷⁵³ Leydenből történt hazajövele után az isteni gondviselés nem valamelyik jeles kollégium katedrájára, hanem Bethlen Kata olthévi udvarába vezette, ahol a grófnő iránta „a legkegyesebb lélekkel viseltetett”, és az itt eltöltött esztendőik sem „minden haszon nélkül” és tudományos működés nélkül valók voltak.⁷⁵⁴ Tudományos törekvései kezdettől fogva spontán érdeklődésből fakadtak, és minden művének megalkotásához hasznos cél társult. Enciklopedikus igényességű munkálkodásában a grófnő udvara komoly segítséget jelentett a megfelelő körülmények biztosításával; ösztönzést jelentett számára Bethlen Kata személyes támogatása, tudományos munkálkodásra való biztatása és gazdag könyvtárának állandó használatra bocsátása. A grófnő udvari papjaként indult, majd később a magyarigeni parókián pappá és íróvá, tudóssá és hazafivá, könyvész-adatgyűjtővé és -feldolgozóvá, valamint a protestantizmus egyik legjellegzetesebb erdélyi reprezentánsává vált.⁷⁵⁵

Árva Bethlen Kata biblikus, tiszta kegyessége rá is nagy hatással volt. Az egészséges pietizmus árnyékában ez a biblicitás tőle sem állt távol. A haladó szellemű coccejanus teológia kizárólagosan a Szentírástra támaszkodó és annak alapjain álló hitvallását fogalmazta meg *A Szent Bibliának históriájá-ról írt Ajánlásában* is.⁷⁵⁶ Első munkájától az utolsóig a biblikus ember általános és tudományszemlélete nyilvánult meg, lett légyen az biblikateológiai szakkönyv, egyház-, jog-, történelem-, irodalom- vagy művelődéstörténeti könyv. Különös jelentőséggel bírt az is, hogy műveinek nagy részét anyanyelvén, magyarul írta. Ez amúgy is merész vállalkozás volt az ő korában, mivel a társalgás, a politika, a tudomány nyelve nem a magyar, hanem a latin volt, másfelől pedig a magyar könyvnyomtatás és -kiadás anyagilag sem igazán érte meg a fáradságot.⁷⁵⁷ De a gyenge mecenatúra ellenére az elkötelezett, öntudatos olvasótábor annál elkötelezettebb volt és a legmesszebbmenőkig vállalta az áldozatot, a támogatást.

Bod Péter élete és munkássága alapvetően két falusi parókiához kötődött: az olthévihez és magyarigenihez. Ennek ellenére hatalmas szellemi erőt képviselt a művelt, tudományos világban. A tudománynak egyszerre volt művelője és tisztán látó szervezője. Életéből, munkáiból az anyanyelvű művelődés elterjesztéséért folytatott széles körű küzdelmeiből olyan erkölcsi és intellektuális erő hatott szerte Erdélybe, mely elismert tudóssá, a legfelsőbb szintű akadémia kultúrpolitikájának autentikus egyéniségévé avatta. Bod nemcsak az anyanyelvünk fejlesztéséért küzdött, hanem a humán- és reáltudományok szervezett, differenciált művelését is a legszükségesebbek között valónak tartotta. Azon kevés tudományművelők sorába tartozott, akiknek nem adatott meg a lehetőség, hogy valamely iskolakollégium katedrájáról terjessze tudományát, hirdesse hívő meggyőződését. Bár 1755-ben őt is jelölték az enyedi kollégium teológia katedrájára, de azt másnak kellett betöltenie.⁷⁵⁸ Nem a szakmai kompetenciát, az elért tudományos eredményt vették alapul a választásnál, hanem a támogatói háttérét. Ennek ellenére mégis töretlen hittel és hatalmas munkabírással végezte feladatát, azaz az erdélyi közművelődés felemeléséért vívott harcát. Erdély művelődés iránti igénytelen, megrekedt rétegét könyörtelenül ostorozta, és a közművelődés felvállalására sarkallta akkor is, amikor a „csúnya állat, a tudomány nélküli nemes” gondolatokkal csipkedte kortársait.⁷⁵⁹ Sőt, miként *Diáriumából* kiderül, a külföldre utazó

⁷⁵³ Pruzsinszky Pál: Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái. in. *A Kálvin Szövetség kiadványai*. 12. sz. Budapest, 1913. 74.

⁷⁵⁴ Bod Péter: *Önéletírás*. i. m. 60.

⁷⁵⁵ Mikó Imre: *Erdélyi történelmi adatok*. i. m. 84.

⁷⁵⁶ Bod Péter: *A Szent Bibliának históriája*. Kolozsvár, 1748. Ajánlás oldalszám nélkül. „A Biblia a Mindenható Istennek Levele mi hozzánk az Idvességnek Örököseihez, melyben a' maga akaratját adja értésünkre. Nem veszi el hát az idejét, a'ki a' Bibliának olvasásával tölti óráit...” de aki „... az Isten beszéde vizsgálása nélkül töltötte-el Életét, az elevenen eltemette magát, 's az Halált maga kereste magának, el-hagyván a' Léleknek ezt az Orvosságát: holott az embernek az a' Világon fő dolga, hogy tudhassa Mennyei Atyjának Akaratját az Írások által.”

⁷⁵⁷ Sámuel Aladár: *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*. Budapest, 1899. 32.

⁷⁵⁸ Bod Péter: *Önéletírás*. i. m. 46.

⁷⁵⁹ Gudor Kund Botond: *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*. i. m. 511.

peregrinusokat ezután is ugyanolyan lendülettel támogatta. Pontosan tudta, hogy a folyamatos tudományáramlás kulcsai a jövőben is ők maradnak.

Az enciklopédikus műveltségű lelkipásztor Erdélynek egyik-másik „félreeső zugában”⁷⁶⁰ egész életén keresztül úgy dolgozott, gyűjtött, rendszerezett, hogy szándékában és céljában korának társadalma fölé tudott emelkedni. Az oktatási és tudományos központoktól, nagyobb könyvtáraktól vagy levéltáraktól való meglehetősen távoliséga feltehetőleg nagyon sokszor meggátolták a bővebb és pontosabb adatok, ismeretek megszerzésében. Ő ennek ellenére is széles körű levelezést folytatott. Levelei hű képet festenek kiterjedt ismeretségi köréről, a tudományos világhoz kötődő kapcsolatrendszeréről.⁷⁶¹

A magyarigeni templom árnyékában fogalmazta meg egy *Magyar Tudós Társaság* létrehozásának a gondolatát is, amelyről 1756. szeptember 20-án a református művelődés csendes szürke eminenciásának, gróf Ráday Gedeonnak írt.⁷⁶² A tudományművelés akár egyéni, akár szervezettebb formában történő művelése nyilván a korábbi századokban sem volt idegen az erdélyi szellemtől. Nem is lehetett, mivel az idegen kultúrák, hatalmak sokszor fojtogató Kárpát-medencei ölelésében a minél igényesebb és magasabb szinten művelt és megszerzett tudás biztosította csak a megmaradást a nemzet számára. „A nemzeti élet szervezetében” pedig „a tudományosság” volt „az az intellektuális gerinc”, amely biztosító volt a nemzeti létfolytonosság biztosításának.⁷⁶³ Bod Péter elgondolása a korábbi századokhoz képest már határozott fejlődést, sőt továbblépést jelentett Apáczai Akadémia-tervezetével szemben. Az *Akadémia* fogalma Apáczainál egy pontosan megfogalmazott és megtervezett universitást, mai értelemben vett tudományegyetemet jelentett. Bod Péter pedig egy olyan társaság létrehozását tervezte, amely több, különböző orientációjú, tudományt művelő emberből állt volna. A tudósokat szervezett formában kívánta összefogni, ezzel mintegy intézményes keretet adva elképzelésének. A mai magyar tudományos akadémia *ősgondolatát* vetette itt papírra. A két enciklopédikus polihisztor abban volt közös, hogy az anyanyelven művelendő tudományban mindketten konkrét korigényt és korszükségletet láttak. A széles körű tudományok és magyar szaknyelv megeremtésében, meghonosításában voltak érdekeltek. A társadalom, a nép boldogulását, felemelkedését kívánták a nyugat-európai szintre emelni. Apáczai és Bod is *tudomány- és művelődésharmonizációra* törekedtek. Mindketten személyes feladatnak tekintették azt, hogy a magas szintű tudományművelés – egyházban és társadalmi életben betöltött – szerepére irányítsák a figyelmet. Akár Apáczairól is elmondhatnánk azt, amit Gudor Kund Botond állapít meg hivatkozott munkájában az utilitarista szemléletű Boddal kapcsolatban.⁷⁶⁴ Bod Péter nem maradt annyira magára gondolataival, terveivel, mint Apáczai. A 17. század második felétől egyre több szellemi harcostárs állt be a sorba. Csak hogy a legismertebbek közül említsünk néhányat: Vásárhelyi Tőke István, Bessenyei György, Aranka György, ifj. Köleséri Sámuel, Kibédi Mátyus István, Nyulas Ferenc, Benke József, Benkő Ferenc, Döbrentei Gábor stb.

⁷⁶⁰ Révész Imre: *Bod Péter mint tanító*. i. m. 30.

⁷⁶¹ Bod Péter levelei. Közli: Kelemen Lajos. in. *Erdélyi Múzeum*. Új folyam II, 1907. XXIV. kötet. Kolozsvár; Bod Péter négy levele Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyben 1754–56-ból. Közli Kiss Áron. in. *Magyar Könyvszemle*, 1882; Sinai Miklós levele Bodhoz. 1767. július 29. in. *Magyar Protestáns Figyelmező*, 1872; Sinai Miklós levele Bod Péterhez. in. *Magyar Protestáns Figyelmező*, 1873; Bod levele Ráday Gedeonhoz. in. *Budapesti Közlöny*, 1870, 86. szám

⁷⁶² V. ö. Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben. Közli Kiss Áron. in. *MKsz.* 1882. évf. 257–263.

⁷⁶³ V. ö. Tavaszi Sándor: Magyar tudományos törekvések Erdélyben. in. *Erdélyi Múzeum*, 35. évf. 215–230. Tavaszi Sándor itt idézett gondolatait egyik nagyívű tanulmányából vettük, melyben pontos és adatolt sorrendbe szedve, bőségesen hivatkozott szakirodalommal a szellemi-lelki és eszmei háttérét is megadva gyűjtötte egybe az erdélyi és magyar tudományos törekvéseket, erőfeszítéseket.

⁷⁶⁴ Gudor Kund Botond: *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*. i. m. 500. Tevkenysége által a protestáns humanizmus eszményesített világába, egy új lelkiséget, a közművelődés általi megújulás lehetőségét hirdette, amelyet könyvvel, hittel és történetismerettel látott elérhetőnek.

Tudományosságát és elismertségét jelzi az a tény is, hogy három esztendőn keresztül gróf Teleki József az ő vezetésével mélyült el tanulmányaiban a magyarigeni parókián⁷⁶⁵ és nem valamely kollégiumban.

Bod Péter kapcsán célunk mindössze az, hogy röviden ráirányítsuk a figyelmet egy protestáns szempontból *negatív előjelű kor pozitív példájára*, egy olyan biblikus tudós személyiségre, akit a 18. század felemásan értékelhető világa sem tudott letéríteni a kiszabott útról. Ismerte az európai szellemi tendenciákat, napirenden volt a tudományos törekvésekkel és mozgásokkal. Ezért is „kiáltott” egy hazai *Magyar Tudományos Társaság* létrehozásáért, mert látta, hogy „más Nemzetek”⁷⁶⁶ már előljárnak e kérdés tekintetében. Ha nem is adatott meg számára az, hogy polihisztóriai műveltségét valamely oktatási műhelyben kamatoztassa, hát megteremtette a tudományos központot a maga közvetlen környezetében. A korábban elmondottak mellett bizonyítja ezt az a hatalmas könyvtár is, melyet személyesen gyűjtött össze.⁷⁶⁷

Ha arra a kérdésre kellene válaszolnunk, hogy mi lehetett Bod Péter életcélja, akkor legegységesebben és legkifejezőbben Mikó Imre szavaira kellene hivatkoznunk, aki azt írta róla, hogy alapvetően egy gyakorlati életelv hajtotta: világolni és világítani,⁷⁶⁸ egyházi és más jellegű tudományos munkásságával *hasznára lenni* népének, egyházának.

---

⁷⁶⁵ Bod Péter: *Önéletírás*. i. m. 44.

⁷⁶⁶ Bod Péter: *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyházának Históriaja*. Basileában, 1760. 8–9.

⁷⁶⁷ Bod Péter könyvtárának jegyzéke. Közli Báró Radvánszky Béla. in. *Magyar Könyvszemle*, 1884.

⁷⁶⁸ Mikó Imre: *Erdélyi történelmi adatok*. i. m. 4.

VII. Fejezet

A felvilágosodott racionalizmustól a Kolozsvári Tudományegyetem létrejöttéig

1. A kollégiumok szellemisége a felvilágosodás századában

A 18. századi erdélyi művelődés *hivatalos irányzata*, mind az egyházi életben, mind a hitre és tudományokra nevelő iskolai képzésben még mindig az ortodoxia volt. Azt azonban határozottan kijelenthetjük, hogy a korábbi időszakok szellemi mozgalmi, irányzatai: a presbiteriánizmus, puritanizmus, coccejanizmus, carteziánizmus ekkorra már szervesen beépültek az erdélyi művelődési életbe, és folyamatosan reformáló erőként hatottak.

A 17. század utolsó harmadában az erdélyi ortodoxia püspöki segédlettel még meg tudta védeni álláspontját az 1673-as radnóti zsinatot követően, az ún. coccejánus perben, de hét esztendővel később, a fejedelmi tanács által meghozott ítélet az új irányzat szellemiségében tanítókat csak megintette. A tanárokat a katedrák mögül nem mozdították el. Ezzel a döntésükkel méginkább teret nyitottak a coccejanizmus nyomában egyre markánsabban megnyilatkozó racionalista gondolkodásnak. Az eredmény hamarosan meg is látszott. A századforduló erdélyi főiskolája büszkélkedhetett a korszak legkiemelkedőbb és legnagyobb hatású polihisztor tudósával, *Pápai Páriz Ferenc* (1649–1716), aki mélyhitű biblicitásával és felvilágosult racionalista gondolkodásával, az enciklopédikus tudományok egész tárházát tanítva hintette el az új filozófiai áramlat mindent átható eszméit. Nem egyszerűen tantárgyakat, hanem komplex, átfogó és részletes *tudományelméletet* tanított Erdély központi kollégiumában: Nagyenyeden. Apáczai után talán ő tette a legnagyobb szolgálatot a hazai tudományos és kimondottan természettudományos gondolkodás alakításában, illetve az újkori természetelvű felvilágosodás eszmevilágának megalapozásával.⁷⁶⁹ Pápai Páriz Ferenc munkálkodásának utolsó évei, illetve az azt követő időszak már a felvilágosodás jegyében alakult. Bár ezt annak tudatában, hogy Erdélyben egyetlen szellemi irányzatot sem tudunk konkrét időponthoz kötni. A fejezetünkben többször is említett *felvilágosodás korát* is csak egy nagyon tapintatosan kezelt időmeghatározással lehet 1711–1830 közé besorolni.⁷⁷⁰

A hivatalos ortodoxiával szemben előbb a coccejánizmus, majd a carteziánizmus, ezekre pedig a szervesen ráépülő és egybefonódó racionalizmus előretörésével az erdélyi kollégiumokban is a gondolkodó ember került az előtérbe, aki hitt ugyan, de már elkezdett kételkedni is a „gondolkodom, tehát vagyok” tézis értelmében. A descartes-i filozófia *gerincfogalma*, a *kételkedés* Erdélyben is alapjává vált a gondolkodásnak, csakúgy, mint a nyugat-európai tudományos központokban.

A hazai kollégiumi oktatásban ebben az időben is prioritásként kezelték a teológiát. Minden más, filozófia, illetve egyéb természet-, vagy humán tudomány csak ezután következett. Ez érthető, különösen akkor, ha ismerjük a hazai oktatás korabeli szempontjait, céljait. Erdélyben elsősorban a lelkipásztor, valamint a tanító, tanár képzését tartották a legfontosabb megvalósítandó szempontnak. Ezzel együtt a teológia sem zárkozhatott szellemi elefántcsonttoronyba, és nem térhetett ki a felvilágosodással együtt érkező racionalizmus elől. Az erdélyi teológiai művelődésben a carteziánizmus játszott hosszú időn keresztül meghatározó szerepet azáltal, hogy tágas rést nyitott a mélyre hatoló dogmatikai kötöttségektől mentes szabad vizsgálódás számára. Egyfelől meggátolta a kollégiumokban

⁷⁶⁹ Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. i. m. 22–25.

⁷⁷⁰ Nagy-Tóth Ferenc–Fodorpatáki László: *Élettudományi kutatások Erdélyben*. in. *Erdélyi Tudományos Füzetek*. 237. Kolozsvár, 2002. 16.

folyó tanítás számára, hogy egy szegényes, lemaradt, folytonosság nélküli, zárt hitrendszer maradjon, másfelől pedig széles kaput tárt és utat nyitott a racionalista gondolkodás előtt.⁷⁷¹ A racionalizmusnak az volt a célja, hogy az értelem és az ész segítségével minden téren mindent megvizsgáljon. A cartezianizmus általában, míg a coccejánizmus a teológiai művelődésben készítette leghatékonyabban és legalaposabban az erdélyi felvilágosodás számára az utat.⁷⁷²

Barcza József szerint a századforduló legnagyobb hatású felvilágosult racionalista gondolkodójának, Christian Wolffnak a filozófiájában, tudományrendszerében a tudományok és a teológia, a hit és a ráció még kényelmesen megfértek egymás mellett és inkább kiegészítették, feltételezték, mint kizárták vagy taszították egymást. Megállapítása szerint Wolff hármas dogmája – *Isten, szabadság, halhatatlanság* – építette fel az örök igazságokra épülő észvallás rendszerét, melyből a kijelentést nem szorította ki teljesen, sőt úgy tartotta, „hogy az ész is kijelentés, a kijelentés is ésszerű”.⁷⁷³ A wolffiánus gondolkodás erdélyi recepciójának előkészítője Köleséri Sámuel teológus és orvosdoktor-professzor mostohafia, gróf Lázár János hosszú ideig lakott és tanult Christian Wolffnál Marburgban. Az igaz, hogy a 18. század 20–30-as éveiben az erdélyi református felsőbb szintű oktatásban még nem beszélhetünk a tudományok Wolff szellemében történő konkrét, tervszerűen végzett műveléséről. Sőt Benkő Samu szerint ekkor még a tudománytalanság igen kiterjedt tényészetével kellett megbirkóznia az erdélyi felvilágosodásnak.⁷⁷⁴ De természetesen azt sem nem mondhatjuk, hogy ez jellemezte volna az egész országot. Az 1740-es évekből több olyan jegyzet, kézirat, fordítás maradt fenn, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy volt olyan kollégiumi tanár, aki már ekkor is nyíltan vállalta wolffiánus gondolkodását.⁷⁷⁵

A wolffiánus racionalista gondolkodás, a konfesszionális ortodoxiával szemben egyre jobban teret nyert a hazai kollégiumok viszonylag zárt szűrőjű világában. Wolff ésszerű erkölcsstana, tudományelmélete és racionális filozófiája olyan erősen hatott már a század közepén, hogy az ortodoxia alig bírta vele szemben megvédeni vele szemben az álláspontját. Terjedését csak lassítani tudta, de megakadályozni már nem lehetett. Ennek a jelenségnek a Heidelbergi Káté körül kialakult vitás kérdések is hű tükrözői. Ebben az időben a hitvallások körüli harcokban már egyértelműen megmutatkozott a hagyományos konfesszionális gyengülése és a racionalista gondolkodás moralizáló, prakticista szellemének győzelme, amelyben a hitvallásokat még megvédték ugyan Béccsel szemben, azonban ezt már csak egy jóindulatú 16. századi örökség relikviájaként tartották számon.⁷⁷⁶

Ekkor jelentkezett Erdélyben, különösen Kolozsváron a heterodox irányzatként számontartott *remonstrantizmus* is, amelyet perek sokaságával és reverzálisok bevetelével igyekezett az ortodox egyházi vezetés visszaszorítani és lezárni – mutat rá Esze Tamás előbb hivatkozott tanulmányában. Igaz ez csak részben sikerült, mert bár többen adtak reverzalist, de tanaikat mégis hirdették a szószékről, elveiket fenntartották a kollégiumok katedráin, sőt, ha tehették, akkor leírták, és prédikációs kiadványokban publikálták is.

⁷⁷¹ A magyar református egyház története. Írták: Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre, Varga Zoltán. Révész Imre előszavával. in. *Egyháztörténeti Tanszék Kiadványai I.* Sárospatak, 1995. Az 1949. évi első kiadás változatlan utánnomása. 156.

⁷⁷² Koncz Sándor: Hit és vallás. in. *Tanulmányok a rendszeres teológia segédtudományai köréből.* Debrecen. 26.

⁷⁷³ Barcza József: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. in. *Theológiai Szemle.* 1976. 11–12. sz. 257–258.

⁷⁷⁴ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai.* i. m. 63. Benkő Samu megállapításához a következőket szeretnénk hozzáfűzni: a tudománytalanságot itt nem úgy értelmezzük, mintha a hit és a tudomány kizárnák egymást. Tudjuk, hogy a hit ellentéte a hitetlenség. A hit, a bizalom, a hűség meggyőző erő, hiteles volta valaminek, sőt felelősség, bizonyíték, amely elsősorban Istenre irányul. A hitetlenség az Újszövetségben csakis vallásos értelemben használható és a hit ellentéte. A tudomány ellentéte a tudománytalanság. A hivatkozott benkői gondolatot mi nem a tudomány és hit egymás elleni kijátszásaként értelmezzük.

⁷⁷⁵ Koncz Sándor: *Hit és vallás.* i. m. 26.

⁷⁷⁶ Esze Tamás: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században.* i. m. 177–178.

A tudományos ismeretterjesztésnek mint megnyilatkozási lehetőségnek, legkézenfekvőbb és sokáig egyetlen formája a prédikációs kötetek kiadása volt.⁷⁷⁷ Benkő Samu szerint a 18. századi prédikációs irodalomról azért is nyilatkozott a teológiai szakirodalom lekicsinylően, mert a korábbi szellemiségű igehirdetést felcserélte a tudománynpszerűsítéssel. Ezért is írja Feja Géza, hogy a korabeli prédikációk között van olyan, amely „bátran beillenék filozófiai, filológiai, lélektani, fiziognómiai, asztronómiai értekezésnek is”.⁷⁷⁸ Ebben az újfajta, korszerű teológiai tudományművelésben a vezető szerepet a század derekán a külföldről hazatért akadémiták – Nádudvari Sámuel, Makfalvi József, Huszti András, Verestói György – játszották. Verestói György halotti prédikációját Túróczi-Troestler József elemezte alapos részletességgel. Elemzéseiben a hazai felvilágosodott teológiai racionalizmus természettudományos műveltségű püspökének munkásságát *tudományos enciklopédiának* nevezte.⁷⁷⁹ Ez a racionalista szellemű természeti teológia, amelyet az előbb említettek is képviseltek, annak eredményeként jött létre, hogy a 18. századi erdélyi kollégiumokban az oktatás a coccejánus teológia, a carteziánus filozófia és a wolffianus tudományelmélet alapján szerveződött.

Amíg a filozófiában, illetve az abból lépcsőzetesen kibontakozó reáliákban, természet- és élettudományokban egy egyre markánsabb elkülönülésnek lehetünk tanúi, addig a teológiában a korszellem alakító tendenciáinak engedelmessé, sajátos *belső differenciálódásra*, vagy méginkább *hangsúlyeltolódásra* kerül sor. Ennek a differenciált teológiai oktatásnak kezdetben még csak Enyed tudott eleget tenni,⁷⁸⁰ bár a század utolsó harmada felé már máshol is kezdtek megjeleni teológiai tanszékek (Máramarossziget, Székelyudvarhely). A kor szellemisége a teológiát mint tudományt is tovább alakította: a racionalizmus döntő hatással volt a teológiai gondolkodásra. A racionalizmus különben azért született, hogy „a felvilágosodás gondolatait képviselje a teológiában”, mely újításokat „Wolff és Kant rendszere” közvetített a filozófián keresztül a teológiába.⁷⁸¹ Miként azt a korábbiakban már említettük, a teológiai racionalizmus áthelyezte a súlypontokat. Mellőzte azokat az értékeket, melyeket a korábbi századok teológiai irányzatai (ortodoxia, presbiterianizmus, puritanizmus) hirdettek. Ekkor már sem a kijelentés, sem a hitvallások, sem a megváltás vagy személyes kegyesség nem volt a vallásos élet központi kérdése. Mindent az ésszerűség, észelvűség irányított.

Minden teológiai kérdésben a racionális elvek alapján álló és gondolkodó ember állt a középpontban, aki már tudományosan vizsgálta magát a Szentírást is, és magyarázataiban racionális elvek alapján közelítette meg. A teológia kezdett „csak” egy lenni a tudományok közül, a vallástudomány számára pedig már az volt a fontos, hogy mit tud az ember az Istenről, és miként bizonyíthat be racionálisan, tudományosan minden bibliai történet, csodát. Ebben a folyamatban egyre nagyobb szerep jutott a bibliakritikának, illetve a vallástörténetnek. Természetes folyamat volt ez, hiszen a kor szellemiségének hatására a teológusok az ésszerűség és tudományosság szempontjai alapján „modernizálták” a teológiai gondolkodást. Egyértelmű következménye volt ennek, hogy a klasszikus ortodoxia háttérbe szorult. A teológiának ezt a válságát, a racionalizmus elhatalmasodását jól érzékeltette gróf *Teleki Sámuel* (1739–1822) 1797-ben a Főkonzisztóriumhoz írt levele,⁷⁸² melyben arról panaszkodott, hogy a lelkipásztorok már csak újszerű gondolatok és racionális elvek alapján magyarázták a Szentírást, amelyek az emberek számára sokszor érthetetlenek voltak. És ezt az a Teleki Sámuel írta, aki maga is tudománypártoló volt. Tagja volt a göttingai és varsói Tudós Társaságnak, ugyanakkor a marosvásárhelyi Téka megteremtője is ő volt.

⁷⁷⁷ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 71–72.

⁷⁷⁸ Feja Géza: *Régi magyarság*. Budapest, 1943. 90–100.

⁷⁷⁹ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 72–79.

⁷⁸⁰ Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. i. m. 78.

⁷⁸¹ Koncz Sándor: *Hit és vallás*. i. m. 30.

⁷⁸² Esze Tamás: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században*. i. m. 194–208.

E korszak gondolkodását fogalmazta meg pontosan Kazinczy Ferenc, aki azt írta egyik levelében, hogy: „szükséges, hogy hitünk értelmes legyen, de az is, hogy értelmünk vallásos legyen”.⁷⁸³

A 18. század végére a felvilágosodott teológiai racionalizmus hatására a dogmák, a hitvallások tehát háttérbe szorultak és helyüket a kollégiumok katedráin egyre inkább az etika, az erkölcsstan, a moralizáló teológia és filozófia vette át. A reformkor eszmeiségének megfelelően pedig a történeti kérdés maradt a meghatározó. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban kezdődött meg először Erdélyben a történelem tanítása is Marosvásárhelyen.⁷⁸⁴

2. A diszciplinák differenciálódása felé vezető úton

A tudományágak differenciálódása Nyugaton már a század elején megindult. Erdélyben a tudományok elkülönülése, specializációja helyett ekkor még egy erőteljes enciklopédizmust találunk.⁷⁸⁵ Erdélyben a teológia mellett sokáig a filozófia tanítása játszott a meghatározó szerepet, majd később a jog. A teológiai művelődés alakulására már tettünk említést. A következőkben a természettudományokra, reáliákra, orvostudományra és jog oktatására térünk ki. Itthon a természettudományok, a reáliák szervezett formában csak a század vége felé kezdtek kilépni a filozófia keretei közül. Ehhez azonban szükség volt a nyugat-európai tudományos élet impulzusára, csakúgy, mint a hazai politikai élet átalakulása nyomán jelentkező újszerű viszonyulásra, az oktatás egészének kérdéséhez, illetve a 18. századot teljesen meghatározó korszellem korábbiakat lebontó és újat építő mozgására. A felvilágosodás korszellemét alakító mozgások, irányzatok a korábban összegyűjtött, felhalmozott eredmények tudománykoncentrátumát a maga céljainak megfelelően alakította.

2.1. A filozófia. A korábbi klasszikus filozófia helyét egyre inkább a *philosophia naturalis* vette át, és alakította a korszellem követelményeinek megfelelően. A neohumanista, újplatonista eszmeiség a filozófiai gondolkodást természetszerűen a racionalista művelődés irányába taszította. Ebben pedig a természettudományok, valamint a kísérleti alapon is bizonyítható, konkrét adatokkal alátámasztható reáliák jutottak szerephez. A „fény századának” évtizedlépcsőin haladva lépésről lépésre nyíltak meg a kapuk a józan ész, az értelem emancipációja, a felszabadulni akaró kritikai gondolkodás előtt.⁷⁸⁶ Az új értelmiségi közgondolkodáson munkálkodók, a szabadon vizsgálódni, kutatni, megismerni akaró ráció előtt szántották a hazai szellemi ugart. A 18. századi nyugati filozófiai gondolkodás alapjainak megújulása nyomán a természettudományok, a reáliák egyre nagyobb jelentőségre tettek szert Erdélyben is a kollégiumi oktatásban. Itt elsősorban a három nagy kollégiumban történő tudományművelésre gondolunk, ahol lassan alig volt tanár, aki ne foglalkozott volna a természettudományok valamely válfajával. Egyre több (tan)könyv vagy jegyzetanyag jelent meg, melyek elsősorban a fizikával, matematikával, csillagászattal, joggal, az orvostudományok fejlődését szolgáló biológiai és kémiai ismeretekkel, építészettel, földrajzzal, kartográfiával foglalkoztak. Az életrajzi adatok mutatják, hogy akik a reáltudományok valamelyik specifikus ágával foglalkoztak, azok általában a többi tudományágban is járatosak voltak. A felvilágosodott racionalizmus erdélyi képviselői elsősorban lekipásztörök voltak. Ők viszont sem a kollégiumokban, sem a templomok szószékein nem zárkóztak be a teológiai gondolkodás rezervátumaiba,⁷⁸⁷ hanem a kor szellemének megfelelően, a növekvő természettudományos érdeklődés jegyében tanultak és tanítottak, illetve művelték az egyre szélesebb körben terjedő és differenciálódó tudományokat.

⁷⁸³ Koncz Sándor: A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között. in. *A Sárospataki Református Kollégium*. Budapest, 1981. 116.

⁷⁸⁴ Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. i. m. 28.

⁷⁸⁵ Tavaszai Sándor: *Magyar tudományos törekvések Erdélyben*. i. m. 223.

⁷⁸⁶ Szegő Katalin: *Sapere aude!* in. *A felvilágosodás gondolkodói*. Remekírók Könyvtára. Polis. Kolozsvár, 1996. 5–8.

⁷⁸⁷ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 72.

2.1.1. Az európaihoz viszonyított lemaradás ellenére is az erdélyi kollégiumok igyekeztek korszerű tudást, ismereteket nyújtani. Leghamarabb talán a *fizika* vetette le a spekulatív tudományok külső burkát és lépett ki a filozófia gyámsága alól. De az út hosszú volt addig, míg a Kopernikus-, Kepler-, Galilei, Newton-féle fizika áttörte a spekulatív tudományok határait, és a fizikai kutatás középpontjába végre a természeti kísérleteken alapuló és matematikai következtetéseket is felhasználó módszeres kutatás került.⁷⁸⁸ Az újszerű filozófiai gondolkodás kialakulásához Newton korszaknyitó munkájára volt szüksége az európai művelődésnek. Ez volt az 1687-ben Londonban megjelent *Philosophiae naturalis principia mathematica*. A matematika, fizika határain járó tudományos munka az univerzum megismerésére ösztönzött, kutatta a természeti törvényeket, amelyek hatással vannak az emberre és az élet alakulására. A szellemtudományok művelői általában egyetértenek abban, hogy Newton filozófiája, matematikája jelenti az abszolút kiindulópontot és adja meg a kezdeti impulzust a felvilágosodás, a racionalizmus létrejöttében.⁷⁸⁹

Igaz, hogy Erdélyben a fizika mint filozófiától különválasztott, önálló diszciplína, csak 1769-ben jelent meg először a *Methodusban*.⁷⁹⁰

A 17. század végén Csernátoni Pállal, Dézsi Mártonnal, majd Pápai Páriz Ferencel az erdélyi Nagyenyed számított ugyan a karteizianizmus centrumának, de az első fizika tankönyv mégis egy marosvásárhelyi tanár kezéből került ki, melyet Kolozsváron adtak ki.⁷⁹¹ Az, hogy ebben a században teret hódíthattak a reáliák, az Pápai Páriz Ferenc mellett *Szathmári Paksi Mihály* elődjének, a sokoldalúan fejlett tudós professzornak, *Kaposi Juhász Sámuelnek* (1660?–1713) is köszönhető, aki korábban Gyulafehérváron tanított.⁷⁹² A Leidenbe „sine disputatione” teológiai doktori címet nyert tudós a Misztótfalusi Kis Miklós által kiadott Bibliának volt többek között az egyik revizora. *Rimaszombati Kaposi Mihályt* (1633–??) is meg kellene említenünk, hisz kéziratban maradt művei között találunk fizikát, matematikát, földrajzot, filozófiát, asztronómiát.⁷⁹³ Marosvásárhelyen tanított wolffiánus szellemben természetfilozófiát és egyéb reáltudományokat a később remonstrantizmussal vádolt *ifj. Nádudvari Sámuel* (??–1754) is. Bizonyítják ezt kéziratban maradt előadásanyagai: trigonometria, építészet, aritmetika stb. A később apostatává lett Nádudvari 1740-ben a marosvásárhelyi kollégium tanáráként működött, majd 1745-től enyedi első pap. Ebben az időszakban kezdett eltávolodni a kálvini predestináció-tantól, végül nemcsak megkérdőjelezte, hanem meg is tagadta azt. Utódja, *Baczoni Incze István* is wolffiánus filozófiát tanított, aki kolozsvári tanártársával, *Verestói György* későbbi püspökkel együtt határozottan elutasította az európai, jelesen pedig P. Bayle kritikai racionalizmusát.⁷⁹⁴ Benkő szerint ez jellemző volt az erdélyi gondolkodókra általában, akik nem nyitottak teret olyan eszmeiségnek, amely ateista vagy keresztyénellenes felfogást hirdetett volna. Mivel a racionalizmus a papi értelmiség körében terjedt leginkább, ezért elzárkóztak minden olyan radikális gondolattól, amely a keresztyén perspektívákat új távlatokkal helyettesítette volna. Ez a fajta gondolat tűnik ki *Bod Péter Judás levelének Ajánló* soraiból is. A tudós polihistor arról akarta támogatóját és a mindenkori olvasót meggyőzni, hogy a hit és a tudomány csak együtt ér igazán valamit és a tudomány buzgóság nélkül olyan, mint a pokol tágas útja, amely az embert „Atheizmusra, istentagadásra ragadtatja” és „a hit buzgalom nélkül és értelem nélkül csak babona, superstitio”.⁷⁹⁵

A század talán legkiemelkedőbb marosvásárhelyi wolffiánus filozófusa *Fogarasi Pap József* (1744–1784) volt, aki európai léptékkal mérhetően élete végéig híve maradt

⁷⁸⁸ M. Zempléni Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. i. m. 158.

⁷⁸⁹ Chaunu, Pierre: *A klasszikus Európa*. Osiris Kiadó. Budapest, 2001. 361–374.

⁷⁹⁰ Gábos Zoltán: A fizikai oktatás és kutatás. in. *Emlékkönyv. 1000 éves a magyar iskola*. Kiadta a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete. Budapest, 1996. 57.

⁷⁹¹ Szathmári Paksi Mihály: *Physica contracta juxta principia Neoteritorum*. Kolozsvár, 1719.

⁷⁹² M. Zempléni Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. i. m. 290.

⁷⁹³ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története*. i. m. 142.

⁷⁹⁴ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 66–80.

⁷⁹⁵ Bod Péter: *Júdás Lebbeus levelének magyarázata*. Szeben, 1749. 3.

a filozófiából kinőtt természettudományos művelődésnek. A filozófia mellett elsősorban a matematikát és a fizikát részesítette előnyben. Sorban nyerte el a különböző európai tudományegyetemek, akadémiák és tudós társaságok – hesseni, leydeni, berlini, harlemi – által meghirdetett pályaművek díjait. *Az erő fogalmáról* írt értekezése pedig már inkább Leibniz és az idealizmus szellemében fogant.⁷⁹⁶ II. József, a kalapos király is nagyra értékelte tudományos munkásságát. Ezt azzal fejezte ki, hogy az európai rangú és hírnévű tudóst meghívta a budai egyetemre, de Fogarasi mielőtt még elfoglalhatta volna állását, meghalt. A század 70-es éveitől csendesen kezdett háttérbe szorulni a cartezianus filozófia, és helyét egyre inkább a newtoninak adta át.⁷⁹⁷ Ez a newtoni elmélet mutatkozott már *Pataky Sámuel* kolozsvári professzor munkásságában is.

2.1.2. A fizika önálló útra térésével szinte azonos időben jelentkezett a *matematika* is. A matematika egyre markánsabban különült el a filozófiától, melyben jelentős szerepet töltött be a neohumanizmus újplatonizmusa. Köleséri Sámuelnek a matematikáról vallott nézetei már 1723-ban előrejelezték az erdélyi tudományművelők korai matematikarecepcióját, amelyben a jeles tudós professzor nagy csodálattal beszélt a „mathézis” hasznáról, szerepéről, fontosságáról.⁷⁹⁸ Ebben a tudományágban különösen a kolozsvári kollégium járt elől. Már 1724-ben megjelent *Telegdi Pap Sámuel* matematikája, majd 1731-ben az első jogtanárnak, *Huszi András*nak a könyve. Bö negyven esztendő múlva, 1775-ben *Verestői György* új aritmetikája, 1773-ban pedig a Pataky Sámuelé, amely *Christian Wolff* monumentális négykötetes művéből kivonatolt több fejezetet és bocsátotta azt hazai használatra. Enyeden, 1774-ben Kovács József *G. Krüger* európai hírnévű könyvének – *A természetfilozófia elemei* – fordításával még nagyobb lendületet adott az erdélyi matematika és általában a természettudományok művelésének. Az említett szerzők kiadási műveinek pontos fellelhetőségével a közelmúltban T. Tóth Sándor foglalkozott.⁷⁹⁹ Pataky Sámuel különben nemcsak a matematikának, hanem az orvostudománynak is kiemelkedő képviselője volt; a fizikában pedig, miként azt a korábbiakban már jeleztük, a newtoni fizika meghonosításán dolgozott.⁸⁰⁰ A kiadott művek, könyvek mellett számtalan matematikai ismeretet tartalmazó kéziratot is összegyűjtött és idézett művében, melyek elég pontos képet mutatnak az erdélyi matematikaoktatás fejlődéstörténetéről. Számtalan kézirat tanúskodik az aritmetika, grammatika, trigonometria, statisztika, algebra, matematikai módszertanok, kompendiumok, építészet stb. tanításának minőségi szintjéről és jelenlétéről az erdélyi kollégiumokban, de döntő módon Kolozsváron.⁸⁰¹

Kovács Józsefnek a tudományművelésben, különösen pedig a matematikában játszott szerepe nélkül nem zárhatjuk az előbb megemlített felsorolását. Az ő tanítványa

⁷⁹⁶ M. Zempléni Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. i. m. 113.

⁷⁹⁷ M. Zempléni Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. i. m. 260.

⁷⁹⁸ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 82.: „Szinte egyetlen pillantással áttekinted majd, hogy mi a Matézis és mily széles a köre. Meggyőződsz majd arról, hogy a Matézis használata a legsokrétűbb a többi más tudományokban és művészetekben, ha azt akár csak azok ízelítőjéül tekinted... Látni fogod, hogy nincs a fizika fejtegetésének olyan része, amelybe a Matézis ne játszana bele: helyesen állítja Tschirnhaus a *Medicina Mentis*ben (Az ész orvoslása): senki más nem jutott eddigélé nagy eredményekre a Fizikában, csupán azok, akik derekas jártasságról tettek a Matézisben bizonyosságot. Tapasztalni fogod, miszerint a Matézis tudománya annyira nélkülözhetetlen, hogy – *Melanchton* tanúsága szerint – a Matézis valamelyes ismerete nélkül senki sem képes felfogni, miben áll a bizonyítás ereje; senki nem lehet nélküle a *Módszer* mestere. Hogy korántsem indokolatlanul hívjuk *Locke*ot bizonyossággal: Még a tudós férfiak is, akik elmeélük tekintetében szemmel láthatóan túltesznek másokon, akkor tudják meg, hogy mi a fogyatékoságuk, midőn a Matézis, és főként az Algebra nem közönséges munkájában szorgoskodtak. És *Platón* a *Timeon*ban helyesen nevezte a tudáshoz vezető útnak a Matézist, azért mivel az egyéb tudományágakat könnyen át tanulmányozhatja az, aki annak előtte matematikát tanult. Csak a matematikusokat lehet ugyanis egyedül Tschirnhaus ismételt kísérlete segítségével megtanítani és rávezetni arra, hogy mekkora a felfogó és a képzelő képesség közötti különbség, amelyre példa a Matézisen kívül más tudományban szerfelett ritka... Kívánatos lenne tehát, ha Erdély nemzetsége ezt eszébe venné s a tiszta Matézis gyakorlása által fogna elméje pallérozásához s nem pedig hanyagul tudomást sem venne a mintegy azért rejtve maradt és fölösleges dolgokról, mivel nincs róluk tudomásunk; restségből nem tenné jóvá az elődök hibáit; önnön javait nem ismerné fel...”

⁷⁹⁹ T. Tóth Sándor: *Az erdélyi matematika történetéből*. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 2004. 42–47.

⁸⁰⁰ Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. i. m. 34.

⁸⁰¹ T. Tóth Sándor: *Az erdélyi matematika történetéből*. i. m. 59–139.

volt mind Sipos Pál, aki később Sárospatakon reformálta meg a matematikaoktatást, mind Bolyai Farkas, akinek marosvásárhelyi munkássága, illetve Gauss-kapcsolata közismert. Ugyanakkor Bolyai volt az adott időszakban az, aki az európai tudományosságot sikeresen összekapcsolta az erdélyi kollégiumi oktatással, tudományműveléssel.⁸⁰² Benkő Samu mutatott rá az előbb idézett helyen arra is, hogy a századforduló erdélyi gondolkodói egyformán járatosak voltak a fizika, a latin nyelvű művelődés és a matematikai tudományokban. Ez pedig arról is tanúskodik, hogy a Bethlen-kollégium, illetve az erdélyi kollégiumok általában az absztraháló képesség, a fegyelmezett és rendszeres gondolkozás legjobb iskolái voltak.

Annak ellenére, hogy a matematika tanítása jelentős mértékben volt jelen a 18. századi kollégiumi oktatásban, a két Bolyai kivételével 1872-ig a matematikai irodalom mégis igen szegényes képet mutat.⁸⁰³ Erdélyi viszonylatban T. Tóth Sándor állapította meg a hivatkozott helyen, hogy összmagyar viszonylatban, a 19. század második felében nem Pest, hanem Kolozsvár volt a matematikatudomány művelésének legfontosabb központja.

A reáliák terjedését az enyedi iskola carteziánusaival, Pápai Páriz Ferencékkel kezdtük, és most velük is zárjuk, mivel a Bethlen-kollégium nemcsak a jó papoknak és tanítóknak volt az iskolája, hanem a természettudományos művelődésnek is.⁸⁰⁴ A korszak legjelesebb tanárai között tartjuk számon a tudományok széles skáláján mozgó, a tanügyi életet szervező és fejlesztő *Ajtai Abód Mihályt*, akinek szisztematikus, racionalista gondolkodását, a tudományokat pontosan elkülönítő igényét, mindent a maga helyére állító készségét jól érzékelteti egykori kijelentése: „mindenekelőtt rendet hozzatok bé nekem a dolgokba”.⁸⁰⁵ Zoványi szerint voltak is gondjai nyíltan vallott wolffiánus gondolkodása miatt. A fizikaoktatásban, -kutatásban mint önálló diszciplinává válásban úttörő, meghatározó szerepet vállaló *Vásárhelyi Tőke Istvánnak* szinte egy egész fejezetet kellene szentelnünk, akinek munkásságát a debreceni Hatvani Istvánéhoz lehetne mérni. Erdélyben először *Vásárhelyi Tőke István* tanított szervezett formában experimentális fizikát.

Az erdélyi kollégiumok szellemi minőségéről árulkodik nagyon sok tudományos munka, disszertáció, jegyzet, prédikáció. Ezek mind arról vallanak, hogy a kollégiumok tanárai napirenden voltak a legújabb külföldi kutatásokkal, ismeretekkel. Nagyszerű iskolapéldája ennek Verestói Sámuel tudományos értekezése az elektromosságról, a villámlásról, a mennydörgésről, amelyet Pataky Sámuelnél írt. Verestói nevezett munkájában nemcsak a korábbi és a korabeli ismereteket gyűjtötte össze, hanem nagy precizitással és korszerű dokumentációs ismeretekkel idézte többek között Wolffot, Eulert, Mussenbroekot, Lomonoszovot és Franklint is.⁸⁰⁶

Ha a filozófiából sokszor a keretek, feltételek és lehetőségek hiánya miatt kiutat kereső reáliák, természettudományok térhódítását követjük nyomon, elmondhatjuk, hogy a hazai református kollégiumok katedráin álló professzorok felvilágosodott, racionalista gondolkodásukkal és a természettudományok iránti érdeklődésükkel, bátor korszakos cselekedetükkel csendes, de határozott *forradalmárai* voltak az erdélyi művelődési életnek. A felvilágosodás századának erdélyi tudományművelői az enciklopédizmusból fokozatosan vezették át a „demokratikus societások” és művelődést általában felvállaló társadalmat, a differenciáltabb, specifikusabb és gyakorlatibb szabadgondolkodás és „kutatás” világába. Ennek pedig azok a kollégiumok voltak a szellemi vezérhajói, melyek kitérték a kapukat az új idők szelei előtt. Tehették is, mivel a kollégiumok tanárai közül nagyon sokan személyesen is európai szintű, enciklopédista tudással, műveltséggel rendelkeztek.

⁸⁰² Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 88–90.

⁸⁰³ T. Tóth Sándor: *Az erdélyi matematika történetéből*. i. m. 312.

⁸⁰⁴ Sziládi Zoltán: *Bethlen kollégiuma és a tudományok*. i. m. 22.

⁸⁰⁵ P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története*. i. m. 208.

⁸⁰⁶ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 76.

2.2. A harmadik jelentős diszciplína, amely a 18. században a legelsőkhöz igyekezett Erdélyben önálló utat kitaposni magának a legfelsőbb szintű tudományos művelődés őrhelyein, az az *Ars Medica* volt.

Bár a 18. századot, különösen a második felét az orvosok korának is nevezik, mégis az orvostudomány kollégiumi művelése a korábbiakban említett két reáltudományághoz képest valamivel elmaradottabb képet mutat. Kevesebb képviselője volt a református kollégiumokban, mint a természetfilozófiából deriválódott matematikának vagy fizikának. Akik viszont elkötelezett művelői voltak, azok a maximumot megtették a hazai orvostudomány művelése érdekében. Képezték magukat képességeik függvényében a legmagasabb tudományos szintig, írtak eredeti munkákat, fordítottak ismert európai szaktekintélyektől. Sok munkát sikerült nyomtatásban megjelentetni, de még több maradt kéziratban a kollégiumok természetfilozófiai kurzusaiban, jegyzeteiben.

A hazai, főként anyanyelvű munkák írása, megjelentetése nagyon keskeny úton járhatott. Részben addig, amíg az anyanyelvűség nem vált nemzeti programmá, mivel az oktatásban, tudományos művelődésben mindent deák nyelven lehetett közölni. Ezt azonban csak egy szűk réteg értette meg és vehette annak hasznát. Másfelől ott volt a társadalmi szükség és igény az egyszerű nép részéről, melynek kulturális szintjét, műveltségi fokát a legjobb indulattal is csak nagyon tág intervallumban lehet behatárolni.

A szélesebb látókörű, a népért, társadalomért nagyobb felelősséget érző, enciklopédikus igényű és tudományú polihistorok, tanárok, lelkipásztorok pontos látélellettel rendelkeztek a hazai társadalom művelődési szintjéről. Ez tükröződik a korabeli orvosi, egészségügyi, tudományos-ismeretterjesztői anyagokból is. Ismerve a célközönséget, az ismert munkákban részben a kor szellemével összhangban lévő utilitarista-filantróp szándék érvényesült, részben pedig a nép, a társadalom egészségügyi nevelése, ősi babonákból, hiedelmekből való kivezetése, felvilágosítása fogalmazódott meg célként.⁸⁰⁷ Mindazok, akik felelősséget éreztek népükért, egyházuk cselédjeiért, igyekeztek minden munkájukkal hasznossá lenni koruk társadalmának. Ebben két fő szempont érvényesült: először is ha tehetők, akkor anyanyelven írtak, másodszer pedig nagyobb teret biztosítottak az anyanyelven megjelenő ismeretterjesztő, népművelő írásoknak a tudományos szakmunkák mellett. Apáczai ezt az utilitarista elvet már a *Magyar Enciklopédia* Előszavában társadalmi, nemzeti prioritásként fogalmazta meg. A gondolatot későbbi követői is felvállalták és tovább visszhangozták. Bod Péter is hasonlóan gondolkozott, sőt, ezt illetően a legkeményebben fogalmazott, amikor azt mondta, hogy „...a’ Hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy vétek...”.

Az *ars medica* művelésére, a tudományos munkára sajnos kevés volt a jelentkező. Legtöbben a társadalom körében fejtettek ki gyakorló orvosi praxist. Akik vállalták, azok sem voltak minden esetben megbecsülve, értékelve, megfizetve. Felfalusi Mihály, aki ugyan nem tartozott a legkeresettebb és a legelismertebb medikusok közé, ekként panaszkodott egyik levelében: „a medicina sok kárt okoz, jobb lett volna, ha egérfogót tanultam volna csinálni”.⁸⁰⁸ Ezzel együtt az orvostudomány művelői, képviselői viszonylag csekély számuk ellenére is jelen voltak az erdélyi élet mindennapjaiban, és kivették részüket a tudományos és társadalmi felelősségvállalásból egyaránt.

Kezdetben a kolostori, papi medikusok, majd világi orvosok, később a fejedelmi és nemesi udvarok orvosai, még később pedig a városi és országos orvosok mellett mindvégig megtaláljuk azokat a református főiskolai, kollégiumi tanárokat vagy országos elismertségű professzorokat, akik orvosként is működtek, illetve egyéb humán- és természettudományok mellett orvostudományokat is tanítottak, műveltek.

⁸⁰⁷ V. ö. Friedrich Ildikó: Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon. in. *Libri Historicae Medicae*. Budapest, 2002. 11.

⁸⁰⁸ Koncz Sándor: *A marosvásárhelyi ev. ref. coll. története*. i. m. 55.

Az orvostudományról mint differenciálódó tudományágról a 18. század erdélyi felsőbb szintű oktatásában nem beszélhetünk, csak azokról a tanárokról, orvosokról, akik nagyobb hangsúlyt fektettek a különböző diszciplínák mellett az élettani tudományok művelésére is. Olyan oszloptanárok, egyéniségek voltak ők, akik más ágaival is foglalkoztak a természettudományoknak, illetve promotorjai voltak az általános fejlődésnek, haladásnak is. Az orvostudományok művelését illetően a korabeli helyzetről nagyon precíz és átfogó képet ad több szakmunka is.⁸⁰⁹ A legjelentősebbek felsorolását talán Váradon kellene kezdenünk, majd folytathatnánk a sort Nagyenyeddel, Gyulafehérvár-Sárospatakkal, Kolozsvárral, Marosvásárhellyel, végül az 1718 után kibővült a gyulafehérvár-sárospatakiival.

Dolgozatunk témáját illetően azok a személyek, illetve szakmunkák, próbálkozások bírnak jelentőséggel, amelyek valamely formában hozzájárultak az orvostudományok önálló diszciplínaként való kialakulásához, illetve amelyek azt a tendenciát jelzik, hogy ki mit tett azért a hazai felsőbb szintű oktatásban, hogy minél tudományosabb szinten lehessen művelni az ars medicát. A kollégiumok mellett többen voltak azonban, akik különböző helyeken és összefüggések között alakították Erdély egészségügyi világnézetét, az új, korszerű, racionalista tudományos-empirikus betegségelmélet és gyógyítás útján járva.⁸¹⁰

Nagy a kísértés, hogy visszatérjünk az egykori Collegium Academicum tanáraihoz, többek között Czanaki Mátéhoz, vagy a váradi Schola Enyedi Sámueléhez, aki később Nagyenyeden folytatta munkásságát, vagy őt megelőzőleg ahhoz a Nadányi Jánoshoz, aki már 1669-ben orvostörténeti munkát fordított és jelentetett meg Kolozsváron *Kerti dolgok leírása...* címmel. Enyedi Sámuellel szinte párhuzamos időben Tolnai F. István orvosdoktor tanárként rakja le alapjait a medicinatudománynak a kolozsvári kollégiumban. A század végéhez közeledve, a hazai carteziánus gondolkodás korszakos jelentőségű professzora, Pápai Páriz Ferenc kezdi meg 1680-tól negyven esztendőn keresztül enciklopédikus munkásságát. A már hivatkozott Friedrich Ildikó „határkönek” nevezi a magyar nyelven írt, első átfogó orvosi munkát: Pápai *Pax corporis*át. Bátran kijelenthetjük azt is, hogy Pápai Páriznak nemcsak ezt az írását lehet határkönek, hanem egész tudományos munkásságát is annak lehet tekinteni. Apáczai után ő a legkiemelkedőbb hazai carteziánus gondolkodó, aki az erdélyi természettudományos művelődés kontinuitását átvezeti a felvilágosodás korszakába. Az időközben elüldözött sárospataki főiskola az egykori gyulafehérvári tudományközpontban talált otthonra, ahol 1689–1713 között a természettudományok, matematika kitűnő művelője, Rimaszombati Kaposi Sámuel hátrahagyott kéziratái között *Philosophiae Naturalis*ában találunk egy teljes anatómiáját.⁸¹¹ Marosvásárhely sem maradt el a századfordulón. Bár rövid ideig, de itt működött a „daliás, szép doktor”⁸¹² 1696–1698 között. Fogarasi Kölesérihez hasonlóan inkább gyakorló medikusként tevékenykedett. Kettejük kapcsolatáról, illetve az erdélyi orvostudomány fejlődésében betöltött szerepéről az előbb hivatkozott Pataki Jenő számol be részletesen. Bár Udvarhely messze nem emelkedett a három nagy kollégium tudományos szintjére, mégis volt olyan tanára már a 18. század első felében, aki bonctani előadásokat tartott, és anatómiai ismereteket tanította hallgatóit.⁸¹³

A korszak kiemelkedő polihisztorja, ifj. Köleséri Sámuel teológiai és orvosi tudományos fokozattal rendelkező tudósnek életét ismerve, tudjuk, hogy nemcsak orvosi, hanem jogi, matematikai, bányászati, élettani munkák sokasága maradt fenn utána. Ő azonban nagy tudománya és széles körű külföldi tudományos központokkal tartott kapcsolatai mellett sem tanított katedrák mögött, hanem országos tisztiorvosként tevékenykedett.⁸¹⁴

⁸⁰⁹ Spielmann Mihály: *A közjó szolgálatában*. i. m. Wespriemi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Bécs, 1778. Pataki Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. Magyar Tudományos Intézet. Piliscsaba, 2004

⁸¹⁰ Friedrich Ildikó: *Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon*. i. m. 13.

⁸¹¹ Koncz Sándor: *A marosvásárhelyi ev. ref. coll. története*. i. m. 141–144.

⁸¹² Pataki Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. i. m. 116–119.

⁸¹³ Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. i. m. 67.

⁸¹⁴ Spielmann Mihály: *A közjó szolgálatában*. i. m. 155.

A felvilágosodás századának közepén korszakos jelentőségű munkát végzett Kolozsváron Pataki Sámuel 1758–1794 között. A kolozsvári református kollégiumban hosszú időre ő határozta meg az orvostudományok művelésének formáját, tartalmát és irányát.

Ha a 18. század első harmadát bezáróan ifj. Köleséri Sámuel gyakorlati munkásságát, hátrahagyott tudományos szakirodalmát említettük meg, akkor a század utolsó harmadának és végének legjelentősebb orvostudorát, Kibédi Mátyus Istvánt kell kiemelnünk. Mind a döghalál kutatója, Köleséri, a *Scholae Salernitana* című egészségügyi szabályzatgyűjtemény összeállítója, mind az anyanyelvűségért sikra szálló Kibédi Mátyus István a hatkötetes *Diatetica* szerzője korszakos jelentőségű munkát végzett. Közös mindkettőjükben az, hogy egyik sem tanított kollégiumban, de a tudományok, különösen pedig a medicina magas szintű művelése, kutatása kiemelt szerephez jutott életükben. Köleséri, a regényes életű,⁸¹⁵ nagy tudományú teológus és orvosdoktor nemcsak Erdélyben, de szerte külföldön is elismert volt. Tagja volt a bécsi, a pétervári, a londoni akadémiáknak. Az Apáczai szellemi hagyaték öntudatos folytatójaként, az enciklopédista Mátyus István, Spielmann kifejezésével élve, még halála után is a közjó szolgálója maradt. Több mint háromezer kötetes összegyűjtött szakkönyvtárát egykori tudományra nevelő alma materére, a marosvásárhelyi kollégiumra testálta.

A 18. század végéig a kollégiumokban folyó élettani tudományok nem jártak tehát különúton, hanem azt a többi természet-, vagy klasszikus humán tudományokkal szintetikus formában együtt művelték. Autentikus példája ennek az a Hegedűs Sámuel, aki a nagyenyedi kollégiumban a 19. század elején történelem, államtudományi kurzusain belül népegészségügyi kérdésekkel, járványos betegségekkel és egyéb élettani tudományokkal is foglalkozott. Nincsenek ismereteink arról sem, hogy az orvos- és élettudományokat szervezett, rendszeres kurzusok, előadások formájában művelték volna. Azt tudjuk, hogy Kolozsváron a század végén készített *Methodus*ban is csak javaslatként fogalmazódott meg. Bár mindegyik nagy kollégiumnak volt már ekkor chirurga, saját orvosa, ez azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy lett volna differenciált orvostudomány-művelés.

2.3. A jogi művelődés útkeresése. A jogtudomány csakúgy, mint a természettudományok, sokáig sem tudott kinőni a filozófia gyámkodásából, s csak egy meglehetősen hosszú folyamat következtében vált önálló tudománnyá a hazai oktatási rendszerben. Pedig peregrinusaink már a korábbi századok során is rendszeresen találkoztak a nyugati akadémiákon a differenciált, önálló diszciplínaként megjelenülő, magas szintű jogi képzéssel. Jól érzékelteti ezt a holland egyetemek *Alba Studiosarum Academiarum*ába beiratkozott erdélyi hallgatók lajstroma is, mely pontos betekintést nyújt azokról, akik valamely egyetemi vagy akadémiai képzésben vettek részt.⁸¹⁶ Ezeken a németalföldi egyetemeken ebben az időszakban már jól körülhatárolt, önálló jogi oktatás folyt több helyen, melyeken az erdélyi hallgatók is részt vettek.

Az oktatás és művelődés történetében a jogtudomány pontosan úgy, miként a teológia, vagy egyéb humán- és reáltudományok, a filozófiának mint egykori *anyatudománynak* az átrendeződése során, nem kerülhette el a differenciálódást, az önálló tudományszakká válást. A jogtudomány tehát egyfelől önálló diszciplínává vált, s elkülönült a nagy közös szellemi fészekből, másfelől pedig belülről is szétágazott, azáltal, hogy szétvált a *Corpus Iuris Canonicae* anyagától.

A 17. század második felétől megszámlálhatatlanul megsokasodtak azok a művek, amelyek az ember természetes jogainak tematikájával foglalkoztak. A peregrinusok folyamatosan hozták a jogi kérdésekkel kapcsolatos új, korszerű ismereteket és szakirodalmat. Persze, ezek kezdetben elsősorban a vallásos irodalom keretén belül fogalmazódtak meg, majd később már önálló művek teljes terjedelmében is. A hazai befogadókészség fokozatos egyértelműséggel nyilatkozott meg ezek előtt. Kezdetben a jogi előadások, a széles körű

⁸¹⁵ Pataki Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. i. m. 108–116.

⁸¹⁶ Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században*. i. m. 55–90.

műveltséget nyújtó bölcsészeti kurzusok keretében jelentkeztek a nyugati akadémiák oktatási rendszerében is. Ezt követték a hazai református kollégiumok, főiskolák is, ahol Csizmadia Andor megállapítása szerint „bölcsészeti tudományokkal kapcsolatos természetjogi előadásokból fejlődtek ki előbb a jogi tanszékek, később a jogakadémiák.”⁸¹⁷

A 17–18. század fordulóját megelőző és követő évtizedekben mindegyik főiskolai rangú kollégiumban volt jogi oktatás, még ha nem is önálló diszciplínaként. Eklatáns példája ennek az a Fogarasi Mátyás, akinek marosvásárhelyi vizsgatételei között ott szerepelnek a jogi ismereteket vizsgáló tantételek, kérdés és válasz formájában.⁸¹⁸ De megemlíthetjük Nadányi Jánost, a nagyenyedi kollégium rektorát, aki már peregrinus korában, 1660-ban Leydenben a teológia mellett jogi tudományokkal is foglalkotott. Itt adta ki *De jure pacis* című munkáját, melyet Apáczáinak ajánlott.⁸¹⁹ Mellettük említhetnénk meg akár Pósházi Jánost, a jogi és politikatudományokkal foglalkozó teológust és filozófust. Erdélyben a 18. század első harmadának végéig nem mondhatjuk, hogy volt önálló diszciplínaként oktatott jog, sőt még utána sem volt ez általános, Kolozsvárt kivéve. Hosszú ideig a jog is megmaradt az oktatásban, a philosophiae naturalis, illetve teológia keretein belül.

A 18. század első harmadában a hazai református oktatásügy egyik legnagyobb hatású, jogi műveltségben képzett professzorát becsülhette volna meg *Husztai András*ban Kolozsváron, ha az eretnesség gyanúja miatt nem zárta volna ki kilenc esztendő után a katedra mögül. Husztai András erdélyi társadalmában korát megelőzve emelt szót a hazai jogi oktatás és művelődés elmaradt viszonyai ellen. Husztai nemcsak a jogi, hanem általában az elmaradt, ekkor még meglehetősen differenciálatlan, egysíkú „theoreticus philosophus és theológus” oktatási rendszert is bírálta, azt, hogy a teológia határoz meg mindent, és bármely esetben az került előtérbe.⁸²⁰ Ezt kifejezetten méltánytalan és elhibázott, rosszul értelmezett, tudománytalan oktatáspolitikának tartotta. Meggyőződése volt, hogy a jogi tudományok oktatásának az elhanyagolása beláthatatlan károkat okoz majd a jövőben az egyháznak, de még inkább a nemzet egészének.

Az 1742-ben, Szebenben kiadott *Iuris prudentiájában*, a század jogi irodalma egyik legjelentősebb alkotásának bevezetőjében – az *Oratio Panegyricában* – egyfelől pontos körképet festett arról, hogy a magyar ifjúság sajnos még köszönőviszonyban is alig volt a nyugati szintű tudományos élettél, másfelől pedig arról, hogy mennyire elhanyagolja magát a jogi oktatást.⁸²¹

A felvilágosult gondolkodású, éles eszű tudós korának gyermeke volt, aki a külföldi egyetemekről a teológia naturális képviselőjeként megnyilatkozó jogtudósként tért haza. Racionalista gondolkodásmódja áthatotta a kolozsvári református kollégium egész oktatási-nevelési rendszerét és a remonstrantizmus irányába terelte. Az ortodox gondolkodású egyházi előljáróság hamar vádat is emelt ellene. Ő volt az első jogtudósunk, aki konkrétan foglalkozott a magyar jognak a természetjog és a keresztyén hit összefüggéseivel.⁸²²

Szinte prófétikus meglátással figyelmeztetett arra, hogy az élet olyan kérdések elé állítja hamarosan az iskolából kikerülőket, amelyek korszerű, alapos jogi tudást és ismereteket követelnek meg tőlük. Amennyiben nem lesznek eléggé képzettek, járatosak, akkor

⁸¹⁷ Csizmadia Andor: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése. in. *Felsőoktatási Szemle*, 1969. 10. sz. 578.

⁸¹⁸ Koncz Sándor: *A marosvásárhelyi ev. ref. coll. története*. i. m. 89.

⁸¹⁹ Spielmann Mihály: *A közjó szolgálatában*. i. m. 119.

⁸²⁰ Török István: Husztai András, a protestánsok első jogtanára. (1733–1742). in. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsélet-, nyelv- és történelemtudományi kiadványai, III. kötet*. Kolozsvár, 1886. 268.

⁸²¹ Kolosváry Bálint: *Husztai András erdélyi jogtanár és „Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica” stb. című munkája (1734–1742)*. Kolozsvár, 1914... 7–9.: Magyar-erdélyországi jogtudomány, melyben a szerző, Husztai András, a kolozsvári nemes ref. kollégium jogi és politikai tanszékének professzora – az erdélyi és magyarországi nemes és a haza törvényeinek tudására vágyó ifjúság használatára könnyen áttekinthető módszer szerint LC címben feldolgozta a néhai, kiváló magyar és erdélyországi jogtudósnak, Verbőczy Istvánnak a Hármaskönyvben és ennek előszavában lefektetett tanításait; még pedig az egyes elvek körevéshető tisztaságban való felelevenítése, a valódi és eredeti források figyelembevételével, továbbá helyes és természetes rendszerbeöntés, valamint világos magyarázatok mellett. Szeben, 1742

⁸²² Kolosváry Bálint: *Husztai András erdélyi jogtanár*. i. m. 7–9.

könnyedén elvesznek, miként a tudatlan ember a labirintusban, és képtelenek lesznek feleletet adni a társadalomban felmerülő új korszak aktuális kérdéseire.

Idézett munkájában világosan fogalmazta meg a jogi tudományok oktatásának nélkülözhetetlen szerepét, mely egyfelől azon munkálkodott, hogy az ország jólétét biztosítsa másfelől pedig, ha nem művelik a jogtudományt kellő komolysággal, és ha elveszik azt bármely nép oktatási rendszeréből, akkor azzal a szétszűlés okozta haldoklás állapotába kerülhet minden.⁸²³ Huszti tehát nemcsak a hazai jogi oktatás és általában jogi művelődés fejletlenségére mutatott rá, hanem konkrét javaslatokkal és tudományos munkásságával igyekezett is azon változtatni. Huszti sajnos nem értette meg saját kora. Korszerű gondolkodásához az egyházi képviselőt sem nőtt még fel. Emiatt az Erdélyben, először 1733-ban felállított jogi tanszék mindössze kilenc esztendeig, 1742-ig működhetett Kolozsváron. Török István *A kolozsvári református kollégium történetéről*, a tanárok életrajzának bemutatása során, következetesen mutatta ki mindvégig azt is, hogy kik és mikor tanítottak a jogi katedrán.

Huszti kora a legvehemensebb ellenreformáció időszakára esett a 18. század első felében. A megelőző század vallásszabadságának egyértelmű világában elkényelmesedett református egyház és iskolák képviselői ekkorra már jogilag is teljesen új helyzetben találták magukat.

Kolozsváron Huszti után nem szűnt meg a jog oktatása. Hamarosan 1758-tól ismét lett önálló jogtanára a kollégiumnak Csomós Mihály személyében, aki elődjéhez hasonlóan igyekezett jogi munkásságával hozzájárulni a hazai jogtudományok magas szintű műveléséhez.

Az ellenreformáció korának első generációját ekkorra egy másik váltotta fel, amely beleszületett az adott korszakba, abban nőtt fel, s tanult meg gondolkodni, értelmezni sajátos módon a történeket, az eseményeket. Huszti ennek a második generációnak volt a gyermeke, csakúgy, mint *Bod Péter* is, aki a mindennapi élet elméleti és gyakorlati jogviszonyait akarta szabályozni munkáival. Korszakos jelentőségű, jogi tárgyú írásai még a következő században is irányadóak maradtak. Egyik, a *Judiciaria fori ecclesiastici...*, amely az általános egyházi törvényeket tárgyalta, a másik a *Synopsis juris connubialis...* amely házasságot és az azt érintő kérdéskört dolgozta fel teljes részleteiben⁸²⁴. Mindkét munkáját Benkő László fordította le magyarra és adta ki Kolozsváron. Először 1833-ban adta ki a *Megújított egyházi törvénykezdetőt*, majd 1846-ban a *Házassági törvényrajzot* újításokkal, aktuális országos törvényekkel, zsinati határozatokkal és rendeletekkel bővítve.⁸²⁵ Mindkettőre nélkülözhetetlenül szüksége volt az anyaszentegyháznak. Mindezt egy olyan korszakban írta, mikor a református egyház a király kegyétől függött, és nélkülözhetetlen volt egy pontosan megfogalmazott, artikulált *általános törvénykönyv*, amely legalább belülről szabályozhatta egyértelműen az anyaszentegyház dolgait, főleg azután, hogy a korábbi időben már egy teljes körű autonómiához szokott. A megfelelő megalapozottságú és dokumentáltságú törvénykönyvek ugyanakkor nagy segítséget jelentettek abban is, hogy az egyház kifelé Bécs irányába egyértelmű álláspontot alakíthasson ki. A házasság kérdésében írt munkájának okát minden bizonnyal a III. Károly által hozott – vegyes házasság ügyét „rendező” – törvény szolgáltatta, amely sok erdélyi család tragédiáját vonta maga után. Ezt közelről is megtapasztalhatta patrónusa – Árva Bethlen Kata – életét ismerve. Jól érzékelteti az ő személyes gondolkodását és a kor hangulatát is a könyv elején található mottók egyike, melyet Erasmustól kölcsönzött: „Mindig arra törekedtem, hogyha lehet, használjak 's ha nem lehet – valakinek sérelmet ne tsináljak”.

⁸²³ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. kötet. i. m. 269–270.

⁸²⁴ Bod Péter: *Judiciaria fori ecclesiastici*. Cibinii 1757. Bod Péter: *Synopsis juris connubialis*. Cibinii, 1763

⁸²⁵ Bod Péter: *Megújított egyházi Törvénykezdető*. Kolozsvártt, 1833. Bod Péter: *Házassági törvényrajz*. Kolozsvártt, 1833

A református egyház tagjainak, intézményeinek, iskoláinak naponta kellett szembesülni azzal a ténnyel, hogy nincs joguk, lehetőségük a szabad vallásgyakorlatra, az autonóm iskolázás művelésére, mivel nem voltak egyenjogú felek a római katolikus vallásúakkal. Éppen ezért, a jogi oktatás és művelődés egyre nagyobb imperatívusként kezdett önálló teret, differenciált szerepet követelni magának az erdélyi kollégiumokban.

A korábbiakban már említettük, hogy tulajdonképpen ebben a korszakban születtek meg azok a törvények, rendeletek, melyek vagy korlátozták, vagy megfosztották jogaiktól a protestáns felekezetűeket. Sőt, mivel csak a királynak volt joga kegyelmet gyakorolni, Erdélyben a teljes jogbizonytalanság lett úrrá. A kusza jogviszonyok, végeláthatatlan perek, a felgyült sérelmek közepette fokozatosan érlelődött meg mindenkiben a cselekvés gondolata.⁸²⁶ A század hatvanas-hetvenes éveiben, a tanszervezeti reformok során, a jogi katedrán a jogtanárok már hazai polgári és természetjogot is tanítottak Kolozsváron.⁸²⁷ Az itt működtetett tanterv szolgáltatott alapot a többi kollégiumnak is. A század végére, 1790-ben Marosvásárhelyen és 1792-ben Enyeden is találunk már a korábbi helybeli jogi kurzusokból kinőtt *jogi tanszéket*.⁸²⁸

A 18. századot megelőzően, amíg a református egyház volt államegyházi szerepkörben, addig nem voltak jogi vonatkozású problémái. Talán ezért sem fordítottak elegendő hangsúlyt a jogi oktatásra, a jogtudomány művelésére. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy már a 17. században is ne lettek volna olyanok, akik felismerték a jogi tudományok bevezetésének jelentőségét, de ez irányú konkrét lépés nem történt, nem történhetett. A század legjelentősebb oktatás- és tudományszervező iskolapolitikusa, Apáczai nemcsak gyulaféhérvári beköszöntő beszédében utalt már a jogi oktatás jelentőségére, hanem akadémiatervezetében is kiemelt helyet biztosított volna az önálló jogi katedrának.⁸²⁹ A helyzet csak a következő században kezdett változni, a 18. század végéig ugyanis Erdélyben nem volt kifejezett jogászképzés.⁸³⁰

A század során a kollégiumok *több irányú impulzust* kaptak az önálló jogi oktatás megkezdésére. Mindenekelőtt megvolt az *egyház* irányából érkező motiváció. A református egyház, amíg fejedelmi segédlettel terjeszthette tanait és tarthatta fenn iskoláit, addig soha nem szembesült olyan helyzettel, amely jogilag gátolta vagy hátrányosan megkülönböztette volna, egyéni vagy intézményrendszeri vonatkozásban. Az egykori vallásszabadságból, egyenjogúságból ekkorra már csak szép emlék maradt, melyet reménykedve óhajtottak vissza. Nem véletlen tehát, hogy a jogi oktatás és művelődés iránti fogékonyság, érzékenység éppen a protestáns kollégiumokban fogalmazódott meg a leghamarabb. Mezey Barna szerint a hátrányosan megkülönböztetett vallási helyzet olyan motivációt jelentett a hazai jogi felsőoktatás szervezésének felvállalásában, mely kedvező, vezető helyzetbe hozta a református kollégiumokat. Ettől kezdve a hazai jogi oktatás új alapokon kezdett szerveződni. Jogi oktatás volt már a római katolikus egyetemeken, főgimnáziumokban, de képzési rendszerükben „rabulista, joggyakorlatban való jártasságra neveltek”, míg a református kollégiumok, főként peregrinusaiknak köszönhetően a nyugat-európai akadémiák mintájára korszerű elméleti jogi, illetve a gyakorlatban könnyen felhasználható műveltséget tanítottak.⁸³¹

⁸²⁶ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. i. m. 158.

⁸²⁷ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. kötet. i. m. 159.

⁸²⁸ Horváth Ödön: Protestáns felekezetek által fenntartott jogakadémiák. in. *A felsőoktatásiügy Magyarországon*. Budapest, 1896. 776–777.

⁸²⁹ Apáczai Csere János: *Magyar logikácska és egyéb írások*. i. m.

⁸³⁰ Nagy Sándor: A jogi oktatás és szervezete a debreceni református kollégiumban, 1742–1914. in. *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések*. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének Kiadványai. 14. szám. Budapest, 1982. 155.

⁸³¹ Mezey Barna: A jogakadémiák 1874. évi reformja. in. *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések*. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének Kiadványai. 14. szám. Budapest, 1982. 103–104.

A vallási szempont mellett megjelent a *másik* motiváció is, amely következetesen készítette a kollégiumi oktatást a jogi ismeretek tanításának felkarolására: a századra jellemző, felgyorsult *tudománydifferenciálódás*. A természettudományok differenciálódásáról, illetve térhódításáról már a megelőző fejezetben szoltunk. A jogtudomány is sietett kilépni a filozófia keretei közül, s megkezdte önálló útját, belső differenciálódását, létrehozva a *juss*-ok sokaságát. A korábbiakban már utaltunk az 1769-es Methodus átszervezett, egységesített tervezetére, illetve az 1791-es reformokra. Mellettük azonban szükséges megemlítenünk az 1777-es Ratio Educationist, amely külön foglalkozott a jogi oktatással, pontosan meghatározva helyét az oktatási rendszerben. Igaz, ezt azonban csak a katolikus iskolákban vezették be. Az eddig meglévő jogakadémiákon ettől kezdve jogbölcseleti tanszakokat kezdtek szervezni, két-két esztendő időtartammal, az előbbi lévén az előkészítő szak.⁸³² Az 1806-ban átírt II. Ratio Educationis a katolikus iskolákban a jogi tanfolyamot már három évre bővítette. Bár hatásukat nem kerülhették ki, a református kollégiumok nem vették át a ratiók szervezeti programját, tanmenetét, hanem továbbra is egyedi koncepciójukat működtették. Makfalvi Dósa Gergely például már a 18. század utolsó évtizedében sokszínű, differenciált jogtudományt tanított Marosvásárhelyen, hasonlóképpen Kolozsváron Csomós Mihály, Bíró Ferenc vagy Nagyenyeden Kovács József.

Nagyon erős hatással volt a hazai jogtudomány fejlődésére a politika, de talán még inkább a társadalmi átrendeződések és a laicizáló tendencia, hiszen a 18. században nemcsak a teológiai világkép alakult át és a természettudományok fejlődtek korábban elképzelhetetlen módon, hanem általában a közfelfogás is gyors léptekkel fejlődött: a korábbi szempontokat egy laicizált szemlélet váltotta fel.⁸³³ A felvilágosodás korában egyre inkább az előtérbe került az állam szerepe. Az egyház és az állam kapcsolatában *hely*-, pontosabban *szerepcsere* történt. Az állam szerepének megerősödésével a jog emancipálódott, az állam hatásköre pedig fokozatosan kiterjedt mindenre, s a korábbi időkkel ellentétben az egyház ekkorra pusztán „csak” egy intézménye lett a többi között.⁸³⁴ Az állam akart összefogni és irányítani mindent. Egyre több értelmiségi keresett és talált munkalehetőséget az állami adminisztrációban. A 18. század második felétől, Mária Terézia korától kezdve jelentősen megnőtt az állami apparátus,⁸³⁵ de amennyire csak lehetett, ebben az időben a protestánsokat minden hivatalból mellőzték. Ennek gyökerét a Carolina Resolúcióban kell keresnünk, melynek alapján a protestánsokat gyakorlatilag kizárták bármely hivatali munkakörből. A főúri családok sarjai rekatolizáltak, mivel az érvényesülésnek ez volt az egyik legbiztosabb lehetősége. Természetesen ezt követően a református egyház és az iskolák mozgósították a középbirtokos, illetve protestáns polgári rétegek fiait, akik örömmel jelentkeztek a jogi pályára (is), mivel a gyors előrelépésre, az érvényesülésre ez kiváló lehetőséget kínált.⁸³⁶ A református egyháznak érdeke lett, hogy saját főiskoláin és kollégiumaiban szervezze meg és képezzen olyan jogtudományokban jártas értelmiséget, akikre rábízhatta ügyének képviselőit, intézését, és akik biztosíthatták a fennmaradást jelentő patronatusi intézményrendszer továbbműködését.⁸³⁷

Az egyház pontosan látta, mekkora szüksége van a református szellemű, művelt értelmiségre, de az sem volt mellékes, hogy az úgynevezett jogászerntelmiség, a kormány- és törvényhatósági hivatalnokréteg⁸³⁸ jelentős hányada a református vagy a római katolikus

⁸³² Magyar Zoltán: Jogakadémiák. in. *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, 1927. 218.

⁸³³ Kosáry Domokos: *A XVIII. századi művelődés Magyarországon*. i. m. 593.

⁸³⁴ Zoványi Jenő: *A felvilágosodás története*. i. m. 73.

⁸³⁵ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. i. m. 75.

⁸³⁶ Szabó György: Jogi oktatás Pápán. A pápai református jogakadémia története (1832–1885). in. *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések*. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének kiadványai, 14. szám. Budapest, 1982. 121.

⁸³⁷ Szabó György: *Jogi oktatás Pápán*. i. m. 121.

⁸³⁸ *Erdély története*. II. kötet. i. m. 1066.

iskolákból került-e ki. Minden igazság- és jogszolgáltatási, hivatalnoki, igazgatási pályán nagy szükség volt „a gyakorlati szakember-utánpótlás biztosítására”.⁸³⁹

A jogi oktatás megszervezésében és fejlődésében a 18. század közepére-végére a társadalom megnövekedett igénye mellett és a jogászártelmiség laikus foglalkoztatásán kívül alapvetően egyházi okokat kell keresnünk.⁸⁴⁰ A század történetpolitikai körülményeinek, egyházi viszonyainak ismeretében látva az intoleráns bécsi udvar politikáját, a kollégiumok autonómiájukat féltve mindent elkövettek az önvédelem érdekében. Az elnyomás ellenére rendkívüli szerep jutott a kollégiumi oktatásnak-nevelésnek, a mély hitből és elkötelezettségből táplálkozó tudományszolgálatnak és -művelésnek. Ez a „protestáns egyház államjogi elismeréséért és önállóságának biztosításáért folytatott évszázados küzdelem érlelte meg azt az elhatározást, hogy szükség van protestáns szellemben képzett jogászokra, akik ismerik egyházuk jogait és készek azt bárhonnán jövő támadással szemben megvédeni”.⁸⁴¹

A kollégiumokban tehát a 18. század végi események lendületet adtak a jogi oktatásnak, művelődésnek. A századfordulót követően, a nemzeti öntudatra ébredés korában ez a tendencia pedig tovább fokozódott. A nemzeti öntudatosodás idején az anyanyelvűségnek és a magyar nyelvpolitika szerepének felértékelődésében a jogi oktatásnak még nagyobb lett a szerepe. A nemzet csak úgy tudta érvényesíteni jogait, ha a politikai és a társadalmi életben sok és megfelelően képzett elméleti és gyakorlati jogással rendelkezett. A *reformkor nemzeti szellemisége* tehát újabb impulzust jelentett, amely a korábbi motivációt a kor szellemiségétől áthatva felújította és új lendületet adott a fejlődésnek. A század első felében új jogi tanszék leghamarabb Székelyudvarhelyen jött létre. Az erdélyi Főkonzisztórium 1830-ban nevezte ki Szilveszter Dénest a frissen létrehozott negyedik tanszékre, hogy a jogot tanítsa.⁸⁴² Munkáját azonban csak 1832-ben kezdhette el, mikor befejezte utolsó két tanulmányi esztendejét előbb a bécsi majd a pécsi jogi fakultásokon. Alig telt el néhány esztendő és 1836-ban gróf Buttler János alapítványt hozott létre Máramarosszigeten. „A nemzet előrehaladását tudományos intézetek gyarapítása által kívánta előremozdítani”, fogalmazta alapítólevelében. Ennek eredményeképpen megindulhatott Máramarosszigeten is a jogászképzés.⁸⁴³

Jogi jellegű tantárgyakat természetesen már a tanszékek létrehozatala előtt is oktattak mindegyik kollégiumban. Máramarosszigeten például már 1786-ban megjelent Szilágyi János könyve, az első magyar nyelvű jogbölcseleti munka,⁸⁴⁴ *Hari Péter* 1802-ben napvilágot látott *Oskolai Systémájának* 24. paragr. pedig arról rendelkezett, hogy „a felsőbb iskolában tanuljanak univerzális históriát, statisztikával együtt, valamint jus naturae”-t.⁸⁴⁵

Az egyház, de főként a kollégiumok polihisztor tanárai felismerték a jogtudományok fontosságát az egyház- és a nemzetpolitikai érdek szempontjából. Egyre kiemeltebb helyre került a református kollégiumokban a jog tanítása. Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Enyeden ekkorra már szerves része volt az oktatási struktúrának. A jogtanítás folytonosságára nagyon ügyeltek. Fontos volt, hogy minél több jogi végzettséggel rendelkező fiatal képezzenek, akik a legkisebb közhivataltól a legfelsőbb kormányhivatalokig kulcsfontosságú munkaköröket láthattak el, s tölthettek be jelentős tisztségeket. A kollégiumokból hozott öntudatos keresztyén és nemzeti szellemet így bármely hivatalban vagy tisztség betöltésében megfelelően képviselheték.

A 19. század első felében, a reformkor természetes velejárójaként a legnagyobb hangsúly az anyanyelvű képzésre tevődött. A kollégiumok ebben a nemzeti szellem védőbástyáinak szerepét töltötték be, és következetesen örködték azon, hogy ez a szellemi tűz

⁸³⁹ Csizmadia Andor: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése. in. *Felsőoktatási Szemle*. 1969, 10. sz. 578.

⁸⁴⁰ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. i. m. 74.

⁸⁴¹ Nagy Sándor: *A jogi oktatás és szervezete a debreceni református kollégiumban, 1742–1914*. i. m. 155.

⁸⁴² A Székelyudvarhelyi evang. reform. in. *Kollégium Értesítője az 1894/95. iskolai tanévről*. Szk. Gönczi Lajos. 47.

⁸⁴³ Barcsa János: Adatok a máramarosszigeti református gymnasium történetéhez. in. *Debreceni Protestáns Lap*. 1905. 536.

⁸⁴⁴ Kovássy Zoltán: A máramarosszigeti református jogakadémia emléke. in. *Református Egyház*. XXX. évf, 5. szám. 107.

⁸⁴⁵ Hari Péter: *A' szigethi H. Vallás-tételt tartók fő oskolájának tanítás-béli systemája*. Kolozsvárott, 1802 – oldalszám nélkül

semmiképpen se hunyjon ki.⁸⁴⁶ Nagy szerep hárult ebben a harcban a művelt jogászokra, akik pontosan ismerték az egyházi, a hazai, az európai jogot, a múltbeli és aktuális törvényeket, kormányhatározatokat és rendeleteket, de nemcsak elméleti szinten, hanem a joggyakorlatban is tudták őket használni. Tudatában voltak, hogy nem mindegy, kinek a kezébe teszik le az egyház és a nemzet jövő sorsát, életét. Az ország irányítása a jogilag jól képzett emberektől függött. A tárgyalt időszak egyik legkiemelkedőbb iskola- és nemzetpolitikusa, Szász Károly is elsősorban jogászképzettségű volt, akit hatékony munkájának eredményeképpen el is mozdítottak a jogi tanszékről és áthelyeztek a matematika–fizika katedrára,⁸⁴⁷ bár számára ennek tanítása sem esett nehezebbre. Az előző felelős kormány tagjai közé tartozott enyedi professzor a kollégium kulcs szereplője volt az erdélyi oktatáspolitikai reformpárti gondolatának is.

A jeles nagyenyedi tudós, tanár, jogász, politikus az erdélyi reformkor nyitányát jelentő 1834-es országgyűlésen hangsúlyozta a választások és a tisztségek betöltésének törvényes kialakításával kapcsolatban azt, hogy a felekezeti hovatartozás elsődleges szempontja után a nemzeti kompetenciának kell következnie.⁸⁴⁸ Szász Károllyal párhuzamosan a marosvásárhelyi kollégiumban Makfalvi Dósa Elek töltötte be a iuris professzori tiszteket. Szerepe nemcsak az iskolai életben, de parlamenti képviselőként a nemzetpolitikában is jelentős volt, az 1861-ben létrejött jogakadémia beindításában pedig oroszlanrészt vállalt.⁸⁴⁹

A magyar vagy latin nyelvű oktatás körül kialakult, hosszú évekig elhúzódó vitában nemcsak Enyed, Marosvásárhely vagy Kolozsvár vett részt, hanem Máramarossziget is, ahol Pataki János, az első jogtanár már beköszöntő beszédében nyíltan felvállalta a reformkor szellemiségét, konkrétan pedig már 1837-ben az anyanyelvű oktatást, amikor ehhez még nagyon nagy bátorság kellett.⁸⁵⁰ Reformpedagógiai elvei mellett beköszöntő programbeszédében kihangsúlyozta más lényegbe vágó gondolatát, üzenetét is. Kiemelte, hogy hallgatóinak nagyon jól képzett elméleti és gyakorló jogászokká kell válniuk. Nemzetpolitikai téren tanulmányaikat mindig helyesen és csak a jó ügy érdekében szabad használniuk, a különböző társadalmi rétegek között pedig megfelelő kapcsolópontot kell teremteniük, s közben a toleranciát és vallásszabadságot is mindig szem előtt kell tartaniuk.⁸⁵¹

A jogi oktatás fejlődő ívét a reformkor végén a forradalom törte meg, mivel ekkor az élet szinte megszűnt a kollégiumokban. A szabadságharc utáni bécsi oktatáspolitikai pedig, nagyon sok esetben megvonva a nyilvánossági jogot az iskoláktól, nem adott megfelelő lehetőséget a jogi tanszékek újraindításához. Bécs számára a jogászképzés veszélyesnek tűnt, mivel a reformpolitika legkiválóbb képviselői mind szakavatott jogtudósok voltak. A képzett magyar protestáns jogászok, politikusok nem a Habsburg-ház érdekeit szolgálták.

3. Reformok és modernizáció a felvilágosodás hatására

A 18. század utolsó harmadában Bécs felvilágosult abszolutista politikája érvényesült Erdélyben is. Ez a politikai áramlat a korabeli művelődést sem hagyta érintetlenül. Sőt, változások, átalakulások egész sorozatát indította el. A század közepétől a századforduló felé haladva a tanügyi reformok, építkezések, fejlesztések, modernizációs törekvések egyre számottevőbb és látványosabb tartalmat és formát öltöttek. A Bécs szűrőjén áterőltetett és egyéb csatornákon becsempészett nyugat-európai – elsősorban francia és német

⁸⁴⁶ Péter Miklós: *A keresztyén egyház története*. i. m. 197.

⁸⁴⁷ Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúrák a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akad. Kiadó, Budapest, 1976. 133.

⁸⁴⁸ Csiszár Ádám: A nemzetek együttélésének kérdései Erdély országgyűlésein (1670–1848). in: *Erdély-történeti Könyvek 5*. Debrecen, 2005

⁸⁴⁹ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története*. i. m. 378.

⁸⁵⁰ Gergely György: *A máramarosszigeti református jogakadémia múltja*. Máramarossziget, 1915. 4.

⁸⁵¹ Kovássy Zoltán: *A máramarosszigeti református jogakadémia emléke*. i. m. 108.

– felvilágosodás eszméi Erdélyben, a tolerancia és vallásszabadság földjén sajátos módon alakult. A felvilágosodás az egyházi és világi értelmiségnek a Habsburg-elnyomás ellen az egyik magabiztos önkifejezési formája, illetve a reformkor előkészítésében, az anyanyelvű művelődés és polgárosodás folyamatának útjelzője lett.

Ahogy már a korábbiak során is utaltunk rá, a felvilágosodás századában a racionalista gondolkodás minden jelentős oktatási intézményben teret hódított, s az utolsó évtizedekre megszilárdította hídfőállásait mind a központi kollégiumokban, mind a középiskolák és partikulák hálózatában. Az 1760–70-es évektől felgyorsultak az események. Mivel a 18. századot az utolsó harmadig mondhatni egységes politikai helyzet jellemezte, az egész erdélyi társadalom az iskolákkal együtt addig pusztán túlélésre rendezkedett be.

Mária Terézia utolsó évtizedeiben ugyan még érvényesült Bécs korábbi egyház-, művelődés- és oktatáspolitikája, de a helyzet korántsem volt már olyan, mint az előző évtizedekben, mivel a császárnő több törvénye, rendelete, javaslata mögött már a fia sugalmazta szándék húzódott meg.⁸⁵² II. József tipikusan felvilágosult abszolutista uralkodó volt, és ennek szellemében irányította a birodalmat is. A nagybirodalmi összefüggésekben gondolkozó és tervező fiatal trónörökös „társuralkodóként” zseniális politikai érzékkel építette személyes hatalma mellett az országot. Műveltsége és intelligenciája még a „másodhegedűsi” szerepkörben is elegendő mozgásteret biztosított számára, amellyel jövőt építő országos terveit véghezvihette. Felvilágosult, racionalista neveltetése és gondolkodása korszerűen láttatta vele a tennivalókat. Pontosán tudta, hogy a rendiség megtartása mellett teret kell engedni a korszellem hozta polgári társadalom jelentkezésének is. A birodalom elmaradottságán, nyomorán csak egy szisztematikusan megtervezett és megvalósítható, az élet egészét átfogó programmal lehetett változtatni. A nyomor, az elmaradottság felszámolásához gazdasági növekedést kellett elérni, és egy olajozottan működő kereskedelmi hálózatot kiépíteni. Ehhez azonban jól szervezett intézményekre, hivatalokra, országos lefedettségű hálózatokra és infrastruktúrára volt szükség. Ennek kiépítéséhez jól képzett szakemberekre kellett támaszkodnia. A képzett szakembergárda előteremtéséhez az oktatás, az iskolák, a tudományos művelődés világába kellett elsőrenden reformokat kezdeményezni. Ez aztán láncreakció-szerűen végezte a maga feladatát a teljes társadalomban.⁸⁵³

II. József gondolkodásmódját a már említett 1781-ben kiadott *Türelmi Rendelet*⁸⁵⁴ tükrözi a legjobban. Bizonyos kérdésekben (pl. a vallásszabadság részleges biztosításában) részben már eltávolodott a bécsi udvar korábbi politikájától. A Türelmi Rendeletnek volt ugyan pozitív hozadéka, de még mindig nem állította vissza egyértelműen azokat a jogokat, kiváltságokat, amelyek a jóval korábbi időszakban érvényben voltak. Ezért is tartja Mályusz Elemér vaskos munkájában a Türelmi Rendeletet hátralépésnek.⁸⁵⁵ Szerinte az erdélyi *Approbata Constitutio* szelleméhez, az abban adott alkotmányos jogokhoz képest ez mindenképpen visszalépést jelentett.

Az elnyomás a Türelmi Rendelet ellenére is tovább fokozódott, különösen, ha a bécsi udvar németesítő törekvéseit, új adminisztrációs elképzeléseit vesszük figyelembe. Az iskolai képzést illetően a katolikusok körében is megmutatkozott a király egyházzal szembeni magatartása. Különösen, mikor a kolozsvári királyi akadémiát, a piaristák által működtetett „universitást” 1784. augusztus 18-án lefokozta líceumi szintre. A reformátusoknak az 1790–91-es országgyűlés XXVI. törvénycikkelye⁸⁵⁶ adta vissza részben tanügyi autonómiájukat, korábbi jogaikat, kiváltságaikat és biztosította egyházi és oktatási önrendelkezésüket.

⁸⁵² Zoványi Jenő: *A felvilágosodás története*. i. m. 80.

⁸⁵³ V. ö. Szász Tibor András: Körösi Csoma Sándor útegyengetői. in. *Körösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink 1999*. Körösi Csoma Sándor Művelődési Egyesület. Sepsiszentgyörgy, 1999. 86–99.

⁸⁵⁴ Csetri Elek: Tolerancia és erdélyi felvilágosítók. in. *A magyar művelődés és kereszténység I–III. kötet*. Nemzetközi Filológiai Társaság Scriptum Rt. Budapest–Szeged, 1998. 378.

⁸⁵⁵ Mályusz Elemér: *A Türelmi Rendelet*. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Budapest, 1939.

⁸⁵⁶ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. i. m. 262.

A vallásszabadság szelleme nem sokáig tartott, mivel I. Ferenc a korai polgárosodás hajnalán ismét a katolikus restaurációt részesítette előnyben, és megpróbálta korlátozni a protestánsok egyházi szabadságát. Ez természetesen az iskolázásra is kiterjedt. A protestánsokkal szembeni felfogást jól érzékelteti a római katolikus egyház, illetve a császár meggyőződése, miszerint a forradalmak anyja a reformáció.⁸⁵⁷ Nem véletlen, hogy épp a napóleoni háborúk idején kapott lábra az a vélemény, hogy a reformáció egyházainak szellemi ereje a kollégiumokban, illetve az iskolákban rejlik.

Ebben a háromnegyed századnyi időben a történelmi és politikai helyzet alakulása nagy hatással volt a művelődési élet teljes egészére. A 18. század jelentős figyelmet szentelt az oktatás, a nevelés kérdésének. Ez a felvilágosodás művelődéspolitikájában nyilvánult meg, amely Erdélybe *hivatalosan* Bécsen keresztül érkezett, *nem hivatalosan* pedig azon az értelmiségi hálózaton keresztül, amely a peregrinációs tanulmányutak során biztosította a kapcsolatot és folytonosságot a nyugat-európai szellemi áramlatokkal, eszmékkel, tudományos-kulturális eseményekkel.

A felvilágosodás filozófiája és racionalizmusa a 18. század végén az erdélyi kollégiumi életben teljesen meghonosodott. A kollégiumok is komoly és gyors átalakuláson mentek keresztül. A felvilágosult oktatási program értelmében elkezdődött a teljes tanügyet, oktatást, nevelést érintő *reformtörekvések, fejlesztések, építkezések* korszaka. A kollégiumi infrastrukturális fejlesztések, építkezések, modernizációs törekvések a 18. század közepén elsősorban Nagyenyeden kezdődtek el. Igaz, az adott korban egyedül csak a Bethlen-féle gyulafehérvári *kollégiumutód* rendelkezett azzal a pénzügyi és gazdasági, alapítványi háttérrel, amely a szükséges tőkét biztosította a fejlődéshez. Másfelől szükség volt egy olyan kollégiumvezetőre, mint *Ajtai Abód Mihály*, aki tudta, hogy milyen imperatívuszú korszakos feladatoknak kell eleget tennie. *Vita Zsigmond Benkő Ferencet* idézi, aki szerint Ajtai idejében kezdődött el mind a gazdasági, mind a szellemi fellendülés időszaka, közel fél évszázad után.⁸⁵⁸ Az enyedihez hasonló, vagy azt megközelítő építkezésre, fejlesztésre a másik két nagyobb, illetve az országban működő kisebb kollégiumok körében csak a század végéhez közeledve, vagy a századfordulót követően kerülhetett sor. A jobb gazdálkodás nemcsak infrastrukturális fejlődést, hanem a tanárok és diákok mennyiség- és minőségbeli növekedését is természetszerűleg magával hozta.

Az oktatás formáját, módját és tartalmát egyfelől azok a tervezetek határozták meg, amelyeket a bécsi udvar készíttetett el és akart ráerőltetni a kollégiumokra, másfelől pedig olyan reformtervezetek láttak napvilágot, amelyeket belső igény vagy kényszer sürgetett, hívott életre.

A felvilágosodáskori oktatás és tanügy alakulását befolyásolta az is, hogy a század folyamán kezdett felgyorsulni a tudományok differenciálódása. Évről évre több és újabb tantárgy jelent meg, új tankönyvekkel az oktatási palettán. Ez pedig új és másfajta szempontok érvényesülését követelte meg a tanügyi élet irányítóitól, fenntartóitól, az oktatás végzőitől.

A 18. század első felében az oktatási módszer viszonylag helyben topogott. Nem létezett egységes tanrend, tantervek. Mindegyik kollégium a maga helyi hagyományait követte, amelyben persze lehetett jó is. Annyiban újított mindegyik, amennyiben egy-egy külföldjárt tanár hazaérkezéssel az ott tapasztaltakat és a megszerzett ismereteket itthon is megpróbálta valamilyen szinten bevezetni, érvényesíteni. Sajnos meglehetősen kevés tanügyi adattal rendelkezünk a század első feléből, s ezért is nehéz pontosabb összképet alkotni az oktatás korabeli mozgásait illetően. Figyelemreméltó, írja Török István, hogy Soós Ferenc püspök már 1718-ban sajátos elképzelésével a hazai tanügy egységesítését sürgette. Ez azonban nem talált visszhangra.⁸⁵⁹

⁸⁵⁷ Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. I. m. 59.

⁸⁵⁸ Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. I. m. 51.

⁸⁵⁹ V. ö. Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. 118–120.

A század második felétől tudjuk jobban követni a tények alakulását. Juhász István mutatott rá,⁸⁶⁰ hogy a század közepétől a tanmenetben megnőtt a *célszerűség*. Ezt is a felvilágosodás hozta magával. Nagyenyeden 1748-ban ki is dolgozták kísérleti jelleggel az *első egységes kollégiumi tantervet*. A *Methodus Studiorum* címet viselő tantervet, országos szinten máshol még nem lehetett bevezetni. A tanítás módszertanával, az első egységes tantervvel, órarenddel kezdetleges differenciálódást mutató, az erdélyi kollégiumi oktatás alapjául szolgáló dokumentumra azonban még néhány évet várni kellett.

Az iskolai élet képviselői évről évre, növekvő, szaporodó, sőt új és új kihívásokkal szembesültek. Egyre népesebb lett a reformlépéseket sürgetők, illetve a teljes oktatási rendszer korszerűsítését és harmonizációját szorgalmazók tábora. Ez a gondolat érvényesült 1769-ben Erdélyben, a marosvásárhelyi *Tanügyi Bizottság* (Litteraria Comissio) elképzelésében. A bizottság, céljait pontosan megfogalmazva juttatta a Főkonzisztóriumhoz.⁸⁶¹ Az elkészített és részben az 1748-as *Methodus*-ra épülő új *Methodus Docendi* ugyan nem volt az európai szinthez mérhető, de mégis korszerűbb volt a nála nyolc esztendővel későbbi *Ratio Educationis*-nál. A *Methodus* jelentős dokumentuma volt a hazai kollégiumi iskolatörténetnek, mivel először itt találunk példát arra, hogy a fenntartó és működtető testület a különböző iskolák tanterveit, rendtartását egységes elvek és módszerek alapján megpróbálta harmonizálni, egységesíteni.⁸⁶² Az erős ellenreformációs hangulatban a református egyház amúgy is kényszerhelyzetben volt. Sürgősen el kellett kezdenie a reformokat, a korszerű felzárkózást és Béccsel szemben egységes célok mentén kellett rendeznie saját oktatáspolitikáját. Nem volt könnyű, hiszen a kollégiumok nem egységes rendszer szerint működtek, hanem a *szokásjog*, illetve a helyi *hagyományok* dominanciája határozta meg működésüket.⁸⁶³ A reformtervezet még 1767-ben való elkészítését a Főkonzisztórium kezdeményezte, akkor, amikor azt kérte az egyes kollégiumoktól, hogy küldjék meg újító elképzeléseiket, reformjavasolataikat, melyek a teljes oktatási-nevelési rendszer korszerűsítését, egységesítését tartották szem előtt. A Főkonzisztórium elgondolása szerint az egységes, korszerű tanterv elkészítésének oka, egyik fő szempontja az volt, hogy ne kerüljenek hátrányba azok, akik egyik kollégiumból a másikba kívántak átmenni. Ma ezt úgy mondhatnánk, hogy az *átjárhatóság* érdekében akarták *összehangolni* az oktatási rendszert.⁸⁶⁴ Itt meg kell jegyeznünk azt is, hogy az átjárhatóság nemcsak a diákok számára volt lényeges, hanem a tanárokat illetően is. Az iskolatörténeti monográfiák hű bizonyosságai annak, hogy a tanárok milyen gyakorisággal és rendszerben jártak át néhány éves tanári szolgálat után egyik kollégiumból a másikba. Újító elképzeléseiket 1769 májusára fel is terjesztette mindhárom kollégium. Velük együtt több önálló szakmunka, magánvélemény is megérkezett, melyek a kollégiumok tanárainak: Borozsnyai M. Zsigmond, Kovács József, Ajtai Abód Mihály, Bodoki József, Pataki Sámuel és mások kiváló szakmai képzettségét, minőségét is mutatta. Ez a munka amúgy is nélkülözhetetlenné vált, mivel 1748-tól egyedül csak Nagyenyednek volt saját tanterve, amely alapján az oktatás működött.

A *Methodus Docendi* az előbb említett lényeges reformok mellett már jobban odafigyelt a reáliák, a természettudományok hangsúlyozására is. A klasszikus, humán művelődés mellett a reáliák bár nagyobb teret, több lehetőséget kaptak, de még mindig nem

⁸⁶⁰ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. i. m. 14.

⁸⁶¹ P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története*. i. m. 182.: „A méltóságos supr. reform. Consistorium atyáiképen és kegyesen figyelmeztvén az erdélyi ref. scholákra, gymnasiumokra és collegiumokra, és azokban mind a tanítóknak, mind a tanulóknak állapotjokat, tanításoknak és tanulásoknak módját voltaképen megtekintvén; tetszett ő excellentiájoknak és ő nagyságoknak bizonyos és ide alább subscribált személyekből álló „litteraria Comissiot” ültetni, a végre: hogy a Collegiumokból a tanításnak és tanulásnak módjáról a supr. Consistoriumba beadott Projectumokból mindazokat, valamelyek a tudományoknak jobb és könnyebb úton való elébbvihetésére szolgálnak, kiszedegetné és egyszersmind egy olyan közönséges docendi et discendi normát concinnalna, mely minden scholákba introducáltatván, azon egy norma szerint a tudományok és azokból folyó erkölcsök és isteni félelem, mindenütt egyaránt nagyobb-nagyobb gyarapodást vehessenek.”

⁸⁶² Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. i. m. 26.

⁸⁶³ Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története*. i. m. 359.

⁸⁶⁴ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. 144.

olyan mértékben, mint amennyire szükséges lett volna.⁸⁶⁵ Talán ez érthető is, hiszen az erdélyi kollégiumok irányítói soha sem nyitottak rögtön szélesre tárt kapukat a beáramló novumok előtt, hanem hosszas mérlegelés, megvizsgálás, olykor feleslegesnek tűnő hezitálás után tették meg a változtatáshoz szükséges döntő lépéseket. Juhász István szerint a kollégiumok tudományművelő societasa a legnehezebb vagy a legsötétebb időszakokban is mindig a hagyomány és haladás, korszerűség ésszerű feszültségében járták a fejlődés útját.

Lényeges pontja a Methodusnak a reáliák mellett a tanítás nyelvének kérdése is. Ebben nem történt változás, az oktatás nyelve továbbra is a latin maradt. A latin nyelv egyetemes jellegét senki nem kérdőjelezte meg ebben a korban, sem Európában, sem Erdélyben. Ellenben a korabeli nyugat-európai egyetemeken ekkorra már az anyanyelvű művelődés nyert létjogosultságot és vált természetessé. Erdélyben fontos volt a latin, két okból is. Egyfelől ez volt a hivatali élet, az adminisztráció nyelve, másfelől a tudományos pályára készülők, vagy nemzetközi érintkezésben tevékenykedők nyelve is ez maradt.⁸⁶⁶ Csetri Elek helytálló megállapításával egyetértve szabad azt is hangsúlyoznunk, hogy a latinhoz való ragaszkodás egyfajta korai tiltakozást, ellenkezést is jelentett az egyre vehemensebben megnyilatkozó németesítéssel szemben.

A marosvásárhelyi Tanügyi Bizottság munkája után mintegy nyolc esztendővel, 1777-ben jelent meg – Kornis Gyula szavaival – a magyar művelődés első jelentőségteljes kódexe.⁸⁶⁷ Ez volt a már említett *Ratio Educationis*, melynek segítségével Bécs az egész birodalomban meg akarta valósítani saját abszolutista felvilágosodott, általános művelődés- és oktatáspolitikáját. Bár később készült el valamivel, mint a Methodus Docendi, mégis a *Ratio Educationis* erdélyi viszonylatban inkább visszalépést jelentett, mint előrelépést a marosvásárhelyi Tanügyi Bizottság által megfogalmazotthoz képest.

A katolicizmus hatása és dominanciája ebben is érzékelhető és tagadhatatlan volt, de már nem elsődleges szempontként, mint korábban. A reformtervezet alapvetően az állam céljait és érdekeit tartotta szem előtt. Nem véletlen, hiszen az egyház és állam viszonya ekkorra már megváltozott, a korábbihoz képest felcserélődött. A bekövetkezett szekularizáció következtében az állam felszabadult az egyház dominanciája alól. A tervezet tehát állami megrendelés és elgondolás alapján készült. A kor szellemiségének megfelelően, a felvilágosult abszolutizmus oktatáspolitikája szerint a nevelés feladata az, hogy az állam számára hasznosabb, műveltebb, hűségesebb polgárokká tegye az embereket. Ezért kellett korszerűsíteni az oktatást, illetve kiemelni az egyház kötelékéből és áthelyezni állami hatáskörbe. A *Ratio Educationis*nak két fő szempontja volt: egyfelől a tanügy teljes körű központosítása, másfelől az egységesítés.⁸⁶⁸ A társadalom minőségi feljavítását célzó oktatáspolitikai legfőbb eszközei a korszerű pedagógiai elvek, általános tanügyi reformok voltak, melyeket a legalsóbb szinttől a legfelsőbbig alkalmazni is kívánt.

Az erdélyi református kollégiumok a *Ratio Educationis*t mindenestül visszautasították, mivel a centralizációnak és az *általa ajánlott* egységes tanterv bevezetésének nem volt semmiféle jogi alapja és autonómiájukat is felrúgta volna.⁸⁶⁹

Az *Edictum Tolerantiae* évében, 1781-ben jelent meg a teljes oktatásügyet átfogó szabályzat, a *Norma Regia*, amelynek révén Mária Terézia és II. József végképp megoldani gondolta az erdélyi iskolaügy reformját.⁸⁷⁰ Nyilván, ismerve a Normát, nem feltételezhetjük teljes megnyugvással a Habsburg-uralkodók jóindulatát a reformátusok iskolaügyének megoldását illetően. Sőt, a reformtervezet legkártékonyabbnak bizonyuló döntése az volt, hogy minden iskolai szint számára a német nyelvet kötelezővé tegye.⁸⁷¹ Bécs központosítást

⁸⁶⁵ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. i. m. 14.

⁸⁶⁶ Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Kriterion, Könyvkiadó. i. m. 68.

⁸⁶⁷ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. i. m. 257.

⁸⁶⁸ V. ö. Zoványi Jenő: *A felvilágosodás története*. i. m. 73.

⁸⁶⁹ V. ö. Fazekas István: *Vallás és neveléspolitikai Erdélyben*. Pallas Akadémia. Csíkszereda, 2003. 102–109.

⁸⁷⁰ *Erdély története*. II. kötet. i. m. 1088.

⁸⁷¹ Erdély magyar egyeteme. i. m. 107. Teljes nevén: *Norma Regia pro scholis Magni Principatus Transylvaniae*

szolgáló, németesítő politikájának a Főkonzisztórium is engedett, sőt „buzgóságában” 1784-től elrendelte a német nyelv kötelezővé tételét a hazai oktatásban, a legalsóbb szinttől a legfelsőbbig. A Norma valódi célja tehát a németesítés volt.

A századforduló előtti két évtized egyik fő jellegzetessége az volt, hogy bár még katolikus többségű és vezetésű bizottság irányításával, de már a jozefinista politika szellemében szerveződött az oktatás. A hivatalos oktatáspolitikában ekkortól kezd megjelenni a felekezeti köziség gondolata is.⁸⁷² Ez a gondolat különben nem volt idegen Erdélyben. Bethlen Gábor Collegiumának kezdettől fogva jellemzője volt. A tervezet kapcsán több esztendősi vita kezdődött, míg végül ezt sem sikerült az eredeti formájában bevezetni. A tárgyalások, egyezkedések következtében az iskolák nem kerültek a Gubernium, illetve az állam hatáskörébe, hanem azok egyházi autonómiája, kiváltságai, jogai megmaradtak. A nevelés ügyintézése továbbra is a Főkonzisztórium kezében összpontosult. Sem a többségi katolikus vezetésnek, de még az állami fölénynek sem sikerült a protestánsok iskolahálózatát megszüntetnie, illetve állami jurisdikció alá vonnia. Ebben a nem könnyű küzdelemben különösen jelentős szerepet játszott az erdélyi református arisztokrácia több jeles személyisége. A tárgyalásokat mindvégig a kolozsvári kollégium gondnoka, gróf Bethlen Pál irányította, illetve a korábban létrehozott Commissio Literaria tagjai, akik a kollégiumok képviselői közül kerültek ki. A Norma Regia reformátusokra vonatkozó rendelkezéseit II. József 1790. január 30-án vonta vissza, amely végre egy új időszak kezdetét jelentette.⁸⁷³

A századforduló felé haladva, főként Nagyenyeden, de másutt is nagyszabású fejlesztések tapasztalhatók: új épületrészeket építettek, új professzori állásokat és tanszékeket hoztak létre (német nyelv, jog).⁸⁷⁴ A századfordulóra Nagyenyeden hét professzor tanított a különböző katedrákon, a korábbi négyhez képest. Hasonló jellegű, de nem akkora méretű fejlesztések történtek Nagyenyed mellett Kolozsváron, Marosvásárhelyen, részben Udvarhelyen, Máramarosszigeten. Az új tervezetek a haladás, a fejlődés irányába terelték az iskolai életet. A Főkonzisztórium 1791-ben arra kérte a tanügyi bizottságot, hogy mérje fel a kollégiumi alapítványok helyzetét, hogy annak figyelembevételével lehessen elkészíteni az új oktatási-nevelési rendszer teljes átszervezését szolgáló tanrendszert, az új methodust. A századvégi új szellem itthon is megkövetelte a jobbítást, összhangban az Európa-szerte gyorsuló, fejlődő oktatáspolitikával. Ez a korszerűsítés és harmonizáció ismét új lendületet adott a tudományművelésnek a kollégiumokban.⁸⁷⁵

1796-ban a Főkonzisztórium egy általános rendelettel átvizsgáltatta a törvényeket, és megreformálásra szólította fel az egyes kollégiumokat és iskolákat.⁸⁷⁶ Figyelembe véve a helyi sajátosságokat, az újonnan elkészített törvényeket aztán egységesen kiterjesztették a többi kollégiumra. Ezek a törvények az 1840-es évekig maradtak érvényben.

A század 70-es, 80-as éveiben a reáliákat még komolyan felkarolták, de a század végére és még inkább a 19. század elejére szerepük kissé háttérbe szorult, s a hangsúly fokozatosan áttevődött a klasszikus humán tudományokra, történelemre, politikára, irodalomra, nyelvekre és filozófiára.⁸⁷⁷ Talán ezért is lehet azt mondani, hogy a századfordulóra véget ért egy korszak és ismét új szellem alakította a kollégiumi tudományművelést.

A református felsőoktatás átalakítására, megszüntetésére tett kísérletei Bécsnek sorra meghiusultak. Nem sikerült az *egyetemalapítás*, amellyel előbb Mária Terézia kísérletezett 1761-ben és az azt követő években is,⁸⁷⁸ sem pedig II. Józsefnek a felekezeti köziség egyeteme, amellyel a 1783. november 17-i resolúciója foglalkozott. Felekezeti közisége nem biblikus

⁸⁷² Erdély története. II. kötet. i. m. 1107.

⁸⁷³ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. i. m. 326.

⁸⁷⁴ Váró Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. i. m. 26.

⁸⁷⁵ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. i. m. 283.

⁸⁷⁶ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. collegium története*. i. m. 651.

⁸⁷⁷ Bajkó Mátyás: *Fejezetek a reformkori magyar köznevelés történetéből*. i. m. 103.

⁸⁷⁸ Klein Gáspár: *Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században*. i. m. 16.

nyitottságból, hanem *ultramontánista* meggyőződéséből fakadt. Bécs nem egyetemet akart mindenáron a protestánsoknak, hanem ezáltal remélték a birodalom számára oly veszélyesnek tűnő peregrinációt helyettesíteni, végül pedig beszüntetni. De az egységesítő, központosító reformokat sem tudták úgy bevezetni a református kollégiumokba, ahogy szerették volna. Elmondható, hogy a 18. századi erdélyi református felsőoktatást Bécs nem tudta úgy átalakítani, hogy az megnyugtató lett volna a maga számára.

Az *első* Ratio Educationist követte egy *második*, amely már a korai reformkor időszakára, 1806-ra esett. A második Ratio Educationist már könnyebb volt visszautasítani, mivel ekkorra már nemcsak a korábbi törvényekre, rendeletekre lehetett hivatkozni, hanem az időben közeli 1790–91-es országgyűlés említett törvénycikkére, amely újra biztosította a református kollégiumok autonómiáját.⁸⁷⁹ Az 1806-ban, Budán napvilágot látott tanügyi reformtervezet egyfelől már nem bírt olyan kötelező érvénnyel, mint az első, másfelől pedig a német nyelvet sem tette kötelezővé, hanem csak ajánlotta mindenkinek.⁸⁸⁰

A református iskolák képviselői, hivatkozva a védelmüket biztosító, működésüket garantáló törvényekre, éltek a jogi garanciák nyújtotta lehetőséggel és visszautasítottak minden, számukra hátrányos lépést jelentő tervezetet. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy bármi, amit Bécs akart, az rossz lett volna. De a bizalmatlanság és az autonómia elvesztésének lehetősége oktatási téren veszélyeztette a közeledést. Ezért gondolták úgy, hogy minden szintű oktatási forma számára majd ők maguk készítik el azt az optimális tanügyi tervezetet, amely egyházi szempontból megfelelő elvek alapján kormányozza az oktatást, ugyanakkor figyelembe veszi a helyi sajátosságokat, hagyományokat és szokásokat is. Ez a módszertani kérdésekkel foglalkozó tanterv⁸⁸¹ 1819-ben készült el, amely a korábbi időszakhoz képest egyfajta visszalépést mutatott. Annak ellenére, hogy jeles tanárok között – *Tompa János, Hegedűs Sámuel, II. Kovács József, Köteles Sámuel* – készítették, a kompromisszumokkal teli, aulikus gondolkodásmódot tükröző új tanterv nem sokáig volt igazán életképes.⁸⁸²

3. 1. „... Egy tudomány csak akkor egy népé, ha ez saját nyelvén van annak birtokában...”

Ebben a korban egyre nőtt, sokasodott azoknak a tanároknak, értelmiségieknek, sőt diákoknak a száma, akik az alcímben idézett hegeli gondolatot öntudatosan, bátran és következetesen felvállalták.⁸⁸³

Ez a korszak a nemzeti öntudatra ébredés, a nemzet magára találásának időszaka volt. Erdély szellemi élete pezsgett a századforduló évtizedeiben. Ettől kezdve nyertek teret Kant, Hegel, Fichte, Schleiermacher eszméi, akik újszerű módon alakították a kor szellemi arculatát és a gondolkodást az erdélyi kollégiumokban is.⁸⁸⁴ A nagy műveltségű tanárok mellett a 19. század első felében egyre többen kapcsolódtak be a szellemi élet szervezésébe. Különböző formájú és tartalmú kísérletekkel, próbálkozásokkal teremtettek kulturális vagy tudományos jellegű intézményeket, közlési, megnyilvánulási fórumokat a múlt emlékeinek közgyűjteményekben való megőrkítésére.⁸⁸⁵

A századfordulón a kiteljesedett racionalista gondolkodásmód az oktatásban is fokozatosan ment át a reformkorba. Ebben hihetetlenül nagy szerepe volt azoknak a

⁸⁷⁹ Bajkó Mátyás: Fejezetek a reformkori magyar köznevelés történetéből. in. *Acta Marxistica et Pedagogica Debrecina*. Tom. VIII/1., 1962. 111.

⁸⁸⁰ Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: *Neveléstörténet*. i. m. 267–268.

⁸⁸¹ P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története*. i. m. 221.

⁸⁸² Bajkó Mátyás: *A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között*. i. m. 53.

⁸⁸³ V. ö. Benkő Sámuel: *Haladás és megmaradás*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1979. 173. Az alcímbeli idézetet Hegel az általunk már többször említett Wolffal kapcsolatban írta, aki a 17–18. század fordulójának Németországában, a felvilágosodás hajnalán működött.

⁸⁸⁴ V. ö. P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története*. i. m. 232.

⁸⁸⁵ V. ö. Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 86.

tanároknak – Benke Mihály, Benkő Ferenc, Herepei Ádám –, akik egyfelől úttörői voltak a magyar nyelvű oktatásnak, másfelől tanaikon keresztül bevitték az angol felvilágosodás eszméit, hangsúlyozva a társadalom fejlődését, melynek alapja egy olyan rendszer, amely biztosítja a lelkiismeret szabadságát.⁸⁸⁶ Bár az anyanyelvű nemzeti művelődés elkötelezettjei voltak, mégis a klasszikus erdélyi tolerancia és nyitottság több évszázados hagyománya jellemezte gondolkodásukat, cselekedeteiket. Érdekes példája ennek az, amikor Benkő Ferenc az 1780-as évek végén nagyszebeni lelkipásztorként nem magyarul, hanem románul esketett össze egy magyar férfit egy román nővel.⁸⁸⁷

A kollégiumokban nemcsak több lett a tanárok száma, hanem az új tanszékeken, katedrákon sokoldalúan képzett polihistorok tudományos igényességgel megteremtették azokat az intézményeket, szellemi-lelki tudományos műhelyeket, amelyek fokozatosan nevelték ki azt a generációt, amely a nemzeti felemelkedés, a polgárosodás, az anyanyelvi megújulás, a nemzeti függetlenség, a nemzeti tudományos művelődés és kultúra képviselőjévé vált és készítette fel a nemzetet a szabadságharcra. Természetesen, Erdély társadalmát belülről az előbb említettek mellett ekkorra már olyan korszerű kérdések is feszítették, mint a feudalizmus válsága, a kialakulóban lévő új gazdasági erőviszonyok, szociális kérdések a hagyományos társadalmi szerkezet átalakulása és a nemzetiségek egyre hangosabb jelentkezése.

Nagyenyeden előbb Kant, majd Schleiermacher tanai hatottak és alakították a gondolkodást, a tudományművelést és általában a művelődést. Kant már a racionalista gondolkodást is bírálta, hangsúlyozva, hogy a tiszta ész önmagában nem elég, mert az az érzékfeletti megismerésére és megértésére nem képes. A hangsúlyt az érzelemre, a szívre, a tettek, a kötelességre fektette.⁸⁸⁸ A klasszikát a romantikával elegyítő Kant⁸⁸⁹ első hazai következetes művelője, terjesztője *Köteles Sámuel* volt Nagyenyeden. A filozófiatörténettel, etikával, politikával, statisztikával foglalkozó sztoicista filozófus-pedagógus etikájában az elvek szerint élő és képességeihez mérten „hasznosan cselekvő ember állt”.⁸⁹⁰ Tanításának legfőbb célja pedig az volt, hogy a teremtmény ember legyen és mindent az erkölcs és humánus magasságából szemléljen. Schleiermacher Kantnál is tovább ment, aki a vallást a műveltséggel akarta kibékíteni, hangsúlyozva, hogy a keresztyén hit csak a természetes ismerettel együtt ér valamit. Szerinte a vallást nem könyvekből kell megismerni, mert az Isten működése az emberben, tehát a szívben gyökerezik és tisztán érzelmi állapot.⁸⁹¹ Az igaz azonban, hogy ekkorra az erdélyi kollégiumok már nem a teológia művelését tartották a legfontosabbnak, hanem a jogot, a politikát, az államtudományokat, illetve mindazokat a tárgyakat, amelyek az előbb említettek rokon tárgyainak sorába tartoztak. Bár a hangsúly a klasszikus tudományokra tevődött át, a kollégiumok tudományművelőinek értékrendjében azonban megmaradt egy öntudatosan művelt, harmonikus egység, a humán és természettudományok oktatását, művelését illetően.⁸⁹²

A napóleoni háborúk után Bécs már hiába próbálta meg a polgári és nemzeti törekvéseket háttérbe szorítani, az elkezdődött folyamatot nem tudta feltartóztatni. Az oktatásügy is a nemzeti reformok útjára lépett. Az idők szavának engedve a kollégiumok úgy alakították az oktatás szellemét, hogy már az iskolapadban megtették a szükséges lépéseket, hogy a nemzeti közszellem felrázásához hatékonyabban hozzá tudjanak járulni.⁸⁹³ Bár a szabadságharc viszonylag még odébb volt, de a gondolat szellemi-lelki kimunkálására ebben a korszakban került sor. A református kollégiumok ebben a folyamatban vezérszerepet

⁸⁸⁶ Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Kriterion. Bukarest, 1983. 12–13.

⁸⁸⁷ Hubbes Éva: *Benkő Ferenc egyetemjárása*. Tanulmány és Benkő Ferenc peregrinációs albuma. Rudabánya, 2004. 6.

⁸⁸⁸ Balogh Ferencz: *Dogmatörténeti magyarázatok a XVIII. és XIX. században*. Debrecen, 1906. 7.

⁸⁸⁹ Szegő Katalin: Sapere aude! in: *A felvilágosodás gondolkodói*. Remekírók Könyvtára. Polis. Kolozsvár, 1996.

⁸⁹⁰ Kemény Zsigmond naplója. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Benkő Samu. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1966. 4.

⁸⁹¹ Balogh Ferencz: *Dogmatörténeti magyarázatok a XVIII. és XIX. században*. i. m. 8. old.

⁸⁹² Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. i. m. 111.

⁸⁹³ Bajkó Máttyás: *Fejezetek a reformkori magyar köznevelés történetéből*. i. m. 104.

játszottak: a tanulás, nevelés állandó otthon jelentett a nemzeti öntudat élesztésében és elmélyítésében.⁸⁹⁴ Trócsányi Zsolt mutatott rá az enyedi kollégium 1848 előtti történetével foglalkozó hiánypótló munkájában arra, hogy 1827-től az erdélyi ellenzéki mozgalom innen indult útjára. E helyen szerveződött az a szellemi ellenállás, amely később az országgyűlésben is markánsan képviselte a nemzeti szabadság gondolatát, mondhatni országos kisugárzással és hatékonysággal. A nagyenyedi kollégium éppen ezért „szellemi bölcsőnek” vagy „kultúrgócnak” is tekinthető, mivel Erdély és az ország nagyjainak sokasága a padjaiból nőtt ki.⁸⁹⁵

Az 1819-es tervezet után mintegy tíz esztendővel később az igazán reformszellemű Szász Károly irányítása mellett megjelent egy új, korszerűbb és a kor igényeit markánsabban megjelenítő tanterv, melyben a nemzet felélesztésének gondolata központi, sőt uralkodó helyet foglalt el.⁸⁹⁶ A felvilágosodás polihisztor típusú gondolkodójának⁸⁹⁷ elkészített tantervében a kor egyik legfontosabb dilemmája fogalmazódott meg ebben a tantervben: az, hogy magyaros vagy latin (deák) kultúrát képviseljenek-e oktatási-nevelési rendszerükben a református kollégiumok. Mindkét álláspont érthető és elfogadható volt. A reformkor szellemiségének megfelelően, teljesen természetes folyamatként zajlott az egész vita. A *Christian Wolff*, *Voltaire*, *Montesquieu*, majd *Leibniz*, *Kant*, *Schleiermacher* könyvein felnőtt protestáns értelmiség a református kollégiumok reformpárti nemzeti tudatát valló tanárok, diákok zöme az anyanyelvű oktatás mellett tört pácát. Az anyanyelvű oktatás és általában az anyanyelv térhódítása egyre markánsabb volt az egész társadalom életében, s ekkorra már Benkő Samut idézve politikai jelszóvá, illetve programmá nőtte ki magát. De a latin nyelvű oktatás pártfogóit sem lehet kárhóztatni, mivel ők a bécsi udvar németesítő politikájának ellenhatásaként tartották fontosnak a deákos művelődés továbbvitelét. A latinnal ugyanakkor bármelyik európai egyetemre beiratkozhattak, és az ottani tudományos életbe is beilleszkedhettek. A latin nyelv dominanciája, monopóliuma Csetri Elek szerint ekkorra már kezdett megszűnőben lenni, és a pálya fokozatosan kezdett megnyílni a magyar művelődés élharcosai előtt.

Amíg a Gubernium még ekkor is Bécs érdekeit képviselte, addig a Főkonzisztórium igyekezett a református kollégiumok érdekeit érvényesíteni. 1833-ban a Főkonzisztórium előbb elfogadta az előterjesztett, latin szellemű, aulikus szellemű – talán diplomáciai kényszer alatt született – *Norma Descendit*. Ebben ugyan részben megjelent a Szász Károly képviselte reformgondolat is, de néhány esztendő múlva, 1839-ben azonban ismét helyt adtak a módosító tervezetnek, amely a reformpártiak elképzelésének visszaszorítását szorgalmazta.⁸⁹⁸

A 19. század közepére gyors politikai és eszmei változáson mentek át a kollégiumok: a felvilágosodott racionalizmus átadta helyét a felgyorsuló polgári folyamatoknak, a nyugati ébredést és magára találást képviselő reformoknak. Abban a szüntelen harcban, melyben a Főkonzisztórium, illetve az iskolák gondnokai és tanárai részt vállaltak, nemcsak védekezésről, hanem a körülményekhez és lehetőségekhez mérten reformokról, korszerűsítésről, építkezésről és egyfajta fejlődésről is beszélhetünk.

Ez már a 18. század utolsó évtizedeiben, a Methodus megjelenésétől kezdve megmutatkozott: a rend, rendszeresség, a korszerűsödés pontos, világos igénye érvényesült a kollégiumi oktatásban. A reformok, tantervi újítások nemcsak a század végétől jelentkeztek, hanem szórványosan az egész századot végigkísérték a reformkísérletek, új elvek, tantárgyak, könyvek, jegyzetek, módszerek, csakhogy nem egységes program szerint. Ezek ekkor még elszigetelt jelenségek voltak, egymástól függetlenül jelentkeztek.⁸⁹⁹ Az egységesítés

⁸⁹⁴ Váró Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. i. m. 67.

⁸⁹⁵ Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831–1841). in. *Irodalomtörténeti Füzetek*, 9. sz., Budapest, 1957

⁸⁹⁶ P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története*. i. m. 232.

⁸⁹⁷ *Kemény Zsigmond naplója*. i. m. 4.

⁸⁹⁸ Bajkó Mátyás: *A magyarországi és erdélyi protestáns kollégiumok 1777–1848 között*. i. m. 77.

⁸⁹⁹ Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története*. i. m. 313.

gondolata csak a felvilágosult abszolútizmus oktatáspolitikájával együtt jelent meg, de Bécs kezében más érdeket szolgált, mint a református kollégiumok rendszerében.

A korszaknak rendkívül jelentős tanáregyéniségei voltak bármelyik kollégiumban mind a humán, mind a természettudományok katedráin. Jellemző, hogy a tudományok ugyan differenciálódtak, de a tanárok képzettsége legtöbbször mindenik tudományra kiterjedt. *Nagyenyeden* I. és II. Kovács József, Bodolai János, Herepei Ádám, Köteles Sámuel, Szász Károly, Péterffi Albert, Zeyk Miklós, Mentovics Ferenc; *Marosvásárhelyen* Makfalvi Dósa Gergely, Antal János, Péterffi Károly, Bolyai Farkas; *Kolozsváron* pedig Pataky Sámuel, Méhes György, Salamon József, ifj. Szilágyi Ferenc tanított. Nyilván a közismert iskolatörténeti monográfiák alapján csak néhányukat emeltük ki, de a sort mindenik esetben bővíteni lehetne és kellene. Joggal szólhatnánk több udvarhelyi tanárról, vagy a kis zilahi kollégiumról, ahol az akadémikus, nyelvkutató Gyarmathy Sámuel⁹⁰⁰ határozta meg az oktatás és tudományművelés szintjét, minőségét.

Egyáltalán nem mellékes az, hogy e korszak tanárainak műveltségét, szellemi orientációját, tudományos igényességét már *nem* elsősorban az egykori németalföldi egyetemek határozták meg. A külföldjárás új szellemi központok felé orientálódott. Az európai és hazai politikai történések következtében a peregrináció iránya főként német, svájci, holland, angol egyetemek felé irányult: Göttinga, Jéna, Halle, Wittenberg, Odera-Frankfurt, Lipcse, Leyden, Utrecht, Basel, Marburg stb.⁹⁰¹ Kisebb mértékben nyilván más egyetemeket is megemlíthetnénk, de elsősorban a megnevezettek szellemisége volt az, amely a szabadságharc kitöréséig az erdélyi reformkor képviselőinek gondolkodását, tapasztalatát, tudását és jövőlátását meghatározta.⁹⁰² A felsoroltak közül, miként azt már a korábbiakban is említettük, Göttinga szerepe volt különösen kiemelkedő. Csupán 1767–1808 között több mint 285 protestáns hallgatója volt.⁹⁰³ A sok száz peregrinus között olyanok hozták haza onnan Európa korszerű szellemiségét és tudományát, mint Méhes Sámuel, Gyarmathy Sámuel, Bolyai Farkas, Dósa Elek, Benkő Ferenc stb.⁹⁰⁴

Nagyon kevés nyoma van annak, hogy a tárgyalt időszakban ki és milyen kísérletet tett volna egy erdélyi, református jellegű tudományegyetem létrehozására. Az 1769-es Methodus javaslatai között olvashatunk egy négy korból álló, Erdély egészére kiterjedő közös *főiskolai tervszöveget*ről, mely sajnos továbbra is csak az elképzelés maradt.⁹⁰⁵ A 19. századi modern pedagógia és neveléstudomány iránt fogékony *Salamon Józseftől* tudjuk, hogy egy pályadolgozatban részletesen foglalkozott és elkészített egy *központi egyetemi tervszöveget*, amely alapvetően református jellegű tudományegyetem lett volna.⁹⁰⁶ Az 1832-ben, Kolozsváron benyújtott pályázat azonban nem terjedt ki egy universitas tartalmi és formai kereteire, hanem egy központi főiskolai tervszöveget jelentett mindössze.

3. 2. Egy lépésre a félévezredes céltól

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején Erdélyben elcsendesedett az oktatás a kollégiumokban. A szabadságharc elvesztése pedig ütemszerűen hozta magával a megszorító intézkedéseket az oktatási életben is. A szabadságharcot követő Bach-korszak legjelentősebb tanügyi tervezete a Thun-féle *Organisations Entwurf* volt. Az 1850-től életbe léptetett tervszöveg révén Bécs ismét véglegesen rendezni akarta a reformátusok oktatásügyét.⁹⁰⁷ Az elnyomatás, a megfélemlítés, az újranevelés korszakában megszületett tanterv

⁹⁰⁰ A Zilahi Református Kollégium Évkönyve 1991–1994. Közzétette Papp Zoltán kollégium igazgató, Zilah, 1994

⁹⁰¹ Szabó Miklós: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században*. i. m. 163.

⁹⁰² Kocziány László: *Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben*. i. m. 169–170.

⁹⁰³ *Magyar művelődéstörténet*. Szk. Kósa László. Budapest, 2002. 335.

⁹⁰⁴ Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. i. m. 132.

⁹⁰⁵ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. i. m. 306.

⁹⁰⁶ V. ö. Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. kötet. i. m. 257.

⁹⁰⁷ Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. i. m. 61.

fájdalmasan érintette az erdélyi kollégiumokat, annál is inkább, mivel az 1848-as országgyűlés 19. törvénycikkelye már megfogalmazta a felsőoktatásügy első magyar alapelvét: a tanítás és tanulás szabadságát.⁹⁰⁸ Az elmúlt százötven esztendő hitet és embert próbáló korszakainak szelleme ismét a kollégiumok falai között kísértett.

Az Entwurf retrográd tartalmával és céljával már nem a reformkor haladó szellemiségét, tudományos igényességét, illetve a nemzeti szellemben való nevelést szolgálta. Ez a bécsi politika legsötétebb, leginkább antidemokratikus nemzet- és protestáns-ellenességének korszakát idézte fel, mivel újra felvetette a kollégiumok klasszikus problémáit, az autonómiakérdést, a jogokat és kiváltságokat. Sok szempontból a visszaesés jelei mutatkoztak. A megtorpanás jelei látszottak a kollégiumok életében, sőt a teljes iskolarendszerben. Az a reformkori gondolat, hogy az egyházi és a világi iskolákat szét kell választani,⁹⁰⁹ ekkorra már teljes mértékben átköltözött a köztudatba. Részben ennek következménye az is, hogy a teológiaoktatást is kezdték különválasztani. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharcig szinte mindegyik kollégiumban volt lelkipásztorképzés, illetve bölcséleti oktatással egybekötött teológiaművelés. A forradalom és szabadságharc után a kisebb és nagyobb kollégiumok teológiai tanszékét az enyedi kollégiumhoz csatolták. Kolozsvári székhellyel pedig 1854-től egyesített *Theologicum Seminarium* kezdett működni az enyedi és kolozsvári „főtanodák együttes erejével”.⁹¹⁰

A kiegyezést megelőző közel két évtizednyi időszakban az erdélyi magyarság számára nem adatott lehetőség arra nézve, hogy a tudományegyetem-kérdést napirendre tűzze. Nemcsak a reformátusok tudományegyetem-gondolata, de a többi felekezet tudományos intézményre vonatkozó elképzelése is csorbát szenvedett. A forradalom kitörését követő hangulatban, az unió gondolatának megfogalmazódása után, a legszükségesebb és a legrövidebb időn belül mindez a megoldandó kérdések közé tartozott erdélyi szinten általában. Nemcsak a reformátusok számára volt fontos ez a kérdés, hanem mindenkinek. Bár a felekezeti iskolák, kollégiumok tanárképviselői jelentkeztek egy-egy újszerű és kivetelezésre megfelelően kínálkozó elképzeléssel, mégis alapvetően mind egy felekezetek feletti, egyetemes és egy országos szükségletet kielégítő igénynek kívántak eleget tenni.

Dolgozatunk központi gondolatmenetéhez kapcsolódva, számunkra nem mellékes, hogy az említett korszakban a két fő elképzelés⁹¹¹ közül egyik éppen annak a Szász Károlynak a tollából került ki, aki a nagyenyedi katedrán előbb a jog-, majd természettudományokra oktatta a fiatalokat. Szász Károly az erdélyi reformkor azon kevés enciklopédikus gondolkodású kulcspedagógusai közé tartozott, aki prófétikus látással tartotta szem előtt a nevelés jövőjére nézve nélkülözhetetlen fontosságú szerepét, jelentőségét. Pontosán tudta, mennyire nem mindegy az, hogy kiket, miket és miként nevel, illetve oktat a társadalom számára. A magas szintű tudományosságra való oktatás az öntudatos, hívó elkötelezettségű nevelés számára kulcsfontosságú volt, mivel Szász gondolataiban a nevelés milyensége és minősége határozta meg a társadalom fejlődését.⁹¹²

A forradalom és szabadságharc után egyre nagyobb természetességgel és egyértelműséggel Kolozsvár törekedett Erdély fővárosává válni. Itt volt a politikai élet főhadiszállása, csakúgy, mint a tudományos és közművelődési intézmények centruma. Nyilván nem tehetjük meg, hogy Nagyszeben, Marosvásárhelyt, Nagyenyedet ne hangsúlyozzuk méltóképpen, ám Kolozsvár szisztematikus és mindent átfogni akaró

⁹⁰⁸ V. ö. P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története*. i. m. 324.

⁹⁰⁹ Bajkó Mátyás: *Fejezetek a reformkori magyar köznevelés történetéből*. i. m. 118.

⁹¹⁰ V. ö. P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története*. i. m. 346.

⁹¹¹ Gaál György: *Egyetem a Farkas utcában*. Erdélyi Magyar Műszaki Tud. Társaság. Kolozsvár, 2002. 33. Az első javaslatot Szabó József orvosprofesszor, a Kolozsvári Orvosi-Sebészeti Tanintézet tanára fogalmazta meg: Tudományos egyetem (universitás) Kolozsvárrt címmel. A másodikat pedig az említett Szász Károly, melyet 1848. augusztus 16-án az unióbizottság el is fogadott.

⁹¹² *Kemény Zsigmond naplója*. i. m. 12–13. Szász Károly számára a nevelés „jelent iskolai munkát, közéleti tevékenységet, tudományos búvárkodást, egyszóval mindent, ami diákokat és felnőttest cselekvő hazafiságra buzdít”.

törekvése megállíthatatlan volt. Az egyházak, az evangélikusokat – és itt elsősorban a szász lutheránus egyház tudományközpontját – leszámítva, a római katolikusok és unitáriusok is Kolozsváron működtették legjelentősebb iskoláikat, tudományos művelődési központjaikat. Itt jött létre 1859-ben az Erdélyi Múzeum Egyesület, a legrégebbi erdélyi tudományos egyesület. Az erdélyi református egyház is egyre nyomatékosabb céltudatossággal koncentrálna szellemi potenciáját Kolozsvárra.

Erdélyben a kiegyezésig sok vajúción kellett a hazai felsőbb szintű tudományos élet útkeresésének átmennie, és csak 1867 után teremtődött meg az a helyzet, melyben létre lehetett hozni azt az erdélyi tudományegyetemet, amelyben az óhajtott felekezeti és egyetemes nemzeti szempontok érvényesülhettek. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy Bécs politikai nyomása eresztékeiben meggyengüljön, és a kiegyezésen munkálkodó, a fejlődés és haladás erőinek képviselői konkrét és cselekvőképes helyzetbe kerüljenek.

A tudományegyetem létrehozására tett kezdeti lépések Berde Áronhoz, a Királyi Jogakadémia tanárához fűződnek. Az 1867 október 24-én, Eötvös József miniszternek megküldött javaslat kivizsgálása mintegy három esztendeig tartott, és 1870. május 11-én megszületett az a törvényjavaslat, amelyet a parlamentnek be is nyújtott. Gaál György elsőként ismertette ezt a tervezetet és a javaslatcsomaghoz kötődő indoklást.⁹¹³

Két esztendőre volt szüksége az erdélyi értelmiségnek, illetve a tudományért harcoló és áldozatot vállaló főúri rétegnek ahhoz, hogy 1872. november 11-én végre megindulhasson Kolozsváron 258 diákkal, négy karon a legfelsőbb szintű tudományos művelődés.

A több évszázados álom megvalósulásának létrejöttével foglalkozó szakirodalom egyre gazdagodó sorához mindössze azzal szeretnénk hozzájárulni, hogy kiemelt fontossággal hangsúlyozzuk a nagy múltú református kollégiumok intézmény-, egyetemalkotó szerepét. Elsősorban azokat a tanárokat, akik már az első években helyet kaptak a Ferencz József Tudományegyetem tanári karában, másodsorban a kollégiumok padjaiból érkező, megfelelő alapképzettségű és nagyszámú hallgatói utánpótlást, harmadszor azt az intézményi háttérrel, amelyet az erdélyi református kollégiumok halmoztak fel és biztosítottak az évszázadok során összegyűjtött szellemi és tárgyi értékükkel. A kollégiumok mindenben ráhangolódtak a tudományegyetem által beindított folyamatokra, de az erdélyi iskolázásra, tudományművelésre amúgy is jellemző volt az az igény, hogy mindenkor összeegyeztessék azt, ami erdélyi és magyar az európai és örök emberi értékekkel.⁹¹⁴

---

⁹¹³ V. ö. Gaál György: Egyetem a Farkas utcában. i. m. 39–40.

⁹¹⁴ *Erdély magyar egyeteme*. i. m. 138.

VIII. Fejezet

Isteni mandátum egy kálvinista művelődési program megvalósítására

A vallásszabadságot Európában elsőként törvénybe foglaló és deklaráló Erdélynek több száz esztendőtt kellett várnia az 1872-ben, Kolozsváron létrejött, első felekezeti, önálló magyar tudományegyetemre. Ezzel a ténnyel kilépünk dolgozatunk tulajdonképpeni tárgyköréből. Az állami támogatással megalapított és fenntartott, országos célt szolgáló egyetem immár túlhaladta a korábbi felekezeti jelleget, szándékot és kereteket. E tekintetben is korszakos jelentőségű előrelépésnek számított.

Dolgozatunkban, az erdélyi református universitas-gondolat több évszázados sorsának folyamatos, elkötelezett és öntudatos küzdelméről nyújtottunk átfogó *szintézist*. Ismerve a református művelődés, azon belül is a magas szintű oktatási képzésformákra tett kísérleteket, terveket és részleges megvalósításokat, itt az összefoglaló gondolatok rendjén kijelenthetjük, hogy az évszázadok során nem volt számottevő időszak, amikor eleink ne keresték volna az „egyetem-errigálás” modus vivendijét.

Erdélyben, a tárgyalt időszak tudományos művelődéséért felelősséget érző és vállaló emberek, a „napirendről” le nem vett terv örökös folyamatában mindvégig egy több támpilléren álló református háttérű, szellemiségű tudományegyetem létrehozásáért küzdöttek. Itt azonban ilyen, a korabeli európai paraméterekkel mérhető universitasról nem beszélhetünk. Ám az elképzelt, megtervezett, vagy részben megvalósított, felsőbb szintű tudományosságot is felvállaló kollégiumok története, illetve a bennük folyó felelősségteljes és igényes munka arról tanúskodik, hogy az erdélyi iskolák tudományművelői mindent megtettek a korszerű és magas szintű oktatás érdekében.

Az erdélyi református universitas-gondolat a történelem során csak mint megvalósításra váró terv vagy szándék jelentkezhetett. Az egyetem-terv mellett tudunk több olyan főiskolai kezdeményezésről és szándékról, amelyek szintén nem valósultak meg. Az ismertebbek közül időrendi sorrendben megemlíthetjük azokat, amelyekről tudomásunk van. (1) János Zsigmond 1564–1570 közötti egyetemalapítási szándékát; (2) Az 1605-ös nagykirályi zsinaton felvetik egy főiskola állításának ügyét; (3) Apáczai Csere János 1658-ban Barcsai Ákos fejedelemnek benyújtott akadémia tervezetét; (4) Kovásznai Péter püspök 1672 február 13-án Teleki Mihály tanácsosnak akadémia ügyben tett előterjesztését. (5) A marosvásárhelyi Comissio Litteraria által elkészített, 1769-es Methodus Docendijét, amely egy négy karral létrehozandó főiskola tervét fogalmazta meg. (6) A modern erdélyi pedagógia úttörőjének Salamon József kolozsvári tanár 1832-es pályamunkáját, melyben egy református központi egyetem képét „rajzolta meg”. A felsoroltak között nem említettük meg Mária Terézia egyetemalapítási tervét 1761-ből, amellyel az erdélyi felsőoktatást kívánta „megoldani” végérvényesen. Ez az elgondolás azonban idegen-jellegénél fogva mégsem sorolható az említettek közé, mivel teljesen más szándék, gondolat és terv fogalmazódott meg alapvető céljában.

Sajátos értelemben és tartalommal az életre nem kelt tervek között mégis megvalósult a gondolat, az akarat. Igaz, hogy tartalmi és formai szempontból az abszolút céltól és mércétől eltérve. Erdélyben a tárgyalt időszakban beszélhetünk főiskolai szintű kollégiumokról, amelyek humán erőforrás és tárgyi állományuk tekintetében, illetve háttérintézmény hálózatukkal sok esetben megközelítették az egyetemi szintet. Az erdélyi református felsőbb szintű művelődésben konkrétan a kollégiumok voltak évszázadokon át azok az oszlopintézmények, amelyek szüntelenül biztosították a tudományos élet utánpótlását az ország számára. Ezek között tartjuk számon: (1) Bethlen Gábor 1622-ben alapított *Collegium Academicum*át; (2) a puritanizmus fellegvárában működött és 1660-ban tragikus véget ért váradi *Scholae illustre*-t; (3) a nagyenyedi *alma matert*, mint gyulafehérvári jogutódot; (4) a

Gyulafehérvárt, Sárospatakat magába magába ölelő *marosvásárhelyi kollégiumot*; (5) az Apáczai által lendületet kapott *kolozsvári kollégiumot*; (6) a nagybányai *schola rivulinat*, amelyet 1755-ben lefokoztak. A felsoroltak közül ugyan egyik sem volt klasszikus európai értelemben vett és szervezett egyetemi központ, de a katedráinál időről időre olyan kiemelkedő egyéniségek, tudós professzorok álltak, akik saját koruk és társadalmuk fölé magasodva emelték fel egyházuk, népük „kicsinyeit”. Nyilván ezt a felsorolást mind Belső-erdélyi (Székelyudvarhely, Szászváros), mind partiumi (Szatmárnémeti, Máramarossziget) viszonylatban tovább kellene folytatnunk, mivel mindegyik gimnáziumi vagy főiskolai rangú kollégiumban volt egy-egy tudós tanár, aki meghatározott ideig ugyan, de irányítása mellett felsőbb szintre emelte az oktatást.

Az előbbi felsorolást illetően, a dolgozat során különböző jelentéstartalmú megnevezésekkel – *Collegium Academicum, Akadémia, Scholae illustre, Gimnasii, Universitati, Atheneo* – találkoztunk, amelyek árnyalati különbségjegyeket viseltek magukon. Közös volt bennük az, hogy mindegyik igyekezett adottságaihoz mérten eleget tenni és lehetőségeihez képest hozzájárulni a teljes körű és magas szintű erdélyi református oktatási program megvalósításához. A gondolat, a kezdeményezések vagy megvalósítások **református jellegét** azért kell *egyfelől* hangsúlyoznunk, mert a kálvinista eszmeiséget képviselő kollégiumok a maguk több évszázados, igényes, következetes, tudományos fejlődésre nyitott oktatási-nevelési rendszerével egy nagyon gazdag örökséget hagyományoztak az utókorra. Országépítő reformátorainknak volt olyan jövőbelátó reménysege és bátorsága, amellyel szabad teret nyitottak a folyamatos hazai iskolázás előtt. Sőt egyetem-gondolatukban, még ha az terv szintjén is maradt, rendelkeztek olyan szabadságfokokkal és nyitottsággal, amely lehetővé tette számukra „egy mindig felfelé ívelő, folytonos fejlődési folyamatban az önmaga újjáteremtését, mégpedig egy mindig magasabb szellemi és erkölcsi szinten”.⁹¹⁵

Nem a református egyház és tudományos művelődés képviselőitől függött, hogy az évszázadok során az egyetemért folytatott heroikus küzdelem sorsa úgy alakult, amint azt láthattuk. A tudományos művelődés képviselői, a gazdag örökséget mindenek ellenére folyamatosan gyűjtötték és következetesen továbbadták. A protestáns kollégiumok és iskolarendszer reformációs *örökségét*, szellemi-lelki *sajátosságait*, amellyel egy új típusú ember és társadalom létrehozásán munkálkodtak, Gaál Botond több jelentős tanulmányában is összefoglalta.⁹¹⁶ A magyarság arcára sajátos vonásokat rajzoló örökséget és szellemi-lelki értékeket felsoroló megállapítások közül a következőkben néhányat megemlítünk: (1) „érvényesítették az evangéliumi keresztyénség gondolatvilágát mind a társadalmi és egyéni életben, mind a tudományban, mind pedig a nevelő munkában”; (2) követendő vezéreszmének tekintették azt a reformátori gondolatot, hogy minden embernek Isten dicsőségét és az ember javát kell keresnie és szolgálnia; (3) „azt a reformátori gondolatot képviselték, hogy a hit tudás és ismeret nélkül nem teljesebb ki az emberért végzendő széleskörű szolgálatban”; (4) a protestáns szellemiség „nagy jótéteménye volt a tudományközvetítés szorgalmazása és a tudomány művelés felkarolása”; (5) „a reformáció felszabadította az egyházat az alól az egyoldalú szemlélet alól, hogy az egyház tanítói tevékenysége kizárólag a hitéletet, az üdvösséget szolgálja”; (6) a munkát istentisztelettel egyenértékű szolgálatnak tekintették; (7) „a reformáció a maga új teológiai felismeréseit és tudományosan átgondolt rendszerét nem akadémikus intézményi elzártságban kívánta művelni, hanem egyenesen a nép felé fordult”; (8) a magyar művelődéstörténet felé irányítja figyelmünket az a tény, amely arról tesz bizonyosságot, hogy „a magyar irodalom legjelesebb nagyjainak igen tekintélyes hányadát a protestánsok, főként a reformátusok adták.” Érdemes az említett tanulmánybeli megállapítások mellé helyezni László Dezső négy pontban összefoglalt meglátásait,

⁹¹⁵ Gaál Botond: *A keresztyén nevelés mint a lelki házzá épülés munkája*. i.m. 2.

⁹¹⁶ Gaál Botond: *A protestáns iskolarendszer hatása Szatmár szellemi arculatának kialakulására*. Kézirat, Csenger, 1996. 5-6. Gaál Botond: *A keresztyén nevelés mint a lelki házzá épülés munkája*. i.m. 4-5.

konklúzióit, amelyek a református kollégiumok szellemiségéről vallanak.⁹¹⁷ Ugyanitt többek között arról győz meg, hogy „a református kollégiumok nemcsak a magyar református egyházon, hanem az egyetemes magyar szellemi életben is állandó”, meghatározó szerepet játszottak.

A református jelleget *másfelől* azért is kell kiemelnünk, mivel a felekezeti és nemzeti szempontból sokszínű Erdélyben, a kálvinista iskolakultúra képviselői és oktatási programja mellett megtaláljuk a római katolikus, az unitárius és a szász evangélikus terveket, kezdeményezéseket, részleges megvalósításokat is. Dolgozatunk *előszavának* utolsó soraiban azt mondtuk, hogy az egyetem-gondolat ma is él, ma is örökös napirendi kérdése az erdélyi magyar egyházi és civil társadalomnak csakúgy, mint a politikumnak. A kérdés tehát ma, a 21. század elején is megoldásra, a terv megvalósításra vár. Az egyetemért folytatott heroikus küzdelem története napjainkig mindössze egy fejezettel, egy *epizóddal* „lépett előrébb”.

Az egyetem-kérdés rendezéséhez soha nem volt elégséges a „csak” a vallásos/felekezeti akarat és háttér, vagy a társadalmi szándék és igény. Mindenkor szükség volt a politikai akaratra is. Erdély „aranykora” után a politikai szándék és akarat csak nagyon rövid időre nyilvánult meg támogatólag. Ez a többnyelvű és pluralista berendezkedésű országrész az évszázadok során volt már különálló ország, vajdaság, a nemzeti eszmét továbbmentő országrész, önálló, független fejedelemség, Bécsnek alárendelt nagyfejedelemség, Magyarország szerves része, s ma immár közel száz esztendeje egy Romániához csatolt idegen test. Az erdélyi magyarság jelenlegi élethelyzetét ma egy szóban lehet jellemezni, összefoglalni: *kisebbségben*. Ez a kifejezés egy poszt- és nacionálkommunista, identitását kereső utódállamban különösebb magyarázat nélkül is választ ad sok mindenre.

A múlt rendszer retrográd örökségét magával cipelő ország még el sem jutott önmaga újkori öndefiníálásához, megtisztulásához, amikor beköszöntött az *európai uniós taggá válás* korszaka. Azt, hogy a „közös hazában” változik-e valamit Erdély jogállása, illetve, hogy ez milyen hatással lesz az élet alakulására, munkánk szempontjából, a Bolognai-folyamatot leszámítva, azt ma még sűrű homály fedi. Tény, az hogy az önálló magyar tudományegyetem, illetve a teljes körű anyanyelvű felsőoktatás kérdése Erdély viszonylatában *ma még megoldatlan, rendezetlen* kérdés. Pedig a nemzetközi jogi dekrétumok pozitív támogatást nyújtanak az egyetemalapításhoz, sőt a teljes körű felsőoktatás kialakításához. Ugyanakkor Románia Alkotmánya is úgymond garantálja a kisebbségek tanuláshoz való jogát. Politikai akarat még sincs a Tanügyi Törvény konstruktív kijavítására és annak alkalmazására, életbe léptetésére. A korábbi nagy múlttal és hagyományokkal rendelkező egyetemek rehabilitációja (Babes–Bolyai Tudományegyetem, marosvásárhelyi Orvostudományi Egyetem) sem oldódott meg, így a „magyar vonal”⁹¹⁸ magyar nyelvű karok hiányában, kénytelen megelégedni szakokkal, évfolyamokkal, csoportokkal. Az 1989-es változást követően létrejött egyházi háttérű alapítványi egyetemek (Sulyok István Református Főiskola, Partiumi Keresztény Egyetem, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem) pedig részmegoldásos akkreditációs közjáték kulisszái között keresik a megoldást, a törvényesen elismert működés normális lehetőségét.⁹¹⁹ Közben az erdélyi magyarság felsőoktatásban érintett és érdekelt rétege ismét egy teljesen új helyzet kihívásainak kell megfeleljen. Ez pedig a Románia lassan teljes körű európai uniós taggá válásával jelentkező összes problémakört felöleli. Az európai trend kulcsfontosságú kérdése a Bolognai-folyamatba való bekapcsolódás, a felzárkózás, a harmonizáció teljesen átírja a felsőoktatási élet modern történelmét. Az egységes európai

⁹¹⁷ Vö. László Dezső: *Református kollégiumaink szellemi öröksége*. Minerva Kiadó, Kolozsvár. Klny. A Református Szemle, 1943. évi 23–25. számából

⁹¹⁸ Murvai László: *Körkép a romániai magyar oktatásról 1990–2007*. Kiadja: Editura didactică și pedagogică. Bukarest, 2007. 190–280.

⁹¹⁹ A Nagyváradon működő Partiumi Keresztény Egyetem időközben akkreditációt nyert, de a különböző szakok elismertetése még hosszú folyamat eredménye lehet. Ezt a munkát olyan tudattal kell végezni, hogy közben bármilyen fordulatra lehet számítani romániai viszonylatban. Rossz emlékként él bennünk az, amikor az erdélyi történelmi felekezetek által 1921-ben alapított egyetemet a román állam egy mozdulattal beszüntette. Ez utóbbi gondolat Tolnay István tanügyi tanácsos szíves közlése alapján.

felsőoktatási térség kialakításán munkálkodó folyamatban a magyar református felsőoktatás, ezen belül a teológiai képzés is teljesen új oktatáspolitikai elvekkel, szempontokkal, elképzelésekkel, varázsszavakkal, fogalmakkal találkozik. Olyan kérdések elé állítanak bennünket, amelyeket meg kell válaszolnunk, sőt sorshatározó módon és tényezőként beleszólva, a számunkra leginkább járható utat kell megtalálni.⁹²⁰ Ezek a kérdések többek között, amelyekre egyházi felsőoktatásunknak is választ kell adniuk, egyszerre lehetnek nagyszerű lehetőségek, vagy éppen a korábbi tartalmi és formai célok megszűnéséhez vezető veszélyek.

Az átmeneti korszakra jellemző sajátosságokat magán hordozó folyamatról jelenlegi stádiumában elhamarkodott lenne konklúziószerű véleményt mondani, vagy megállapításokat tenni. A folyamat vége még távolabb van. Igaz, egyfelől a román politika felemás viszonyulása, az egyetem és általában a magyar kisebbségi oktatás, másfelől pedig a Bolognai-folyamat eddig megismert trendje, rendszere és struktúrája folyamatosan kétségeket ébresztenek bennünk, annak pedig már egyértelmű jelei mutatkoznak, hogy az erdélyi oktatás gyakorlatában és eredményeiben is kevésbé igazodik a dolgozatunkban feldolgozott korabeli eszményekhez, igazságokhoz. Azokhoz, amelyeket a biblikus alapokon szervezett, tudományos igényű, a civil társadalmat formáló és építő, népet, közösséget szolgáló és nemzetet megtartó enciklopédikus egyetem-eszme évszázadokon keresztül képviselt. Látjuk, hogy bizonyos mértékben rendelkezünk a mindenkori egyetem alappilléreivel – diákokkal, tanárokkal, háttérintézményekkel –, de ezzel együtt mégsem látjuk pontosan a bemeneteli tényezőket és kimeneteli eredményeket.⁹²¹ Azt látjuk, hogy a mai posztmodern társadalmat kiszolgáló, gyors és használható ismereteket kínáló felsőoktatási rendszerben szinte kizárólagosan csak az abszolút gazdasági és piaci elvek dominálnak. Ezek az elvek pedig nem tartanak igényt Isten Kárpát-medencei magyar népe, a társadalom javát kereső és azon munkálkodó, hit és tudás egészséges „házasságában” élő, munkálkodó anyanyelvű tudományegyetemre. Az elit- és tömegképzésre berendezkedő európai egyetemek sorában átalakulnak a fiatalok egyetemválasztási igényének mutatói, a korábbi szellemi-lelki orientációs pontok is máshová kerülnek, és az egykori peregrinusokra jellemző gondolkodás: a hazajönni, a megszerzett tudományt a szülőföld szolgálatába állítani, azt a nemzet hasznára és építésére fordítani, illetve a hazai tudományegyetem kiépítésére törekedni, immár nem fog tartozni a prioritások közé. Ezért is érezzük jelenlegi helyzetünkben azt, hogy felelősségünk hatványozottabban megnő, és immár nem elég pusztán az – akármilyen, csak legyen – önálló magyar felsőoktatás megteremtésén munkálkodni, hanem a keresztyén etika egyik alapkérdésének is tekinthető *hogyan*-t kell korszerűen és gazdag reformátori örökségünk elvei szerint felvetni, képviselni.

Természetesen az átmeneti állapot, az új helyzet nem jelent kizárólag rosszat. A történelem eseményeinek alakulását Krisztus-felől tekintő ember még a dekadens efézusi szünkretista világban is meglátta az ígéretes munkára megnyílt új-kapu lehetőség alternatíváját. (1 Kor. 16,9)

Dolgozatunk bevezetőjének utolsó soraiban megfogalmazott gondolatra, a megvalósítás mikéntjére, hogyanjára és a belőle fakadó kérdésre nem adtunk választ. Itt sem tesszük ezt. Ellenben fontosnak tartjuk megfogalmazni és hangsúlyozni azt, hogy tudós, hitvalló erdélyi eleink *mit és miért tartották minden időben és élethelyzetben szent küldetésüknek, illetve miért tekintették Istentől kapott mandátumnak a magas szintű református művelődés ügyét?* Alapkérdésünk továbbiakat vet fel: (1) Mi teszi indokolttá minden időben, hogy olyan eszmeiségű felsőoktatásról beszéljünk, amely öndefiníciójában a református jelleget nemcsak díszítő jelzőnek tekinti, hanem teljes tartalmi és formai valójában jövőt hordozó alternatívának gondolja? (2) Miért szolgálná jobban Erdély jövőjét, akár a magyarság

⁹²⁰ Fazakas Sándor: Európai felsőoktatás és hittudományi képzés. in. Református Tiszántúl, 2008/3–4. 16–21.

⁹²¹ Gaál Botond: A keresztyén nevelés mint a lelki házzá épülés munkája. i. m. 1–10.

megmentését egy olyan egyetem, amely a kálvini eszmeiség jegyében szerveződik? (3) Mitől lehet jobb, másabb egy református szellemiségű-lelkiségű egyetem vagy főiskola? (4) Mitől reformátusok a tervek, a gondolatok, a szándék, az akarat? (5) *Mi ad kálvinista jelleget mindenkor az erdélyi református universitas-gondolatnak?*

A felvetett kérdések megválaszolásakor szeretnénk elkerülni azt, hogy felekezeti szűklátókörűséggel legyünk vádolhatóak. Ellenben biblikus, hitbeli meggyőződésünkből fakadó, jövőbe mutató és a vállalható alternatíva helyessége mellett, a következőkben konkrét történelmi összefüggésekbe ágyazott válaszokat fogalmazunk meg.

Az egyetem, illetve a felsőbb szintű oktatás vállalására kapott mandátum kálvinista jellegét *először* is biblicitásában és hitvallásosságában, *másodszor* individuális és kollektivista jellegében, *harmadszor* az iskolák felépítési rendjében érvényesülő szervezeti jellegben látjuk, és *negyedszer* a mindenkori konzisztoriális egyházat tekintjük a történetek egyik kulcsszereplőjének.

1. A biblikus és hitvallásos jelleg

A 16. század első felének kontinentális összefüggésű és hatósugarú totális krízisei között, a magyar nemzet egy abszolút kilátástalan völgy-helyzetbe került. A szellemi-lelki és morális eresztékeiben megbomlott ország a legyőzöttség, szétszórtság, belső megosztottság és magára maradottság deprimáló állapotába zuhant. A teljes körű reménytelenség és bizonytalanság zűrzavaros nyomorúságában a Pál apostoli „kicsoda szabadíthat meg?” (Róma. 7,24) kérdését sóhajtotta a Kárpát-medence magyarsága. Állapotuk okaira, miértjeire választ vártak, kerestek. Olyan Péter-hitű emberekre volt ekkor szükség, akik apostoli látással és gondolkodással „az örök élet beszédéhez” (János 6,68) való menekülés-megtérésben adták meg a választ. Ők voltak azok a „Magyar Papok”, akik „az Úr szavára ismertek” (Baja Mihály), akik a szenvedések traumájából önmagától kilábalni képtelen népet az evangélium és Krisztus-közelség közösségébe vezették. Rajtuk keresztül a feltámadott Krisztus ült le választottai körébe, Aki Szentlelke által „megnyilatkoztatta elméjüket, hogy értsék az írásokat”.⁹²²

A kinyitott Szentírás korszakos változások megindulásához adott kezdő impulzusokat. A történelem Ura, akit nem ismertek, most egyszerre magyarul, közérthetően szólalt meg a nép között. A hallásból nyert, felébresztett hit (Róma 10,17) országos hódítóútra indult. Az egyre szélesedő körben terjedő evangélium hatására pedig az elesett, szenvedő nép kezdett magához térni. Isten-ismeretét, Teremtőjéhez fűződő kapcsolatát, illetve személyes és kollektív állapotát új, biblikus szempontok szerint kezdte átgondolni, átértékelni.

Az ország népe kritikus ponthoz érkezett amikor megértette szenvedése okát. A történelmi eseményeket, történéseket immár a Szentírás tükrében, Isten ígéje alapján kezdte értelmezni. Ez volt tulajdonképpen nemcsak az erdélyi, de az egész magyar reformáció központi kérdése is.⁹²³ A Krisztus-felől értelmezett történelem-szemléletben értették meg, hogy mindaz, ami a nemzettel történt, nem egyéb, mint Isten büntetése, Akitől elpártoltak, Akinek útjáról letértek. A büntudatra ébredt nép alaphangja az önvád, a bűnbánat lett. A

⁹²² Lukács 24,41. Érdekes a vers két kifejezése: *megnyilatkoztatni*, azaz az eredeti szöveg értelmében Jézus megnyit, áttör valamit, áthatol valamin, ami zárt. Mindezt azért teszi, hogy az elmét bezáró, „elmezavart” okozó homályból kiszabadítsa azt a képességünket, amellyel megérthetjük, felfoghatjuk és megláthatjuk a történések összefüggéseit. A másik kifejezés *érteni az Írásokat*, azaz együtt lenni, együvé tenni, összetenni a felfogásokat, a gondolatokat, eszméket. Jézus, amikor meg akarja értetni az Írásokat velünk, akkor tulajdonképpen összhangba akarja hozni a mi gondolkodásunkat a sajátjával. Azért töri át a ködfalat, mely az értelemre borult, hogy segítsen önmagára hangolni bennünket.

⁹²³ Juhász István: *Hitvallás és türelem*. Dolgozatok a református teológiai tudományok köréből. Új sorozat 2. Kolozsvár, 1996, 22.

Magyar Papok jeremiási hangvételű és tartalmú, kemény, prófétikus igehirdetési bűnbánatra és önvizsgálatra szólítottak fel. Az ország népének a jó, járható, helyes útra kellett visszatérnie. Meg kellett tanulniuk, hogy az emberi történelem csak akkor fedt egymást az üdvtörténettel, ha a nép megtér és rááll arra az „örök ösvényre” (Jer. 6,16), amely a *kiutat* jelenti számukra. Ezt az utat önszántából, szabad akaratból kell választaniuk, és azon engedelmeskedniük annak, Aki velük és nem nélkülük alakítja az életet.

A vigaszt kereső nemzet számára a szenvedő Krisztussal való azonosulás biztos fogódzót jelentett. A megváltó, szabadító Isten irgalma és kegyelme Krisztus felől megérkezett, és Benne rátaláltak a reménység forrására. A nemzeti misszió zászlóvivő-reformátorai biblikus gondolkodásukkal, Krisztus-felől jövő látásukkal, szilárd hitükkel és halált megvető⁹²⁴ bátorsággal álltak a nép között. Az összeomlások utáni évtizedekben meggyőződéssel és erősödő hangerővel hirdették, hogy Isten velük van. Elhitték, hogy a történelem és népek megváltója a magyar nemzet sorsa felől is rendelkezett.

A kinyitott és kézbe vett Bibliára támaszkodó és épülő, nemzetébredtő munka folyamatosan mélyítette a felnövő generációk tudatában a kálvini tanok életmentő gondolatait. A feltartóztathatatlanul beindult peregrináció, illetve az *intermissziós szíj-szerepet* betöltő reformátorok állandó összeköttetést biztosítottak a hazai és európai reformáció képviselői között.

A magyar reformáció külön érdekessége, hogy hazai reformátoraink kevés kivétellel ugyan, de nem voltak direkt, személyes kapcsolatban Kálvinnal. Erdélyben a kálvinizmus eszméi mégis sajátosan, a helyi jellegzetességekkel természetes szümbiózusban hatottak. Kálvin direkt személyes, vagy indirekt hatásának vitatott vagy vitatható kérdését igyekszik helyére tenni Hörcsik Richárd egyik korábbi tanulmányában. A téma felülvizsgálása során és alaposan doktumentált konklúziójában rámutatott arra, hogy Kálvin 16. századi Kárpát-medencei recepciójában sokkal több a direkt hatás, mint azt a korábbi munkák, tanulmányok, de főként Ravasz Imre gondolatai sugallták vagy megállapították.⁹²⁵ Talán nem is véletlen, hogy az *augusta variata* utáni nyitott, racionalista gondolkodású Melancthon, vagy a genfi Béza, vagy Bullinger Henrik, vagy a strasbourgi Bucer mind a kálvini *Institutio*, keresztyén vallás predestinációs élet- és gondolatrendszerét közvetítették a peregrinusok felé. A predestináció tana amúgy a maga kétélűségével mérhetetlenül nagy rizikót jelentett a fatalista hajlamot Ázsiából magával hozó magyarság számára. Itt bizonyos mértékig igazat adhatunk Varga Lászlónak, aki szerint az ős-fatalizmus, amely mélyen gyökerezik népünk lelkébe és az hamar önmagára talált a kálvini predestinációs tanban.⁹²⁶ Ám a nemzeti misszió és evangelizáció ügye a Szentírást alaposan ismerő, józan gondolkodású, kontinentális összefüggésekben látó és gondolkodó, illetve a helyi követelményeknek megfelelően cselekvő emberek kezébe került. Megértették, hogy a *történelem Ura* még bűnei ellenére sem vetette el a magyar nemzetet, hanem *kegyelméből kiválasztotta* a megtérőket, és a reformációban új életre támasztva rehabilitálta őket.

Erdély számára a 16. század második felétől az új történelmi-politikai konstelláció életreszóló kihívást jelentett. A nemzeti és nyelvi szempontból is pluralista berendezkedésű, országos méretű és jelentőségű fejedelemséget nem zökkentette ki új szerepköréből a begyűrűző interkonfesszionális polémiák hullámszáma sem. Stabil politikai háttérrel nyitott teret a konfesszionalista „betöréseknek” és útkereséseknek. Az eredmény ismeretes: dogmaszabad igehirdetés, azaz vallásszabadság, Torda, 1568. A magyar államiság eszméjét

⁹²⁴ Belényesi Gergely levele Kálvinhoz. in. S. Szabó József: A Helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Függelék. in. D. D. Dr. Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Fordította S. Szabó József. Debrecen, 1912. 177–180. A kevésbé ismert magyar reformátor peregrinációs útjáról való hazatérése előtt szenvedélyes hangú levélben kérte Kálvint, hogy ő is imádkozzon Istenhez szegény, elesett magyar népéért. Ebben a levélben fogalmaz meg ilyen gondolatokat, hogy: „... a legközelebbi nundinaen visszaindulok hazámba, hogy az elnyomott egyháznak szolgálhassak. Hogy ez az én életemet vagy halálomat kívánja-e, azzal nem gondolok, csak Isten dicsőségére legyen szolgálatom”.

⁹²⁵ Hörcsik Richárd: Kálvin és a 16. századi Magyarország. *Theológiai Szemle*, 1990. 341–347.

⁹²⁶ Varga László: *Élő hitkérdések*. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet kiadása, Marosvásárhely, 2008, 85.

öntudatosan felvállaló fejedelemség már a kezdet kritikus pillanataitól politika, hit és tudomány kérdésében egy haladó társadalom képét mutatta. Természetesen a haladás nem jelentett minden esetben fejlődést is.

Az 1556–57-i országgyűlések több ízben is foglalkoztak az egyházi javak állami tulajdonba vételével. E mögött az időközben már megerősödött és vezető pozícióhoz jutott protestáns új-arisztokrácia, főúri réteg nyomásgyakorlását kell látnunk, akik „Isten dicsőségére és az ország közös hasznára”⁹²⁷ iskolákká szándékozták átalakítani előbb a marosvásárhelyi, kolozsvári, majd a váradi zárdákat.

Bár Erdély a három protestáns lutheránus-kálvinista-unitárius felekezetek szellemi lépcsőfokait végigjárta, mégis stabil folytonosságot sorrendben a második, azaz a helvét vallástételt követők által képviselt kálvinista tanok jelentettek. A lutheri tanok első perctől kezdve az erdélyi szászok világába gyűrűztek. Az antitrinitárius gondolatok ősmagyar monoteista istenszemléletükkel és szimpátiájukkal együtt sem tudtak hosszú távon teret nyerni, pedig teljes fejedelmi támogatás mellett fejtették ki missziójukat. A nyugati antitrinitarizmus a sajátságosan keleti, ázsiai magyar monoteista szemlélet kézenfekvő támogatása mellett sem tudott meggyőző lenni, mivel az kezdetben *csak tagadásra rendezkedett be*, ám arra nem lehetett jövőt építeni.⁹²⁸

Sorsdöntő fontosságú, hogy az agóniájából feltámadt magyarság gondolatvilágába a *kiválasztottság tudata* ekkorra már mélyen beivódott. A predestinációs hit és meggyőződés, azaz hogy Isten kiválasztó kegyelmének vagyunk részesei, személyesen és közösségként konkrét tettekben megnyilvánuló cselekvési erőt adott a nemzetnek. Hitték, hogy Istentől *mandátumuk*, meghatalmazásuk van arra, hogy részt vállaljanak az Isten szerinti emberi élet alakításában. Meggyőződésükké vált, hogy a Teremtő és Gondviselő Isten eleveelrendeléséből felelős tettekre, cselekedetekre lettek elhívva. Az Istentől kapott felhatalmazás tudata bátor, elkötelezett hivatástudatot munkált lelkükben. Ebben a gondolatban vélték megtalálni korábbi szabadságuk alapeszméjét is. A nép élete új értelmet és célt kapott. A kálvinistaként gondolkodó és megnyilatkozó, megnyilvánuló emberek nagyon is jellemző módon pontosan tudták minden időben, hogy miben és miért hisznek.⁹²⁹ Jövendőjüket már teljesen a Krisztusban nyert kegyelem felől értelmezték. A kapott mandátum konkrét tettekre, feladatokra sarkallta a felébredt nemzetet, és a megtért pünkösdi hitvallók „mit cselekedjem...” kérdésére keresték a tettekben megnyilvánuló válaszokat. Nem ültek és várakoztak tétlenül, hanem kinyitott Bibliával a kezükben, a kiválasztottság tudatával, istenes hittel mentek elébe a jövőnek. Megértették, hogy nem kulloghatnak az események után, hanem Krisztus küldetésében járva, népük történelmének *sorsfordítóivá* kell váljanak. Predestinációs hitük nemcsak örökös, állandó döntés elé állította a reformátorokat, hanem felelőssé is tette őket minden irányba. Az újraértelmezett és helyére került hármass viszonyrendszerben⁹³⁰ – *Isten-ember-világ* – mindent meghatározóvá tett az, hogy a teremtmény szemtől szembe került Teremtőjével, és Szentlelkén keresztül új, közvetlen kapcsolat és közösség jött létre.

Isten a reformációban az előbb hivatkozott hármass viszonyrendszerbe kapcsolta tehát az embert Igéje és Szentlelke által. Megszólította, elhívta és elküldte. A küldetést Isten kegyelmi választása alapján felvállaló ember tudta, hogy konkrét időben, helyre, feladatra szól a megbízatása. Az ember, Isten akaratát szolgálva, az Ő eszközeként és munkatársaként munkálkodhat. Erre azonban teljes mértékben fel kell készülni. Ebben nem volt elegendő az elkötelezettség, a felelősségtudat, hanem szükség volt az iskolára, ahol az evangéliumi piétásra nevelés mellett, a széles körű tudományok, ismeretek elsajátítására is szükség volt.

⁹²⁷ Nagy Géza: *Akik kősziklára építettek*. Kolozsvár, 1937. 99.

⁹²⁸ Varga László: *Élő hitkérdések*. i. m. 81–82.

⁹²⁹ Alister E. McGrath: *Kálvin*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. Fordította: Nagy Mónika Zsuzsanna. 142.

⁹³⁰ Kuyper, Ábrahám: *Kálvinizmus és modernitás*. Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 2001. 16–17.

Az egyszerre Isten-eszközi és munkatársi viszony, illetve az elvégzendő konkrét feladat teljes igényű és minőségi munkát követelt meg. Ez a biblikus megalapozottságú és hitvalló nem passzív, hanem szüntelenül munkálkodó, legmagasabb szintű *életaktivitás*⁹³¹ vált sarkalló, mozgatórugójává a mindig magasabb és magasabb szintű iskolagondolatoknak és -terveknek. Láthattuk, hogy az universitas-tervek az évszázadok során egymásba fűződő láncolata rendszerint elbukott, de az isteni mandátum tudatával bírók és munkálkodók képesek voltak mindig újjáéleszteni azt és új, az adott körülmények között mégis megvalósítható képzési formák megszületésére ösztönözni. A megújulás és talpra állás képessége jellemezte a magas szintű művelődésre kódoltság programját, mert mindig pontosan tudták, hogy Krisztusban mi a helyes és a jó, illetve, hogy mikor, hol és mit kell cselekedniük konkrétan.

Minden történelmi és politikai körülmény ellenére a szándék, az akarat, a tervek mindvégig megmaradtak. Az Apáczai által legteljesebben megrajzolt intézményes keret és forma azonban mégsem jöhetett létre. Ennek ellenére a magas műveltségű emberek és társadalom nevelésének örökös célját Erdély egy pillanatra sem vesztette szem elől, hanem a Reményik Sándor-i „ahogy lehet” keretei között végezte századokon át.

A 16. századi Erdélyben nem kellett mindent az alapoktól kezdeni. A korábbiakban már rámutattunk, hogy a reformáció előtt is létezett Erdélyben olyan iskolarendszer, amely már kiépült alapokat és háttérrel nyújtott az új oktatási programhoz. Az átalakulás és átrendeződés korában a városi humanista iskolák tárt kapukkal fogadták a reformáció tanait. Az egymásra találás és az átmenet viszonylag hamar megtörtént. Mindkét eszmeiség az örök értékekhez való visszatérés nyomvonalán haladt. A humanisták az ókori görög és latin klasszikusokhoz tértek vissza. A reformáció „hitújítói” a Szentírás tiszta forrásából hallották meg az Örökkévaló Isten szavát. Addig keresték a történelem Urát, amíg Isten rájuk talált. Hitük tartalmát az új idők új kihívásainak megfelelően fogalmazták meg *confessorikus* módon, mellyel az egyház teológiai egzisztenciájának is korszerű tartalmat adtak.⁹³² Közös volt bennük, hogy mindegyik a személyes emberre, az egyénre irányította a figyelmet. Ennek értelmében az egyén felszabadult korábbi kötöttségeiből, a szabad gondolkodásra, véleménynyilvánításra, az önállóságra, szabad vizsgálódásra és kutatásra.⁹³³ A különbség abban állt, hogy amíg a humanizmus, önmagában mindentől függetlenül szemlélte és tartotta fontosnak az egyént, addig a reformáció az Isten állandó jelenlétének tudatában élő, a közösségben és a közösségért munkálkodók összefüggésében értelmezte.

2. Individuális és kollektivista jelleg

Évszázadok során az erdélyi magyar református oktatás és művelődés programja, illetve az universitas gondolata, folyamatos terve mögött mindenkor egy-egy pontosan megnevezhető motorikus egyént találunk. Az ilyen emberek köré csoportosultak, sorakoztak fel azok, akik fontosnak tartották az iskolázás egyház- és nemzetmentő ügyét. Ez nem véletlen, mivel a kálvinizmus predestinációs tanítása felerősítette a hazai reformáció képviselőiben és híveiben a kiválasztottság tudatát, a személyes elhívás és küldetésre vonatkozó hitét, meggyőződést és tanítást. Nagy hangsúly került az egyénre, aki Istentől kapott mandátumát személyes többletével ott képviselte abban a közösségben, ahová szólta a megbízatása. E szerint minden embernek egyéni rendeltetése volt, van és lesz, amelyet személyes formában Krisztusban talál meg. Ezért is történhetett meg az, hogy „a kálvinizmust egyének jutatták érvényre”.⁹³⁴ A Krisztusban újjászületett egyén személyesen döntött és vállalta a küldetést, a megbízatást. Ez megnövelte és megerősítette öntudatukban a magyar

⁹³¹ Sebestyén Jenő: *Református dogmatika*. Iránytű Kiadó, Gödöllő, 1994. 115.

⁹³² Fazakas Sándor: „Új egyház felé?”. A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái. in. *Dissertationes Theologiae*, Debrecen, 2000. 10.

⁹³³ Barcza József: A magyar református kollégiumok szellemisége. in. *Theológiai Szemle*, 1996. 346-348.

⁹³⁴ Kuyper, Ábrahám: *Kálvinizmus és modernitás*. in. 35.

reformátorokat is. A kristálytisza hitvalló öntudat képessé tette őket a bátor kiállásra, szembenállásra, s ha kellett, a harcossá válásra.

Miből táplálkozott ez a személyes kiválasztottság-tudat? Abból a meggyőződésből, hogy a Teremtő Istennek terve van az egész világgal. Isten világterve mindenre kiterjed az univerzumban. A világterv a világrendre tekint, amelyet a Krisztusban kiválasztott, elhívott, elküldött, és a megbízottakon keresztül végez a világ kezdetétől fogva a világ végezetéig (Heidelbergi Káté 54. k.). Isten világtervében helye, konkrét feladata van mindenkinek. Ez a világterv Krisztus uralmának a helyreállítására néz. Ebben a Teremtő mellett, az ember mint eszköz és munkatárs vesz részt, és személyre szóló részfeladatát a legnagyobb odaadással végzi.

Krisztus uralma a helyreállt világrendet jelenti. Ezen a világrenden az újjászületettek mandátumával, hűséggel eleget tevő, Istentől nevelt (theodidactos)⁹³⁵ új típusú és Krisztus-képű emberként kell munkálkodni. Ebben, Béza szerint, az iskolának kimondhatatlanul nagy szerepe van. Az iskola segít a tanulás céljának maradéktalan megvalósításában, azaz az *Imago Dei* helyreállításában.⁹³⁶ A Hernbornból hozott céloknak megfelelően, Alstedék ebben a szellemben tanítottak és neveltek. Reformátoraink is átvették ezt az új gyulafehérvári nevelés és oktatáspolitikai programot. Abban bíztak, hogy Erdélyben sikerül egy új társadalmat felépíteni, újszerű, enciklopédikus tananyagukkal és nevelési eszközeikkel. Ezt a társadalmat Krisztus eljövételére akarták előkészíteni. Úgy gondolták, hogy az elesett és bűnössé vált embert, aki szabad akaratában teljesen meggyengült, értelmében fogyatékos lett, látásában meghomályosodott, azt nem szabad magára hagyni, hanem a kegyességre való nevelés és a mindig magasabb szintű tanítás eszközével kell felemelni.

A magyar reformációban az Isten-közvetlen kapcsolatba és személyes közösségbe került egyén magára talált. Az egyén- sőt személyközpontú⁹³⁷ magyarság természetes egyértelműséggel és nyitottsággal fogadta be Kálvin és a többi kálvinista szellemiségű reformátor tanait, és alakította ki a maga sajátos magyar református teológiáját.⁹³⁸ A magyarság individuális jellemvonása⁹³⁹, gondolkodása és munkastílusa mindig igényesebb és magasabb szintű oktatás-tervében, elképzelésében vagy akár a megvalósított kollégiumi életben is pontosan nyomon követhető. Universitást álmodó, vagy egyetemi szinten működő reformátoraink nem pejoratív, önző, önközpontú érdekeket képviseltek, hanem az *egyén* és többleténél fogva a *személy*, a *közösség érdekében* fejtettek ki tevékenységet. Az erdélyi egyetem-gondolat képviselőiről, a kollégiumok toronymagasan kiemelkedő tudomány-szolgáiról joggal mondhatjuk el, hogy életük és munkájuk *egyszerre* egyéni és közösségi jellege minden körülmények között megmutatkozott. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyarság és a kálvinizmus e tekintetben (is) egymásra talált. Nem csoda, hogy ilyen téren is a kálvinizmus hatott legerőteljesebben. A közösséghez küldött, országos felelősséget érző és vállaló egyének nem tudtak csak magukkal foglalkozni, mivel a *mandátumos hit* és az istenes meggyőződés nem adott semmiféle önzőségre, önközpontúságra lehetőséget. Sőt, sokkal inkább indíttatást, ösztönzést adott a nép, a közösség, a társadalom felé fordulásra. Országos trónon (János Zsigmond, Bethlen Gábor), külföldi diplomáciában (Szenczi Molnár Albert), hazai száműzetésben, a meg nem értettség drámájával (Apáczai Csere János), kollégiumtól távol (Bod Péter), katedrálék mellett (Pápai Páriz Ferenc, Salamon József, Szász Károly), egyházi hierarchia csúcán (Geleji Katona István, Tófeus Dobos Mihály, Kovásznai Péter) vagy a Főkonzisztórium testületében, vagy a korai presbiteri, demokratikus szervezettségű

⁹³⁵ Békési Andor: „Mint nyílik a hős kezében” in. *A pedagógus Kálvin*. Az evangéliumi kálvinizmus füzetei. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1987. 137.

⁹³⁶ Pruzsinszky Pál: *Kálvin János*. Életrajz a reformátor születésének négy századik évfordulója alkalmából. Református Egyházi Könyvtár. Budapest, 1909. 359-379.

⁹³⁷ Végh László: A válságba zuhanó világ és a magyarság. in. *Bűvőpatak*. 2008. 11. szám. 17–18.

⁹³⁸ Hórosik Richárd: Kálvin és a 16. századi Magyarország. *Theológiai Szemle*, 1990. 19.

⁹³⁹ Molnos Angéla: *Magyarító könyvecske*. Debrecen, 2005. 134. Az individuális szó jelentései a következők: egyedi, egyéni, különös, sajátos, személyes, személyi.

lelkipásztorok ekléziájában (a váradi schola tudós papjai és tanárai), minden az Isten dicsőségére és az országos érdekek szem előtt tartásával a közösségre tekintett. Ezeket az embereket és velük együtt még sokakat *a feladat tett naggyá*, amelyre megbízatást kaptak, s amit igyekeztek elvégezni. Tudásukat, képességeiket, tehetségüket, sőt életüket is Erdély és a magyarság felemelésének szolgálatába állították.

A tudományos művelődés képviselői között mindig voltak olyanok (fejedelmek, főúri réteg képviselői, püspökök, tudós tanárok, lelkipásztorok), akik kor és társadalom fölé növekedve, gazdag többletű személyiségüket a közösség érdekeinek szolgálatába állították. Talán nem is tehetők volna másként, mert csontjaikba rekesztett tűzként égette beléjük a *szolgálatkészséget* a szabadságra újjászülő Szentlélek Isten. Erről a szolgálatra felkészítő nevelésről beszélt Kocsi Csergő Bálint is korabeli *iskoladefiníciójában*, melyben annak működését, célját is megfogalmazta. E szerint: „*a schólák az egyháznak és a politikának műhelyei, amelyekben a haza szolgálatjára termelt hasznos fiaknak el kellene készíttetni; veteményes kertek, melyekben a nagy reménységű, nemes elméknek, az öregeknek mind helyekben, mind tisztekben jövődöbéli successióra kellenék neveltetni*”.⁹⁴⁰

A kollégiumok „szabad levegőjű” szellemisége imádságos lelkületre és mindenkor munkálkodó szolgálatra nevelt egyént, közösséget egyaránt. A Teremtővel, a Szentlélek által, új, közvetlen kapcsolatba került ember, személyes kiválasztottsága tudatában függetlenítette magát minden földi hatalomtól. A Lélek szabadsága (2Kor. 3,17) pedig a gondolkodó és kitörni akaró szellem és értelem előtt megnyitotta a szárnyalás, ismeretszerzés, alkotás és az újat teremteni akarás *út-lehetőségeit*. A tudományos művelődés kibontakozása előtt magasodó korábbi „tabu-falak” lebontását megkezdték. Természetesen nem kontroll nélkül cselekedtek. Biblikus meggyőződésük, hitvallásos elkötelezettségük józan, öntudatos kontrollt, fegyelmet teremtett bennük.

Az alaptétel mindenkor ugyanaz maradt: Isten dicsőségére és az ország hasznára tenni mindent. A konkrét helyre, azaz a „kertbe”, „művelésre és őrzésre”⁹⁴¹ vonatkozó isteni rendelés meghatározta a személyre szóló pontos feladatot. A Lélek által felszabadított embert, aki felelősséget érzett embertársaiért, illetve szűk és tágabban értelmezett környezetéért, már senki és semmi nem köthette gúzsba. Ismerni, tudni akart mindent. A megszerzett ismerettel, tudománnyal pedig szolgálni akart. Az évszázadok során a kollégiumok neveltjeit, a Lélek által felülről újjászült ember szilárd hite, szüntelenül fejlődő magas szintű képzettsége és a népért érzett öntudatos felelőssége tette rendkívül bátorra. Megszerzett ismereteikkel, rendelt helyükön *hasznára* kívántak lenni a Kocsi Csergő Bálint által is leírt *hazának*. Ezt fogalmazta meg a magyar tudományos nyelv megteremtője, Apáczai Csere János is nagy művének már a bővített címében, de még inkább az olvasóhoz írt Előszavában.⁹⁴² Ez a tudat és szellem alakította évszázadokon keresztül a „hasznot” hozó tudományok, természettudományok vagy reáliák és egyéb humántudományok erdélyi úttörőit és nagymestereit.

Legyen szabad, nem a teljesség igényével megemlítenünk most Apáczait követően másokat is, akik hozzá hasonlóan harcoltak az enciklopédikus tudományok erdélyi behozataláért, hazai művelésükért Isten dicsőségére és az ország hasznára. Meg kell említenünk az enciklopédikus műveltségű Pápai Páriz Ferenc orvos-polihisztort, az Angol Tudományos Akadémia tagjává vált tibetológus Körösi Csoma Sándort, Vásárhelyi Tőke Istvánt, az erdélyi experimentális fizika megteremtőjét, Benkő Ferenc geográfus-természettudóst, ifj. Kölesséri Sámuel, az első országos tiszti főorvost, a Royal Society tagját, vagy az európai rangú matematikusokat, a marosvásárhelyi Bolyaiakat vagy Kazinczy Ferencet. Természetesen a sort tovább lehetne és kellene folytatnunk másokkal vagy a humán

⁹⁴⁰ Nagy Géza: Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. im. 107.

⁹⁴¹ 1Mózes 2,8 és 15. A *kert* kifejezést pontosan fordítva és értelmezve azt kapjuk, hogy Isten keret helyezett az Édenbe, személyes életteret, élet lehetőséget, amelyben és amelyért személyes felelőséggel tartozunk. Ezt a személyes életteret, amelyet körbe fog több más, azokkal összhangba *művelni és őrizni kell*. Ez szüntelen munkálkodást, aktivitást, éberséget és bátorságot kér a feladatát, szolgálatra rendeltségét felismerőtől.

⁹⁴² Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 73–95.

tudományok széles skáláján differenciálódott tudományok művelőivel, akik nemcsak hazai keretek között működtek, hanem az európai körforgásba is bekapcsolták Erdély reformátusságát, magyarságát. Tették ezt küldetésükből fakadó hitük erejével, magas szintű tudományos ismereteikkel melyek által lépésről-lépésre nyitottak teret a haladás, a fejlődés előtt Erdély népének.

3. Szervezeti jelleg az iskolák felépítési rendjében

Az erdélyi iskolák, kollégiumok felépítési rendjében egy pontosan nyomon követhető szervezeti jelleget láttunk megvalósulni. A kollégiumok heterogén társadalmát bemutató anyakönyvek arról tanúskodnak, hogy az intézményekben jelen volt minden társadalmi osztályhoz tartozó réteg képviselője. A kollégiumi *demokratikus societások* belső tagoltsága, felépítése olyan volt, hogy abban mindenki számára volt hely. A kálvinista szülők gyermekei mellett minden időben megtalálhatóak voltak más felekezetű diákok is. Ezt a korai és korabeli sajátos preokumenikus hozzáállást olvashatjuk ki több kollégiumi diáknévsorból. Sajátos vonása volt ez a Bethlen Gábor Collégiumának csakúgy, mint a máramarosszigeti vagy a nagybányai Scholae Rivulinának. Az alapítók, a fenntartók, a rendszer oktató-nevelő működtető testületei mindenkor ügyeltek, hogy a kollégiumokban bárki kaphasson lehetőséget.

A demokratikus felépítettségű és berendezkedésű kollégiumokban nemcsak a magyar nemzethez tartozóknak vagy a kálvini tanokat követők számára adtak lehetőséget. A kollégiumok a politikai, nyelvi és vallási pluralizmus országában más etnikumhoz és felekezethez tartozók számára is nyitottak maradtak. Ez a nyitottság, a másik el- és befogadása, a szabad lehetőség megadása már a vallásszabadság gondolatában is megvolt. A tagoltságában és plurális rendezettségében is fegyelmezett és jól szervezett kollégiumok élete egyszerre zárt és nyitott volt. Zárt volt a tekintetben, hogy bármely tanoknak, eszmeiségnek, szellemiségnek és lelkiségnek nem nyitottak rögtön tárt kapukat, hanem megszürték és úgy engedték azokat Erdély világába. Láthattuk ezt a Tolnai-féle presbiteriánus independentista elvek esetében, amelynek erdélyi behozatala nem volt időszerű a korabeli feudális viszonyok között. De ugyanúgy meggyőződhattünk a 18. századi remonstrantizmust illetően is, amikor püspökök és tanárok határozott egyértelműséggel álltak ki a kálvini biblikus tanok tisztasága, illetve a hitvallások szükségessége és tanítása mellett. Nyitott volt a tekintetben, hogy biblikus és hitvallásos meggyőződésükből fakadóan a nóvumok előtt megnyilatkoztak, és úgy fogadták be azokat, hogy a haladást sőt a fejlődést ezáltal is biztosítsák Erdély számára. Láthattuk ezt az egymás után következő évszázadok során a ramus-i, puritán, karteziánus, coccejánus, wolfiánus, newtoniánus, kanti, schleiermacheri gondolkodás képviselőinél, akik hozták, tanították és ők maguk is művelték a korszerű tudományosság főbb eszmeáramlatait, de nyitottak maradtak Erdélybe a korszellemmel fokozatosan érkező nagyszámú és differenciálódó tudományok előtt is. Apáczáitól kezdve már nagy hangsúlyt kapott az anyanyelvű oktatás és közművelődés kardinális szempontja is. Magyarul, közérthetően tanulni mindent, a ramusi megreformált logika alapján. Ebben hitvallásos biblicitásuk mindenkor józanságot kölcsönzött nekik, csakúgy, mint a természettudományos művelődésben. A Szentírás tanítása: „mindent megpróbáljatok, s ami jó, azt megtartsátok” (1Thesszalonika 5,21) volt a mérvadó szempont. Ez a biblicitásból fakadó nyitottság jelentkezett az országért és népért érzett felelősségtudatban, az anyanyelvű művelődésért, a természettudományos nyitottságban, a szociális érzékenységben, a gazdasági növekedésért érzett felelősségben és a nemzet szabadságjogaiért vívott küzdelemben. A kollégiumok egyszerre zártsága és nyitottsága minden időben biztos kereteket és egészséges környezetet teremtett egyénnek és közösségnek. Óvott, védett a szélsőségektől, a nyílt támadásoktól, és tápatalajt jelentett a haladás, fejlődés motorikus egyéneinek.

A demokratikus kollégiumi közösségek többlete volt az az erős közösségi indíttatás, melyben az egyén önállóan fejlődhetett egyéniséggé, személyiséggé. A főúri réteg sarja és a szegény parasztember gyermeke között az iskolák oltalmában egyenlőség volt. Hitték, hogy minden ember Isten jelenlétében él, bármely közösségben is, de önálló egyénként. Isten előtt nincs személyválogatás, mert számára mindenki egyenlő. Ez abból adódik, hogy az ember egykor elbukott, bűnössé vált és megváltásra szorul. Ez adja az egyenlőség alapelvét, amely a kollégiumok belső társadalmában pontosan megmutatkozott. A 18 század közepi erdélyi református gondolkodók között, precedens nélküli az a fejtegetés, amely során Bod Péter, a kései enciklopédizmus tudós lelkipásztora azt hangsúlyozta, hogy férfi és nő között, a Szentírás tanítása szerint nincs csak testi különbség, mert Krisztusban mindnyájan egyek vagyunk. A *Magyar Leksikon*⁹⁴³ Ajánlásában megírt előtanulmányban világosan megfogalmazta, hogy Isten nem személyválogató, kegyelme és ígéretei mindenkire egyformán kiterjednek és Isten mind a férfit, mind a nőt a maga képére és hasonlatosságára teremtette. Ez adja Isten előtti egyenlőségünk alapját.

A másik sajátos vonása a magyarságnak ez az egyenlőség elvén felépülő, belső tagozódású szervezeti és intézményes jelleg volt, amelyre a reformációban újra rátalált. A magyar ember, bármelyik társadalmi réteghez is tartozott, sohasem tudta elfogadni az alárendeltségi viszonyt. Bár kissé másképpen magyarázta és értelmezte az egyenlőség elvét, mint a Szentírás, mégis elfogadta azt, és lelkéből fakadóan magáénak vallotta.⁹⁴⁴

4. A konzisztoriális egyházrendszer szerepe

Az egyetemgondolat és -tervek megszületésének, illetve a kollégiumokban megvalósult felső szintű hazai művelődés tárgyalásakor nem feledkezhetünk meg a mindenkori konzisztoriális református egyház folyamatos és állandó szerepvállalásáról.

A reformátorok tanain kiépített református eklézsiák széles körben való elterjedése hosszú távon meghatározta és kijelölte az egyház szervezeti fejlődését és épülését. A 16–17. századokban megerősödött eklézsiák néhány évtized múlva laza traktusokba szerveződtek, de önállóságukat sokáig megőrizték. Ami összekötötte az eklézsiákat, az a biblikus és hitvallásos azonosságtudat. A tanító egyházként jelentkező kálvinizmus képviselői Erdélyben felvállalták küldetésüknek ezt az oldalát. A reformáció elterjedésében szerepet játszott az is, hogy a templomok mellett létrehozták rövid időn belül az iskolákat. Évszázadok tanulsága, hogy az erdélyi református magyarok a templomban is tanultak és tanítottak. A templom küszöbe alól (Ezékiel 47,1) forrásként felfakadó ige mint tan és tanítás olyan folyammá vált, mely az iskolák padjaiba is „bepatakozott”. Az pedig, hogy a templomban is tanultak és az iskolákban is imádkoztak, egy alulról való építkezés sorát indította el, és hozta létre a természetes szelekciót, amelynek következtében a legjobbak haladhattak, emelkedhettek. Ebben egy sajátos gyülekezeti szempont is érvényesült. Tanultak és tanítottak. Ennek nyomán nőtt az igény az egyre magasabb fokú iskolaközpontok létrehozására, ahová az alsóbb szintű iskolák arra való diákjait küldték. A „kitanultakat”, kiművelteket pedig haza- vagy visszavárták a gyülekezetek. Több volt ez, mint pusztán haladás. Olyan folyamatot indított el, amely egy szisztematikusan és dinamikusan felfelé haladó spirál fejlődő irányát mutatta.

Erdélyben a 17. század utolsó harmadára szervezetileg is megerősödött a református egyház. Az új történelmi politikai helyzetben képes volt önmagát úgy szervezni, hogy az elkövetkező százötven esztendő még kegyetlenebb időszakában is képes maradt megbirkózni a kihívásokkal. Az erdélyi kálvinista egyház életében kezdettől meghatározó szerepet játszott a nem klerikális jellegű református arisztokrácia. Ők a gyülekezetek és a templomok mellett kialakult iskolák létrehozásából, fenntartásából is teljesen kivették a részüket. A 17. század

⁹⁴³ Bod Péter: *Szent Írás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon...* Kolozsvár, 1746, Ajánlás, oldalszám nélkül.

⁹⁴⁴ V. ö. Ungvári Sándor: *A magyar reformáció a 16. századi ottomán hódoltságban.* Fordította Dózsa László. Kiadta: a Károli Gáspár Református Egyetem. Budapest, 1994. 1–3., 349–353. Varga László: *Élő hitkérdések.* im. 75–89.

második harmadáig, ha nem is beszélhetünk deklaráltan az egyházi – ebbe beleértendő az iskolai – élet szervezésében, irányításában, működtetésében, fenntartásában érvényesülő paritásos elvről, egyházkormányzati szervezetről, mégis elmondhatjuk, hogy a főúri rendek képviselői mindig ott álltak a harcvonal első sorában. A Geleji-kánonok 99. pontja pedig már azt is megfogalmazta, hogy „az egyházi életben a lelkipásztorok és a világiak egyenlően jogosult tényezők”.⁹⁴⁵

A rekatolizációval egy időben jelentkezett és 1713-ra megalakult az a Főkonzisztórium, amely a református egyházban meghatározó testületté vált. A szervezett érdekvédelemmel, működtetési és fenntartási ügyekkel foglalkozó testületben a református főrendek meghatározó, domináns szerepet játszottak. Az új konzisztoriális egyházkormányzati szerv 1872-ig jelentős szerepet vállalt az iskolák, a kollégiumok életében. Holdudvarából nőtt ki az a mecénási réteg is, amely velük együtt hozott áldozatot a gondolat fenntartásában és tett kísérletet a tervek megvalósításában.

Az universitas-gondolat mindenkori képviselőit, a kollégiumok magas szintű tudományos művelődését biztosító, végző tudós professzorait nem lehetett eltéríteni következetesen vállalt céljuktól, terveiktől. Meggyőződésük személyes, mély biblikus hitükből, a teljes közösségért érzett felelősségtudatukból táplálkozott. Pontosán tudták, hogy a teljes körű tudomány művelése nélkül elvész a nép, a nemzet. Voltak, akik megértették őket és velük együtt harcoltak, követtek el mindent egyénként és/vagy testületként, illetve öntudatosan és következetes áldozatkészséggel vállalták fel a nemzetmentő iskolázás ügyét, és voltak olyanok is, akik nem értették meg az idők szavát és az azon keresztül megnyilatkozókat.

Legyen szabad Makkai Sándor tudós püspök gondolataival berekesztenünk dolgozatunkat, aki a templom előszobájának is nevezhető erdélyi iskolák jelentőségéről eként nyilatkozott: „*az erdélyi ősi iskolák dicsősége abban állott, hogy nem hagyták porba hullani a táalentumokat, hogy azokat magából a népből keresték ki, emelték föl és csiszolták ragyogó gyémántokká...*”⁹⁴⁶

---

⁹⁴⁵ Bartók György: *A református egyházak presbyteriális szervezete*. Kolozsvárt, 1904. 107.

⁹⁴⁶ Makkai Sándor: *Harc a szobor ellen*. Erdélyi Szépmíves Céh. Kolozsvár, 1933. 119.

Könyvek, kötetek

- „A hazának... nem használni, mikor lehetne, nagy véték”. Bod Péter írásából, írásairól. Püski Kiadó, Budapest, 2002
- A Debreceni Református Kollégium története. Szerkesztette Barcza József. Kiadja a MREZSIS, Budapest, 1988
- A karteziánizmus négy száz éve. Szerkesztette Csejtei Dezső, Dékány András, Laczkó Sándor. Szeged, 1996
- A kereszténység története. Lilliput Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- A magyar nevelés története I. Szerkesztette Horváth Márton. Budapest, 1988
- A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században.
- A zilahi református kollégium Évkönyve 1991–1994. Közzétette Papp Zoltán kollégiumigazgató, Zilah, 1994
- Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. Szent István Társulat, Budapest, 2001
- Ágoston István: A magyarországi puritanizmus gyökerei. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997
- Alister E. McGrath: Kálvin. Osiris Kiadó. Budapest, 1996. Fordította: Nagy Mónika Zsuzsanna
- Alister E. McGrath: John Calvin and Late Medieval Thought: A Study in Late Medieval Influences upon Calvin's Theological Thought. ARG 1986/77
- Alister E. McGrath: Tudomány és vallás. Typotex. Budapest, 2003
- Altrichter Ferenc: Észérvek az európai filozófiai hagyományban. Atlantisz, Budapest, 1993
- Antal Géza: Kálvin, mint pedagógus és iskolaigazgató. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai, Budapest, 1909
- Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai. Szerkesztette Horváth Cyrill, Pest, 1867
- Apáczai Csere János pedagógiai munkái. Szerkesztette Hegedűs István. Budapest, 1899
- Apáczai Csere János: Apostasia Hardevici 1651. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1976
- Apáczai Csere János: Magyar Enciklopédia. Bukarest, 1977. Sajtó alá rendezte, a bev. tanulmányt és magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József
- Apáczai Csere János: Magyar logikácska és egyéb írások. Bukarest, 1975. Az előszót írta Szigeti József
- Apáczai Csere János: Magyar logikácska. Bukarest, 1975
- Asztalos Miklós: A történeti Erdély. Budapest, 1936
- B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Kriterion, Bukarest, 1970
- B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták. Kriterion, Bukarest, 1973
- Bajkó Máttyás: A magyarországi és az erdélyi protestáns kollégiumok 1777 és 1848 között. Kiadási hely és dátum nincs feltüntetve
- Bajkó Máttyás: Kollégiumi iskolakultúrák a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976
- Balogh Béla: A máramarosszigeti református líceum diáksága 1682–1851. Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibisconi VIII., Debrecen, 2000
- Balogh Ferenc: A magyar protestáns egyháztörténelem részletei a reformáció korától jelenig. Debrecen, 1872
- Balogh Ferenc: Dogmatörténeti magyarázatok a XVIII. és XIX. században. Debrecen, 1906
- Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance, I. kötet, 1460–1541. Kolozsvár, 1943
- Balogh Judit: Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából. Budapest–Kolozsvár 1995.
- Bán Imre: Apáczai Csere János. Irodalomtörténeti Könyvtár, Budapest, 1958
- Bán Imre: Irodalomtörténeti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században. Budapest, 1971
- Bárth Béla Levente: Martonfalvi György peregrinus diákjairól. Debrecen, 2002
- Bartók György: A református egyházak presbyteriális szervezete. Kolozsvár, 1904
- Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérváron. Budapest, 1895
- Békési Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1940-ig. Budapest, 1910
- Békési Andor: „Mint nyílnak a hős kezében” in. A pedagógus Kálvin. Az evangéliumi kálvinizmus füzetek. Kiadja a Református Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1987
- Benda Kálmán: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. Helikon, 1971
- Benda Kálmán: Magyarország történeti kronológiája. I. kötet. Budapest, 1986
- Benkő Samu: Haladás és megmaradás. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1979.
- Benkő Samu: A helyzettudat változásai. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977
- Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1971
- Bethlen Miklós: Bethlen Miklós élete leírása magától. Budapest, 1982. Kemény János és Bethlen Miklós művei. Budapest, 1980
- Bíró Vencel: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kolozsvár, 1917
- Bod Péter: Az Isten vitézkező Anyaszentegyházának Históriaja. Basileában. 1760.
- Bod Péter: Házassági törvényrajz vagy a házassági törvényekről való tanítás, melyben a mátkaság, megmásolás és elválás körüli házassági különféle esetek felhozatnak, megvizsgáltatnak és a tudósok véleményeikből, közönséges zsinatok folyóikból és végzéseikből meghatározatnak. F. Csernátóni Bod P. M. igeni Ref. Pap's a' K. Fejérvári Egyházi Vidék Jegyzője által. Kolozsvárt, 1833
- Bod Péter: Judicaria fori ecclesiastici praxis seu de modo procedendi in judiciis ecclesiasticis liber singularis quem propriis et valentium. Uzibus concionavit Petrus Bod de F. Tsernátón u. D. minister Magyar-Igeniensi. Anno MDCCLVII. Cibinii, Exudebat Sámuel Sárdi
- Bod Péter: Magyar Athenas. Magvető, Budapest, 1982
- Bod Péter: Megújított egyházi Törvénykezető vagy törvénykezés módját tanító könyv, melyet néhai Bod Péter nyomán meg bővítve anyanyelvén írt s közhasznú tzelből kiadott kisbaconi Benkő László, benedeki evangelico református pap, a k.-fejérvári egyházi vidék nótáriusa. Kolozsvárt, 1833
- Bod Péter: Synopsis juris connubialis seu tractatus de jure connubiorum in quo varii casus matrimoniales circa sponsalia, repudia as divortia incidentes referentur, examinantur, ex alocorum sententiis, patriae legibus synodorum provincialium actis ac decisionibus determinantur. Studio et labore... Petri Bod, de Felsőcsernátón u. D. ministri in ecclesia magyar-igeniensi, ac venerab. Dioceseos Alba-Carolinensis notarii. Cibinii, in Typ: Publica impress. Sámuel Sárdi. 1763
- Bod Péter: Szent Írás' értelmére vezérő Magyar Leksikon... Kolozsvár, 1746
- Bod Péter: Szent Júdás Lebbeus Apostol levelének rövid tanításokban foglalt Magyarátzatja. Melyet Az egyszer igaz Hittel megajándékozottat Híveknak a' hitben való megerősítetésekre, a' Hitért meg-kívántató tusakodásra való serkentésekre és a sok nyomorúságok között való vigasztalásokra. Az Istennel pedig nem gondoló, bűnben élő bűnösöknek retentésekre, meg-térítetésekre 's Istenhez való vezéreltetésekre el-mondott 's mostan közönségessé tett Bod Péter. Eddig a Hévízi Reformata Ecclesiában 's M. Udvarban már pedig a' M. Igeni sz. gyülekezetben a Krisztus szolgálja. Szebenben. Nyomt: Sárdi Sámuel által. 1749. Eszt.
- Bodonhelyi József: Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942
- Bulla Béla: Erdély, Magyar Szemle Társaság Kis Könyvtára. 199. szám, Budapest, 1943
- Bunyitay Vincze: A várad püspökség története. Nagyvárad, 1883
- Bura László: A szatmári református kollégium és diákjai (1610–1852). In. Erdélyi Tudományos Füzetek 217, E.M.E. – Kolozsvár, 1994
- Bura László: Szatmári diákok 1610–1892, In. Fontes Rerum Scholasticorum. Szeged, 1994
- Ch. Tzaunt Waddington: Ramus, sa vie, ses écrits et ses opinions. Párizs, 1855

- Chaunu, Pierre: A klasszikus Európa. Budapest, Osiris, 2001. 361–374.
- Christians and Higher Education in Eastern Europe. The proceedings of the 1993 Debrecen Regional Conference of the International Association for the Promotion of Christian Higher Education. Dordt College Press Sioux Center, Iowa, 1996
- Considerationes quaedam ecclesiasticae ab I [saco]B [asirio] S. Sancte Theologiae doctore et publico professore (pro tunc praeside) ablatae S.S. Synodo generali Transylvanicae, Marosvásárhelyi congregatae, mense Iunio. Anno Christi 1656 - közli Kropf Lajos által
- Csató Tamás, Gunst Péter, Márkus László: Egyetemes történelmi kronológia I. – Tankönyvkiadó, Budapest, 1981
- Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. Nagyvárad, 1992
- Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása. Kriterion, Könyvkiadó. Bukarest, 1979
- Csiszár Ádám: A nemzetek együttélésének kérdései Erdély országgyűlésein (1670–1848). in. Erdély-történeti Könyvek 5. Debrecen, 2005
- Dáné Veronka: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárának mutatója 1700–1750. in. Erdélyi Református Levéltári Kiadványok, 2. Kolozsvár, 2002
- Debreceni Ember Pál: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania. Utrecht, 1728
- Dékány Endre: A pedagógus Kálvin. in. Az evangéliumi kálvinizmus füzetei. Kiadja: RZSIS, Budapest, 1987
- Demény Lajos: Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438. Gondolat, Budapest, 1987
- Dézi Lajos: Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest, 1898
- Dienes Dénes: Keresztúri Bíró Pál (1594 ?–1655). Sárospatak, 2001
- Dósa Dénes: A szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium története. Szászváros, 1897.
- Dósa Elek: Az erdélyi evangélico-reformátusok egyházi jogtana. Pest, 1863
- Egon Friedell: Az újkori kultúra története I. Budapest, 1998
- Egyetemes történet. Hajnal István: Az újkor története, III. kötet. Budapest, 1936
- Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. in. A Bolyai Tudományegyetem kiadványai 1., Kolozsvár, 1957
- Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest, 1935
- Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest, 1958
- Erdély és a Rézszak Térképe és helységnevtára. Szerkesztette Hernet János, Szeged, 1987
- Erdély és népei. Szerkesztette Mályusz Elemér, Budapest, 1914
- Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem története. Szerkesztette Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos, Kolozsvár, 1941
- Erdély története II. kötet. in. Erdély története I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986
- Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bukarest, 1974. Bev. tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond
- Erdős Károly: Az angol puritanizmus. Debrecen, 1912
- Fábián Gyula: A fejedelem hűségében. Bocskai István és hajdúi a nemzeti függetlenségért és vallásszabadságért. Kiadja a Nagyszalontai Bocskai István Alapítvány és a Nagyszalontai Református Egyházközség. Nagyszalonta, 2000 – 48–60. old.
- Fazakas Sándor: „Új egyház felé?“. A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái. in. Dissertationes Theologiae, Debrecen, 2000
- Fazakas Sándor: „Új egyház felé?“. A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái. in. Dissertationes Theologiae, Debrecen, 2000
- Fazakas István: Vallás és neveléspolitikai Erdélyben. Pallas Akadémia. Csíkszereda, 2003
- Finácz Ernő: A középkori nevelés története. Budapest, 1914
- Finácz Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. kötet. Budapest, 1899
- Finácz Ernő: A renaissance-kori nevelés története. Budapest, 1919
- Finácz Ernő: Az újkori nevelés története. Budapest, 1986
- Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Juhász István. Kriterion, Bukarest, 1974
- Főkonzisztórium Levéltár 1767/66, Kolozsvár
- Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szentszékkal. Budapest, 1902, I–II. kötet
- Friedrich Ildikó: Egészségügyi felvilágosítás a 18. századi Magyarországon. in. Libri Historicae Medicae. Budapest, 2002. 11.
- G. Henk van de Graaf: A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979
- Gaál Botond: A természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban. Debrecen, 1988
- Gaál Botond: Az ész igazsága és a világ valósága. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2003
- Gaál György: Egyetem a Farkas utcában. Kolozsvár, 2001
- Gábor Zoltán: A fizikai oktatás és kutatás. in. Emlékkönyv. 1000 éves a magyar iskola (az erdélyi magyar felsőoktatás évtizedei). Kiadta a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete. Budapest, 1996
- Gagyai Sándor: Erdély vallásszabadsága. Budapest, 1912
- Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900), I–II. kötet. Kolozsvár, 1935
- Gál Lajos: Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században. Tiszaföldvár, 1940
- Geleji Katona István: Válság titka. Várad, 1646, RMK
- Gerédy Robán: A magyar világi líra kezdetei. Budapest, 1962
- Gergely György: A felekezeti verseny az oktatásügy terén. Debrecen, 1908
- Gergely György: A Hódmezővásárhelyen működött máramarosszigeti református jogakadémia Emlékkönyve, 1925
- Gergely György: A máramarosszigeti református jogakadémia múltja. Máramarossziget, 1915
- Gróf Mikó Imre: Erdélyi történelmi adatok, I–II. kötet. Kolozsvár, 1855
- Gudor Kund Botond: Istoricul Bod Péter (1712–1769). Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008
- Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Budapest, 1921
- Hari Péter: A' szigethi H. Vallás-tételt tartók fő oskolájának tanítás-béli systemája. Kolozsvárott, 1802
- Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái. Szerkesztette Szögi László. in. Magyar Felsőoktatás 1994, M.K.M., Budapest
- Heltai János: A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621. in. Régi és új peregrináció Magyarországon, II. kötet, Budapest–Szeged, 1993
- Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. in. Az O. Sz. K. Évkönyve, 1980. Budapest, 1982
- Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I–III kötet. Budapest–Szeged, 1965–1971, szk. Keserű Bálint
- Hermán M. János: Adalékok Apáczai kolozsvári székfoglaló beszédének vizsgálatához. in. Emlékkönyv Tökés István 90. születésnapjára. Kolozsvár, 2006
- Hóman Bálint–Szegfű Gyula: Magyar történet, I–V. kötet. Budapest, 1935
- Hopp Lajos: Mikes világa. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977. 12. Az alapmunka címe: Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi proiecta. 1688
- Horváth Jenő: Várad freskó. Nagyvárad története. Budapest, évszám nélkül
- Horváth Ödön: Jogakadémia és jogi vizsgálatok. Budapest, 1903
- Horváth Ödön: Protestáns felekezetek által fenntartott jogakadémia. in. A felsőoktatásügy Magyarországon, 1896, Budapest
- Hörtschik Richárd: A Sárospataki református kollégium diákjai, 1617–1777. Sárospatak, 1998

Hubbes Éva: Benkő Ferenc egyetemjárása. Tanulmány és Benkő Ferenc peregrinációs albuma. Rudabánya, 2004.

Id. Köleséri Sámuel: Az idvesség sarka. Sárospatak, 1666.

Imre Mihály: Szenczi Molnár Albert „Idea Christianorum”-a. in. Irodalom és ideológia a 16-17. században, Akadémiai kiadó, Budapest, 1987

Jakab Béla: Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál. Pécs, 1909

Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879

Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976

Jakó Zsigmond: Társadalom, egyház, művelődés. Budapest, 1997

Jakó Zsigmond–Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662–1848. Kriterion, Bukarest, 1979

Jean Delumeau: Reneszánsz. Osiris Kiadó, Budapest, 1997

Johan Huizinga: A középkor alkonya. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996

Jos Colijn: Egyetemes egyháztörténet. Iránytű Kiadó, Gödöllő, 2001

Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940

Juhász István: Egyetemes egyháztörténet, I–III. kötet. Kolozsvár, 1979. Kurzus

Juhász István: Hitvallás és türelem. Dolgozatok a református teológiai tudományok köréből. Új sorozat 2. Kolozsvár, 1996

Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Intitutio négy századik évfordulójára. Debrecen, 1936

Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere. I–IV. könyv. Fordította: Czeglédi Sándor és Rábold Gusztáv. Pápa, 1910

Karácsonyi János: A váradai káptalan megrontása. Budapest, 1922

Karácsonyi János–Kollányi F.–Lukcsics J.: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából V. kötet, Budapest, 1912

Karl Heussi: Az egyháztörténet kézikönyve. Budapest, 2001

Kéki Béla: Szenczi Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában. in. Ötszáz esztendő. Budapest, 1974

Kemény Zsigmond naplója. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Benkő Samu. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1966

Kénosi Tözsér János: De Typographiis et typographis unitariorum in Transylvania. Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum, Adattár 32., Szeged, Scriptorum Kft. 1991

Keresztesi József: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Egykorú eredeti napló. Pest, 1868

Keserű Bálint: Rajongók Erdélyben. in. Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1996

Király István: Apáczai Csere János művelődéstörténeti jelentősége. Marosvásárhely, 1910

Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése. Budapest, 1881

Kiss Áron–Kolumbán Béla: A nevelés- és oktatástörténet kézikönyve, tekintettel a magyar oktatás és nevelés történetére. Budapest, 1908

Kiss Ferenc: A székelyudvarhelyi ev. ref. collegium történelme. Székely-udvarhelytől, 1873

Kohn Sámuel: A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Budapest, 1889

Kolosváry Bálint: Huszti András erdélyi jogtanár és „Jurisprudentia Hungarico-Transilvanica” stb. munkája (1734–1742). Kolozsvár, 1914

Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896

Kós Károly: Erdély. Kultúrtörténeti vázlat. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1926

Kosáry Domokos: Magyarország története. Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1943

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980

Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és Közép-Kelet, IV–XV. Század. Szerkesztette Jónás Ilona, Budapest, 1999

Kraus, G.: Erdély krónikája 1608–1665. Szerkesztette Vogel Sándor, Budapest, 1994

Kristeller, Paul Oskar: Szellemi áramlatok a reneszánszban. in. Gyorsuló idő. Magvető. Budapest, 1979.

Kuyper, Ábrahám: Kálvinizmus és modernitás. Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 2001

Kuyper, Ábrahám: Kálvinizmus és modernitás. Koinónia, Kolozsvár, 2001

L. W. E. Rauwenhoff: A protestantizmus története. I. k., Kolozsvár, 1907

László Dezső: Az erdélyi református egyház története. Torda, 1929

Lederer Emma: Egyetemes művelődéstörténet. Káldor Kiadó, Budapest, 1935

Locscha György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen, 1912

M. Zempléni Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Akadémiai kiadó, Budapest, 1961

M. Zempléni Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964

Magánygyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533–1721. Könyvtártörténeti Füzetek IV., Szeged, 1985

Magyar művelődéstörténet. Szerkesztette Kósa László. Budapest, 2002

Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények. in. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi kiadás. Budapest, 1900

Magyarország története 1526–1686, Szerkesztette Pach Zsigmond Pál, I–II. kötet, Budapest, 1985

Major Huba Zolt: A váradai református főiskola története (1558–1660). Kézirat, Nagyvárad, 1977

Makkai László: Erdély története. Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1944

Makkai László–Mócsy András: Erdély története. Budapest, 1988

Makkai Sándor: Harc a szobor ellen. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1933

Mályusz Elemér: A Türeلمي Rendelet. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Budapest, 1939.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971

Márton János: A sárospataki főiskola története. Sárospatak, 1931

Medgyesi Pál: Sz. Atyák Öröme... Albae-Juliae. Typis Celt. Principis. An. 1640. Ajánló-Levél

Mészáros István, Németh András, Pukánszky Béla: Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Budapest, 1994

Mészáros István: Magyar iskola: 996–1996. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1997

Mészáros István: Magyar iskolatípusok 996–1990. in. A magyar neveléstörténet forrásai VI. Budapest, 1995

Misztótfalusi Kiss Miklós: Mentsége... Kolozsvárattól, 1698

Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1881

Molnos Angéla: Magyarító könyvecske. Debrecen, 2005.

Monok István: Szenczi Kertész Ábrahám kereskedői könyvészete halálakor. in. Emlékkönyv a Teleki-Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002. Marosvásárhely, 2002

Murvai László: Körkép a romániai magyar oktatásról 1990–2007. Kiadja: Editura didactică și pedagogică. Bukarest, 2007.

Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerkesztette Balázs Mihály, Font Zsuzsanna, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, 1997

Nagy Géza: A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház régi történetében. in. Kálvin és a kálvinizmus, 1936

Nagy Géza: A Bethlen-kollégium tudományos gyűjteményének története. Kolozsvár, 1947

Nagy Géza: Akik közziklára építettek. Kolozsvár, 1937

Nagy Géza: Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. in. A Ráday-gyűjtemény Egyházt. Tanulmányai. Budapest, 1985

Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. In. Erdélyi Múzeum XLV. kötet, 1940, 1-4. füzet

Norman Davies: Európa története. Budapest, 2001

Orosz István: Európai művelődés a skolasztika jegyében. in. Európa története. Szerkesztette Gunst Péter, Debrecen, 1993

P. Szathmár Károly: A Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed, 1867

- Pápai Páriz Ferenc: Békeességet magamnak, másoknak. Bukarest, 1977. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléseszi Nagy Géza, Bukarest, 1977
- Pataki Jenő: Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből. Magyar Tudományos Intézet. Piliscsaba, 2004
- Patay Lajos: Kálvin János valláspedagógiája. Theológiai Tanulmányok. 45. szám, Debrecen, 1935
- Paul Johnson: A kereszténység története. Budapest, 2001
- Pedagógiai lexikon I–III. főszerk. Báthory Zoltán, Falus Iván, Kerabon Könyvkiadó, Budapest, 1997
- Pedagógiai lexikon I–IV. főszerk. Nagy Sándor, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1976–1979
- Péter Katalin: Papok és nemesek. Budapest, 1995
- Péter Miklós: A keresztény egyház története. Kolozsvár, 1998
- Péter Miklós: Kálvin. Genfi Gyülekezeti Rendtartás. Napoca Star, Kolozsvár, 1998.
- Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Budapest, 1904
- Pongrácz József: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914
- Pozsonyi Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond erdélyi fejedelem élete és jellemrajza. Székelykeresztúr, 1870
- Pruzsinszky Pál: Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái. In: A Kálvin Szövetség kiadványai, 12. sz., Budapest, 1913
- Pruzsinszky Pál: Kálvin János. Életrajz a reformátor születésének négyszázadik évfordulója alkalmából. Református Egyházi Könyvtár. Budapest, 1909
- R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975
- Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Budapest, 1931, M. T. A.
- Ralph Barton Perry: Puritanism and democracy. New York, 1944
- Régi Magyarországi Nyomatványok 1473–1600, I. kötet. M.T.A.–O.SZ.K., Budapest, 1971
- Régi Magyarországi Nyomatványok 1601–1635, II. kötet. M.T.A.–O.SZ.K., Budapest, 1983
- Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. Debrecen–Nyíregyháza, 1870
- Révész Imre: A kereszténység története. Cluj-Kolozsvár, 1925
- Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története. in: A magyar történettudomány kézikönyve, III. kötet. 4. füzet. Budapest, 1925
- Révész Imre: Bod Péter mint tanító. Kolozsvár, 1916
- Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus. Pest, 1864
- Révész Imre: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Budapest, 1848
- S. Szabó József: A Helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Függelék. in: D. D. Dr. Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Fordította S. Szabó József. Debrecen, 1912
- Sámuel Aladár: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Budapest, 1899
- Sebestyén Jenő: Református dogmatika. Iránytű Kiadó, Gödöllő, 1994
- Sebestyén Jenő: Református dogmatika. Iránytű kiadó, Gödöllő, 1994
- Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium 1668–1713 (1736). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. Erdélyi Tudományos Füzetek 230. Kolozsvár, 2000
- Spielmann Mihály: A közjó szolgálatában. Kriterion, Bukarest, 1977
- Stauffer, R.: Calvin, in: Prestwich, M. (szerk.) International Calvinism 1541–1715. Oxford, 1985.
- Störig, Hans Joachim: A filozófia világtörténete. Budapest, 1995
- Szabó Géza: A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma. Budapest, 1943
- Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár I. (1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok) – II. (1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok), Budapest, 1879–1885
- Szabó Károly–Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár, III. kötet, 1-4 füzetek (magyar szerzőtől külföldön 1480–1711. megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok) 1-2. Budapest, 1896–1898 és Régi Magyar Könyvtár III. kötet... Pótlások, kiegészítések, javítások. Mutató – függelék. Összeállították: Dörnyei Sándor és Szálka Imre, 1-5. Budapest, 1990–1996
- Szabó Miklós–Szögi László: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998.
- Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. in: Magyar emlékirók 16–18. század. Budapest, 1982
- Szamosközi István: Történeti maradványok. 1566–1603. I. kötet. in: Magyar Történeti Emlékek. MTA, Budapest, 1876
- Szamosközy István: Monumenta Hungaricae Historica Sacrae XXI.
- Szántó Konrád O. F. M.: A katolikus egyház története I–III. Ecclesia. Budapest, 1983
- Szász János: Felhőjáték Franekerben. Egy utazás eszmerajza. Kriterion. Bukarest, 1980
- Szathmári Paksi Mihály: Physica contracta juxta principia Neoteritorum. Kolozsvár, 1719
- Szegő Katalin: Sapere aude! in: A felvilágosodás gondolkodói. Remekírók Könyvtára. Polis. Kolozsvár, 1996.
- Szenzei László: A halál tanítványa. Bukarest, 1978
- Szenczi Molnár Albert: Discursus de Summo bono. in: Régi Magyar Próza Emlékek, 4. kötet, Budapest, 1975
- Szent Biblia. Fordította Károli Gáspár. Magyar Bibliatársulat, Budapest, 1993
- Szentpéteri Márton: Az egyetemes tudomány eszméje J. H. Alsted erdélyi írásaiban 1629–1638, Kézirat – Doktori disszertáció, 2004
- Szepe Csombor Márton: Europica Varietas. Budapest, 1979
- Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története, I–X. kötet. Budapest, 1895–1898
- Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879
- Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek I–X. kötet. Budapest
- Szilágyi Sándor: Erdélyország története, I–II. kötet.
- Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György és a Diplomácia. Budapest, 1878
- Szilágyi Sándor: Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Budapest, 1876
- Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történelemből. Pest, 1867
- Szögi László: Régi magyar egyetemek emlékezete
- Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Budapest, 1967
- T. Tóth Sándor: Az erdélyi matematika történetéből. Kriterion, Kolozsvár, 2004
- Tarnócz Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest, 1978
- Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár I–II. Pápa, 1906–08
- Thurzó Ferenc: A nagybányai evangélikus-református (schola rivulina) főiskola története, 1545–1755. Nagybánya, 1905
- Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Kriterion, Bukarest, 1979
- Tonk Sándor–Szabó Miklós: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a kora újkor folyamán. in: Régi és új peregrináció Magyarországon, II. kötet, Budapest–Szeged, 1993
- Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. református egyházkerület történetéhez. Második füzet. Kiadta Tóth Sámuel. Debrecen, 1894
- Tóth-Szabó Pál: Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában. Nagyvárad, 1904
- Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története I–III. Kolozsvár 1905
- Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. I–III. kötet. Kolozsvár 1905
- Török József: Egyetemes egyháztörténelem I–II. Szent István Társulat, Budapest, 1999
- Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831–1841). in: Irodalomtörténeti Füzetek. Budapest, 1957
- Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988

- Turnowsky Alexander–Vita Sigismund: Bibliotheca Bethlen din Aiud. București, 1957
- Ungvári Sándor: A magyar reformáció a 16. századi ottomán hódoltságban. Eredetileg angolul jelent meg: The Hungarian Protestant Reformation in the Sixteenth Century Under the Ottoman Impact, Lewinston/Lampeter/Queenstone: The Edwin Mellen Press, 1989. Fordította Dózsa László. Kiadta: a Károli Gáspár Református Egyetem. Budapest, 1994
- Unitárius írók a XVI. századtól, I. kötet. A nagyváradi disputáció. Kiadják Nagy Lajos és Fimén Domokos, Kolozsvár, 1870
- V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon, a kézi sajtó korában, 1473–1800. Budapest, 1999
- V. Ecsedy Judit: Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely, 1667. in. Emlékkönyv a Teleki-Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002. Marosvásárhely, 2002
- Varga László: Élő hitkérdések. Kiadta a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. Marosvásárhely, 2008
- Varga Livia: A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete. in. Művelődéstörténeti Füzetek 16., Budapest, 1984
- Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Első füzet, Nagyenyed, 1903
- Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenczi Molnár Albert életművében. in. Humanizmus és Reformáció, Budapest, 1985
- Veress Endre: Báthory István király. Budapest, 1937
- Viskolez Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája. A Bisterfeld könyvtár. Budapest–Szeged. O. Sz. K., Scriptum R.t. 2003, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VI.
- Viskolez Noémi: Válság és publicisztika – Egy heterodox csoport olvasmányai a harmincéves háború idején. Kézirat – Doktori értekezés, Szeged 2000
- Vita Zsigmond: Bod Péter. Erdélyi Helikon, X. évf., 1907
- Vita Zsigmond: Művelődés és népszolgálat. Kriterion. Bukarest, 1983. 12–13.
- Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest, 1968
- Warga Lajos: A keresztyén egyház történelme, I–III. kötet. Sárospatak, 1906
- Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Bécs, 1778
- Willem Van't Spijker: Kálvin élete és teológiája. Kálvin Kiadó, Budapest, 2003. Fordította Galsi Árpád
- Zoványi Jenő: A cocejánizmus története. Budapest, 1890
- Zoványi Jenő: A felvilágosodás története. in. Szabad iskola, 6. Genius Könyvkiadó, Budapest, 1922
- Zoványi Jenő: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói. Irod. Tört. 1955
- Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911

Tanulmányok

- A harmincéves háború profétái és chiliasztái. Fiatal Filológusok Füzetek – Korai újkor 4. Szeged, 2003
- A Székelyudvarhelyi evang. reform. Kollégium Értesítője az 1894/95. iskolai tanévről. Szerkesztette Gönczi Lajos
- Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. in. Századok 1900
- Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812. Budapest, 1931
- Asztalos Miklós: Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról 1554–1750. Erdélyi Múzeum, 1931
- Bajkó Mátyás: A debreceni felsőoktatás a felvilágosodás korában. in. Acta Univ. Debreceniensis de Ludovico Kossuth N. Tom. II. 1954
- Bajkó Mátyás: A debreceni felsőoktatás a reformkorban. in. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth N. Tom. II. 1955
- Bajkó Mátyás: Fejezetek a reformkori magyar köznevelés történetéből. in. Acta Marxistica et Pedagogica Debrecina. Tom. VIII/1., 1962
- Bajkó Mátyás: Kálvin és a református iskolakultúra. In. Pedagógiai Szemle, 1986, 11. szám
- Bajkó Mátyás: Luther és a protestáns iskolakultúra. In. Pedagógiai Szemle, 1983, 12. sz.
- Bakos József: Comenius sárospataki éve (1650–1654). in. A sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok a Kollégium alapításának 450. évfordulójára. Református Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1981
- Bán Imre: A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége. In. Theológiai Szemle, 1962
- Bán Imre: Comenius és a magyar szellemi élet. In. Pedagógiai Szemle, 1958, 10. szám
- Barcza József: A magyar református kollégiumok szellemisége. in. Theológiai Szemle, 1996
- Barcza József: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. In. Theológiai Szemle, 1976, 11-12. sz.
- Barcsa János: Adatok a máramaroszigeti református gymnasium történetéhez. in. Debreceni Protestáns Lap. 1905 augusztus.
- Bartók Gábor: A szatmári és németi ref. egyházak és iskolák története. in. Sárospataki Füzetek, 1840
- Bartók István: A XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. In. It. K. 1991, 1. szám
- Bartók István: Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija. In. It.K. 1997, 5-6. szám
- Belényesi Gergely levele Kálvin Jánoshoz. in. Protestáns Szemle 4. szám. A levelet fordította S. Szabó József
- Benkő Samu: Az erdélyi kálvinista prédikációk szerepe a felvilágosodás és a liberalizmus eszméinek terjesztésében. in. Theol. Szemle, 1993
- Berg Pál: Angol hatások. O. Sz. K. kiadványai, Budapest, 1946
- Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében. in. Erdélyi Tudományos Füzetek, Kolozsvár, 1926, 3. szám
- Bod Péter könyvtárának jegyzéke. Közli Báró Radvánszky Béla. in. M.Ksz. 1884
- Bod Péter levelei. Közli: Kelemen Lajos. in. Erdélyi Múzeum, Új folyam II, 1907. XXIV. kötet, Kolozsvár; Bod Péter négy levele Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyben 1754-56-ból. Közli Kiss Áron. In. Magyar Könyvszemle, 1882; Sinai Miklós levele Bodhoz. 1767. július 29. Magyar Protestáns Figyelmező, 1872; Sinai Miklós levele Bod Péterhez. Magyar Protestáns Figyelmező, 1873; Bod levele Ráday Gedeonhoz. Budapesti Közlöny, 1870, 86. szám
- Borovszki Samu: Az erdélyi századok iskolái a XVI–XVIII. században. in. Századok XXII. évf., Budapest, 1888
- Bucsay Mihály: Az Augsburgi interim. in. Református Egyház. Budapest, 1960
- Bunyitay Vince: A hitújítás történetéből. in. Századok XXI., 1887
- Bunyitay Vince: A váradi káptalan legyilkoltatásának hagyománya. in. Századok XII. évf. 1878.
- Carlos Gilly: „Észak oroszlanja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa” – Politikai, vallásos és chiliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben. in. Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997
- Czeglé Imre: A „szövetség-teológia” jelentősége a XVII. század gondolkodásában. in. Theológiai Szemle 1976. 1–2. szám
- Czeglé Imre: A puritanizmus szociális tanításának teológiai megalapozása. in. Református Egyház 1980, 1. szám
- Czeglé Imre: Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról. in. Theológiai Szemle, 1972, 1–2. szám
- Cserei Mihály végrendelete. Közli Aigner Lajos. in. Történelmi Tár, 1881.
- Csetri Elek: Tolerancia és erdélyi felvilágosítók. in. A magyar művelődés és keresztyénség I–III. kötet. Nemzetközi Filológiai Társaság Scriptum Rt. Budapest–Szeged, 1998
- Csizmadia Andor: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése. in. Felsőoktatási Szemle, 1969, 10. sz.
- Csizmadia Andor: Az abszolutizmus magyarországi jogtörténetéről. in. A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből, XVIII–XIX. század. in. Jogtörténeti Értekezések. Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszékének kiadványai, 12. szám, 1982
- Csorba Dávid: A 17. századi kálvinista prédikáció-kutatás története. in. Puritánia 2004
- Csorba Dávid: A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban. in. Protestáns Szemle 2001
- Endródi Frigyes: Basire Izsák Erdélyben. in. Studies in English Philology vol. II., Budapest, 1937

- Erdélyi protestáns egyetem a 18. században. in. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1872, II. évf. Kolozsvár, október 24. szám
- Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. in. *Studia et Acta Ecclesiastica* I. Budapest, 1965
- Fazakas Sándor: Európai felsőoktatás és hittudományi képzés. in. *Református Tiszántúl*, 2008/3-4
- Fazakas Sándor: *Lectori Salutem!* in. *Studia Theologica Debrecinensis*, 2008/1
- Fináczy Ernő: Apáczai Csere János emlékezete. in. *Emlékkönyv Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Születésének ötvenedik évfordulóján.* Budapest, 1925
- Fükkő Dezső: Göttinga és a magyar szellemi elit. in. *Theológiai Szemle*, 1998. 1. sz.
- Gaál Botond: A keresztyén nevelés mint a lelki házzá épülés munkája. Református örökségünkkel a tudás évszázada felé. Tanulmány. Kézirat, Nagyvárad, 1997
- Gaál Botond: A protestáns iskolarendszer hatása Szatmár szellemi arculatának kialakulására. Kézirat, Csenger, 1996
- Gaál Botond: Identitás és ökumenicitás a református teológiában. Kézirat, Heidelberg University, Internationales Wissenschaftsforum, March 19-22, 1999
- Gál Lajos: Geleji Katona István igehirdetése. in. *Theológiai Szemle* 1939, XV. évf. 1. szám
- Geleji Katona István levelei Rákóczihoz. Közli Beke Antal. in. *Adattár. It. K. 1894, IV. évf.*
- Geréb György: Comenius magyarországi munkásságának alapmotívumai. in. *Pedagógiai Szemle* 1958, 1. szám
- Gróf Kemény József: Kolozsvári Phönix. in. *Tudományos Gyűjtemény. 1829., VII. Kötet*
- Gyalokay Jenő: Nagyvárad ostroma 1660-ban. in. *Hadtörténelmi Közlemények* 1911 évf., XII. kötet, Budapest
- Hazagh Mihály: Amesiús és a magyar puritanizmus. in. *Angol Filológiai Tanulmányok* IV. Budapest, 1942
- Hellebrandt Árpád: A franeckerai egyetemen tanult magyarok. in. *Történelmi Tár* 1886. Budapest
- Hellebrandt Árpád: Adalékok a külföldi iskolázás történetéhez a XVII. században. in. *Sárospataki Füzetek*, 1883
- Herepei János: Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást? in. *M.Ksz.*, 1961, 2. szám
- Howard Hotson: A Diatribé de mille annis apocalyptícis forrásai. in. *A harmincéves háború profétái és chiliasztái. Tanulmányok I. Fiatal Filológusok Füzetei Korai Újkor* 4. Szeged, 2003
- Hörsik Richárd: A magyar protestáns oktatás helye és szerepe az ezeréves magyar művelődésben. in. *Confessio* 1997
- Hörsik Richárd: A magyarországi református iskolaügy és tanügyi igazgatás történeti áttekintése. in. *Theológiai Szemle* 1997
- Hörsik Richárd: Kálvin és a 16. századi Magyarország. *Theológiai Szemle*, 1990
- Hörsik Richárd: Philip Melancthon (1497–1560). Emlékezés születésének 500. évfordulója alkalmából. in. *Theológiai Szemle*, 1998, 2. Id. Köleséri Sámuel naplója. Közölte Szilágyi Sándor. in. *Történelmi Tár*, 1890
- Jakab Elek: János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása. in. *Keresztény Magvető* II. kötet, 1863
- Jakab Elek: Magyar–lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII. században. in. *Századok* 1892, XXVI. évf., Budapest
- Jakó Zsigmond: A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658). *Klny. a Korunk* 1973-as évkönyvéből
- Jakó Zsigmond: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdájai. in. *Művelődéstörténeti tanulmányok. Kriterion, Bukarest*, 1979
- Jakó Zsigmond: Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben. in. *Korunk*, 1967. 2. szám
- Jakó Zsigmond: Az enyedi régi könyvtár kéziratok ritkaságairól. in. *Nyelv és irodalomtudományi Közlemények* VIII. 1964
- Kádár Katalin: Amesiús magyar tanítványainak névsora. in. *Theológiai Szemle* XIX. évf. 1976, 11-12. sz.
- Kardos Tibor: Deák-műveltség és magyar renaissance. in. *Századok*, 1939
- Kecskés Anna: Az egyetemek és a jogakadémiák statisztika-tanárai Magyarországon 1777–1945. in. *Történeti Statisztikai Füzetek*, Budapest, 1980
- Keserű Bálint: A magyar protestáns-polgári humanizmus néhány problémája. in. *Acta Hist. Lit. Hungaricum. Tomus VI.*, Szeged, 1969
- Keserű Bálint: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. in. *Acta Hist. Lit. Hungaricum. Tomus VI.* Szeged, 1969
- Keserű Bálint: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. in. *Acta Historicae Litterarum Hungaricum. Tomus IX.* Szeged, 1969
- Keserű Bálint: Újvalvi Imre és a magyar későreneszánsz. in. *Acta Historicae Litterarum Hungaricum. Tomus VIII.* Szeged, 1968
- Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. *Klny. Theológiai Szemle*, VI. évf. 1-2. szám, Debrecen, 1930
- Kocziány László: Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben. in. *Művelődéstörténeti Tanulmányok. Kriterion Kiadó, Bukarest*, 1980
- Koltay-Kastner Jenő: Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa. in. *It.K. 1954. LVIII. kötet*
- Komor Ilona: Martin Opitz gyulafehérvári tanársága. in. *Filológiai Közlöny*, 1955
- Koncz József: A fehérvári iskola történetéhez. in. *Történelmi Tár* 1884
- Koncz József: Adattár. Szalárdi János kiadatlan levelei és a reá vonatkozó apró adatok. in. *It.K. 1890, Budapest*
- Koncz József: Hadtörténelmi apróságok. in. *Hadtörténelmi közlemények V.*, 1892, Budapest
- Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója, 1649–1691. in. *It.K. 1892*
- Koncz Sándor: A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között. in. *A Sárospataki Református Kollégium. Budapest*, 1981
- Kovács Sámuel: Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről. Az Oskoláknak hasznos és becses voltakrol: A nevezetesebb Oskolákról és azok felállításának idejéről. in. *Tudományos Gyűjtemény, IX. kötet*, 1823, Pest
- Kovács Zoltán: A máramarosszigeti református jogakadémia emléke. in. *Református Egyház*, 5. szám
- Kropf Lajos: Basire Izsák életrajzához. in. *Történelmi Tár*, 1889
- Kvacsala János: A XVII. századi chiliazmus történetéhez. in. *Protestáns Szemle*, 1890. II. évf., I–IV. füzet
- Kvacsala János: Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670). in. *Századok*, 1892, IX. füzet
- Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik élete. in. *Századok*, 1891, VI–VII. füzet
- Ladányi Andor: A felsőoktatás-történeti kutatások. in. *Magyar Tudomány*, 1967
- László Dezső: *Református kollégiumaink szellemi öröksége.* Minerva Kiadó, Kolozsvár. *Klny. A Református Szemle* 1943
- Magyar Zoltán: Jogakadémiák. in. *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Budapest, 1927
- Makkai László: A középkori magyar hitvilág problematikájához. in. *Etnographia*, 1985
- Makkai László: Puritanizmus és természettudomány. in. *Századok*, 1964, 5-6. szám
- Márki Sándor: Az egyetem történetének vázlata. in. *A felsőoktatásügy Magyarországon*, 1896, Budapest
- Márki Sándor: Cromwell és Erdély. in. *Erdélyi Múzeum*, 1901, XVIII. kötet, Kolozsvár
- Mezey Barna: A jogakadémiák 1874. évi reformja. in. *A jogászokképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének kiadványai*, 14. szám
- Mihályi Károly: A nagyenyedi evangélikus-református collegium könyvtára. in. *M.Ksz.* 1884
- Miklós Ödön: A groningai egyetemen tanult magyarok névsora. in. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1917
- Miklós Zoltán: Hiteleshely és iskola a középkorban. in. *Lvt.K.* 18–19. évf. 1940–41, Budapest
- Móhlik Zoltán: Lorántffy Zsuzsanna fogarasi román iskolája. in. *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*, Budapest, 1980. Szerkesztette Mészáros István
- Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. in. *Studia et Acta Ecclesia.* Budapest, 1965
- Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. in. *Studia et Acta Ecclesiastica.* Kiadja a MREZSI Sajtóosztálya. Budapest,
- Nagy Barna: Méliusz Juhász Péter művei. in. *Studia et Acta Ecclesiastica*, II. kötet. Budapest, 1967

- Nagy Géza: Kálvin hatása Erdélyre. in. *Theológiai Szemle*, 1936, 1–6. sz.
- Nagy Gyula: Adalékok Basirius Izsák XVII. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához. in. *M.Ksz.* 1883
- Nagy Károly Balázs: Károlyi Péter. in. *Studia et Acta Ecclesiastica*, II. kötet. Budapest, 1967
- Nagy Sándor: A jogi oktatás és szervezete a debreceni református kollégiumban, 1742–1914. in. *A jogászoktatás a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének kiadványai.* 1982, 14. szám
- Nagy-Tóth Ferenc–Fodorpataki László: Élettudományi kutatások Erdélyben. in. *Erdélyi Tudományos Füzetek.* 237. Kolozsvár, 2002
- Naményi János: A nagyváradi nyomdászat története. in. *Magyar Könyvszemle*, 1901
- Orient Gyula: I. Erdélyi alchimisták. II. Bethlen Gábor fejedelem alchimiája. in. *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1927, IV. évf. 3-4. sz., Kolozsvár
- Ötvös Ágoston: Geleji Katona István élete és levelei. in. *Új Magyar Múzeum*, 1859, V-VI. füzet
- Pápai Páriz Ferenc: Romlott fal felépítése. in. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* Budapest, 1906
- Podhrádczky József: Nagy-Várad meghódítása 1660. in. *Magyar Akadémiai Értesítő*, 1855, VI. sz., Budapest
- Petróczi Éva: Magyar puritán szerzők mint művészek, a puritanizmus és a művészetek viszonya a magyar szakirodalomban. in. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII.* Budapest, 1997
- Petróczi Éva: Poétikaköredékek angol és magyar puritán „életvezetési könyvekben”. in. *Confessio.* Budapest, 1997
- Podhrádczky József: Nagy-Várad meghódítása 1660. in. *Magyar Akadémiai Értesítő*, 1855, VI. sz., Budapest
- R. T. W. Evans: Alsted és Erdély. in. *Korunk* 12. sz., 1973
- Rugonfalvi Kiss István: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. in. *Theológiai Szemle*, 1936, XII. évf., 1–6.
- Stromp László: Apáczai Csere János mint pedagógus. in. *Atheum* 1897, VI. kötet, 1-4. szám
- Szabó András: Magyarok Wittenbergben, 1555–1592. in. *Régi és új peregrináció Magyarországon*, II. kötet, Budapest–Szeged, 1993
- Szabó György: Jogi oktatás Pápán. A pápai református jogakadémia története (1832–1885). in. *A jogászoktatás a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének kiadványai*, 14. szám
- Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. in. *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1980
- Szász Tibor András: Kőrösi Csoma Sándor útegyengetői. in. *Kőrösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink 1999. Kőrösi Csoma Sándor Művelődési Egyesület. Sepsiszentgyörgy*, 1999.
- Szentpéteri Márton: A grammatika oktatásának kombinatórikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban. in. *It. K.* 1998, 3-4. szám
- Szentpéteri Márton: Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről. in. *It. K.*, 2001, 3-4. szám
- Szeremlei József: Közlemények a heidelbergi egyetem történetéből. in. *Sárospataki Füzetek*, 1862
- Sziládi Zoltán: Bethlen kollégiuma és a tudományok. in. *A nagyenyedi Ev. Ref. Bethlen Kollégium 1903-1904 tanévi Értesítője*
- Szilágyi István: A máramaroszi református tanoda történetének rövid vázlata. in. *Sárospataki füzetek 1857–1858*
- Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap. in. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monográfiák*
- Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, 4. fejezet. in. *Budapesti Szemle*, 1858, IV. kötet
- Szilágyi Sándor: Herczeg Rákóczi Zsigmond levelezése. I–IX. in. *Történelmi Tár*, 1887, 1889, 1890, 1891
- Szönyi György Endre: Molnár Albert és a „titkos tudományok”. in. *Szenczi Molnár Albert és a magyar későreneszansz.* Szeged, 1978
- Szűcs Jenő: Ferencz ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. in. *It.K.* 1974, 4. szám
- Tarnai Andor: A várad Orator extemporaneus. in. *Klanciczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klanciczay Tibor emlékezetére.* Szerkesztette Jankovics József. Budapest, 1994
- Tavaszi Sándor: Magyar tudományos törekvések Erdélyben. in. *Erdélyi Múzeum*, 35. évf.
- Tavaszy Sándor: Geleji Katona István személyisége. in. *Református Szemle*, 1926. január 1.
- Timár Károly: A szegedi premontrei apácák magyar nyelvű emlékei. in. *Szegedi Egyetemi Füzet*, 1934, I. évf.
- Tomk Sándor: Az iskolaügy Erdélyben a reformáció korában. in. *Egyházak a változó világban.* Esztergom, 1991
- Tordai Zádor: A magyar karteziánizmus történetének vázlata. in. *Magyar Filozófiai Szemle* 1962. VI. évf. 1. szám
- Tóth Béla: Ramus hatása Debrecenben. in. *A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, 112. Debrecen, 1979
- Tökécski László: A magyarság nemzeti öröksége. in. *Confessio* 1999. 3. szám
- Török István: Huszti András, a protestánsok első jogtanára. (1733–1742). in. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcselet-, nyelv- és történelemtudományi kiadványai*, III. kötet. Kolozsvár, 1886
- Trócsányi Berta: Magyar református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században. in. *Angol Fil. Tanulmányok V–VI.* Budapest, 1944
- Turóczy-Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. in. *Filológiai Közöny* 1955, 1. szám
- V. Ecsedy Judit: „A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradai typográfiája”. in. *O. Sz. K. Évkönyve* 1991/1993
- V. Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka. in. *O. Sz. K. Évkönyve* 1974–75
- V. Ecsedy Judit: A gyulafehérvári nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete. in. *O. Sz. K. Évkönyve* 1978–80
- V. Ecsedy Judit: Szenczi Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai. in. *Magyar Könyvszemle* 1989
- V. Ecsedy Judit: Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. in. *M.Ksz.* 1991, 1-2. szám
- Vásárhelyi János: Vásárhelyi János püspök közgyűlési megnyitó beszéde. in. *Református Szemle*, 1957, 2. szám
- Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. in. *M.Ksz.* 2002
- Végh László: A válságba zuhanó világ és a magyarság. in. *Büvöpaták*. 2008, 11. szám
- Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. in. *Erdélyi Múzeum* XXIII. évf. 1., 1906
- Viskolcz Noémi: Jövedelmek és várodalmak 17. századi protestáns irodalmunkban. in. *A harmincéves háború prófétái és chilisztái. Tanulmányok I. Fialat Filológusok Füzetei Korai Újkor* 4., Szeged, 2003
- Vita Zsigmond: Bethlen Gábor könyvtára. in. *M.Ksz.* 1965
- Zoványi Jenő: Az erdélyi reformátusok 1656-i marosvásárhelyi közszinata történetéhez című tanulmányában in. *Erdélyi Múzeum* 1910
- Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. in. *Protestáns Szemle*, 1889
- Zoványi Jenő: Adatok a heidelbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorához. in. *Protestáns Szemle*, 1904
- Zoványi Jenő: Mi történt a nagyváradi káptalannal 1566-ban? in. *Századok*, 1935
- Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. in. *Sárospataki Füzetek*, 1860

Tanulmányok

- A harmincéves háború profétái és chilizsái. *Fiatallilológusok Füzetek – Korai újkor* 4. Szeged, 2003
- A Székelyudvarhelyi evang. reform. Kollégium Értesítője az 1894/95. iskolai tanévről. Szerkesztette Gönczi Lajos
- Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. in. *Századok* 1900
- Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812. Budapest, 1931
- Asztalos Miklós: Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról 1554–1750. Erdélyi Múzeum, 1931
- Bajkó Mátyás: A debreceni felsőoktatás a felvilágosodás korában. in. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth N. Tom. II. 1954*
- Bajkó Mátyás: A debreceni felsőoktatás a reformkorban. in. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominata. Tom. II. 1955*
- Bajkó Mátyás: Fejezetek a reformkori magyar köznevelés történetéből. in. *Acta Marxistica et Pedagogica Debrecina. Tom. VIII/1., 1962*
- Bajkó Mátyás: Kálvin és a református iskolakultúra. In. *Pedagógiai Szemle*, 1986, 11. szám
- Bajkó Mátyás: Luther és a protestáns iskolakultúra. In. *Pedagógiai Szemle*, 1983, 12. sz.
- Bakos József: Comenius sárospataki évei (1650–1654). in. *A sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok a Kollégium alapításának 450. évfordulójára. Református Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1981*
- Bán Imre: A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége. In. *Theológiai Szemle*, 1962
- Bán Imre: Comenius és a magyar szellemi élet. In. *Pedagógiai Szemle*, 1958, 10. szám
- Barcza József: A magyar református kollégiumok szellemisége. in. *Theológiai Szemle*, 1996
- Barcza József: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. In. *Theológiai Szemle*, 1976, 11-12. sz.
- Barcsa János: Adatok a máramarosszigeti református gymnasium történetéhez. in. *Debreceni Protestáns Lap. 1905 augusztus.*
- Bartók Gábor: A szatmári és németi ref. egyházak és iskolák történetei. in. *Sárospataki Füzetek*, 1840
- Bartók István: A XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. In. *It. K. 1991*, 1. szám
- Bartók István: Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija. In. *It. K. 1997*, 5-6. szám
- Belényesi Gergely levele Kálvin Jánoshoz. in. *Protestáns Szemle* 4. szám. A levelet fordította S. Szabó József
- Benkő Samu: Az erdélyi kálvinista prédikációk szerepe a felvilágosodás és a liberalizmus eszméinek terjesztésében. in. *Theológiai Szemle*, 1993
- Berg Pál: Angol hatások. O. Sz. K. kiadványai, Budapest, 1946
- Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében. in. *Erdélyi Tudományos Füzetek, Kolozsvár, 1926*, 3. szám
- Bod Péter könyvtárának jegyzéke. Közli Báró Radvánszky Béla. in. *M.Ksz*, 1884
- Bod Péter levelei. Közli: Kelemen Lajos. in. *Erdélyi Múzeum, Új folyam* II, 1907. XXIV. kötet, Kolozsvár; Bod Péter négy levele Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyben 1754-56-ból. Közli Kiss Áron. In. *Magyar Könyvszemle*, 1882; Sinai Miklós levele Bodhoz. 1767. július 29. *Magyar Protestáns Figyelmező*, 1872; Sinai Miklós levele Bod Péterhez. *Magyar Protestáns Figyelmező*, 1873; Bod levele Ráday Gedeonhoz. *Budapesti Közlöny*, 1870, 86. szám
- Borovszki Samu: Az erdélyi szászok iskolái a XVI–XVIII. században. in. *Századok* XXII. évf., Budapest, 1888
- Bucsay Mihály: Az Augsburgi interim. in. *Református Egyház. Budapest*, 1960
- Bunyitay Vince: A hitújítás történetéből. in. *Századok* XXI., 1887
- Bunyitay Vince: A váradi káptalan legyilkoltatásának hagyománya. in. *Századok* XII. évf. 1878,
- Carlos Gilly: „Észak oroszánja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa” – Politikai, vallásos és chilizsai publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben. in. *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997*
- Czeglé Imre: A „szövetség-teológia” jelentősége a XVII. század gondolkodásában. in. *Theológiai Szemle* 1976. 1–2. szám
- Czeglé Imre: A puritanizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása. in. *Református Egyház* 1980, 1. szám
- Czeglé Imre: Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról. in. *Theológiai Szemle*, 1972, 1–2. szám
- Cseréi Mihály végrendelete. Közli Aigner Lajos. in. *Történelmi Tár*, 1881.
- Csetri Elek: Tolerancia és erdélyi felvilágosítók. in. *A magyar művelődés és keresztyénség I–III. kötet. Nemzetközi Filológiai Társaság Scriptum Rt. Budapest–Szeged, 1998*
- Csizmádia Andor: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése. in. *Felsőoktatási Szemle*, 1969, 10. sz.
- Csizmádia Andor: Az abszolutizmus magyarországi jogtörténetéről. in. *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből, XVIII–XIX. század. in. Jogtörténeti Értekezések. Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszékének kiadványai*, 12. szám, 1982
- Csorba Dávid: A 17. századi kálvinista prédikáció-kutatás története. in. *Puritánia* 2004
- Csorba Dávid: A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban. in. *Protestáns Szemle* 2001
- Endrődi Frigyes: Basire Izsák Erdélyben. in. *Studies in English Philology* vol. II., Budapest, 1937
- Erdélyi protestáns egyetem a 18. században. in. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1872, II. évf. Kolozsvár, október 24. szám
- Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. in. *Studia et Acta Ecclesiastica* I. Budapest, 1965
- Fazakas Sándor: Európai felsőoktatás és hittudományi képzés. in. *Református Tiszántúl*, 2008/3-4
- Fazakas Sándor: Lectori Salutem! in. *Studia Theologica Debrecinensis*, 2008/1
- Fináczy Ernő: Apáczai Csere János emlékezete. in. *Emlékkönyv Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Születésének ötvenedik évfordulóján. Budapest, 1925*
- Fükkő Dezső: Götinga és a magyar szellemi elit. in. *Theológiai Szemle*, 1998. 1. sz.
- Gaál Botond: A keresztyén nevelés mint a lelki házzá épülés munkája. Református örökségünkkel a tudás évszázada felé. *Tanulmány. Kézirat, Nagyvárad, 1997*
- Gaál Botond: A protestáns iskolarendszer hatása Szatmár szellemi arculatának kialakulására. *Kézirat, Csenger, 1996*
- Gaál Botond: Identitás és ökumenicitás a református teológiában. *Kézirat, Heidelberg University, Internationales Wissenschaftsforum, March 19-22, 1999*
- Gál Lajos: Geleji Katona István ígéhirdetése. in. *Theológiai Szemle* 1939, XV. évf. 1. szám
- Geleji Katona István levelei Rákóczihoz. Közli Beke Antal. in. *Adattár. It. K. 1894*, IV. évf.
- Geréb György: Comenius magyarországi munkásságának alapmotívumai. in. *Pedagógiai Szemle* 1958, 1. szám
- Gróf Kemény József: Kolozsvári Phönix. in. *Tudományos Gyűjtemény. 1829., VII. Kötet*
- Gyalokay Jenő: Nagyvárad ostroma 1660-ban. in. *Hadtörténelmi Közlemények* 1911 évf., XII. kötet, Budapest
- Hazagh Mihály: Amosius és a magyar puritanizmus. in. *Angol Filológiai Tanulmányok* IV. Budapest, 1942
- Hellebrandt Árpád: A franeckerai egyetemen tanult magyarok. in. *Történelmi Tár* 1886. Budapest
- Hellebrandt Árpád: Adalékok a külföldi iskolázás történetéhez a XVII. században. in. *Sárospataki Füzetek*, 1883

- Herepei János: Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást? in. M.Ksz., 1961, 2. szám
- Howard Hotson: A Diatriba de mille annis apocalypticis forrásai. in. A harmincéves háború prófétái és chiliasztái. Tanulmányok I. Fiatal Filológusok Füzetek Korai Újkor 4. Szeged, 2003
- Hörsik Richárd: A magyar protestáns oktatás helye és szerepe az ezeréves magyar művelődésben. in. Confessio 1997
- Hörsik Richárd: A magyarországi református iskolaügy és tanügyi igazgatás történeti áttekintése. in. Theológiai Szemle 1997
- Hörsik Richárd: Kálvin és a 16. századi Magyarország. Theológiai Szemle, 1990
- Hörsik Richárd: Philip Melancton (1497–1560). Emlékezés születésének 500. évfordulója alkalmából. in. Theológiai Szemle, 1998, 2. szám
- Id. Köleséri Sámuel naplója. Közölte Szilágyi Sándor. in. Történelmi Tár, 1890
- Jakab Elek: János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása. in. Keresztény Magvető II. kötet, 1863
- Jakab Elek: Magyar–lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII. században. in. Századok 1892, XXVI. évf., Budapest
- Jakó Zsigmond: A Bethlen-kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658). Klny. a Korunk 1973-as évkönyvéből
- Jakó Zsigmond: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája. in. Művelődéstörténeti tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1979
- Jakó Zsigmond: Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben. in. Korunk, 1967. 2. szám
- Jakó Zsigmond: Az anyedi régi könyvtár kézíratos ritkaságairól. in. Nyelv és irodalomtudományi Közlemények VIII. 1964
- Kádár Katalin: Amosius magyar tanítványainak névsora. in. Theológiai Szemle XIX. évf. 1976, 11-12. sz.
- Kardos Tibor: Deák-műveltség és magyar renaissance. in. Századok, 1939
- Kecskés Anna: Az egyetemek és a jogakadémiák statisztika-tanárai Magyarországon 1777–1945. in. Történeti Statisztikai Füzetek, Budapest, 1980
- Keserű Bálint: A magyar protestáns-polgári humanizmus néhány problémája. in. Acta historiae Litterarum Hungaricum. Tomus VI., Szeged, 1969
- Keserű Bálint: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. in. Acta Hist. Litterarum Hungaricum. Tomus VI. Szeged, 1969
- Keserű Bálint: Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”. in. Acta Historicae Litterarum Hungaricum. Tomus IX. Szeged, 1969
- Keserű Bálint: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. in. Acta Historicae Litterarum Hungaricum. Tomus VIII. Szeged, 1968
- Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. Klny. Theológiai Szemle, VI. évf. 1-2. szám, Debrecen, 1930
- Kocziány László: Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben. in. Művelődéstörténeti Tanulmányok. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1980
- Koltay-Kastner Jenő: Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa. in. It.K. 1954. LVIII. kötet
- Komor Ilona: Martin Opitz gyulafehérvári tanársága. in. Filológiai Közölny, 1955
- Koncz József: A fehérvári iskola történetéhez. in. Történelmi Tár 1884
- Koncz József: Adattár. Szalárdi János kiadatlan levelei és a reá vonatkozó apró adatok. in. It.K. 1890, Budapest
- Koncz József: Hadtörténelmi apróságok. in. Hadtörténelmi közlemények V., 1892, Budapest
- Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója, 1649–1691. in. It.K. 1892
- Koncz Sándor: A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között. in. A Sárospataki Református Kollégium. Budapest, 1981
- Kovács Sámuel: Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről. Az Oskoláknak hasznos és becses voltak: A nevezetesebb Oskolákról és azok felállításának idejéről. in. Tudományos Gyűjtemény, IX. kötet, 1823, Pest
- Kovács Zoltán: A máramaroszigeti református jogakadémia emléke. in. Református Egyház, 5. szám
- Kropf Lajos: Basire Izsák életrajzához. in. Történelmi Tár, 1889
- Kvacsa János: A XVII. századi chiliasmus történetéhez. in. Protestáns Szemle, 1890. II. évf., I–IV. füzet
- Kvacsa János: Az angol–magyar érintkezések történetéhez (1620–1670). in. Századok, 1892, IX. füzet
- Kvacsa János: Bisterfeld János Henrik élete. in. Századok, 1891, VI–VII. füzet
- Ladányi Andor: A felsőoktatás-történeti kutatások. in. Magyar Tudomány, 1967
- László Dezső: *Református kollégiumaink szellemi öröksége*. Minerva Kiadó, Kolozsvár. Klny. A Református Szemle 1943
- Magyar Zoltán: Jogakadémiák. in. A magyar tudománypolitika alapvetése. Budapest, 1927
- Makkai László: A középkori magyar hitvilág problematikájához. in. Etnographia, 1985
- Makkai László: Puritanizmus és természetudomány. in. Századok, 1964, 5-6. szám
- Márki Sándor: Az egyetem történetének vázlata. in. A felsőoktatásügy Magyarországon, 1896, Budapest
- Márki Sándor: Cromwell és Erdély. in. Erdélyi Múzeum, 1901, XVIII. kötet, Kolozsvár
- Mezey Barna: A jogakadémiák 1874. évi reformja. in. A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének kiadványai, 14. szám
- Mihályi Károly: A nagyenyedi evangélikus-református collegium könyvtára. in. M.Ksz. 1884
- Miklós Ödön: A groningeri evangélikus-református tanult magyarok névsora. in. Dunántúli Protestáns Lap, 1917
- Miklós Zoltán: Hiteleshely és iskola a középkorban. in. Lvt.K. 18–19. évf. 1940–41, Budapest
- Móhlik Zoltán: Lorántffy Zsuzsanna fogarasi román iskolája. in. Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből, Budapest, 1980. Szerkesztette Mészáros István
- Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. in. Studia et Acta Ecclesia. Budapest, 1965
- Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. in. Studia et Acta Ecclesiastica. Kiadja a MREZSI Sajtóosztálya. Budapest,
- Nagy Barna: Méliusz Juhász Péter művei. in. Studia et Acta Ecclesiastica, II. kötet. Budapest, 1967
- Nagy Géza: Kálvin hatása Erdélyre. in. Theológiai Szemle, 1936, 1–6. sz.
- Nagy Gyula: Adalékok Basirius Izsák XVII. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához. in. M.Ksz. 1883
- Nagy Kálózy Balázs: Károlyi Péter. in. Studia et Acta Ecclesiastica, II. kötet. Budapest, 1967
- Nagy Sándor: A jogi oktatás és szervezete a debreceni református kollégiumban, 1742–1914. in. A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének kiadványai. 1982, 14. szám
- Nagy-Tóth Ferenc–Fodorpatáki László: Élettudományi kutatások Erdélyben. in. Erdélyi Tudományos Füzetek. 237. Kolozsvár, 2002
- Naményi János: A nagyváradi nyomdászat története. in. Magyar Könyvszemle, 1901
- Orient Gyula: I. Erdélyi alchimisták. II. Bethlen Gábor fejedelem alchimiája. in. Erdélyi Irodalmi Szemle 1927, IV. évf. 3-4. sz., Kolozsvár
- Ótvös Ágoston: Geleji Katona István élete és levelei. in. Új Magyar Múzeum, 1859, V-VI. füzet
- Pápai Páriz Ferenc: Romlott fal felépítése. in. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Budapest, 1906
- Petróczi Éva: A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában. in. Egyháztörténeti Szemle 2002

- Petrőczy Éva: Magyar puritán szerzők mint művészek, a puritanizmus és a művészetek viszonya a magyar szakirodalomban. in. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII. Budapest, 1997
- Petrőczy Éva: Poétikatörédek angol és magyar puritán „életvezetési könyvekben”. in. Confessio. Budapest, 1997
- Podhrádczy József: Nagy-Várad meghódítása 1660. in. Magyar Akadémiai Értesítő, 1855, VI. sz., Budapest
- R. T. W. Evans: Alsted és Erdély. in. Korunk 12. sz., 1973
- Rugonfalvi Kiss István: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. in. Teológiai Szemle, 1936, XII. évf., 1–6. sz.
- Stromp László: Apáczai Csere János mint pedagógus. in. Atheneum 1897, VI. kötet, 1-4. szám
- Szabó András: Magyarok Wittenbergben, 1555–1592. in. Régi és új peregrináció Magyarországon, II. kötet, Budapest–Szeged, 1993
- Szabó György: Jogi oktatás Pápa. A pápai református jogakadémia története (1832–1885). in. A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti értekezések. Az ELTE Jogtörténeti Tanszékének kiadványai, 14. szám
- Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. in. Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest, 1980
- Szász Tibor András: Kőrösi Csoma Sándor útegyengetői. in. Kőrösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink 1999. Kőrösi Csoma Sándor Művelődési Egyesület. Sepsiszentgyörgy, 1999.
- Szentpéteri Márton: A grammatika oktatásának kombinatórikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban. in. It. K. 1998, 3-4. szám
- Szentpéteri Márton: Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről. in. It. K., 2001, 3-4. szám
- Szeremlei József: Közlemények a heidelbergi egyetem történetéből. in. Sárospataki Füzetek, 1862
- Sziládi Zoltán: Bethlen kollégiuma és a tudományok. in. A nagyenyedi Ev. Ref. Bethlen Kollégium 1903-1904 tanévi Értesítője
- Szilágyi István: A máramarosszigeti református tanoda történetének rövid vázlatja. in. Sárospataki füzetek 1857–1858
- Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap. in. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monográfiák
- Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, 4. fejezet. in. Budapesti Szemle, 1858, IV. kötet
- Szilágyi Sándor: Herczeg Rákóczi Zsigmond levelezése. I–IX. in. Történelmi Tár, 1887, 1889, 1890, 1891
- Szőnyi György Endre: Molnár Albert és a „titkos tudományok”. in. Szenczi Molnár Albert és a magyar későreneszansz. Szeged, 1978
- Szűcs Jenő: Ferenczes ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. in. It.K. 1974, 4. szám
- Tarnai Andor: A váradi Orator extemporaneus. in. Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerkesztette Jankovics József. Budapest, 1994
- Tavaszi Sándor: Magyar tudományos törekvések Erdélyben. in. Erdélyi Múzeum, 35. évf.
- Tavaszy Sándor: Geleji Katona István személyisége. in. Református Szemle, 1926. január 1.
- Timár Károly: A szegedi premontrei apácák magyar nyelvű emlékei. in. Szegedi Egyetemi Füzet, 1934, I. évf.
- Tonk Sándor: Az iskolaügy Erdélyben a reformáció korában. in. Egyházak a változó világban. Esztergom, 1991
- Tordai Zádor: A magyar karteziánizmus történetének vázlatja. in. Magyar Filozófiai Szemle 1962. VI. évf. 1. szám
- Tóth Béla: Ramus hatása Debrecenben. in. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 112. Debrecen, 1979
- Tökéczki László: A magyarság nemzeti öröksége. in. Confessio 1999. 3. szám
- Török István: Huszti András, a protestánsok első jogtanára. (1733–1742). in. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsélet-, nyelv- és történelemtudományi kiadványai, III. kötet. Kolozsvár, 1886
- Trócsányi Berta: Magyar református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században. in. Angol Filológiai Tanulmányok V–VI. Budapest, 1944
- Turóczy-Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. in. Filológiai Közöny 1955, 1. szám
- V. Ecsedy Judit: „A híres Szenczi Ábrahám nevezetes váradi typográfája”. in. O. Sz. K. Évkönyve 1991/1993
- V. Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka. in. O. Sz. K. Évkönyve 1974–75
- V. Ecsedy Judit: A gyulafehérvári nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete. in. O. Sz. K. Évkönyve 1978–80
- V. Ecsedy Judit: Szenczi Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai. in. Magyar Könyvszemle 1989
- V. Ecsedy Judit: Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. in. M.Ksz. 1991, 1-2. szám
- Vásárhelyi János: Vásárhelyi János püspök közgyűlési megnyitó beszéde. in. Református Szemle, 1957, 2. szám Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. in. M.Ksz. 2002
- Végh László: A válságba zuhanó világ és a magyarság. in. Búvópatak. 2008, 11. szám
- Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. in. Erdélyi Múzeum XXIII. évf. 1., 1906
- Viskolcz Noémi: Jövendölések és várodalmak 17. századi protestáns irodalmunkban. in. A harmincéves háború prófétái és chiliasztái. Tanulmányok I. Fiatal Filológusok Füzetek Korai Újkor 4., Szeged, 2003
- Vita Zsigmond: Bethlen Gábor könyvtára. in. M.Ksz. 1965
- Zoványi Jenő: Az erdélyi reformátusok 1656-i marosvásárhelyi közzsinata történetéhez című tanulmányában in. Erdélyi Múzeum 1910
- Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. in. Protestáns Szemle, 1889
- Zoványi Jenő: Adatok a heidelbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorához. in. Protestáns Szemle, 1904
- Zoványi Jenő: Mi történt a nagyváradi káptalannal 1566-ban? in. Századok, 1935
- Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. in. Sárospataki Füzetek, 1860